

OBSAH

Richard Thér – Tomáš Mangel, Inovace a specializace v hrncářském řemesle v době laténské: model vývoje forem organizace výroby – Innovation and specialisation in the pottery craft during the La Tène period: a model for the development of forms of the organisation of production 3–39

Alžběta Danielisová – Jiří Militký, Pozdně laténské spony z oppida Třísov, získané povrchovou prospekci v letech 2008–2013 – Late La Tène brooches from the Třísov oppidum, acquired through surface prospection in years 2008–2013 40–66

MATERIALIA

Martin Moník – David Vích, Pozdně paleolitická stanice z Bohuňovic na Litomyšlsku – Late Palaeolithic site at Bohuňovice, East Bohemia 67–93

Zdeněk Smrž, Tabulová hora Úhošť u Kadaně (k. ú. Úhošťany, okr. Chomutov): mesa osídlená od pravěku po 20. století – The Mt. Úhošť tableland near Kadaň (northwest Bohemia): a plateau occupied from prehistoric times up to the twentieth century 94–114

Tomáš Mangel – Jan Musil, K prostorové struktuře osídlení oppida České Lhotice. Výsledky analytických povrchových sběrů z roku 2007 – The spatial structure of settlement at the České Lhotice oppidum, East Bohemia. Results of analytical surface collections from 2007 115–126

DISKUSE

Nada Profantová – Martin Profant, Modernizace moravské medievistiky? – The modernisation of Moravian medieval studies? 127–140

Ivo Štefan, Mocní náčelníci od řeky Moravy? Poznámky ke struktuře raných států – Powerful chieftains from the Morava River? Notes on the structure of early states 141–176

David Kalhous, Náčelnictví, nebo stát? Několik poznámek k článku Jiřího Macháčka o charakteru Velké Moravy – Náčelnictví, nebo stát? Několik poznámek k článku Jiřího Macháčka o charakteru Velké Moravy 177–180

NOVÉ PUBLIKACE

- Filip Laval*, Klaus Birngruber – Christina Schmid (Hrsg.), unter Mitarbeit von Herwig Weigl: Adel, Burg und Herrschaft an der „Grenze“: Österreich und Böhmen (Linz 2012) 181–185
- Jan Kypta*, Christian Leiber (Hrsg.): Aus dem Pottland in die Welt. Eine historische Töpferregion zwischen Weser und Leine (Holzminden 2012) 185–188
- Jan Kypta*, Dějiny staveb 2012. Sborník vybraných referátů z konference v Nečtiněch konané ve dnech 23. 3. – 25. 3. 2012 (Plzeň 2013) 189–190
- Drahomíra Frolíková-Kaliszová*, Luděk Galuška: Hledání původu. Od avarských bronzů ke zlatu Velké Moravy (Brno 2013) 190–192
- Jan Kypta*, Helmold z Bosau, Kronika Slovanů. Memoria medii aevi 17 (Praha 2012) 192–193
- mj*, Libor Jan – Petr Kostrhun – Zdeňka Nerudová (edd.): Svět tajemných Baltů. The World of the Mysterious Balts (Brno 2013) 193–194
- Jan Kypta*, R. Lavička – J. Havlice – D. Kovář – L. Nikrmajer – J. Šimánek: Velké dějiny malého města. 750 let Kamenného Újezda (Kamenný Újezd 2013) 194–195
- Jan Kypta*, Jan Lhoták – Jaroslav Pachner – Vladislav Razím: Památky města Sušice (Sušice 2012) 195–196
- Estelle Ottenwelter*, David A. Scott: Ancient Metals: Microstructure and Metallurgy, volume IV: Iron and Steel (2013) 196–197
- Jan Kypta*, Svorník 10. Sborník příspěvků z 10. specializované konference stavebněhistorického průzkumu uspořádané 7.–10. června 2011 v Jindřichově Hradci. Sakrální architektura (Praha 2012) 197–198
- Jan Kypta*, Jaromír Žegklitz (ed.): Studies in Post-Medieval Archaeology 4. Written and iconographic sources in post-medieval archaeology (Prague 2012) 198–199

Inovace a specializace v hrnčířském řemesle v době laténské: model vývoje forem organizace výroby

Innovation and specialisation in the pottery craft
during the La Tène period: a model for the development of forms
of the organisation of production

Richard Thér – Tomáš Mangel

Zavedení hrnčířského kruhu a dvoukomorových vertikálních pecí v době laténské představuje zásadní změny v hrnčířském řemesle. Tyto inovace jsou jednou z příčin značné technologické variability keramické produkce, která ve střední Evropě nemá až do konce středověku obdoby. Technologická variabilita odráží komplikovanost vztahů v hrnčířském řemesle a zprostředkovaně též dynamický rozvoj sociálních struktur laténské společnosti. Studium sociálního kontextu výroby keramiky na základě archeologických pramenů však naráží na řadu rušivých faktorů, které maskují zjištěitelné projevy procesů souvisejících s dynamikou technologických inovací a rozvojem forem organizace výroby. Teoretické modely založené na antropologickém studiu technologie a experimentálním výzkumu umožňují stanovit konkrétní hypotézy, specifikovat potenciální vliv rušivých faktorů a naopak vyzdvihnout význam určitých proměnných pro daný typ studia. Jsou klíčové obzvláště ve chvíli, kdy pracujeme primárně s nepřímými doklady studovaných fenoménů. V článku podáváme přehled o technologii výroby keramiky v době laténské se snahou o hypotetické vymezení základních mechanismů vývoje hrnčířského řemesla zohledňující principy šíření technologických inovací a rozvoje řemeslné specializace.

doba láténská – technologické inovace – řemeslná specializace – organizace výroby – technologie keramiky

The introduction of the potter's wheel and the two-chambered vertical kiln in the La Tène period marked a significant change in the pottery craft. These innovations are some of the reasons for the considerable technological variability in pottery production that stood without parallel in central Europe until the end of the Middle Ages. This technological variability reflects the complexity of relationships in the pottery craft and, indirectly, the dynamic development of social structures in La Tène society. Nevertheless, the study of the social context of the production of pottery based on archaeological sources is complicated by numerous disruptive factors masking the discernible manifestations of processes related to the dynamic technological innovation and development of forms for the organisation of production. Theoretical models based on the anthropological study of technology and experimental archaeology make it possible to posit concrete hypotheses, to specify the potential influence of disruptive factors and, on the other hand, to emphasize the importance of certain variables for the given type of study. These are of key importance when work primarily involves indirect evidence of studied phenomena. The article provides an overview of pottery production technology in the La Tène period, accompanied by an attempt at a hypothetical definition of the basic mechanisms of development in the pottery craft, taking into consideration the principles for the spread of technological innovations and the development of craft specialisation.

La Tène period – technological innovation – craft specialisation – forms of production organisation – pottery technology

Úvod

Doba laténská přináší dvě zásadní technologické inovace v hrnčířském řemesle: zavedení hrnčířského kruhu a dvoukomorových vertikálních pecí. Tyto dvě inovace symbolizují

nejdramatičtější změny v hrnčířském řemesle od dob samotného rozšíření technologie výroby keramiky v neolitické společnosti a jsou jednou z příčin značné technologické variability keramické produkce, která ve střední Evropě nemá až do konce středověku období. Technologická variabilita odráží komplikovanost vztahů v hrnčířském řemesle a zprostředkovaně též dynamický rozvoj sociálních struktur laténské společnosti.

Cílem tohoto článku je podat přehled o dosavadních poznatcích vážících se k problematice inovací a specializace v hrnčířském řemesle a vytvořit teoretický rámec pro interpretaci variability technologie keramiky v době laténské. Pozornost bude věnována především modelům, které považujeme za přínosné pro studium sociálního kontextu technologie keramiky v době laténské, a ze kterých lze zároveň vyvodit důsledky testovatelné v kontextu archeologie.

Aplikace teoretických přístupů ke studiu technologických inovací a organizace výroby keramiky v době laténské je poměrně vzácná. Řada autorů hovoří o specializovaném hrnčířském řemesle bez hlubší argumentace. Obvyklým postupem je snaha definovat produkci jednotlivých dílen a na jejich příkladu ukázat rozvoj specializovaného hrnčířského řemesla.

K úvahám o distribučních okruzích nebo o produkci jednotlivých dílen/výrobců bývá nejčastěji využívána metoda *per analogiam* (např. *Schwappach 1969; Meduna 1980, 90, 108; Pieta 1982, 177; Čižmář 1984; Čižmář – Meduna 1985, 90–92; Trebsche 2003; 2010; Goláňová 2007, 129, 132–133; Zeiler et al. 2009*). V menší míře se setkáme s analýzou proveniencí na základě petrografické a mineralogické analýzy. Nejkomplexněji bylo v tomto ohledu pojednáno téma časně laténské vytáčené keramiky (*Gosden 1983; 1985; 1987*), další analýzy se soustředily spíše na mladší fáze doby laténské (*Jerem 1984; Cumberpatch – Pawlikowski 1988; Fischer – Polz 1989; Otava – Přichystal 1989; Cumberpatch 1993a; 1993b; 1995*). Největší pozornost pak byla věnována provenienci grafitu jako specifické příměsi keramické hmoty (např. *Riederer 1974; Molák – Illášová 1987; Čížek 1994; Spišiak – Kotulová 2000; Hložek – Gregerová 2001; Hložek 2003; Čambal et al. 2006, 153; Gregor – Březinová 2008, 93–95; Čech 2011; Havancsák – Fekete – Bajnóczi 2011; Trebsche 2011, 458–460*).

K výjimečné aplikaci analýzy chemického složení s cílem stanovení proveniencí patří analýza jemně vytáčené keramiky z oblasti severozápadních Čech metodou rentgenové fluorescence (*Hanykýř – Ticová – Salač 1998*). Bohužel vyhodnocení analýz nepřineslo interpretovatelné výsledky.

Také v širším kontextu laténského bádání v Evropě se setkáme s komplexnější argumentací či hlubším rozpracováním tématu opřeným o studium technologie a proveniencí spíše ojediněle (*Peacock 1968; 1969; Wirska-Parachoniak 1980; Cumberpatch 1989; 1995; Rigby – Middleton – Freestone 1989; Robert 1994; Andrews 1997; Gebhard – Wagner 2002; Durgeau 2005*).

Faktory ovlivňující změny technologie výroby keramiky

Motorické dovednosti jsou předávány v procesu učení z významné části neuvědoměle. Pouze část lidského chování je založena na diskursivních praktikách, většina je na úrovni praktického vědomí – jedinci vědí, jak se v různých životních situacích chovat, aniž by tuto dovednost dokázali artikulovat. Praktické vědomí představuje komplexní a hluboce zakoře-

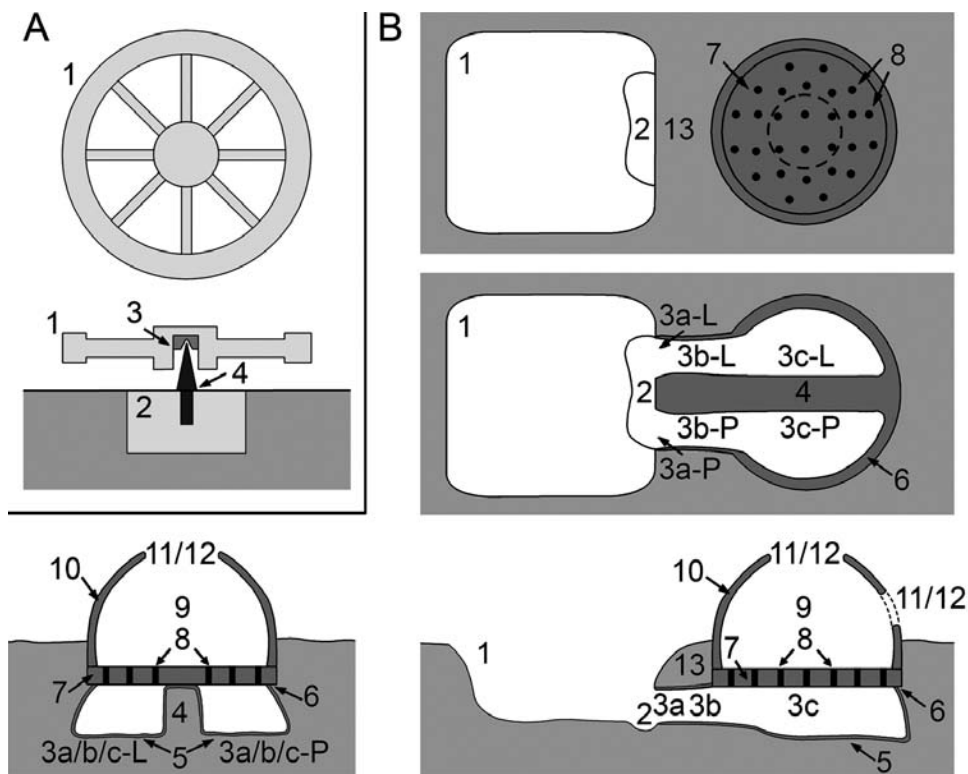
něné vazby mezi myslí, tělem a prostředím, které se předávají procesem učení, aniž by se staly objektem uvažování, a tedy i volby, zda je nadále vykonávat či změnit (*Bourdieu 1977*, 17–19; *Giddens 1984*, 19–23). Proto jsou naučené pohyby a gesta považovány za jeden z nejkonzervativnějších aspektů lidského chování. Ke konzervatismu též přispívá fakt, že technologické řetězce nejsou souborem nezávislých prvků. Pokud se změní jeden z prvků, je ovlivněn celý proces, a to se netýká pouze technologického řetězce samotného, ale též způsobu užívání vyrobených předmětů v daném sociálním kontextu (srov. *Skibo – Schiffer 2008*, 9–10). Inovativnost na poli technologie keramiky v předindustriálních společnostech tedy můžeme vnímat jako parametr odrážející dynamiku sociálního vývoje, který je většinou stimulován či inhibován vnějšími faktory.¹ Ty lze třídit do tří základních skupin.

Environmentální podmínky. Předpoklad, že přírodní prostředí a jeho změny představují klíčové faktory pro pochopení technologické změny (např. *Matson 1966*; *Arnold 1985*) se ukazuje jako neoprávněný. Většina archaických technik výroby keramiky je značně tolerantních vůči použitým surovinám a prostředí, ve kterém mohou být uplatněny (*Leeuw 1993*, 239). Povaha surovin a prostředků využívaných pro běžnou keramickou produkci představuje stabilní bázi nepřinášející stimuly pro výraznější změny. Technologická volba je pouze ve výjimečných případech determinována přírodním prostředím. Pokud se environmentální podmínky stanou příčinou změny technologie keramiky, tak je nejčastějším faktorem vyčerpání zdrojů paliva (*Rice 1984*, 251).

Změna environmentálních podmínek nesouvisí pouze s dostupností surovin. Představuje také změnu prostorového kontextu výroby a distribuce např. v důsledku demografického vývoje společnosti doprovázeného změnou sídelních struktur. Tyto faktory mají především vliv na rozvoj forem organizace řemesla. Populační růst je jedním z faktorů, které urychlují proces segregace (vnitřní diferenciacce a specializace) a zvyšují stupeň provázanosti mezi jednotlivými subsystémy dané společnosti (*Flannery 1972*, 421). Nové formy organizace ovlivňují socioekonomický kontext řemesla, které se technologicky adaptuje na nové podmínky. Nejedná se ovšem pouze o jednorázovou adaptaci. Rozvinutější formy organizace řemesla posilují kompetitivnost. Vzájemná ekonomická soutěž vytváří prostředí trvale stimulační k technologickým změnám s cílem získat na trhu výhodu především ve smyslu optimalizace nákladů na výrobu (*Balfet 1966*, 170–171; *Nicklin 1971*, 13–14; *Schiffer – Skibo 1987*, 598–599).

Funkce keramických výrobků. Změna stravovacích, rituálních či jiných kulturních praktik může změnit způsob využívání keramiky nebo vyžadovat nové typy keramických výrobků. Stravovací návyky či rituální chování patří k stabilním složkám systému, které způsobují resistenci technologie vůči změně, pokud jsou keramické výrobky jejich součástí, ale na druhou stranu tyto kulturní praktiky stimuluji technologické změny, pokud procházejí transformací, většinou spojenou s komplexními změnami ve společnosti (*Nicklin 1971*, 18–20; *Rice 1984*, 251).

¹ Významně samozřejmě mohou působit také vnitřní faktory související s individualitou jednotlivých hrnčičů (kreativnost, osobní postoje, odvaha riskovat, konzervativnost atd.) a sociálním prostředím hrnčičských komunit. Vnitřní faktory je ovšem prakticky nemožné studovat přímo na základě archeologických pramenů. Jejich vliv na vývoj hrnčičského řemesla můžeme posoudit komplexním vyhodnocením vnějších faktorů, které alespoň zčásti zachytitelné jsou. Důležité je pak porovnání potenciálního dopadu vnějších faktorů s jejich reálným vlivem na technologické chování. Takové porovnání může v úvahách o vývoji technologie alespoň teoreticky vymezit roli faktorů vnitřních.

Obr. 1. Laténské inovace v technologii keramiky. A – schéma archaického rychle rotujícího hrnčířského kruhu s pracovní plochou sloužící zároveň jako setrvačnick, který ke stabilizaci polohy využívá gyroskopického efektu. Na základě zobrazení hrnčířských kruhů antického Řecka je možné tento typ zařízení předpokládat i v laténském prostředí. 1 kruh, 2 fixační prvek, 3 kamenná vložka, 4 kovový trn. B – schéma dvoukomorové vertikální hrnčířské pece. 1 předpeční jáma, 2 ústí pece, 3a-L/P topeniště – ústí kanálů – levý/pravý topný kanál, 3b-L/P topeniště – nakládací komora – levý/pravý topný kanál, 3c-L/P topeniště – spalovací komora – levý/pravý topný kanál, 4 podpěra roštu, 5 výmaz/propálení topných kanálů, 6 konzola roštu, 7 rošt, 8 průduchy, 9 peciště (vypalovací komora), 10 klenba peciště, 11 vývod spalin, 12 nakládací otvor, 13 čelo pece.

Fig. 1. La Tène innovation in pottery technology. A – drawing of archaic fast-turning potter's wheel with a working surface that also served as a flywheel using the gyroscopic effect for stability. Based on the depiction of potter's wheels from Ancient Greece, this type of device can also be assumed in the La Tène environment. 1 – wheel; 2 – fixation element; 3 – stone insert; 5 – metal spike. B – drawing of two-chambered vertical pottery kiln. 1 – pit in front of kiln; 2 – kiln entrance; 3a-L/R – firebox – corridor entrance – left/right heating corridor; 3b-L/R – firebox – stoking chamber – left/right heating corridor; 3c-L/R firebox – combustion chamber – left/right heating corridor; 4 – support; 5 – daub/hole burnt through heating corridor; 6 – bracket; 7 – perforated floor; 8 – vents; 9 – firing chamber; 10 – dome; 11 – waste gas vent; 12 – loading opening; 13 – kiln front.

Technologický rozvoj bývá stimulován především v prostředí, kde keramické výrobky definují status svého majitele. Výrobky utvářející identitu svých vlastníků se vyčleňují z kategorie běžných předmětů, se kterými nemohou být směňovány, aniž by nedošlo ke změně statusu účastníků směny (srov. *Weiner 1992; Helms 1993*). Dichotomie mezi pres-

tižními a utilitárními výrobky je zároveň rozdílem v přístupu k výrobě. Výroba *utilitárních předmětů* je řízena ekonomickou snahou o minimalizaci nákladů či rizik s výrobou spojených. V tomto smyslu hrnčíři volí technologické inovace. Pro *prestižní předměty* je naopak charakteristické značné množství vynaložené energie na výrobu (použití nákladných surovin, komplikované technologické postupy, dovednosti získávané dlouhou dobou učení nebo množství času věnované výrobě) a případně též nízká užitná hodnota, která dále zvyšuje ekonomickou zátěž spojenou s jejich pořízením (*Brumfiel – Earle 1987, 3–5; Hayden 1995, 258; 1998, 11*).

Prestižní technologie přirozeně procházejí určitou inflací hodnoty, ať už v důsledku rozšíření znalostí nutných k jejich výrobě, nebo v důsledku postupného snížení nákladů na výrobu. K tomuto procesu dochází díky technologickému rozvoji motivovanému aktéry sociální hry, kteří se snaží maximalizovat zisk související s manipulací s prestižními předměty. Postupně pak v motivaci k užívání takových předmětů mohou převládnout praktické důvody. V takové situaci se daná technologie v prestižní sféře může udržet pouze dalším technologickým rozvojem (*Hayden 1995, 262–263; 1998, 33–34*).

Z výše řečeného plyne, že keramika plní významnou sociální roli, je více náchylná ke změně, pokud dochází zároveň ke změně sociální. V *Roux (2008, 98)* v této souvislosti hovoří o rozdílu mezi křehkým a robustním technologickým systémem. Křehký systém souvisí se specifickou sociálně diktovanou poptávkou. Znalosti a dovednosti jsou v takovém systému předávány učení pouze ve velmi omezené síti výrobců. Jakékoliv narušení takové sítě ohrožuje kontinuitu užívání příslušné technologie. Na druhé straně běžně rozšířené technologie vytvářejí robustní technologické systémy. Znalosti a dovednosti se v nich předávají v rozsáhlé otevřené síti. Technologické jevy předávané v robustních systémech jsou dostatečně „redundantní“, aby odolaly historické dynamice (*Henrich 2001, 1010*).

Krize společnosti. Častou odpovědí systému na krizi je růst variability technologických řetězců (pro kontext výroby keramiky např. *Deetz 1965; Rice 1984, 265*). Komplexní systémy se obtížně adaptují na nové podmínky (*Sahlins – Service eds. 1960, 97*), takže lze hlubší technologické změny předpokládat při dezintegraci společnosti s vyššími formami specializace.

Laténské inovace v technologii keramiky

Dvoukomorové hrnčířské pece

V průběhu doby laténské došlo k výraznému rozšíření² hrnčířských dvoukomorových vertikálních pecí (*obr. 1*).³ První ojedinělé nálezy byly ve střední Evropě zachyceny již koncem 19. stol., jejich počet se ovšem od té doby výrazně rozrostl (např. *Pingel 1971, 88, pozn. 137; Princ – Skružný 1977, 172–179; Henning 1978, 445–456; Duhamel 1979, 74–75*;

² Nejstarší evropské dvoukomorové vertikální pece se objevují již v závěru neolitu a na počátku eneolitu v jihovýchodní Evropě (*Petrasch 1986, 42–49; Willms 1999*). Z pozdní doby bronzové a z průběhu doby halštatské je pak v západní a středoevropských oblastech doloženo několik případů existence pyrotechnických zařízení s rošty (např. *Lung 1959, 46–48; Duhamel 1979, 56–59*), jejichž souvislost s hrnčířskou produkcí je však ve většině případů nepravděpodobná. Jak ovšem ukazují nejnovější výsledky zatím nepublikovaných analýz provedených na reliktech obdobných zařízení z Kapsovy Lhoty náležejících období Ha D2-3 až LT A (srov. *Hlava 2008, 227–228* s další lit.), nelze je vždy ani jednoznačně vyloučit.

³ Ke konstrukčním a technologickým aspektům těchto zařízení viz též *Faßhauer 1959*.

Hlava – Vích 2007, 45–48; Hlava 2008, 224–230; Fritz 2009, 229–242; Zeiler 2009, 272–274, Abb. 1). Jen z území Čech a Moravy je dnes známo více než 60 pozůstatků těchto zařízení.

Otázku po důvodu a rozšíření určitého typu vypalovacího zařízení a s ním spojeného způsobu výpalu je potřeba řešit v širokém komplexu faktorů, které byly pojmenovány v předchozí kapitole. Volba hrnčířské pece pro výpal keramiky není pouze technologickou změnou. Jedná se také o významnou změnu kognitivní, neboť použití zařízení, ve kterém je palivo po celou dobu výpalu odděleno od vypalované keramiky, představuje významný rozdíl ve vnímání samotného procesu výpalu (srov. Sillar – Tite 2000, 13).

Při zvažování důvodů rozšíření dvoukomorových hrnčířských pecí je třeba prozkoumat, jaké jsou technické rozdíly mezi hrnčířskou pecí a jednoduššími vypalovacími zařízeními. Řada autorů se shoduje na několika podstatných odlišnostech týkajících se technologických možností: potenciálu dosáhnout vyšších teplot, kontroly průběhu výpalu a zajištění vyšší teplotní a atmosférické homogenity (např. Shepard 1956, 75; Arnold 1985, 213; Rice 1987, 157; Sinopoli 1991, 31–32; Orton – Tyers – Vince 1993, 127; McDonnell 2001, 496). Jindy jsou zdůrazňovány ekonomické výhody využití pecí, především úspora paliva v důsledku lepších izolačních vlastností zařízení (Arnold 1985, 213).

Podívejme se podrobněji na zmiňované rozdíly. Jejich analýza vychází z etnografických pozorování a také z experimentálních zkušeností autorů tohoto článku, které v současné chvíli představuje 72 měřených experimentálních výpalů, z toho 31 výpalů ve dvoukomorových vertikálních pecích (*Thér v tisku*). Soubor zahrnuje 8 variant dvoukomorových vertikálních pecí s roštem a 2 bez roštu.

Kontrola rychlosti ohřevu. Předpokládá se, že díky použití pecí lze dosáhnout větší kontroly rychlosti ohřevu. O. P. Gosselain (1992, 246) stanovil na základě 27 etnografických pozorování nepřímou úměru mezi izolovaností struktury a rychlostí ohřevu. A. Livingstone Smith (2001) však na větším souboru dat toto pozorování zpochybnil. Etnografické údaje konkrétních technologických přístupů ve výpalu keramiky nezpochybňují samu možnost lépe a snadněji kontrolovat vývoj teplot díky strukturnímu oddělení paliva od keramiky a izolaci výpalu. Těchto vlastností hrnčířských pecí si jsou v některých případech vědomi i samotní hrnčíři, kteří jako důvod použití pece uvádějí, že by na otevřeném ohništi nebyli schopni zahřívát keramiku tak pomalu jako v peci a keramika by se tak mohla poškodit (Pool 2000, 71). Experimentální výzkum potvrzuje, že kontrola rychlosti ohřevu je daleko snazší při oddělení vsádky keramiky od paliva. Takový způsob výpalu vytváří limit rychlosti ohřevu okolo 10 °C/min., který lze ve standardních podmínkách jen stěží překročit (*Thér v tisku*, fig. 4). Neznamená to ovšem, že kontrola rychlosti ohřevu není možná také v případě jednodušších zařízení: např. přidávání lehkých materiálů s nízkou hořlavostí (tlející tráva či listí) umožňuje regulovat nárůst teploty a dosáhnout rychlosti výpalu srovnatelné s dvoukomorovými pecemi. Lze tedy konstatovat, že dvoukomorové pece usnadňují, nikoliv umožňují, kontrolu dynamiky výpalu. Použití materiálu citlivých na rychlé změny teplot – např. plastické točírské hlíny – tedy přímo neimplikuje použití dvoukomorových pecí.

Homogenita. S možností kontroly rychlosti ohřevu jde ruku v ruce také tepelná a atmosférická homogenita výpalu⁴, které lze v případě pecí jednoznačně dosáhnout snadněji.

⁴ Atmosférou výpalu míníme chemické složení plynů, které proudí kolem keramiky během výpalu. Klíčový pro charakteristiku atmosféry výpalu je především podíl kyslíku. Atmosféru s vysokým podílem kyslíku označujeme jako oxidační, s nízkým podílem kyslíku (většinou nahrazovaným v atmosféře oxidy uhlíku) pak jako redukční.

Ovšem ani v případě potřeby dosažení homogenní atmosféry výpalu není nezbytně nutné použít pec. Pokud je cílem výpalu jednotný světlý povrch keramiky, stačí odkrýt nádoby při teplotě nad 600 °C. Pokud je cílem tmavý povrch, stačí převrstvit otevřený výpal materiálem, který zamezí přístupu kyslíku a zabezpečí dostatečné množství uhlíku pro rovnoměrné zakouření povrchu keramiky. Etnografické doklady malované keramiky vypalované v otevřených vypalovacích zařízeních to jednoznačně potvrzují (*Swink – Blinman 1997; Swink 2004, 279–301*). Přesto lze tvrdit, že možnost dosáhnout homogenního prostředí výpalu může být důvodem volby hrnčířské pece ve chvíli, kdy jsou požadované vlastnosti keramiky závislé na kontrole atmosféry výpalu ve vztahu k teplotě.

Teplota a doba žihání. Bezpochyby lze říci, že pece umožňují dosáhnout vyšší teplotu výpalu a delší dobu žihání. Hrnčíř, který potřebuje pro výpal keramiky více než 1100 °C⁵, je nucen použít speciální typy hrnčířských pecí, jejichž použití mu požadovanou teplotu umožní dosáhnout. Takových parametrů ovšem dosahují pece, které se v Evropě objevují až od vrcholného středověku, a proto je v dalším textu není potřeba zohledňovat. Pokud se omezíme na pece se vzestupným plamenem, pak rozdíly v dosažených maximálních teplotách nepozorujeme. Tuto skutečnost potvrzují jak experimenty (*Thér v tisku, fig. 3*), tak etnografická pozorování (*Livingstone Smith 2001, 997, fig. 6*).

Efektivita využití paliva. Srovnání efektivity spotřeby paliva na příkladu hrnčířů z Los Tuxtlas (Mexiko) ukázalo, že hrnčířky v této oblasti vypalují v otevřených ohništích s 59 % úsporou paliva oproti výpalům v pecích (*Pool 2000, 72*). Podobné výsledky můžeme sledovat při srovnání efektivity různých typů vypalovacích zařízení užívaných hrnčíři v Pákistánu (*Rye – Evans 1976, 165*). Větší nároky na spotřebu paliva se zdají být logickým důsledkem oddělení paliva a vypalované keramiky. Velký podíl energie je v takovém případě využit pouze k vyhřátí pece. Srovnání spotřeby paliva v rámci databáze experimentálních výpalů může být pouze orientační, neboť ve spotřebě hrají značnou roli faktory typu, kvality a formy paliva a podmínek výpalu. Nicméně jednoznačně se ukazuje, že dvoukomorové pece mají oproti jednoprostorovým zařízením vyšší spotřebu paliva, odhadem ca dvojnásobnou (*Thér v tisku*). Tato skutečnost protirečí názoru, že jedním z motivů pro použití hrnčířských pecí je snaha o úsporu paliva vycházejícího z předpokladu, že větší izolovanost struktury představuje menší ztráty energie (*Rice 1987, 153*). Úspora paliva oproti otevřeným výpalům je možná pouze v případě tzv. jednoprostorových pecí⁶, kde je keramika v přímém kontaktu s palivem (např. *Rye – Evans 1976, 167; Reina – Hill 1978, 106*).

Rozdíl mezi vypalovacími zařízeními nemusí spočívat pouze v množství paliva, ale také v odlišných požadavcích na jeho kvalitu. Podle *D. P. S. Peacocka (1982, 94)* je pro otevřené výpaly nutné větší množství méně kvalitního paliva (vedlejší produkty zemědělské výroby) a pro pece menší množství kvalitního paliva (dřevo). Na základě experimentální zkušenosti autorů je možné tuto domněnku potvrdit, i když rozdíly v nárocích na palivo nejsou zásadní, pokud předpokládáme maximální teploty výpalu kolem 800 °C a ostatně i některá etnografická pozorování nás nutí k opatrnosti při hodnocení nároků pecí na kvalitu paliva (např. *Rye – Evans 1976, 166*).

⁵ Popř. potřebuje delší dobu žihání na požadované teplotě, aby mohly v keramické hmotě proběhnout požadované reakce.

⁶ Za předpokladu použití tradičních konstrukčních materiálů.

Ztráty keramiky. Do ztrátovosti keramiky se promítá velká škála faktorů, které neumožňují na základě syntézy provést smysluplné srovnání. Existuje obecný předpoklad, že pokud pece umožňují větší kontrolu nad průběhem výpalu, pak zabezpečují menší ztráty keramiky. K dispozici máme opět srovnání koexistujících tradic hrnčířů z Los Tuxtlas. Průměr ztrát v otevřeném ohništi zde činil 31,5 % nádob, zatímco v peci 21 % (Pool 2000, 72). Stejně tak ztráty při výpalech pákistánských hrnčířů v jednodušších zařízeních mohou významně převyšovat ztráty při výpalech v sofistikovanějších pecích (Rye – Evans 1976, 41, 166). Také experimenty potvrzují, že rozdíl ve ztrátovosti keramiky může být statisticky významný, ale tento parametr se nedá hodnotit nezávisle na technologickém kontextu.

Investice. Nutnost investice do konstrukce pecí je zvažována jako důvod, proč pece nevolí podomáčetí výrobci. Konstrukční náklady na jednoduché typy dvoukomorových pecí se však nezdají být příliš omezujícím faktorem. Použité materiály jsou obvykle k dispozici v bezprostředním okolí a samotná stavba nezabere příliš mnoho času. C. A. Pool (2000, 70) uvádí extrémní příklad, kdy hrnčířka (Sierra de Los Tuxtlas, Veracruz, Mexiko) potřebuje ke konstrukci dvoukomorové pece bez stálého roštu necelé tři hodiny. Pec je třeba postavit znovu po zhruba 6 měsících až dvou letech v důsledku poškození opakovanými výpaly. Experimentální konstrukce replik dvoukomorových pecí se stálým roštem dovolují odhadnout časové nároky stavby na zhruba 3 dny pro pracovní kolektiv čítající 2–4 pracovní síly (Mayes 1961, 7; Reschreiter – Tuzar 1995, 195–198; Thér – Mangel 2011, 59).⁷ Rošt pak vyžaduje pozvolné vysychání v průběhu několika týdnů (např. Pieta 1995, 27; Thér – Mangel 2011, 60). Do investic je také třeba započítat konstrukci zastřešení, která je pro zajištění více jak roční životnosti pece ve středoevropských klimatických podmínkách nezbytná. Zastřešení je však možno volit velmi jednoduché (srov. Plicková 1959, obr. 43).

Organizační aspekty. Zařízení se stálou izolační strukturou poskytují oproti otevřeným zařízením některé organizační výhody: (a) při jejich provozu vzniká menší riziko požáru a (b) provoz je daleko méně závislý na aktuálním počasí. Otevřený výpal je z tohoto pohledu vnímán jako prostorově flexibilní. Umožňuje umístit aktivitu podle potřeby (např. podle aktuální síly a směru větru). Pokud výpal nemůže být jednoduše přemístěn (např. pro nedostatek prostoru), je jedním z řešení změna techniky výpalu, tedy zavedení hrnčířské pece. Tomu odpovídá situace zjištěná v Los Tuxtlas. V rámci vesnice, kde k výpalu keramiky hrnčířky používaly pece, byl výběr místa pro výpal významně omezen prostorovým uspořádáním. Pece zde byly vzdálené v průměru méně než 6 m od nejbližšího hospodářského stavení, kdežto v ostatních komunitách byly otevřené výpaly vzdáleny v průměru 12 m (Arnold III 1991, 110–111).

Se vzrůstající intenzitou výroby hraje větší roli také faktor nezávislosti provozu zařízení na ročním období a aktuálním počasí. Hrnčíři využívající k výpalu ohniště nebo jednodušší otevřená vypalovací zařízení většinou vyrábějí keramiku pouze sezónně v nejsušších a nejteplejších měsících roku. Hrnčíř ekonomicky závislý na výrobě keramiky při uplatnění izolovaného zařízení ocení fakt, že nemusí s výpalem čekat na příhodné počasí (srov. Arnold 1985, 213–218).

⁷ Časové nároky samozřejmě mohou variovat podle velikosti, typu konstrukce nebo zvoleného způsobu stavby (srov. Windl 1980).

Hrnčířský kruh

Druhou zásadní technologickou inovací doby laténské je užití hrnčířského kruhu (*obr. 1*).⁸ Archeologické doklady užití hrnčířského kruhu bývají nejčastěji nepřímé v podobě specifických znaků pozorovatelných na povrchu keramiky či struktury keramického těsta (*Wirska-Parachoniak 1980; Courty – Roux 1995; Roux – Courty 1998; Dobrzańska – Piekarczyk 2005; Berg 2008*). Jednoznačně interpretovatelné přímé doklady hrnčířských kruhů z kontextů datovaných do doby laténské neznáme, i když ojedinělé nálezy s nimi někdy bývají spojovány (srov. *Moosleitner 1974; Zeiler 2009, 267*). Principálně je hrnčířský kruh pracovním nástrojem, prostřednictvím kterého hrnčíř pro vytváření nádob využívá rotační kinetické energie (dále pouze RKE). Využití rotačního pohybu při formování nádoby lze rozčlenit do tří základních stupňů (srov. *Roux – Courty 1998, 748*):

1. Využití rotačního pohybu k úpravě povrchu, doformování detailů (většinou okraje či dna) nebo k vycentrování tvaru nádoby. Tento postup nevyužívá RKE v pravém slova smyslu, a proto použité zařízení nemusí splňovat kritéria pro plné využití RKE – rychlost rotace, setrvačnost a stabilita. Můžeme jej považovat za extenzi technik vytváření v ruce⁹ bez nároků na motorické dovednosti radikálně odlišné od těchto technik. Přesto samo o sobě použití rotačního pohybu při formování nádoby představuje technické gesto, které ve střední Evropě do konce starší doby železné nemá tradici.

2. Sekundární technika vytváření s využitím RKE – dotáčení na hrnčířském kruhu. Sekundární technikou vytváření rozumíme ve shodě s *O. Ryem (1981, 62)* techniku, která se uplatňuje ve chvíli, kdy je základní tvar nádoby již zformován. Cílem techniky je dotvarovat nádobu do požadované podoby. Tato technika již vyžaduje repertoár motorických dovedností zcela odlišných od formování v ruce.

3. Primární technika vytváření s využitím RKE – vytáčení na hrnčířském kruhu. Nádobu je zcela formována na hrnčířském kruhu většinou včetně povrchové úpravy. Tato technika vyžaduje koordinaci pohybů, která mezi hrnčířskými technikami nemá obdobu. Jedná se o specifickou dovednost, která vyžaduje dobu učení několikanásobně delší než alternativní techniky formování v ruce (*Roux – Corbetta 1989; Gelbert 1997; Roux – Courty 1998, 748*).¹⁰

Tradiční pohled vnímá hrnčířský kruh jako nástroj, který umožňuje efektivnější výrobu nádob než dosavadní techniky vytváření, a to by též mělo být důvodem jeho rozšíření. Hrnčíři však v řadě případů plně nevyužívají potenciál hrnčířského kruhu s ohledem na efektivitu výroby. Užití kombinovaných technik, ve kterých RKE hraje pouze dílčí úlohu, je běžnou praxí (*Foster 1959, 113; Nicklin 1971, 35–36; Rye – Evans 1976*) a pravidelně se s ním setkáme v souvislosti s objevem hrnčířského kruhu či jeho rozšířením (např. *Berg 2007; Courty – Roux 1995; Kiriati et al. 1997; Roux – Courty 1998; Knappett 1999; 2004*). V těchto případech nelze inovaci vysvětlit snahou o zefektivnění výroby.

⁸ K historii a technologickým aspektům tohoto zařízení viz např. *Ludikovský 1960; Rieth 1960; Czysz 1990*.

⁹ Technikami vytváření v ruce rozumíme soubor technik, kterými je hlína formována prostřednictvím diskontinuitního tlaku prstů, dlaní nebo nástrojů (babka, tlouk, špachtle).

¹⁰ Stupně využití rotačního pohybu pro vytváření nádob samozřejmě neznamenají, že hrnčíři po ovládnutí vyššího stupně automaticky opustí využívání rotačního pohybu na nižším stupni. Otočné podložky s hrnčířskými kruhy mohou koexistovat v jedné dílně, neboť otočná podložka je vhodným doplňkovým nástrojem např. pro výrobu velkých nádob (*Peacock 1982, 27*).

Ekonomické výhody související s využitím hrnčířského kruhu jsou značně závislé na socioekonomickém kontextu řemesla. Rezistence řady technologických tradic vůči přijetí hrnčířského kruhu ukazuje, že uplatnění dané techniky v konkrétním řemeslném kontextu nemusí přinést výhody, které by vyvážily nutnost komplexní změny technologického řetězce (se zvýšenými nároky především na přípravu surovin a technologii výpalu) se všemi ekonomickými riziky s takovým přechodem spojenými (*Quarcoo – Johnson 1968, 72–74; Cardew 1969, 197; Nicklin 1971, 38–44*).

Podmínky pro rozšíření dvoukomorových pecí a hrnčířského kruhu

Dovednosti spojené s technologickými inovacemi můžeme vnímat jako kontinuální nebo diskontinuální, podle toho zda jedinec musí nabýt nových dovedností, nebo může rozvíjet již existující dovednosti (*Roux 2003a, 85–88; 2008*). Obě diskutované technologické inovace patří jednoznačně k diskontinuálním. Využití RKE pro vytváření nádob představuje zcela nový pohled na formování hlíny, tedy významnou kognitivní změnu a zároveň radikální změnu motorických dovedností se zcela odlišnými nároky na jejich získání. Také dvoukomorová hrnčířská pec znamená významnou kognitivní změnu: důsledkem změny konceptu výpalu z jednoprostorového na dvouprostorový je odlišný průběh procesu. U takových typů inovací musíme předpokládat výrazné stimuly, aby došlo k jejich prosazení.

Na základě předchozí diskuse je možné vykreslit dvě základní situace vhodné pro prosazení diskutovaných inovací:

- a) Rozvoj poptávky po keramice specifických sensorických nebo technologických vlastností vytváří tlak na vývoj technologie ve směru zdokonalování těchto vlastností.
- b) Vývoj společnosti směrem k vyšší komplexitě vede ke vzniku rozvinutějších forem specializace a organizace výroby, kdy se řemeslo stává pro hrnčíře zásadní ekonomickou aktivitou a hrnčíř je nucen přizpůsobit technologii této nové situaci.

Obě zmíněné situace přinášejí stimuly pro rozvoj řemeslné specializace. Mezi specializovanou hrnčířskou výrobou a používáním hrnčířského kruhu a dvoukomorové pece existuje silná korelace, proto se v následující kapitole zaměříme právě na tuto problematiku.

Řemeslná specializace

Podle obecné definice je specializace pravidelnou výrobou, jejíž produkt je určen vnější spotřebě (tedy mimo domácnost¹¹ výrobce) bez ohledu na to, jestli je výrobce na této produkci ekonomicky závislý (*Clark – Parry 1990, 279, 297; Cobb 1993, 66*). Takto pojatá definice zahrnuje široké spektrum situací. Jednotlivé domácnosti v předindustriálních společnostech běžně produkují výrobky, které jsou primárně určeny pro naplnění sociálních závazků mimo domácnost. Distinkce mezi specializovanou a nspecializovanou (nebo podomáckou) výrobou pak ztrácí na významu a klíčová je specifikace jednotlivých forem specializace, např. na základě ekonomické strategie domácností a způsobu, jakým je výro-

¹¹ Domácností rozumíme základní socioekonomickou jednotku společnosti a v tomto smyslu tento termín používáme i v dalším textu.

ba do těchto strategií integrována (Hirth 2009, 13), nebo způsobu, jakým je konstituována hodnota výrobku v různých sociálních kontextech (Clark 2007).

R. K. Flad a Z. X. Hruby (2007, 4–6) specializaci ve výše definovaném slova smyslu označují jako výrobní (*product specialization*) a vyčleňují v jejím rámci podskupinu tzv. specializace výrobců (*producer specialization*). Specializovaní výrobci alespoň část obživy pravidelně získávají nějakou formou směny jejich výrobků, čili alespoň částečně jejich obživa na příslušné výrobní aktivitě závisí (srov. Evans 1978, 475; Costin 1991, 4; Arnold – Munns 1994, 475). Pohled na ekonomickou roli, kterou hraje specializovaná výroba pro domácnosti je klíčový pro pochopení socioekonomického kontextu výroby keramiky v době laténské, a proto se v dalším textu zaměříme především na specializaci výrobců.¹²

Příčiny vzniku specializace

V řadě případů je specializace logickým důsledkem distribuce surovin či komplikovanosti technologického řetězce přesahujícího z hlediska organizačních nároků limity tzv. podomácké výroby. Specializace v důsledku nerovnoměrné distribuce zdrojů je prvkem, který se může rozvíjet do jisté míry nezávisle na sociální dynamice společnosti. Zpětně může tento typ specializace podnítit změnu sociální struktury. Výroba keramiky ovšem patří mezi technologie, pro které jsou zdroje dostupné v dřívě většině případů do několika málo kilometrů od místa výroby (Arnold 1985, tab. 2.1, 2.2; 2005, 62), a v rovině výroby užitárního zboží řemeslo nutně nevyžaduje dlouhou dobu nebo intenzivní způsob učení (např. Herbich 1987, 200–202; Longacre 1981, 60; Roux – Corbetta 1989, 31), proto specializace ve výrobě keramiky „přirozeně“ zůstává na velmi nízké úrovni. Pokud dochází k jejímu rozvoji, pak je tato skutečnost odrazem určitých sociálních stimulů. Na proměnách organizace výroby keramiky lze tedy sledovat sociální pozadí daleko výraznější než v případě jiných technologií, jako je např. zpracování kovů.

Rozvoj specializace výrobců je tradičně dáván do souvislosti především s rozvojem sociální komplexity (např. Brumfiel – Earle 1987; Earle 1987)¹³ a zemědělskou intenzifikací, kterou vyvolává populační tlak (např. Loucky 1979; Dow 1985; Netting 1990). Oba tyto aspekty jsou rudimentárně obsaženy již v klasické hypotéze zdůrazňující vazbu mezi zemědělským nadproduktem a řemeslnou specializací (např. Childe 1936, 134). Určitá úroveň komplexity společnosti je podmínkou *sine qua non* specializace výrobců. Minimálně je třeba, aby vznikly podmínky, ve kterých lze získat prostředky pro obživu směnou (Harry 2005, 312).

Zevrubně byla studována souvislost ekonomické specializace s populačním tlakem a zemědělskou intenzifikací (např. Boserup 1965; 1976; Clarke 1966; Brown – Podolefsky 1976; Turner – Hanham – Portararo 1977; Dow 1985). Tato souvislost vychází z předpokladu, že zemědělská intenzifikace přináší pokles mezních výnosů práce. Snaha minimalizovat náklady při maximalizaci zisku otevírá prostor pro komplexnější dělbu práce (Boserup 1965, 75). Konkrétně specializace v hrnčířském řemesle se v této souvislosti jeví jako adaptace na nedostatečný přístup ke kvalitní zemědělské půdě (Arnold 1985, 191–201; 2003; Harry 2005). V období rostoucí hustoty osídlení a z ní vyplývajících tlaku na intenzifikaci

¹² K specializované výrobě též srov. Venclová 2001, 8–10.

¹³ Rozvoj specializace výrobců je integrální komponentou rozvoje sociální komplexity.

zemědělství lze v zemědělsky méně příhodných oblastech keramiku vyrábět s podobnými náklady jako v úrodných oblastech, ale výnos zemědělské činnosti zde bude výrazně nižší, proto je v takových podmínkách výhodné specializovat se na výrobu keramiky v případě, že je sociální struktura připravena na takovou asymetrickou reciprocitu. Etnografické a historické doklady koncentrace specializované keramické výroby v zemědělsky chudých oblastech ukazují obecnější platnost tohoto modelu (např. *David – Hennig 1972; Peacock 1982, 25–26; Nicholson – Patterson 1985; Stark 1991; 1994; Deal 1998; Arnold 2003*).

Systém s rozvinutou dělbu práce je považován díky své ekonomické efektivitě za výhodnější z hlediska možností své reprodukce. Ovšem maximalizace zisku se nejeví jako základní pravidlo, kterým se řídí ekonomické jednotky předindustriálních společností. Jednou z nejdůležitějších proměnných strukturujících výrobní systém domácností je potřeba minimalizovat ekonomická rizika. Nejúčinnější strategií pro minimalizaci rizik je diverzifikace zdrojů, tedy opatření, které brání přílišné specializovanosti (*Cashdan 1990; Winterhalder – Lu – Tucker 1999; Hirth 2009, 19*). Řemeslnou činností navíc domácnost zajišťuje obživu zprostředkovaně na rozdíl od zemědělské činnosti (*Arnold 1985, 193*). Domácnosti jsou tedy přirozeně rezistentní vůči vzniku rozvinutých forem specializace.

Specifickou, ovšem pro kontext prehistorické Evropy inspirativní, příčinou vzniku řemeslné specializace je rozvoj sociální stratifikace a s ní související vznik vyšších společenských vrstev – tzv. elit. Specializace se v tomto modelu rozvíjí v souvislosti s politickými procesy směřujícími k akumulaci moci. V politice elit hraje významnou roli manipulace s výrobou. Tuto manipulaci mj. odráží přítomnost výše zmiňovaných prestižních předmětů (*Friedman – Rowlands 1977; Brumfiel – Earle 1987; Clark – Parry 1990; Kristiansen 1991; Peregrine 1991; Rice 1991; Cobb 1993; Lewis 1996; Earle 1997; Lesure 1999*). Existence elitou kontrolovaných prestižních technologií vede ke vzniku specifické kategorie tzv. *závislých specialistů* (*Earle 1981, 230*). Závislí specialisté jsou řemeslníci spojení s určitou zájmovou skupinou, která manipuluje produkcí a poptávkou a kontroluje výrobu specifické kategorie předmětů. Specifičnost těchto výrobků je často zdůrazněna jejich souvislostí s rituální praxí.¹⁴

Pokud uvažujeme o aplikaci modelu závislého výrobce na výrobu keramiky v kontextu laténské společnosti, pak je potřeba zodpovědět otázku, jak může elita podetnout autonomii jednotlivých komunit ve výrobě keramiky a zabraňovat šíření dovedností a surovin, které definují prestižní charakter produkce. Existují dvě základní cesty k dosažení daného cíle: (a) kontrola distribuce a (b) kontrola výroby. Elity volí mezi těmito alternativami podle aktuálních podmínek. Kontrola vlastní výroby je preferována pokud: (a) jsou suroviny pro danou technologii běžně dostupné, (b) daná technologie představuje specifický komplex motorických dovedností, které lze předat pouze delší dobou učení a (c) výroba je ekonomicky efektivní.¹⁵

¹⁴ Rituální praxe definující sociálně ceněné výrobky však může působit jako faktor rozvoje specializace výrobců bez ohledu na kontrolu elit (srov. *Spielmann 2002*).

¹⁵ Přítomnost prestižních výrobků nemusí nutně implikovat kontrolu výroby ze strany elit. Samotná výjimečná znalost či dovednost může být zdrojem prestiže výrobců, definovat hodnotu výrobků a stát se formou sociální komunikace, aniž by elita byla přímo angažována v organizaci výroby a distribuce (srov. *Day – Relaki – Todaro 2010*). I v případě kontroly výroby ze strany elit se může jednat spíše o symbiotický vztah mezi výrobcí a jejich patrony, ze kterého výrobcí profitují, a proto se aktivně na kontrole a monopolizaci své produkce podílejí.

Klasifikace forem specializace výrobců

Běžným přístupem ke klasifikaci specializace výrobců je třídění na základě forem organizace výroby keramiky (např. *Leeuw 1977; 1984; Peacock 1981; 1982, 7–11; Rice 1987, 183–187; Cumberpatch 1991, 129–131, tab. 3.2*). V přehledu vybíráme formy organizace adekvátní podmínkám výroby keramiky v době laténské.¹⁶

1. Na nejnižším stupni stojí **občasná podomácká výroba pro vlastní potřebu**. Primární distribuce výrobků¹⁷ probíhá v rámci domácnosti, kde je keramika vyráběna. Keramika se dostává v omezené míře za hranice domácnosti formou směny naplňující sociální závazky. Výroba je většinou v rukou žen, je pro ni charakteristická jednoduchost bez větších investic do výrobních prostředků (*Balfet 1966, 162; Peacock 1982, 8*). Řemeslo má na této úrovni málo stimulů pro intenzifikaci, ekonomický význam výroby je druhotný.

2. Na druhém stupni je **specializovaná podomácká výroba**. Některé domácnosti přestávají vyrábět keramiku a získávají ji od jiných. Výrobní specializace může dosáhnout formy specializace výrobců, kdy je výrobní aktivita důležitým ekonomickým zdrojem doplňujícím příjem domácnosti. Výroba a předávání znalostí a dovedností jsou organizovány na základě příbuzenských vztahů. Primární distribuční okruh většinou představuje skupina prostorově nebo příbuzensky souvisejících domácností. Keramika se dostává v omezené míře za hranice primárního distribučního okruhu formou směny jak produktivních domácností, tak domácností zákaznických (*Stark 1994, 178*). Nicméně výrobky jednotlivých podomáckých výrobců mohou mít značně rozsáhlý distribuční okruh, pokud jsou zapojeny do rozvinutého distribučního systému (*Peacock 1982, 17–24, 85*). Výroba je stále na nízké úrovni investic do výrobních prostředků. Specializovaná podomácká výroba může odolávat rozvoji ekonomických systémů a představovat konzervativní prvek z hlediska šíření technologických inovací, neboť tato forma koresponduje s výše zmiňovanými principy minimalizace ekonomických rizik domácností. V prostředích, kde existují hojné doklady rozvinutějších forem specializace, je často podíl podomácké výroby na celkové produkci podhodnocen (*Peacock 1982, 75–89*)¹⁸, stejně tak jako schopnost výrobců na této úrovni specializace přizpůsobit se dramatickým změnám v poptávce po keramice (*Hirth 2009*). Výrobní potenciál domácností a jeho ekonomická logika jsou příčinou toho, proč je tento modus suverénně nejrozšířenějším typem specializace v předindustriálních společnostech (*Nicklin 1971, 13*) a znamená, že tvrzení o existenci výroby organizované na jiné úrovni, než představuje domácnost, musí být založeno na silných argumentech.

¹⁶ Vyšší stupně než sdružená dílna (manufaktura, továrna atd.) nejsou v přehledu zahrnuty, neboť se jedná o formu organizace irelevantní pro kontext doby laténské ve střední Evropě. Také nereflektujeme na další vyčleněné specifické formy specializace (např. *Leeuw 1977; Costin 1991, 8–9*), které je podle našeho názoru možné včlenit do některé z proponovaných základních kategorií.

¹⁷ Primární distribuci rozumíme rozšíření keramiky související s přímým či zprostředkovaným vztahem výrobce a zákazníka (oba statusy může mít jedna osoba). Způsob užívání keramiky (dary v souvislosti se sociálními událostmi /svatba, pohřeb atd./, směna produktu, který je transportován v keramických nádobách, krádeže, sousedská výpomoc atd.) zapříčiňuje sekundární distribuci výrobků. Terciální distribuce je pak důsledkem depozičních a postdepozičních procesů.

¹⁸ Příkladem může být podomácká výroba keramiky v Guatemale. Ekonomická hodnota času žen v domácnosti zde byla velmi nízká. V takové situaci byla jakákoli cena za výrobek akceptovatelná a byla vítaným příspěvkem do domácího rozpočtu (*Tax 1953, 25–26*). Takové prostředí je značně resistantní vůči technologickým změnám (např. přijetí hrnčířského kruhu) a velmi těžko v něm konkurují výrobci ekonomicky plně závislí na řemeslné aktivitě.

3. V **individualizovaných dílnách** řemeslo zajišťuje hlavní zdroj živobytí, i když často ne jediný a i na tomto stupni specializace se můžeme setkat se sezónností řemesla (Peacock 1982, 25–43). Tato úroveň specializace je obvykle spojena se zásadnějšími investicemi do výrobních prostředků (pořízení hrnčířského kruhu, stavba hrnčířské pece). Na této úrovni se objevuje uplatnění vytáčení na hrnčířském kruhu jako primární techniky vytváření (Leeuw 1977, tab 1; Peacock 1982, 26–27; Roux – Corbetta 1989). Lokalizace individualizovaných dílen se řídí řadou faktorů. Mezi nejvýznamnější je třeba zmínit dostupnost a kvalitu hlín, dostupnost paliva a podmínky pro odbyt výrobků (Peacock 1982, 25). S. van der Leeuw (1977, 72) uvádí spojitost této formy organizace s potulným hrnčířstvím.¹⁹

4. Ve **sdužených dílnách** dochází k nukleaci několika dílen, které spojuje jedna ekonomická aktivita. Setkáváme se s rozsáhlými technologickými investicemi. I v tomto případě může být výroba sezónní. Koncentraci specializované práce většinou umožňuje rozvinutá směnná síť v silně sociálně diferenciováných společnostech. Znakem této úrovně řemeslné specializace je rozdělení na specializované aktivity mezi jednotlivce. Typická je přítomnost specialisty na vytáčení keramiky, zpracování a přípravu hlíny a na dokončovací práce na keramice jako je leštění, aplikace engoby, malování (Rice 1987, 184).

Důležitým parametrem je míra kooperace mezi výrobními jednotkami. Za sduženou dílnu v pravém slova smyslu bychom měli označovat pouze dílnu, ve které dochází k dělbě práce mezi jednotlivými jednotkami. Mnoho příkladů však ukazuje, že se větší skupina hrnčířů může koncentrovat ve stejné lokalitě, ovšem v podobě nezávislých výrobních jednotek, které využívají pouze některé (transport zboží, zajišťování paliva, stavba pecí) nebo dokonce vůbec žádné výhody nukleace (Peacock 1982, 26). Nukleace výrobců je poměrně častým jevem (Stark 1991, 74; Hegmon – Hurs – Allison 1995, 33). Jednotlivé jednotky takových řemeslných aglomerací mohou vykazovat charakteristiky nižších stupňů specializace, a nelze je proto označit za sdužené dílny v pravém slova smyslu.

Tento problém upozorňuje na schematicnost klasifikace forem organizace výroby (srov. Rice 1987, 187; Arnold III 1991, 2; Stark 1994, 194–195).²⁰ Autoři definující jednotlivé formy vycházejí vždy z určité skupiny kritérií, kterými je možné tyto formy vymezit. Alternativním přístupem je vnímat jednotlivá kritéria jako do jisté míry na sobě nezávislé dimenze. Každá konkrétní forma řemesla se nachází v určitém bodě kontinua mezi dvěma póly dané dimenze. Celková definice je pak tvořena souhrnem pozic v jednotlivých dimenzích. Kombinace pozic tak umožňuje zachytit mnohem větší variabilitu forem výroby než lineární klasifikace stupňů specializace. C. Costin (1991, 5) vyčlenila 4 základní dimenze, které považujeme za vhodné pro popis forem výroby a využijeme je v závěru článku pro vykreslení schématu vývoje hrnčířského řemesla v době laténské:

- a) Kontext výroby: popisuje sociální status výrobců a socio-politickou komponentu poptávky po jejich výrobcích (póly: závislý specialista – nezávislý specialista).
- b) Koncentrace výroby: popisuje geografické rozmístění výrobců. Silný vliv má v tomto směru diverzita sociálního a přírodního prostředí, teritorialita a sociální vazby výrobců.

¹⁹ Kategorie „individual industry“ and „workshop industry“ definované Leeuwm integrujeme v kategorii individualizovaná dílna, neboť z našeho pohledu neexistují jednoznačná kritéria pro jejich vyčlenění kromě mobility výrobců, která je ovšem spíše extrémním případem.

²⁰ Schematizace klasifikací, které jsou aposteriorním konstruktem badatele neodpovídajícím kulturním či sociálním kategoriím archaických společností, jsou si ostatně vědomi samotní jejich autoři (srov. Peacock 1982, 8).

Souvisí s transportními možnostmi a charakterem distribučních sítí (póly: náhodně rozptýlená – nuklearizovaná).

- c) Rozsah výroby: odráží především počet jedinců zaangażovaných v jedné výrobní jednotce a způsob, jakým se jedinci stávají součástí výrobního systému (póly: individuální nebo rodinná výroba – sdružená dílna²¹).
- d) Intenzita výroby: množství času, které výrobci věnují svému řemeslu (póly: namátková výroba – řemeslo je jedinou ekonomickou aktivitou výrobce).

Vývoj hrnčířského řemesla v době laténské

V dalším textu podáváme přehled o technologii keramiky doby laténské zohledňující principy šíření technologických inovací a rozvoje řemeslné specializace probírané v předchozích kapitolách. Klíčovým motivem přehledu je uplatnění hrnčířského kruhu, které vnímáme jako citlivý indikátor změn v hrnčířském řemesle.

Vytáčená keramika²² se v oblastech na sever od Alp objevuje během pozdní doby halštatské náhle bez patrného předchozího vývoje.²³ V tomto období lze mimo klasickou oblast rozlišit dva samostatné okruhy vytáčeného zboží (srov. *Ramsl 1998*, 47–48, Abb. 33; *Tappert 2012*, Abb. 1). Rozšíření vytáčené keramiky v Podněstří a v Karpatské kotlině je spojováno s řeckými koloniemi založenými v Černomoří (*Romsauer 1991*). Tento východoevropský okruh, reprezentovaný především keramikou vekerzugské kultury ovšem neměl pro formování laténských technologických tradic zásadnější význam (*Goláňová 2013*, 153).

Důležitější postavení v tomto ohledu náleží keramice západoevropské, tzv. *geriefte Drehscheibenkeramik*, rozšířené původně především v oblasti jihozápadního Německa, Francie a Švýcarska (srov. *Pauli 1993*, 54–69, Abb. 6). Inspirační zdroje pro vznik tohoto zboží i původ nové technologie jsou spatřovány ve Středomoří. Někteří badatelé je hledají spíše ve středoitalské oblasti a zdůrazňují zprostředkující význam kultury Golasecca (*Lang 1974*, 74). Podle jiných měla pro zavedení kruhu zásadní význam Massalie a šedé fókajské zboží (*Dehn 1963*; *Kimmig 1982*, 55, 58–59; *Balzer 2009*, 145–148).

Nejpozději v LT A se západoevropská vytáčená keramika a s ní patrně i znalost hrnčířského kruhu rozšířila dále na východ (*Tappert 2012*), kde se v oblasti mezi Transdanubií a Bavorskem zformoval svébytný okruh východolaténské vytáčené keramiky často zdobené kolkovaným dekorem (srov. *Goláňová 2013*, 154). Ani v otázce původu této specifické výzdoby nepadají shodné názory.²⁴ Nejčastěji jsou inspirační zdroje opět spatřovány v řecko-italské oblasti (*Dehn 1951*, 86–92), zdůrazňován ovšem někdy bývá též význam domácí výtvarné tradice (*Kimmig 1972*, 171).

²¹ Omezeno na variabilitu relevantní kontextu doby laténské.

²² Pro přehlednost používáme termín vytáčená keramika bez ohledu na způsob uplatnění RKE při tvarování nádoby.

²³ Někteří autoři sice uvažují o využívání otočných podložek v oblasti severně od Alp již v období popelnicových polí, i v těchto případech je ovšem zavedení rychle rotujícího kruhu v pozdní době halštatské vnímáno jako důsledek vnějších impulzů (srov. *Balzer 2009*, 146, 148).

²⁴ Kompletní přehled názorů na původ kolkované keramiky viz *Goláňová 2013*, 155–157.

Komplikovaná je otázka sociálního významu první vytáčené keramiky. Výše zmíněné inspirace pocházející ze Středomoří a tvarový repertoár omezený na keramiku určenou k servírování, implikující využití keramiky při sociálně významných situacích, by podporovaly myšlenku vysokého sociálního statusu vytáčeného zboží. Zatímco západoevropská pozdně halštatská vytáčená keramika vykazuje výraznou vazbu na centrální lokality, což naznačuje její společenský význam, nejpozději od počátku časné laténské období se bezpochyby vyskytuje i v rámci běžných nížinných sídlišť (*Lang 1974, 75–76; 1976; Pauli 1993, 54–79; Stöllner 2002, 208, Anm. 1311*).²⁵ Myšlenka výjimečného postavení časné laténské točené keramiky je tak jen obtížně argumentovatelná pouze na základě její distribuce. To platí i pro vytáčené zboží rozšířené ve východolaténském prostředí, kde se s ním setkáváme jak napříč sídlištní hierarchií, tak v rámci hrobových kontextů vážících se na jedince s různým postavením ve společnosti (pro kolkované zboží srov. *Goláňová 2012, 236–237, 241*). Podmínky počínající doby laténské však nesplňují předpoklady pro nezávislé rozšíření hrnčířského kruhu. Socioekonomický vývoj nedospěl do stádia, ve kterém přirozeně dochází k prohloubení dělby práce nezávisle na environmentálních faktorech do té míry, aby se hrnčířský kruh stal z ekonomického hlediska zajímavou či vůbec reálnou alternativou tradičním prostředkům výroby. Hypotézou prosazení hrnčířského kruhu v kontextu politické ekonomiky elit (srov. *Frankenstein – Rowlands 1978; Gosden 1983; 1985*) je proto třeba se blíže zabývat.

Výběr hrnčířských surovin pro výrobu keramiky vytáčené na hrnčířském kruhu je sice náročnější než při aplikaci technik vytváření v ruce, ale i tak jsou tyto suroviny v prostředí laténské osídlení běžně dostupné. Přímou kontrolu surovinových zdrojů tak nelze předpokládat. Naproti tomu vytáčení na hrnčířském kruhu je velmi specifickou dovedností, která vyžaduje dlouhou dobu učení (viz kap. Hrnčířský kruh). Rozšíření hrnčířského kruhu proto znamená komplexní změnu celého technologického řetězce, která by na úrovni jednotlivých výrobců v daném kontextu znamenala příliš velké ekonomické riziko. Pouze silný vnější stimul zásadně transformující charakter poptávky by mohl v tomto prostředí překonat resistenci vůči diskontinuální technologické inovaci takového charakteru. Tento stimul je těžko představitelný bez ekonomického angažmá elit.

Vedle nově zavedené vytáčené keramiky nacházíme v počátečním období laténské kultury jasně odlišitelnou pokračující tradici v ruce vyráběné keramiky. Divergence technologických znaků vytáčené keramiky od zbytku keramické produkce je natolik nápadná, že navozuje myšlenku divergence identit výrobců keramiky. Je nepravděpodobné, že keramika charakteristická nehomogenitou keramického materiálu, tradičními technikami vytváření a úpravy povrchu bez náznaku využití rotačního pohybu byla vyráběna stejnou rukou jako vytáčená keramika. Kontrast leží především v uplatněných motorických dovednostech. Z těchto důvodů je pravděpodobný model, ve kterém můžeme populaci výrobců keramiky rozdělit na dvě odlišné skupiny: závislé specialisty využívající hrnčířský kruh (organizovaných na úrovni individualizovaných či sdružených dílen), kteří vytvořili oboustranně výhodný symbiotický vztah s elitou a výrobce užívající tradiční operační řetězce (pracujících na úrovni občasně či specializované podomácké výroby).²⁶

²⁵ Z oblasti horního Porýní je známo několik nálezů točené keramiky z běžných sídlištních areálů doprovázených pozdně halštatskými sponami. Podle *B. Röder (1995, 147–148, Tab. 59)* se ovšem jedná o doklad delšího přežívání spon z Ha D3 v časné laténské prostředí. V případě nálezů z některých dalších otevřených sídlištních lokalit se pak přesnější časové zařazení jeví jako problematické (srov. *Balzer 2009, 148–149*).

Pokud přijmeme myšlenku elity sponzorující zvláštní kategorii specializovaných výrobců keramiky z důvodů vysoké sociální hodnoty jejich výrobků, pak je třeba vysvětlit výše zmíněnou širokou distribuci vytáčené keramiky, která tuto ideu nepodporuje. Distribuce ukazuje, že toto zboží nepatřilo k prestižním artiklům nejvyšší kategorie, které byly atributem mocenských špiček časně laténské společnosti. Elita ovšem může využívat vytáčenou keramiky jako prestižní artikl nižšího řádu, který je pak distribuován napříč sociálním spektrem. Navzdory tomu stále nese značnou sociální hodnotu definující status svého nositele. Kontrola výroby takového zboží je výhodná především z ekonomického hlediska (srov. *Gosden 1983*, 185–189).

V tomto případě bychom předpokládali omezený počet dílen vyrábějících vytáčenou keramiky, *de facto* počet dílen rámcově odpovídající počtu politických jednotek. Provenienční analýzy časně laténské vytáčené keramiky založené na petrografické analýze prozatím nedávají zcela jasný obraz o velikosti distribučních okruhů.²⁷ Složitější mapa většího množství překrývajících se distribučních okruhů se rýsuje v oblastech s vysokou hustotou osídlení a nejvýraznějšími doklady sociální stratifikace (*Gosden 1983*, 311). Distribuce prestižní keramiky tak může odrážet politickou mapu regionu.

V souvislosti s organizací hrnčířského řemesla ve starších fázích doby laténské se vyskytly také úvahy o potulných řemeslnících. Např. *M. Zeiler (2009, 271–272)* považuje za jejich možný doklad užití shodných kolkových motivů na nádobách z LT B1 nalezených v lokalitách Mannersdorf a Sopron vzdálených ca 40 km, zhotovených ovšem z odlišných lokálních surovin. Nálezy dalších keramických zlomků s otisky stejného kolku naznačují, že k distribuci této keramiky/pohybu výrobců docházelo především na území mezi Neziiderským jezerem a pohořím Leithagebirge (*Zeiler et al. 2009; Zeiler 2011*, 386, Abb. 13).²⁸ Identicky zdobená keramika je ovšem známa i z pohřebiště v Pottenbrunn, vzdáleném od uvedené oblasti ca 70 km. K úvahám o existenci potulných hrnčířů dospěli na základě vyhodnocení pozdně halštatské a časně laténské vytáčené keramiky i další badatelé (např. *Tappert 2006*, 189; *2012*, 130–131, 135; *Balzer 2009*, 134–136, 152). Koncept potulných hrnčířů je atraktivní zejména pro kontext počátku doby laténské, kdy byl hrnčířský kruh do střední Evropy uveden. Jedná se o vyšší formu specializace slučitelnou jak s konceptem závislého, tak nezávislého výrobce. Problémem je, že potulná forma řemesla nekorresponduje s vazbou technologického řetězce na konkrétní lokální suroviny charakteristickou pro výrobu keramiky. To dokládá též malá četnost etnografických dokladů potulného hrnčířství. Příklady se váží na vysokohorské oblasti s řídkým osídlením (*Asboe 1946; Donnan 1971*,

²⁶ O rozštěpení identity hrnčířů se uvažuje také pro jižní Levantu v průběhu 4. tis. př. n. l. (*Roux 2003a*, 20–23; *2008*, 92; *2009*, 208–209; *Roux – Courty 2005*) nebo Mezopotámii a severní Sýrii ve starší době bronzové (*Stein – Blackman 1993; Stein 1996*). Omezení tvarové škály a technologickou specifičnost jako znak specifického postavení první vytáčené keramiky konstatuje *I. Berg (2007)* v případě zavedení hrnčířského kruhu v mladší době bronzové na ostrově Mělos a podobný model byl nastíněn pro Makedonii v pozdní době bronzové (*Kiriati et al. 1997*).

²⁷ Relativně omezený počet dílen zjištěný *C. Gosdenem (1983; 1987)* v prostoru severozápadních, západních, středních a jižních Čech by odpovídal označenému modelu, ale bohužel je pouze konstatováním minimálního počtu provenienčních tříd zjištěného metodikou petrografické analýzy.

²⁸ Pro úplnost uvedme, že nesouhlasně se k interpretaci související s potulnými hrnčíři v tomto případě staví *P. Trebsche (2012, 148)*. Podle něj nelze na základě dostupných údajů vyvozovat v těchto případech odlišnou provenienci a v úvahu přicházejí i jiná vysvětlení distribuce nádob zdobených shodným nástrojem jako např. sporadický odbyt jedné dílny nebo projev pravidelných kontaktů v důsledku sňatků či jiných vztahů.

464–466) nebo na výrobu velkých keramických kusů, které je výhodnější vyrobit v místě spotřeby (*Voyatzoglou 1973*, 13; *1974*, 18–19). Hypotetická přítomnost potulných hrnčířů využívajících lokální suroviny každopádně znesnadňuje interpretaci provenienčních analýz, neboť počet provenienčních skupin v tomto případě neodpovídá počtu dílen.²⁹

Ve stupni LT B prochází výroba vytáčené keramiky zjevnými transformacemi. Markantně se na keramice projevuje změna zdobnosti, která zaznamenává určitý regres. Nejenže dochází ke snížení počtu zdobených keramických fragmentů v souborech, ale zároveň se zužuje spektrum aplikovaných výzdobných prvků (*Salač – Smrž 1989*, 559–560; *Rulf – Salač 1995*, 383–387, tab. 7, 9). Dle dokladů z území Čech a Moravy se na jemném keramickém zboží nadále výrazněji uplatňuje prakticky pouze plastická či vhloubená výzdoba. Kolkovaný dekor typický pro LT A se v podstatě zcela vytrácí.³⁰ V souborech se též mění podíl jemné s užitím kruhu vyráběné keramiky (srov. *Rulf – Salač 1995*, 383–387, tab. 7, 9; *Salač 1996*, 64), což může odrážet obecné snížení její produkce. Pro vysvětlení této situace se nabízí následující scénář. Na jedné straně elity postupně ztrácely motiv pro sponzorování specializovaných výrobců vytáčené keramiky v důsledku přirozené inflace sociální hodnoty daného zboží, popřípadě zcela zmizela sociální třída, která zajišťovala životaschopnost výrobců vytáčené keramiky. Na druhé straně laténská společnost v tomto období ještě nedospěla na úroveň komplexnosti, která by zajišťovala podmínky pro progresivní transformaci specializace ze závislé do nezávislé podoby. V podmínkách nepříznivých pro uplatnění hrnčířského kruhu ve výrobě keramiky se tato technika udržela díky reminiscenci původní sociální hodnoty jako svým způsobem „technologický přežitek“ vázaný na méně specializovanou formu výroby než v předchozím období. Naznačený scénář je potřeba vnímat kriticky a v budoucnu jej prověřit systematickým studiem vývoje technologie keramiky v rámci doby laténské. Každopádně se zdá, že neplatí univerzálně pro celé laténské prostředí, neboť regres vytáčené keramiky v LT B–C1 není patrný např. v Podunají nebo Porýní, kde pokračuje tradice kolkovaného zboží vysokého technologického standardu (*Dehn 1951*; *Zeiler 2010*, 110–117, Abb. 80–83).³¹

Ze stupně LT B zároveň pocházejí nestarší jednoznačné doklady dvoukomorových hrnčířských pecí (srov. *Jerem 1984*, 65; srov. *Zeiler 2009*, 268–269; srov. *Tappert 2012*, 133), k nimž náleží např. nálezy z lokality Gór (*Ilon 1998*), Sopron-Krautacker (*Zeiler 2011*, 386), Dolní Břežany³², Dolní Beřkovice³³, a nejspíš též Roszowicki Las (*Bednarek 1993*, 115)

²⁹ Ovšem potulní hrnčíři mohou dokonce i základní keramické suroviny vozit s sebou (srov. *Donnan 1971*, 465). Provenienční analýza by pak v tomto případě nesledovala pouze rozšíření výrobků jedné dílny, ale do jisté míry také pohyb samotných hrnčířů.

³⁰ V případě ojedinělých nálezů kolkovaných nádob navazujících svým dekorem na časně laténskou tradici známých z moravských lokalit období LT B se jedná o doklady kontaktů s jihovýchodními oblastmi (např. Velké Hostěradky *Čizmář 1984*, 479, obr. 5: 10, 6: 4). Na Moravě se v LT B–C1 objevují též hojně nálezy situl zdobených na podhrdlí pásem kolků ve tvaru obráceného písmene „C“ (srov. *Hlava 2008*, 218–223). Tato výzdoba je sice provedena identickou technikou, svým charakterem se ovšem od časně laténské kolkovaného dekoru zcela odlišuje.

³¹ Zatímco výskyt kolkovaného zboží v oblasti Maďarska, Rakouska a jihozápadního Slovenska je pokračováním předchozí tradice, v Porýní se s tímto fenoménem v období LT B–C setkáváme poprvé (*Dehn 1951*, 84–85; *Schwappach 1977*, 175–183).

³² Za informaci vděčíme M. Čizmářovi.

³³ Nepublikovaný výzkum P. Fostera z roku 2005 (viz *Foster 2005*).

či Prellenkirchen (Karwowski 2010, 336–337). Otázka využití těchto zařízení v předchozích obdobích zůstává nevyjasněná. Přesvědčivé archeologické doklady chybí v podstatě v celé střední Evropě. Je těžko představitelné, že by takový obraz mohl být dán pouze stavem archeologického bádání. Symptomatická jsou pak tato sofistikovaná zařízení především pro následující úseky doby laténské zahrnující období LT C–D1.

V tomto období dochází k zásadním transformacím hrnčířského řemesla. Laténská společnost dospívá na úroveň komplexnosti, která podporuje rozšíření výrobní specializace z ekonomických důvodů. Odrazem vzrůstající sociální komplexnosti je především vznik emporií a následně i oppid (srov. Salač 1996; Venclová 2002, 40–46; Augstein 2006; Danielisová 2011b). Pro keramiku tohoto období je charakteristický nárůst zdobnosti. Od LT C1 se (nejen) na vytáčených nádobách začíná uplatňovat nový dekor prováděný technikou vhlazování (Venclová 1998, 159, 160, 162). Zvláštní postavení zaujímá tzv. malovaná keramika. Těžiště jejího výskytu spadá do období LT D, někdy se ovšem připouští její výroba již od LT C2 (Meduna 1980, 98–99; Motyková – Drda – Rybová 1990, 351; Cumberpatch 1993a; 1993b; Venclová 1998, 162). Omezený výskyt tohoto zboží, které se váže ve většině případů na oppidální prostředí (Břeň 1973; Čížmář 2003, 67, Abb. 21), naznačuje jeho specifické postavení (srov. Cumberpatch 1993a, 81–82). Obdobně lze uvažovat také o jemné keramice zdobené tzv. vlasovým (jemným) hřebenováním, která je charakteristická pro soubory datované do LT D1–D2 (Trebsche 2003; 2010). Vedle formálních změn prochází jemná vytáčená keramika také změnami v oblasti technologické. Na rozdíl od předchozího období je nyní pro její výrobu nejčastěji použita jemná a velmi homogenní hrnčířská hmota. Pro pozdně laténské výrobky jsou též charakteristické výrazně slabší stěny (Venclová 2008, 98–99). Je možné, že teprve v tomto období dochází k uplatnění hrnčířského kruhu jako primární techniky vytváření.³⁴

Kromě jemné vytáčené keramiky produkují specializované dílny v mladších laténských obdobích i hrubší keramiku vyráběnou s využitím dotáčení na hrnčířském kruhu. Distribuce této kategorie keramiky se může lišit regionálně podle dosaženého stupně socioekonomické komplexity a s ní související organizací hrnčířského řemesla. V. Salač (1996, 65–66) např. zmiňuje lokální nezávislost v produkci hrubé keramiky v severozápadních Čech v kontrastu k dominanci specializované produkce ve středních Čechách. Také východní Čechy se jeví z hlediska přítomnosti jednotlivých keramických tříd spíše jako periferní region s dominancí lokální produkce hrubé ručně vytvářené keramiky doplněné pravidelným výskytem jemné vytáčené keramiky (Mangel 2011).

Ve středních Čechách je z hlediska dosažené úrovně specializace a její povahy zajímavá tzv. šedá zrnitá keramika objevující se od stupně LT C2 (Jansová 1974, 18–20; Motyková – Drda – Rybová 1990, 360–361). Jedná se o tvarově omezené tenkostěnné a kvalitně vypálené zboží zhotovené pravděpodobně výlučně s užitím hrnčířského kruhu. Vyšší frekvence náleží šedé zrnité keramiky na závistkém oppidu vedla k úvahám o jeho místní produkci. Provedené petrografické analýzy uvedené závěry nevyklučují (Otava – Přichystal 1989, 121). Výskyt tohoto druhu zboží se omezuje především na středočeský prostor, kde je dokumentován v náleзовých fondech z oppid i rovinných sídlišť (Jansová 1974, 19; Drda – Rybová

³⁴ K potvrzení této hypotézy by samozřejmě bylo zapotřebí detailního technologického studia, které prozatím pro sledovaný kontext chybí.

1994, 82; 1997, 101, tab. 3; *Venclová 1998*, 166, tab. 20; 2001, 33, tab. 20).³⁵ Ojediněle se s šedou zrnitou keramikou můžeme setkat i v severozápadních či východních Čechách.³⁶ Některé nálezy tohoto charakteristického hrnčířského produktu se tak vyskytují ve více než sto kilometrové vzdálenosti (České Lhotice, Slepoticice) od míst jeho předpokládané výroby. Pro šedou zrnitou keramiku je unikátní především kombinace vytáčení jako primární techniky vytváření a silně ostřené hrnčířské hmoty určené pro výrobu užitkové keramiky. Takovou kombinaci můžeme považovat za symptom nezávislých specialistů organizovaných přinejmenším na úrovni individualizovaných dílen. Jejich existenci umožnil rozsáhlý trh hustě osídleného území středních Čech (srov. *Venclová 2008*, 26–27, obr. 1), kterému dominovala významná oppida (srov. *Drda – Rybová 1997*).

V moravském prostředí zastává obdobně svěbytné postavení tzv. mistřínská keramika. Opět se jedná o zboží charakteristické svými morfologickými i technologickými znaky (srov. *Hložek 2003*, 38–46). Zpravidla šedě zbarvené vysoké, ale i nízké tvary typické profilace byly vyráběny s užitím hrnčířského kruhu z homogenního materiálu s výraznou příměsí písku, někdy též v kombinaci s grafitem. Jako typický se stejně jako u šedé zrnité keramiky jeví zrnitý efekt pozorovatelný na dále neupravovaných částech povrchu nádob. Výskyt tohoto zboží, k jehož výrobě patrně docházelo v rámci mistřínského sídliště, je charakteristický pro stupeň LT C (*Meduna 1980*, 108; *Ludíkovský 1986*, 5). Rozšíření mistřínské keramiky se omezuje převážně na oblast Kyjovska³⁷, vzdálenější nálezy jsou ovšem známy také z Mušova, Strachotína či Velkých Hostěradek (*Čížmář 1984*, 481). Dosud nejvzdálenější doklad výskytu pak byl registrován v Němčicích nad Hanou ležících ca 40 km od Místřína (*Hlava 2008*, 222, pozn. 20).

Zvláštní postavení mezi ostatní keramikou zaujímá zboží s příměsí grafitu. V období Ha D2-3 až LT A je tato keramika vytvářena téměř výhradně v ruce³⁸, následně se při její výrobě začíná výrazněji uplatňovat také hrnčířský kruh (*Trebsche 2011*, 458–460). Starší názory vycházející z představy o její produkci v několika málo výrobních centrech, která pokrývala potřeby poměrně rozsáhlých oblastí (např. *Paret 1929*, 52; *Kappel 1969*, 65–104) jsou postupně opuštěny. Novější geochemické, mineralogické a petrografické analýzy nálezů z lokalit ležících často mimo bezprostřední dosah zdrojů grafitových surovin ukazují, že velká část tohoto zboží byla vyrobena z lokálních hlín, ostřených ovšem dováženým grafitem (*Riederer 1974*, 178; *Gebhard – Wagner 2002*, 249–251, Abb. 6; *Trebsche 2011*, 456–458). Surový grafit je běžně nacházen na oppidech, v rámci emporií i běžných otevřených sídlišť (srov. *Hlava 2008*, 205–211). Některé analýzy pak svědčí o jeho transportu na značné vzdálenosti, překračující někdy i několik set kilometrů (*Molák – Illášová 1987*; *Čížek 1994*; *Spišiak – Kotulová 2000*, 338–342; *Čambal et al. 2006*, 153; *Gregor – Březi-*

³⁵ Následný výrazný pokles podílu tohoto zboží v závistických souborech datovaných do LT D1 vedl k úvahám o přesunu části jeho produkce na oppidum Stradonice, kde naopak jeho zastoupení dosáhlo výrazných hodnot (*Drda – Rybová 1997*, 101).

³⁶ Přehled nálezů ze severozápadních Čech viz *Cvrková – Salač 2002*, 72. Východočeské exempláře pak pocházejí např. z Českých Lhotic (*Danielisová 2010*, 97–98), Markvartic (*Waldhauser 1996*, Taf. 1: 2; srov. též 2001, obr. na str. 80 nahoře), Chrudimi-Píšťov (*Zelená 2012*) či nepublikovaného výzkumu M. Bekové ve Slepoticích.

³⁷ Soupis lokalit s nálezy mistřínské keramiky viz *Hložek 2003*, 47–55.

³⁸ Například na základě analýzy moravských souborů z Modré a Olomouce-Neředína je zřejmé, že se zastoupení vytáčené keramiky v rámci zboží s příměsí grafitu pohybuje mezi 2,4 a 5,3 % (*Goldánová 2013*, tab. F).

nová 2008, 93–95). Značný objem potřebného grafitu, o němž si lze utvořit představu na základě zastoupení grafitové keramiky v jednotlivých souborech (srov. *Waldhauser 1992; Hlava 2008*, 201–204)³⁹, ale i vzdálenosti, na něž byl v některých případech dovážen, svědčí o potenciálu laténské společnosti iniciovat pravidelné zásobování na velké vzdálenosti i v případě hrnčířských surovin, jež byly z technologického hlediska lehce nahraditelné. Distribuce grafitu jako hrnčířské suroviny nabyde na kurióznosti při srovnání s etnografickými údaji. *D. Arnold (2005, 16–17)* provedl srovnání výrobců keramiky v předindustriálních společnostech, podle kterého zjistil, že v 91 % je získáváno ostřívo ze vzdálenosti do 7 km od místa výroby. Pokud bychom mohli obstarávání této suroviny přímo asociovat s organizací výroby keramiky, pak bude nepochybně svědčit o vysokém stupni specializace. Ovšem vzhledem k tomu, že distribuce grafitu mohla být organizována nezávisle na výrobcích keramiky, nelze z ní odvozovat konkrétnější závěry. Koncovým příjemcem grafitu mohl být občasný podomácký výrobce stejně jako sdružená dílna. O asociaci grafitového zboží s vyššími formami specializace by mohla svědčit míra uplatnění hrnčířského kruhu v porovnání s ostatními materiálovými třídami hrubší keramiky. V mladších stupních doby laténské lze skutečně sledovat vyšší míru uplatnění hrnčířského kruhu při vytváření grafitové keramiky. Doložit to lze např. na souborech z východních Čech. Podíl vytáčené grafitové keramiky v souboru z Českých Lhotic činí 25,2 % z celkového počtu 281 analyzovaných jedinců, přičemž v rámci zbývajících tříd hrubého zboží je aplikace hrnčířského kruhu zaznamenána pouze v 7,7 % případů (srov. *Danielisová 2010, 73–74*, tab. 4). V horním Polabí pak vytáčená keramika tvoří dokonce 34,1 % z celkového množství 199 analyzovaných jedinců grafitové keramiky. Uvnitř zbývajících kategorií hrubé keramiky pak byla tato technika pozorována ve 24 % případů (srov. *Mangel 2011, 104–105, 145*, obr. 18, 50).

Značná technologická variabilita laténské keramiky dle našeho názoru odráží variabilitu forem organizace výroby. Každá laténská osada, ne-li každá domácnost, mohla být soběstačná ve výrobě užitkového zboží, která byla zajišťována minimálně na úrovni občasné podomácké výroby. S tou lze asociovat většinu v ruce vytvářené keramiky a možná i část produkce s využitím hrnčířského kruhu na nižším stupni potřebných motorických dovedností. V rámci běžných rovinných osad předpokládáme také existenci individualizovaných dílen pokrývajících poptávku po specifitějších typech keramiky. Jejich přítomnost dokumentuje pravděpodobně většina z četných nálezů pecí (srov. *Hlava 2008*, mapa 5). Na druhé straně spektra se setkáváme s technologickými fenomény svědčícími o vysokém stupni specializace. Při jejich lokalizaci lze vycházet z jednoduché úvahy: vyšší formy specializace jsou podmíněny velikostí trhu. Pozornost se tak obrací v první řadě na oppida. V některých případech je tato myšlenka skutečně opřena o nálezy hrnčířských pecí (Budapest-Gellerthégy: *Bónis 1969, 212*; Staré Hradisko: *Meduna 1970, 44–48*; Bratislava: *Pieta 2002, 322*, Abb. 2; *Vrtel 2012*, obr. 239; Manching: *Sievers 2003, 63*). V příhodných geografických polohách mohla vznikat výrobní centra i mimo vlastní oppida (Sissach-Brühl: *Pümpin 1935*; Breisach-Hochstetten: *Stork 1975, 4*; Lovosice/Lhotka n. L.: *Princ – Skružný 1977, 172–173*; *Zápotocký 1973, 159–161*; Basel-Gasfabrik: *Jud – Spichtig 1995, 58–59*) vykazující kritéria sdružených dílen.

V době po polovině 1. stol. př. n. l. prochází hrnčířství další, poslední transformací. Ta bez pochyby souvisí s hlubokými ekonomickými, sociálními a kulturními změnami, které

³⁹ K výpočtům množství grafitu potřebného k výrobě jedné nádoby viz *Trebsche 2011, 451*.

vedly nejen k zániku oppid, ale i k ústupu celé laténské kultury (Salač 1996; Danielisová 2011a). Ačkoli jsou na českém a moravském území průniky cizorodých prvků, chápaných jako první projevy nově příchozích Germánů registrovány již dříve, je laténská kultura v Čechách definitivně vystřídána až v období LT D2b plaňanskou skupinou grossromstedtské kultury (srov. Droberjar 2006). Na Moravě, vyjma její východní oblasti s doklady púchovské kultury, pak pro dané období postrádáme spolehlivé archeologické prameny. Tento přerod znamená mimo jiné též definitivní opuštění laténských hrnčířských tradic. Vedle tvarových a výzdobných proměn dochází k zásadním změnám v technologii (Salač 2010, 353–356; 2011a; 2011b). Z repertoáru hrnčířských technik se vytrácí doklady užívání kruhu. Nálezy laténské vytáčené keramiky v objektech časné doby římské jsou chápány především jako starší intruze (Salač 2010, 358). Výjimečné nálezy vytáčeného zboží v hrobovém kontextu jsou pak vysvětlovány jako projev kontaktů obou kultur, k nimž v omezené míře docházelo v Posálí, tedy v oblasti geneze grossromstedtské kultury (Salač 2010, 358–360). V podstatě stejný trend lze sledovat i v případech vertikálních dvoukomorových pecí. Výskyt těchto zařízení ve středoevropském prostoru (mimo římské provincie) nepřekračuje rámec pozdní laténské doby. Pouze ojediněle se s nimi můžeme setkat v některých specifických oblastech jako je např. střední Podunají (Budapest-Gellérthégy/Tabán: Bónis 1969, 26, 100, 127, 132, 121; Bratislava: Vrtel 2012, 167) nebo oblast tyniecké skupiny na Krakovsku (Poděže: Woźniak 1990, 36–38, 81–86), kde si hospodářská centra podržela svůj význam o něco déle, ještě v průběhu 2. pol. 1. stol. př. n. l. či na samotném poč. 1. stol. n. l. Nejpozději v tomto období ovšem dochází k upuštění od využívání dvoukomorových pecí a po dobu několika následujících staletí je keramika vypalována odlišným způsobem. Tento typ zařízení pak nachází ve středoevropské oblasti výraznější uplatnění opět až v mladší době římské (srov. Henning 1977; 1978; Peškař 1988).

Možnosti studia organizace výroby keramiky na základě archeologických pramenů

V předchozí kapitole zazněla řada hypotéz založených především na teoretických předpokladech o procesech vzniku, šíření a udržení technologických inovací a specializace výrobců keramiky. Důležitou otázkou, kterou bychom rádi prozkoumali v poslední kapitole je, zda jsou takové hypotézy testovatelné na základě archeologických pramenů. Řada charakteristik úrovně specializace či organizace výroby je archeologicky nezjistitelná. Ani parametry stanovitelné na základě hmotných důsledků jednotlivých úrovní specializace nejsou mnohdy v podmínkách archeologického studia využitelné. Archeologie je schopna studovat specializaci pouze na základě nepřímých dokladů v podobě: (a) dokladů výrobních prostředků a jejich prostorové distribuce a (b) technologické variability výrobků ve vztahu k jejich prostorovému rozložení.

Kategorizaci dokladů prostředků hrnčířské výroby v době laténské navrhnul M. Hlava v souvislosti s výrobou grafitové keramiky na Moravě (Hlava 2008, 233–236). Nicméně použitelnost přímých dokladů výrobních prostředků pro interpretaci organizace hrnčířského řemesla je velmi omezená. V kontextu doby laténské se lze pravidelněji setkat pouze s hrnčířskými pecemi. Některé aspekty organizace hrnčířského řemesla lze velmi omezeně vyvozovat z kapacity pecí a druhu zboží, které se na pece váže. S prostorovou distribucí

dokladů těchto zařízení můžeme pracovat pouze v omezené míře, neboť je z větší části dílem náhodného zachycení. Mapu výskytu pecí lze tedy chápat pouze jako mapu lokalit s doloženou místní produkcí keramiky. Hodnotit můžeme vazbu jednotlivých případů na archeologický kontext, daleko obtížněji potom celkový vzorec distribuce přímých dokladů výroby. Význam může mít sledování vztahu dokladů k celkovému kontextu osídlení, centrálním sídelním strukturám (emporia, oppida) či dokladům přítomnosti elit.

Pro studium organizace výroby jsou proto podstatnější vlastnosti samotných výrobků. Základními parametry využívanými k interpretaci míry specializace jsou: (a) variabilita keramiky – standardizace, (b) prostorová distribuce technologických a formálních vlastností keramiky, (c) efektivita technologických postupů a (d) dovednostní nároky na zvládnutí řemesla.

Standardizace patří k nejvíce diskutovaným znakům spojovaným se specializací (např. *Feinman – Kowalewski – Blanton 1984; Hagstrum 1985; Benco 1988; Longacre et al. 1988; Sinopoli 1988; Costin 1991, 33–36; Rice 1991; Arnold – Nieves 1992; Blackman – Stein – Vandiver 1993; Costin – Hagstrum 1995; Kvamme – Stark – Longacre 1996; Longacre 1999; Roux 2003b; Hirshman – Lovis – Pollard 2010*). Existuje vžitý předpoklad, že standardizace je vedlejším produktem specializace, neboť rutinizací výroby dochází k redukci variability (např. *Rice 1981, 221–222; Feinman – Kowalewski – Blanton 1984, 299; Longacre et al. 1988; Sinopoli 1988, 582*). Také v kontextu prestižních technologií se předpokládá vysoká míra standardizace, neboť je v jejich případě striktněji vyžadována konformita s ideálními vzory (např. *Rice 1981, 223; Douglas – Isherwood 1996, 105–106*). Odhlédneme-li od metodických problémů s hodnocením standardizace keramické produkce (srov. *Kvamme – Stark – Longacre 1996*), je její míra výsledkem řady faktorů. V potaz je třeba vzít např. vliv technik vytváření nádob (srov. *Arnold III 1991, 96; Arnold – Nieves 1992; Arnold 1999*) nebo způsob, jak je na standardizaci v dané společnosti pohlíženo. I v hrnčířských tradicích na nízké úrovni specializace a s nízkým sociálním statutem výrobců keramiky může být standardizace vnímána jako známka řemeslné dovednosti a vyžadována zákazníky (srov. *Longacre 1999*). Na druhou stranu se mohou prestižní výrobky vysoce specializovaných výrobců vyznačovat snahou o originalitu a tedy naopak velmi nízkou standardizací (*Costin 1991, 34*). Podle *V. Roux (2003b, 781)* vliv hodnocení standardizace v rámci daného kulturního kontextu překonává až výroba s velmi vysokou intenzitou (vyjádřená produkcí min. 14 000 nádob ročně na jednoho hrnčíře), kterou lze ovšem v laténském prostředí těžko předpokládat. Při sledování standardizace je každopádně plodné především relativní srovnávání mezi chronologicky či technologicky distinktivními soubory, nikoliv absolutní hodnocení její míry (srov. *Costin 1991, 34–35*).

Prostorová distribuce technologických a formálních vlastností keramiky je úzce spjata s otázkou standardizace, neboť se *de facto* jedná o variabilitu keramické produkce v prostoru. Lze předpokládat, že výrobky s různou pozicí ve společnosti budou vykazovat odlišnou prostorovou distribuci stejně jako výrobky pocházející z výrobních jednotek různého rozsahu a intenzity výroby. Výsledný distribuční vzorec však ovlivňuje řada faktorů nesouvisejících přímo s organizací řemeslné výroby. Především je to podoba sociálních sítí, ve kterých se výrobky šíří. Základem pro takové sítě v archaických společnostech jsou většinou příbuzenské vztahy (*Stark 1994, 196; Neupert 2000; Stark – Bishop – Miksa 2000*). Historické a etnografické doklady ukazují širokou distribuci keramiky vyráběné na úrovni specializované podomácké výroby (*Nicklin 1971, 14–16; Peacock 1982, 17–24, 85*).

Technologické vlastnosti keramiky nejsou indiferentním souborem. Je třeba je dále kategorizovat, abychom dokázali rozlišit např. podobnosti vyplývající z provázanosti většího množství výrobců v rámci jedné komunity na jedné straně a podobnosti plynoucí z intenzivní vysoce specializované výroby jedné dílny na straně druhé (Stark 1994, 194). O. P. Gosselain (2000, 189) vyčlenil jednotlivé skupiny vyjadřující odlišné fasety identity hrnčířů odpovídající určitým fázím technologického řetězce. Zde nabízíme obdobnou kategorizaci, zaměřenou ovšem na analýzu prostorové distribuce technologických znaků na základě archeologických pramenů:

Kategorie 1 – Vlastnosti odpovídající stylistickým či technologickým idejím šířitelným bez nutnosti dlouhodobějšího učení. Patří k nejdynamičtěji se šířícím znakům. Mezi tyto ideje patří tvar, výzdobné motivy a do jisté míry barva a textura povrchu, tedy primárně vizuální atributy keramiky. V tomto případě nejde o šíření samotných technologických procesů, ale pouze jejich efektů. Snaha o jejich imitaci může vést k rozvinutí zcela odlišného technologického postupu vycházejícího z místních technologických tradic, ovšem cíleného na vytvoření cizorodého vizuálního dojmu. Samozřejmě může imitace vést k rozvoji principiálně stejného technologického postupu, jakým byla vyrobena imitovaná keramika.

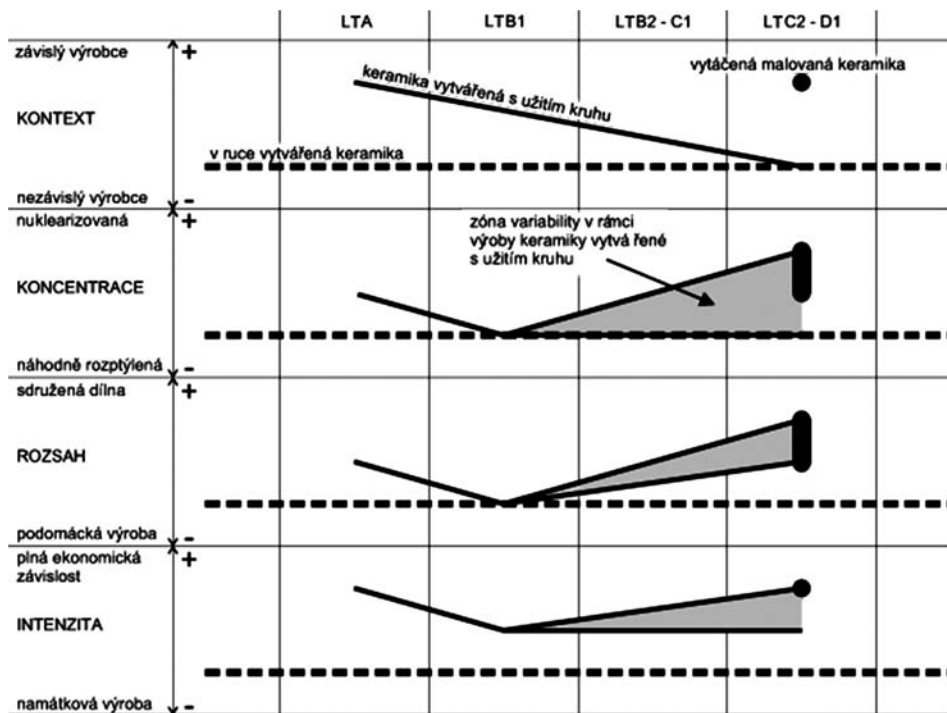
Kategorie 2 – Vlastnosti závislé na technologických idejích předávaných dlouhodobějším učením (vyžadují vazbu učitel – žák). Do této kategorie spadá většina technologických procesů: výběr a zpracování keramických surovin, techniky vytváření, výpal nebo aplikace doplňkových materiálů na povrch keramiky i úpravy povrchu keramiky. Efekty těchto technik jsou sice mnohdy dobře pozorovatelné na povrchu keramiky, ale jejich příčiny v řadě případů nejsou evidentní. Ani v tomto případě však nemapujeme rozšíření produkce konkrétního hrnčíře nebo dílny, ale rozšíření technologických gest.⁴⁰ Šíření těchto znaků nemá tak dynamický potenciál jako v případě první kategorie, neboť se váže na učení konkrétní řemeslné tradici, do které většinou jedinec musí vrůstat od útlého věku, aby (často nevědomě) dospěl k výrazu konzistentnímu s danou technologickou tradicí.

Kategorie 3 – Vlastnosti nezávislé na technologickém řetězci/záměru hrnčíře. Od druhé kategorie je lze velmi těžko odlišit. Makroskopické znaky a do jisté míry i mikroskopické znaky mohou v obou případech vykazovat podobnost. Nejen díky tvarům, technikám formování, úpravám povrchu a zdobení, ale především díky naučeným způsobům prospekce a zpracování surovin jde podobnost těchto kategorií až na úroveň chemického složení výrobku. Proto je třeba v provenienční analýze rozlišit petrografické či chemické komponenty, které hrnčíř ovlivňuje svým výběrem od komponent, které nemají vliv na žádané vlastnosti surovin, a tudíž s výběrem hrnčíře nesouvisí.

Nejvíce informací přináší sledování kombinace všech tří kategorií. Teprve ty mohou odhalit pozadí distribuce technologických a formálních vlastností keramiky.

Ekonomická efektivita výroby má vztah k rozsahu produkce (Balfet 1966, 170–171; Nicklin 1971, 13–14; Hagstrum 1985, 72; Schiffer – Skibo 1987, 598–599). Příležitostného hrnčíře nebudou zatěžovat neefektivní metody výroby, neboť při malé frekvenci výroby se jejich negativní ekonomický dopad neprojeví. V prostředí specializovaného řemeslníka se naopak pravděpodobně prosadí efektivní techniky a postupy (Balfet 1966; 1984). K opačnému efektu dochází ve chvíli, kdy keramika začne hrát roli prestižního artiklu (viz kap.

⁴⁰ Pokud nejsme schopni jednoznačně identifikovat konkrétní hrnčířský nástroj.

Obr. 2. Vývojové schéma organizace hrnčířské výroby v době laténské.

Fig. 2. Development diagram of the organisation of pottery production in the La Tène period.

Faktory ovlivňující změny keramické technologie). Ani efektivita není jednoznačným kritériem, neboť uplatnění efektivních postupů je limitováno charakterem poptávky. I užitková keramika je mnohdy nositelem sociální informace a musí vykazovat tomu odpovídající sensorické vlastnosti (tvar, úprava povrchu, výzdoba ...). V této situaci výrobci nemohou svobodně volit efektivnější postupy, pokud by znamenaly odklon od požadovaných vlastností keramiky, čímž by došlo k ohrožení sociální informace a v důsledku k ohrožení přijatelnosti výrobku pro spotřebitele (Costin 1991, 37).

Dovednostní nároky na zvládnutí řemesla mají důsledky především pro délku učení a jsou ovlivněny intenzitou výroby. Technologický řetězec, který vyžaduje získání motorických dovedností natolik náročných, že je možné je získat pouze prodlouženou dobou učení, je velmi silným indikátorem specializované výroby. V. Roux a D. Corbetta (1989) ukázaly, že techniku vytáčení na hrnčířském kruhu lze mezikulturně asociovat se specializovanou výrobou a dále ji členit dle dosažené úrovně motorických dovedností.

Závěr

Studium sociálního kontextu výroby keramiky na základě archeologických pramenů naráží na řadu rušivých faktorů, které maskují zjistitelné projevy procesů souvisejících s dynamikou

technologických inovací a rozvojem organizačních forem výroby. Teoretické modely založené na antropologickém studiu technologie a experimentálním výzkumu umožňují stanovit konkrétní hypotézy, specifikovat potenciální vliv rušivých faktorů a naopak vyzdvihnout význam určitých proměnných pro daný typ studia. Jsou klíčové obzvláště ve chvíli, kdy pracujeme primárně s nepřímými doklady studovaných fenoménů.

Doba laténská skýtá pro tento typ studia značný potenciál. Vazba užití hrnčířského kruhu a dvoukomorové pece a konkrétních forem organizace výroby se řídí do značné míry univerzálními pravidly. Jejich zohlednění při úvahách o hrnčířském řemesle v době laténské umožňuje definovat hypotézy testovatelné prostřednictvím archeologických pramenů a stanovit klíčová témata pro další analýzu. Hypotetický vývoj technologie keramiky v době laténské shrnujeme ve schéma vývoje organizace hrnčířské výroby (*obr. 2*). Schéma je založeno na několika základních bodech plynoucích z předchozího textu:

1. Konstatování existence rozvinutých forem specializace ve výrobě keramiky musí být založeno na silných argumentech, neboť takové formy jsou v socioekonomických podmínkách předindustriálních společností „nepřirozené“.
2. Zavedení hrnčířského kruhu v časně době laténské (LT A) je těžko představitelné bez ekonomického angažmá elit.
3. Ve stupni LT A existuje jednoznačná dichotomie mezi jemnou stolní keramikou vytvářenou s užitím hrnčířského kruhu a zbytkem hrnčířské produkce.
4. Období LT B představuje minimálně v některých oblastech pokles technologického nivea (a rozsahu produkce?) vytáčené keramiky.
5. V mladší a pozdní době laténské (LT C–D1) byly vytvořeny socioekonomické podmínky pro vznik nezávislé specializace na úrovni individualizovaných či sdružených dílen.
6. Specifické typy výrobků se selektivní distribucí na oppidech svědčí též o uplatnění závislých specialistů v pozdní době laténské.
7. Kolaps socioekonomického systému pozdní doby laténské znamená též kolaps vyšších forem specializace výroby keramiky s důsledkem ve vymizení techniky vytáčení na hrnčířském kruhu, stejně jako upuštění od užívání dvoukomorových vertikálních pecí.

Článek vznikl díky finanční podpoře Grantové agentury ČR (grant č. P405/11/P255).

Literatura

- Andrews, K. 1997:* From ceramic finishes to modes of production: Iron Age finewares from central France. In: C. G. Cumberpatch – P. Blinkhorn eds., *Not so much a pot, more a way of life: current approaches to artefact analysis in archaeology*. Oxbow monograph 83, Oxford, 57–75.
- Arnold, D. E. 1985:* *Ceramic theory and cultural process*. Cambridge.
- 1999: Advantages and disadvantages of vertical-half molding technology: implication for production organization. In: J. M. Scibo – G. M. Feinman eds., *Pottery and people: a dynamic interaction*, Salt Lake City, 59–80.
- 2003: *Ecology and ceramic production in an Andean community*. Cambridge.
- 2005: Linking society with the compositional analyses of pottery: a model from comparative ethnography. In: A. Livingstone Smith – D. Bosquet – R. Martineau eds., *Pottery manufacturing processes: reconstruction and interpretation*. BAR International Series 1349, Oxford, 12–22.
- Arnold, D. E. – Nieves, A. L. 1992:* Factors affecting ceramic standardization. In: G. J. Bey – C. A. Pool eds., *Ceramic production and distribution: an integrated approach*, Boulder, 113–214.

- Arnold III, P. J. 1991:* Domestic ceramic production and satial organization: a Mexican case study in ethno-archaeology. Cambridge.
- Arnold, J. E. – Munns, A. 1994:* Independent or attached specialization: the organization of shell bead production in California. *Journal of Field Archaeology* 21, 473–489.
- Asboe, W. 1946:* Pottery in Ladakh, Western Tibet. *Man* 46, 9–10.
- Augstein, M. 2006:* Handel und Handwerk: Überlegungen zur wirtschaftlichen Grundlage offener Siedlungen der Mittel- und Spätlatènezeit. In: H. P. Wotzka Hrsg., *Grundlegungen. Beiträge zur europäischen und afrikanischen Archäologie für Manfred K. H. Eggert*, Tübingen, 595–606.
- Balfet, H. 1966:* Ethnographic observations in North Africa and archaeological interpretation: the pottery of the Maghreb. In: F. R. Matson ed., *Ceramics and Man*, London, 161–177.
- *1984:* Methods of formation and shape of pottery. In: S. E. van der Leeuw – A. C. Pritchard eds., *The many dimensions of pottery: ceramics in archaeology and anthropology*. CINGULA 7, Amsterdam, 171–197.
- Balzer, I. 2009:* Chronologisch-chorologische Untersuchung des späthallstatt- und frühlatenezeitlichen „Fürstensitzes“ auf dem Münsterberg von Breisach (Grabungen 1980–1986). *Materialhefte zur Archäologie in Baden-Württemberg* 84. Stuttgart.
- Bednarek, M. 1993:* Osada kultury lateńskiej w Roszowickim Lesie, stan. 6 (25), gm. Cisek, woj. Opolskie. *Acta Universitatis Wratislaviensis 1509 – Studia Archeologiczne* 24, 105–138.
- Benco, N. 1988:* Morphological standardization: an approach to the study of craft specialization. In: C. C. Kolb – L. M. Lackey eds., *A Pot for all reasons: ceramic ecology revisited*, Philadelphia, 157–172.
- Berg, I. 2007:* Meaning in the making: the potter's wheel at Phylakopi, Melos (Greece). *Journal of Anthropological Archaeology* 26, 234–252.
- *2008:* Looking through pots: recent advances in ceramics X-radiography. *Journal of Archaeological Science* 35, 1177–1188.
- Blackman, M. J. – Stein, G. J. – Vandiver, P. B. 1993:* The standardization hypothesis and ceramic mass production: technological, compositional, and metric indexes of craft specialization at Tell Leilan, Syria. *American Antiquity* 58, 60–80.
- Bónis, É. B. 1969:* Die späteltische Siedlung Gellérthegy-Tabán in Budapest. Budapest.
- Boserup, E. 1965:* The conditions of agricultural growth: the economics of agrarian change under population pressure. Chicago.
- *1976:* Environment, population, and technology in primitive societies. *Population and Development Review* 2, 21.
- Bourdieu, P. 1977:* Outline of a theory of practice. Cambridge – New York.
- Brown, P. – Podolefsky, A. 1976:* Population density, agricultural intensity, land tenure, and group size in the New Guinea Highlands. *Ethnology* 15, 211.
- Brumfiel, E. M. – Earle, T. K. 1987:* Specialization, exchange, and complex societies: an introduction. In: E. M. Brumfiel – T. K. Earle eds., *Specialization, exchange, and complex societies*, Cambridge, 1–9.
- Břeň, J. 1973:* Pozdnělatěnská malovaná keramika v Čechách. *Sborník Národního muzea v Praze, řada A – Historie* 27, 105–155.
- Cardew, M. 1969:* Pioneer pottery. Harlow.
- Cashdan, E. A. 1990:* Risk and uncertainty in tribal and peasant economies. Boulder.
- Clark, J. E. 2007:* In craft specialization's penumbra: things, persons, action, value, and surplus. In: R. K. Flad – Z. X. Hruby eds., *Rethinking craft specialization in complex societies: archaeological analyses of the social meaning of production*. *Archaeological Papers of the American Anthropological Association* 17, Arlington, 20–35.
- Clark, J. E. – Parry, W. J. 1990:* Craft specialization and cultural complexity. *Research in Economic Anthropology* 12, 289–346.
- Clarke, W. C. 1966:* From extensive to intensive shifting cultivation: a succession from New Guinea. *Ethnology* 5, 347.
- Cobb, C. 1993:* Archaeological approaches to the political economy of nonstratified societies. *Archaeological Method and Theory* 5, 43–100.
- Costin, C. L. 1991:* Craft specialization: Issues in defining, documenting, and explaining the organization of production. In: M. B. Schiffer ed., *Archaeological Method and Theory* 3, Tuscon, 1–56.
- Costin, C. L. – Hagstrum, M. B. 1995:* Standardization, labor investment, skill, and the organization of ceramic production in late prehispanic highland Peru. *American Antiquity* 60, 619–639.

- Courty, M. A. – Roux, V. 1995: Identification of wheel throwing on the basis of ceramic surface features and microfabrics. *Journal of Archaeological Science* 22, 17–50.
- Cumberpatch, C. G. 1989: The reconstruction of prehistoric pottery production: an example from central France. *Archeologia Polski* 34, 179–198.
- 1991: The production and circulation of late iron age slip decorated pottery in Central Europe. Rukopis disertační práce uložený na Department of Archaeology and Prehistory, University of Sheffield, Sheffield.
- 1993a: The circulation and exchange of Late Iron Age slip decorated pottery in Bohemia and Moravia. *Památky archeologické* 84, 60–85.
- 1993b: The circulation of late La Tène slip decorated pottery in Slovakia, southern Poland and transdanubian Hungary. *Slovenská archeológia*, 59–81.
- 1995: Production and society in the later Iron Age of Bohemia and Moravia. In: J. D. Hill – C. G. Cumberpatch eds., *Different Iron Ages*. BAR International Series 602, Oxford, 67–94.
- Cumberpatch, C. G. – Pawlikowski, M. 1988: Preliminary results of mineralogical analyses of Late La Tène painted pottery from Czechoslovakia. *Archeologické rozhledy* 40, 184–193, 237–240.
- Cvrková, M. – Salač, V. 2002: Laténské sídlištní nálezy na Střekově (Ústí n. L.). In: *Sborník Drahomíru Kouckému. Příspěvky k pravěku a rané době dějinné severozápadních Čech* 9, Most, 67–91.
- Czysz, W. 1990: Geschichte und Konstruktion alter Töpferscheiben. *Experimentelle Archäologie in Deutschland*. *Archäologische Mitteilungen aus Nordwestdeutschland* 4, 308–314.
- Čambal, R. – Gregor, M. – Krامل, T. – Nagy, P. 2006: Neskoro-laténske objekty v Bratislave na Čajkovského ulici č. 9. *Zborník Slovenského národného múzea C – Archeológia* 16, 123–160.
- Čech, Z. 2011: Charakteristika grafitové suroviny z laténských lokalit na Moravě. Rukopis diplomové práce uložený na PíF MU Brno. Brno.
- Čížek, J. 1994: Geochemické posouzení grafitu z pozdně laténského sídliště u Milovic (okr. Břeclav). *Časopis Moravského muzea – vědy společenské* 79, 95–99.
- Čížmář, M. 1984: Laténské sídliště z Velkých Hostěrádek, okr. Břeclav. *Památky archeologické* 75, 463–485.
- 2003: Laténské sídliště v Bořitově. *Pravěk – Supplementum* 10. Brno.
- Čížmář, M. – Meduna, J. 1985: Bodenzeichen auf latènezeitlicher Keramik in Mähren. *Památky archeologické* 76, 78–100.
- Danielisová, A. 2010: Oppidum České Lhotice a jeho sídelní zázemí. *Archeologické studijní materiály* 17. Praha.
- 2011a: „A pak se potichu vytratili...“. Zánik keltské civilizace v Čechách z pohledu archeologie. In: M. Bárta – M. Kovář eds., *Kolaps a regenerace – cesty civilizací a kultur: minulost, současnost a budoucnost komplexních společností*, Praha, 107–138.
- 2011b: The role of the oppida as the regional centers within the late Iron Age central Europe. In: J. Macháček – Š. Ungerman Hrg., *Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa*. *Studien zur Archäologie Europas* 14, Bonn, 165–182.
- David, N. – Hennig, H. 1972: The ethnography of pottery: a Fulani case seen in archaeological perspective. Addison-Wesley modular publications: a McCaleb module in anthropology module 21. Reading.
- Day, P. M. – Relaki, M. – Todaro, S. 2010: Living from pots? Ceramic perspectives on the economies of Prepalatial Crete. In: D. J. Pullen ed., *Political economies of the Aegean Bronze Age: papers from the Langford Conference, Florida State University, Tallahassee, 22–24 February 2007*, Oxford, 205–229.
- Deal, M. 1998: *Pottery ethnoarchaeology in the Central Maya Highlands*. Salt Lake City.
- Deetz, J. 1965: The dynamics of stylistic change in Arikara ceramics. *Illinois studies in anthropology* 4. Urbana.
- Dehn, W. 1951: Zur Verbreitung und Herkunft der latène-zeitlichen Braubacher Schalen. *Bonner Jahrbucher* 151, 83–95.
- 1963: Frühe Drehscheibenkeramik nördlich der Alpen. *Alt-Thüringen* 6, 372–382.
- Dobrzańska, H. – Piekarczyk, J. 2005: Celtic grey pottery from Poland: thrown or not thrown?. In: H. Dobrzańska – V. Megaw – P. Poleska eds., *Celts on the Margin*, Kraków, 208–211.
- Donnan, C. B. 1971: Ancient Peruvian potters' marks and their interpretation through ethnographic analogy. *American Antiquity* 36, 460.
- Douglas, M. – Isherwood, B. C. 1996: *The world of goods: towards an anthropology of consumption*. London – New York.
- Dow, M. M. 1985: Agricultural intensification and craft specialization: a nonrecursive model. *Ethnology* 24, 137–152.

- Drda, P. – Rybová, A. 1994: Hradiště by Stradonice. Rebirth of a Celtic oppidum. Praha.
- 1997: Keltská oppida v centru Boiohaema. Památky archeologické 88, 65–123.
- Droberjar, E. 2006: Plaňanská skupina grossromstedtské kultury. K chronologii germánských nálezů a lokalit na sklonku doby laténské a v počátcích doby římské. In: E. Droberjar – M. Lutovský ed., Archeologie barbarů 2005: sborník příspěvků z I. protohistorické konference „Pozdně keltské, germánské a časně slovanské osídlení“, Kounice, 20.–22. září 2005, Praha, 11–90.
- Duhamel, P. 1979: Morphologie et évolution des fours céramiques en Europe Occidentale – protohistoire, monde celtique et Gaule romaine. Acta Praehistorica et Archaeologica 9/10 (1978–79), 49–76.
- Durgeau, S. 2005: Analyse morpho-technique du mobilier céramique de la nécropole. In: S. Marion – Y. Le Bechennec – C. Le Forestier eds., Bobigny (Saine-Saint-Denis), bâtiment hospitalier, bâtiment de radiothérapie. Rapport final d'opération (01/08/2002–30/09/2003), Bobigny, volume I, 213–301.
- Earle, T. K. 1981: Evolution of specialized pottery production: a trial model. Comment. Current Anthropology 22, 230–231.
- 1987: Specialization and the production of wealth: Hawaiian chiefdoms and the Inka empire. In: E. M. Brumfiel – T. K. Earle eds., Specialization, exchange, and complex societies, Cambridge, 64–75.
- 1997: How chiefs come to power: the political economy in prehistory. Stanford.
- Evans, R. K. 1978: Early craft specialization: an example for the Balkan Chalcolithic. In: C. L. Redman – M. J. Berman – E. V. Curtin – W. T. Langhorne Jr. – N. M. Versaggi – J. C. Wanser eds., Social archeology: beyond subsistence and dating, 113–129.
- Faßhauer, P. 1959: Technologische Auswertung des Grabungsbefundes spätlätènezeitlicher keltischer Töpferöfen. Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte 43, 245–287.
- Feinman, G. M. – Kowalewski, S. A. – Blanton, R. E. 1984: Modeling ceramic production and organizational change in the Pre-hispanic Valley of Oaxaca, Mexico. In: S. E. van der Leeuw – A. C. Pritchard eds., The many dimensions of pottery: ceramics in archaeology and anthropology. CINGULA 7, Amsterdam, 295–337.
- Fischer, T. – Polz, W. 1989: Mineralogisch-petrographische Untersuchungen an spätlätènezeitlicher bemalter Keramik aus Bayern. Archäologisches Korrespondenzblatt 19, 137–144.
- Flad, R. K. – Hruby, Z. X. 2007: “Specialized” production in archaeological contexts: rethinking specialization, the social value of products, and the practice of production. In: R. K. Flad – Z. X. Hruby eds., Rethinking craft specialization in complex societies: archaeological analyses of the social meaning of production. Archeological Papers of the American Anthropological Association 17, Arlington, 1–19.
- Flannery, K. V. 1972: The cultural evolution of civilizations. Annual Review of Ecology and Systematics 3, 399–426.
- Foster, G. M. 1959: The potter's wheel: an analysis of idea and artifact in invention. Southwestern Journal of Anthropology 15, 99–119.
- Foster, P. 2005: Zpráva o záchranném archeologickém výzkumu provedeném na základě smlouvy č. 7077/04 na stavbě dýchárny Danzer Bohemia v Dolních Beřkovicích, okr. Mělník. Rukopis ZAA čj. 10 773/2005 uložený v archivu ARÚ Praha.
- Frankenstein, S. – Rowlands, M. J. 1978: The internal structure and regional context of Early Iron Age society in southwestern Germany. Bulletin of the Institute of Archaeology 15, 73–112.
- Friedman, J. – Rowlands, M. J. 1977: Notes towards an epigenetic model of the evolution of „civilization“. In: J. Friedman – M. J. Rowlands eds., The evolution of social systems, London, 201–276.
- Fritz, A. 2009: Die Töpferöfen aus der lätènezeitlichen Siedlung von Brendlorenzen „Lebenhaner Weg“, Bad Neustadt a. d. Saale, Lkr. Rhön-Grabfeld. In: Beiträge zur Archäologie in Unterfranken 2009. Mainfränkische Studien 77, Büchenbach, 125–242.
- Gebhard, R. – Wagner, U. 2002: Das wirtschaftliche Umfeld von Manching: Möglichkeiten von Keramik-Untersuchungen. In: C. Dobiat – S. Sievers – T. Stöllner Hrsg., Dürrnberg und Manching. Wirtschaftsarchäologie im ostkeltischen Raum. Akten des Internationalen Kolloquiums in Hallein/Bad Dürrnberg 7.–11. Oktober 1998. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 7, Bonn, 243–252.
- Gelbert, A. 1997: De l'élaboration au tour au tournage sur motte: Difficultés motrices et conceptuelles. Techniques & culture, 1–23.
- Giddens, A. 1984: The constitution of society: outline of the theory of structuration. Berkeley.
- Golářová, P. 2007: Několik poznámek k výzdobným motivům na kolkované keramice v Pomoraví. Pravěk – nová řada 16 (2006), 125–143.

- Goláňová, P. 2012:* Kunst für alle? Einige Bemerkungen zur stempelverzierten Keramik im Östlichen Frühlatènebereich. In: Ch. Pare Hrsg., Kunst und Kommunikation. Zentralisierungsprozesse in Gesellschaften des europäischen Barbarikums im 1. Jahrtausend v. Chr. Römisch-Germanisches Zentralmuseum – Tagungen 15, Mainz, 233–246.
- 2013: Časně laténské osídlení na Moravě. Ms. disertační práce uložený na FF MU Brno. Brno.
- Gosden, C. 1983:* Iron Age pottery trade in Central Europe. Ms. disertační práce depon. in Department of Archaeology and Prehistory, University of Sheffield. Sheffield.
- 1985: Gifts and kin in Early Iron Age Europe. *Man* 20, 475–493.
- 1987: The production and exchange of La Tène a wheel-turned pottery in Bohemia. *Archeologické rozhledy* 39, 290–316.
- Gosselain, O. P. 1992:* Bonfire of the enquiries. Pottery firing temperatures in archaeology: what for?. *Journal of Archaeological Science* 19, 243–259.
- 2000: Materializing identities: an African perspective. *Journal of Archaeological Method and Theory* 7, 187–217.
- Gregor, M. – Březinová, G. 2008:* Technológia výroby laténskej keramiky z Nitry-Šindolky: mineralogicko-petrografické štúdium. Ve službách archeologie 1, 85–96.
- Hagstrum, M. B. 1985:* Measuring prehistoric ceramic craft specialization: a test case in the American Southwest. *Journal of Field Archaeology* 12, 65–75.
- Hanykýř, V. – Ticová, E. – Salač, V. 1998:* Chemicko-technologický průzkum laténské keramiky ze severozápadních Čech. *Archeologické rozhledy* 50, 106–115.
- Harry, K. G. 2005:* Ceramic specialization and agricultural marginality: do ethnographic models explain the development of specialized pottery production in the prehistoric American Southwest?. *American Antiquity* 70, 295–319.
- Havancsák, I. – Fekete, J. – Bajnóczi, B. 2011:* Carbon isotope study on Celtic graphite-tempered archaeological ceramics from the South Transdanubian region (Hungary). *Central European Geology* 54, 75–79.
- Hayden, B. 1995:* The emergence of prestige technologies and pottery. In: W. K. Barnett – J. W. Hoopes eds., The emergence of pottery: technology and innovation in ancient societies, Washington, D.C. – London, 257–265.
- 1998: Practical and prestige technologies: The evolution of material systems. *Journal of Archaeological Method and Theory* 5, 1–55.
- Hegmon, M. – Hurs, W. – Allison, J. R. 1995:* Production for local consumption and exchange: comparisons of early Red and White Ware ceramics in the San Juan Region. In: B. J. Mills – P. L. Crown eds., Ceramic production in the American Southwest, Tucson, 30–62.
- Helms, M. W. 1993:* Craft and the kingly ideal: art, trade, and power. Austin.
- Henning, J. 1977:* Entwicklungstendenzen der Keramikproduktion an der mittleren und unteren Donau im 1. Jahrtausend u. Z. *Zeitschrift für Archäologie* 11, 181–206.
- 1978: Zur Frage der technologischen Traditionen der spätkaiserzeitlichen Töpferwerkstätten im Karpatenraum. *Ethnographisch-archäologische Zeitschrift* 19, 445–460.
- Henrich, J. 2001:* Cultural transmission and the diffusion of innovations: adoption dynamics indicate that biased cultural transmission is the predominant force in behavioral change. *American Anthropologist* 103, 992–1013.
- Herbich, I. 1987:* Learning patterns, potter interaction and ceramic style among the Luo of Kenya. *African Archaeological Review* 5, 193–204.
- Hirshman, A. J. – Lovis, W. A. – Pollard, H. P. 2010:* Specialization of ceramic production: a sherd assemblage based analytic perspective. *Journal of Anthropological Archaeology* 29, 265–277.
- Hirth, K. 2009:* Craft production, household diversification, and domestic economy in prehispanic Mesoamerica. *Archeological Papers of the American Anthropological Association* 19, 13–32.
- Hlava, M. 2008:* Grafit v době laténské na Moravě. *Památky archeologické* 99, 189–258.
- Hlava, M. – Vich, D. 2007:* Laténské osídlení Boskovicka. *Pravěk – Supplementum* 17. Brno.
- Hložek, M. 2003:* Výrobní centra laténské keramiky na jižní Moravě a jejich technologická identifikace. Ms. diplom. práce, FF MU Brno.
- Hložek, M. – Gregerová, M. 2001:* Předběžné výsledky mikropetrografických rozborů laténské grafitové keramiky z jihovýchodní Moravy. In: *Ve službách archeologie II. Přírodovědné metody v archeologii a antropologii*, Brno, 117–128.

- Childe, V. G. 1936:* Man makes himself. London.
- Ilon, G. 1998:* Korai kelta fazekas kemence G6r-K6p6lnadombr6l. *Savaria* 23 (1996–1997), 83–96.
- Jansov6, L. 1974:* Zur M6nzpr6gung auf dem Oppidum Z6vist. *Pam6tky archeologick6* 65, 1–33.
- Jerem, E. 1984:* An early Celtic pottery workshop in north western Hungary: some archaeological and technological evidence. *Oxford Journal of Archaeology* 3, 57–80.
- Jud, P. – Spichtig, N. 1995:* Basel-Gasfabrik: Ausblick auf neue Grabungen und Forschungen. In: P. Jud Hrsrg., Die sp6tkeltische Zeit am s6dlichen Oberrhein. *Kolloquium Basel*, 17./18. Oktober 1991, Basel, 56–71.
- Kappel, I. 1969:* Die Graphittonkeramik von Manching. Die Ausgrabungen in Manching 2. Wiesbaden.
- Karwowski, M. 2010:* Prellenkirchen. Prellenkirchen. Celtic settlement in the foreland of the Carpathian Basin. In: S. Berecki ed., Iron Age communities in the Carpathian Basin, Proceedings of the International Colloquium from T6rgu Mureş, 9–11 October 2009. *Bibliotheca Mvsei Marisiensis, Seria Archaeologica* 2, Cluj-Napoca, 333–347.
- Kimmig, W. 1972:* Zu einer verzierten Lat6ne-Schmuckscheibe von Stedebergen, Kr. Verden/Aller. Bericht der R6misch-Germanischen Kommission 1970–1971, 147–175.
- 1982: Bemerkungen zur „Table-Ronde“ 6ber etruskischen Bucchero in Aix-en-Provence im Mai 1975. *Germania* 60, 39–59.
- Kiriati, E. – Andreou, S. – Dimitriadis, S. – Kotsakis, E. 1997:* Coexisting traditions: handmade and wheel-made pottery in Late Bronze Age Central Macedonia. In: R. Laffneur – P. P. Betancourt eds., *TEXNH. Craftsmen, Craftswomen and Craftsmanship in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 6th International Aegean Conference Philadelphia, Temple University, 18–21 April, 1996. Aegaeum* 16, Li6ge, 361–367.
- Knappett, C. 1999:* Tradition and innovation in pottery forming technology: wheel-throwing at Middle Minoan Knossos. *The Annual of the British School at Athens* 94, 101–129.
- 2004: Technological innovation and social diversity at Middle Minoan Knossos. In: H. Cadogan – E. Hatzaki – A. Vasilakis eds., *Knossos: palace, city, state. British School at Athens Studies* 12, London, 257–265.
- Kristiansen, K. 1991:* Chiefdoms, states, and systems of social evolution. In: T. K. Earle ed., *Chiefdoms: Power, economy, and ideology*, Cambridge, 16–43.
- Kvamme, K. L. – Stark, B. L. – Longacre, W. A. 1996:* Alternative procedures for assessing standardization in ceramic assemblages. *American Antiquity* 61, 116–126.
- Lang, A. 1974:* Die geriefte Drehscheibenkeramik der Heuneburg 1950–1970 und verwandte Gruppen. *Heuneburgstudien* 3. R6misch-Germanische Forschungen 34. Berlin.
- 1976: Neue geriefte Drehscheibenkeramik von der Heuneburg. *Germania* 54, 43–62.
- Leeuw, S. E. van der 1977:* Towards a study of the economics of pottery making. *Ex Horreo* 4, 68–76.
- 1984: Dust to dust: a transformational view of the ceramic cycle. In: S. E. van der Leeuw – A. C. Pritchard eds., *The many dimensions of pottery: ceramics in archaeology and anthropology. CINGULA* 7, Amsterdam, 707–778.
- 1993: Giving the potter a choice: conceptual aspects of pottery techniques. In: P. Lemonnier ed., *Technological choices: transformation in material cultures since the Neolithic*, London – New York, 238–288.
- Lesure, R. G. 1999:* On the genesis of value in early hierarchical societies. In: J. E. Robb ed., *Material symbols: culture and economy in prehistory. Occasional Paper* 26, Carbondale, 23–55.
- Lewis, B. S. 1996:* The role of attached and independent specialization in the development of sociocultural complexity. *Research in Economic Anthropology* 17, 357–388.
- Livingstone Smith, A. 2001:* Bonfire II: the return of pottery firing temperatures. *Journal of Archaeological Science* 28, 991–1003.
- Longacre, W. A. 1981:* Kalinga pottery: an ethnoarchaeological study. In: I. Hodder – G. Isaac – N. Hammond eds., *Pattern and the past: studies in honour of David Clarke*, Cambridge, 49–66.
- 1999: Standardization and specialization: what’s the link?. In: J. M. Scibo – G. M. Feinman eds., *Pottery and people: a dynamic interaction*, Salt Lake City, 44–58.
- Longacre, W. A. – Kvamme, K. – Kobayashi, M. 1988:* Southwestern pottery standardization: an ethnoarchaeological view from the Philippines. *The Kiva* 53, 101–112.
- Loucky, J. 1979:* Production and the patterning of social relations and values in two Guatemalan villages. *American Ethnologist* 6, 702–722.

- Ludikovský, K. 1960: K technologii na kruhu vyráběné pravěké keramiky. *Archeologické rozhledy* 12, 66–79.
- 1986: Mistřin. Katalog nálezů z výzkumu v letech 1966–68. *Fontes Archaeologiae Moraviae* 21. Brno.
- Lung, W. 1959: Zur vor- und frühgeschichtlichen Keramik im Kölner Raum. *Kölner Jahrbuch für vor- und Frühgeschichte* 4, 45–65.
- Mangel, T. 2011: Laténské osídlení horního Polabí ve světle keramických nálezů. Ms. diplomové práce uložený na FF UHK. Hradec Králové.
- Matson, F. R. ed. 1966: *Ceramics and man*. London.
- Mayes, P. 1961: The firing of a pottery kiln of a Romano-British type at Boston, Lincs. *Archaeometry* 4, 4–18.
- McDonnell, J. G. 2001: Pyrotechnology. In: D. R. Brothwell – A. M. Pollard eds., *Handbook of archaeological sciences*, Chichester, 493–506.
- Meduna, J. 1970: Staré Hradisko II. Katalog der Funde aus den Museen in Brno (Brünn), Praha (Prag), Olomouc, Plumlov und Prostějov. *Fontes Archaeologiae Moraviae* 5. Brno.
- 1980: Die latènezeitlichen Siedlungen in Mähren. Praha.
- Molák, B. – Illášová, L. 1987: The provenance of the graphite material from the archaeological site of Čataj. *Slovenská archeológia* 35, 413–416.
- Moosleitner, F. 1974: Eine Unterlagsplatte für eine Töpferscheibe vom Dürrnberg bei Hallein, Land Salzburg. *Archaeologia Austriaca* 56, 13–20.
- Motyková, K. – Drda, P. – Rybová, A. 1990: Oppidum Závist – prostor brány A v předsunutém šijovém opevnění. *Památky archeologické* 81, 308–433.
- Netting, R. M. 1990: Population, permanent agriculture, and politics: unpacking the evolutionary portman-teau. In: S. Upham ed., *The evolution of political systems: sociopolitics in small scale sedentary societies*, Cambridge, 21–61.
- Neupert, M. A. 2000: Clays of contention: an ethnoarchaeological study of factionalism and clay composition. *Journal of Archaeological Method and Theory* 7, 249–272.
- Nicklin, K. 1971: Stability and innovation in pottery manufacture. *World Archaeology* 3, 16–48.
- Nicholson, P. – Patterson, H. L. 1985: Pottery making in Upper Egypt: an ethnoarchaeological study. *World Archaeology* 17, 222–239.
- Orton, C. – Tyers, P. – Vince, A. G. 1993: *Pottery in archaeology*. Cambridge.
- Otava, J. – Přichystal, A. 1989: Petrografický rozbor keramiky z keltského oppida Závist. *Památky archeologické* 80, 120–122.
- Paret, O. 1929: Der Graphit im vorgeschichtlichen Europa. *Sudeta* 5, 30–53.
- Pauli, L. 1993: Hallstatt- und Frühlatènezeit. In: H. Bender – L. Pauli – I. Stork Hrsg., *Der Münsterberg in Breisach. Der Halstatt- und Latènezeit. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte* 40, München, 21–171.
- Peacock, D. P. S. 1968: A petrological study of certain Iron Age pottery from western England. *Proceedings of the Prehistoric Society* 34, 414–427.
- 1969: A contribution to the study of Glastonbury ware from south-western Britain. *The Antiquaries Journal* 49, 41–61.
- 1981: Archaeology, ethnology and ceramic production. In: H. Howard – E. Morris eds., *Production and distribution: a ceramic viewpoint*. BAR International Series 120, Oxford, 187–194.
- 1982: *Pottery in the Roman world: an ethnoarchaeological approach*. London – New York.
- Peregrine, P. 1991: Some political aspects of craft specialization. *World Archaeology* 23, 1–11.
- Peškař, I. 1988: Hrnčířské pece z doby římské na Moravě. *Památky archeologické* 79, 106–169.
- Petrasch, J. 1986: Typologie und Funktion neolithischer Öfen in Mittel- und Südosteuropa. *Acta Praehistorica et Archaeologica* 18, 33–83.
- Pieta, K. 1982: Die Púchov-Kultur. Nitra.
- 1995: Das archäologische Freilichtmuseum in Liptovská Mara (Slowakei). *Experimentelle Archäologie, Bilanz 1994, Archäologische Mitteilungen aus Nordwestdeutschland* 8, 23–28.
- 2002: Wirtschaftliche Strukturen der spätlatènezeitlichen Siedlungen in der Slowakei. In: C. Dobiat – S. Sievers – T. Stölnner Hrsg., *Dürrnberg und Manching. Wirtschaftsarchäologie im ostkeltischen Raum. Akten des Internationalen Kolloquiums in Hallein/Bad Dürrnberg 7.–11. Oktober 1998. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte* 7, Bonn, 315–323.
- Pingel, V. 1971: Die glatte Drehscheiben-Keramik von Manching. *Ausgrabungen in Manching* 4. Wiesbaden.
- Plicková, E. 1959: *Pozdišovské hrnčiarstvo*. Bratislava.

- Pool, C. A. 2000: Why a kiln? Firing technology in the Sierra de Los Tuxtlas, Veracruz (Mexico). *Archaeometry* 42, 61–76.
- Princ, M. – Skružný, L. 1977: Laténská hrnčičská pec v Brčkovéch. *Památky archeologické* 68, 164–192.
- Pümpin, F. 1935: Spätgallische Töpferöfen in Sissach, Kanton Baselland. *Germania* 19, 222–226.
- Quarcoop, A. K. – Johnson, M. 1968: Shai pots: the pottery industry of the Shai people of southern Ghana. *Baessler-Archiv. Neue Reihe*, 47–88.
- Ramsl, P. C. 1998: Inzersdorf-Walpersdorf: Studien zur Späthallstatt-/latènezeitlichen Besiedlung im Traisental, Niederösterreich. *Fundberichte aus Österreich, Materialhefte A 6*. Wien.
- Reina, R. E. – Hill, R. M. 1978: The traditional pottery of Guatemala. Austin.
- Reschreiter, J. – Tuzar, N. 1995: Rekonstruktion eines spätkeltischen Töpferofens aus Mannersdorf an der March, Niederösterreich. *Experimentelle Archäologie, Bilanz 1994, Archäologische Mitteilungen aus Nordwestdeutschland* 8, 193–204.
- Rice, P. M. 1981: Evolution of specialized pottery production: a trial model. *Current Anthropology* 22, 219–240.
- 1984: Change and conservatism in pottery-producing systems. In: S. E. van der Leeuw – A. C. Pritchard eds., *The many dimensions of pottery: ceramics in archaeology and anthropology*. CINGULA 7, Amsterdam, 231–288.
- 1987: Pottery analysis: a sourcebook. Chicago – London.
- 1991: Specialization, standardization, and diversity: a retrospective. In: R. L. Bishop – F. W. Lange eds., *The ceramic legacy of Anna O. Shepard*, Boulder, 257–279.
- Riederer, J. 1974: Mineralogische Untersuchungen an der Keramik vom Dürrnberg. In: F. Moosleitner – E. Penninger – L. Pauli – T. E. Haevernick Hrsg., *Der Dürrnberg bei Hallein II*, Munich, 169–189.
- Rieth, A. 1960: 5000 Jahre Töpferscheibe. Konstanz.
- Rigby, V. – Middleton, A. P. – Freestone, I. C. 1989: The Prunay workshop: technical examination of La Tène bichrome painted pottery from Champagne. *World Archaeology* 21, 1–16.
- Robert, B. 1994: Chaînes opératoires et spécialisation de la production céramique à la fin de l'âge du Fer. In: *Terre cuite et société: la céramique, document technique, économique, culturel. Actes des XIVe rencontres internationales d'archéologie et d'histoire d'Antibes*, 21–23 octobre 1993, Juan-les-Pins, 303–326.
- Romsauer, P. 1991: The earliest wheel-turned pottery in the Carpathian Basin. *Antiquity* 65, 358–367.
- Roux, V. 2003a: A dynamic systems framework for studying technological change: application to the emergence of the potter's wheel in the southern Levant. *Journal of Archaeological Method and Theory* 10, 1–30.
- 2003b: Ceramic standardization and intensity of production: quantifying degrees of specialization. *American Antiquity* 68, 768–782.
- 2008: Evolutionary trajectories of technological traits and cultural transmission: a qualitative approach to the emergence and disappearance of the ceramic wheel-fashioning technique in the southern Levant during the Fifth to Third millennia BC. In: M. T. Stark – B. J. Bowser – L. Horne – C. Kramer eds., *Cultural transmission and material culture: breaking down boundaries*, Tuscon, 82–104.
- 2009: Wheel fashioned ceramic production during the Third millennium BCE in the Southern Levant: a perspective from Tel Yarmuth. In: S. Rosen – V. Roux eds., *Techniques and people: anthropological perspectives on technology in the archaeology of the proto-historic and early historic periods in the Southern Levant*, Paris, 195–212.
- Roux, V. – Corbetta, D. 1989: The potter's wheel: craft specialization and technical competence. New Delhi – Bombay – Calcutta.
- Roux, V. – Courty, M. A. 1998: Identification of wheel-fashioning methods: technological analysis of 4th–3rd millennium oriental ceramics. *Journal of Archaeological Science* 25, 747–763.
- 2005: Identifying social entities at a macro-regional level: Chalcolithic ceramics of South Levant as a case study. In: A. Livingstone Smith – D. Bosquet – R. Martineau eds., *Pottery manufacturing processes: reconstruction and interpretation*. BAR International Series 1349, Oxford, 201–214.
- Röder, B. 1995: Frühlatènekeramik aus dem Breisgau: ethnoarchäologisch und naturwissenschaftlich analysiert. *Materialhefte zur Archäologie in Baden-Württemberg* 30. Stuttgart.
- Rulf, J. – Salač, V. 1995: Zpráva o laténské keramice v severozápadních Čechách. *Archeologické rozhledy* 48, 374–417.
- Rye, O. S. 1981: Pottery technology: principles and reconstruction. Washington.

- Rye, O. S. – Evans, C. 1976: Traditional pottery techniques of Pakistan: field and laboratory studies. Smithsonian contributions to anthropology 21. Washington.
- Sahlins, M. D. – Service, E. R. eds. 1960: Evolution and culture. Ann Arbor.
- Salač, V. 1996: O hospodářství, oppidech a Marobudovi. Archeologické rozhledy 48, 60–97.
- 2010: K rozsahu a významu tzv. keltského dědictví v hospodářství starší doby římské v Čechách a ve střední Evropě. In: J. Beljak – G. Březinová – V. Varsik edd., Archeológia barbarov 2009. Hospodárstvo Germánov. Sídliškové a ekonomické štruktúry od neskej doby laténskej po včasný stredovek. Archaeologica Slovaca Monographiae 10, Nitra, 351–370.
- 2011a: Oppida a urbanizační procesy ve střední Evropě. Archeologické rozhledy 63, 23–64.
- 2011b: Zur Drehscheibenware der Spätlatène- und frühesten Kaiserzeit in Böhmen und in Mitteleuropa. In: J. Bemmman – M. Hegewisch – M. Meyer – M. Schmauder Hrsg., Drehscheibentöpferei im Barbaricum: Technologietransfer und Professionalisierung eines Handwerks am Rande des Römischen Imperiums: Akten der Internationalen Tagung in Bonn vom 11. bis 14. Juni 2009. Bonner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichtlichen Archäologie 13, Bonn, 55–73.
- Salač, V. – Smrč, Z. 1989: Laténské sídliště u Lužice v SZ Čechách. Poznámky k sídlištní keramice stupně LT B v Podkrušnohoří a k možnosti existence oppida na vrchu Úhošti u Kadaně. Archeologické rozhledy 41, 549–576.
- Shepard, A. O. 1956: Ceramics for the archaeologist. Washington.
- Schiffer, M. B. – Skibo, J. M. 1987: Theory and experiment in the study of technological change. Current Anthropology 28, 595–622.
- Schwappach, F. 1969: Stempelverzierte Frühlatène-Schalen von Losheim, Kr. Merzig-Wadern. Berichte der Staatlichen Denkmalpflege im Saarland 16, 105–121.
- 1977: Die stempelverzierte Latène-Keramik aus den Gräbern von Braubach. Bonner Jahrbücher 177, 119–183.
- Sievers, S. 2003: Manching: die Keltenstadt. Stuttgart.
- Sillar, B. – Tite, M. S. 2000: The challenge of 'technological choices' for materials science approaches in archaeology. Archaeometry 42, 2–20.
- Sinopoli, C. M. 1988: The Organization of Craft Production at Vijayanagara, South India. American Anthropologist 90, 580–597.
- 1991: Approaches to archaeological ceramics. New York.
- Skibo, J. M. – Schiffer, M. B. 2008: People and things: a behavioral approach to material culture. New York.
- Spielmann, K. A. 2002: Feasting, craft specialization, and the ritual mode of production in small-scale societies. American Anthropologist 104, 195–207.
- Spíšiak, J. – Kotulová, J. 2000: Petrographie, Mineralogie und Geochemie der Bruchstücke von Graphittonkeramik von der Fundstelle Nitra-Šindolka. In: G. Březinová ed., Nitra-Šindolka. Siedlung aus der Latènezeit. Katalog, Bratislava, 338–342.
- Stark, M. T. 1991: Ceramic production and community specialization: a Kalinga ethnoarchaeological study. World Archaeology 23, 64–78.
- 1994: Pottery exchange and the regional system: a Dalupa case study. In: W. Longacre – J. M. Skibo eds., Kalinga ethnoarchaeology. Expanding archaeological method and theory, Washington, D.C. – London, 169–197.
- Stark, M. T. – Bishop, R. L. – Miksa, E. 2000: Ceramic technology and social boundaries: Cultural practices in Kalinga clay selection and use. Journal of Archaeological Method and Theory 7, 295–331.
- Stein, G. J. 1996: Producers, patrons, and prestige: craft specialists and emergent elites in Mesopotamia from 5500–3100 BC. In: B. Wailes ed., Craft specialization and social evolution: in memory of V. Gordon Childe, Philadelphia, 25–38.
- Stein, G. J. – Blackman, J. M. 1993: The organizational context of specialized craft production in early mesopotamian States. Research in Economic Anthropology 14, 29–59.
- Stöllner, T. 2002: Die Hallstattzeit und der Beginn der Latènezeit im Inn-Salzach-Raum. Auswertung. Archäologie in Salzburg 3/1. Salzburg.
- Stork, I. 1975: Die keltische Siedlung von Breisach-Hochstetten. Archäologische Nachrichten aus Baden 15, 3–9.
- Swink, C. 2004: Messages from the Hight Desert: the art, archaeology and renaissance of Mesa Verde pottery. Bayfield.
- Swink, C. – Blinman, E. 1997: Technology and organization of Anasazi trench kilns. In: The prehistory and history of ceramic kilns. Ceramics and Civilization 7, Ohio, 85–102.

- Tappert, C. 2006:* Die Gefäßkeramik der latènezeitlichen Siedlung Straubing-Bajuwarenstrasse. Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte Reihe A 89. Kallmünz.
- *2012:* Der Beginn der Drehscheibenkeramik im östlichen Frühlatènekreis und ihre Entwicklung bis zum Ende der Stufe Lt A. In: A. Kern – J. Koch – I. Balzer – J. Fries-Knoblach – K. Kowarik – C. Later – P. C. Ramsel – P. Trebsche – J. Wiethold Hrsg., Technologieentwicklung und -transfer in der Hallstatt- und Latènezeit. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 65, Langenweisbach, 121–138.
- Tax, S. 1953:* Penny capitalism: a Guatemalan Indian economy. Publication (Smithsonian Institution. Institute of Social Anthropology) 16. Washington.
- Thér, R. v tisku:* Identification of pottery firing structures using the thermal characteristics of firing. *Archaeometry* 56.
- Thér, R. – Mangel, T. 2011:* Experimentální konstrukce laténské hrnčářské pece z Brčkol. Rekonstrukce a experiment v archeologii (Živá archeologie) 13, 58–62.
- Trebsche, P. 2003:* Keramik mit Feinkammstrich aus keltischen Siedlungen im Großraum Linz. Untersuchungen zu Werkstätten, Funktion, Verbreitung und Datierung. Linzer Archäologische Forschungen 35. Linz.
- *2010:* Untersuchungen zu Reichweite und Bedeutung von Kontakten in der Spätlatènezeit anhand der Feinkammstrich-Keramik. In: E. Jerem – M. Schönfelder – G. Wieland Hrsg., Nord-Süd, Ost-West Kontakte während der Eisenzeit in Europa. Akten der internationalen Tagungen der AG Eisenzeit in Hamburg und Sopron 2002, Budapest, 333–348.
- *2011:* Eisenzeitliche Graphittonkeramik im mittleren Donauraum. In: K. Schmotz Hrsg., Vorträge des 29. Niederbayerischen Archäologentages, Rahden/Westf., 449–481.
- *2012:* Größe und Wirtschaftsstruktur latènezeitlicher Flachlandsiedlungen im öster-reichischen Donauraum. *Zbornik Slovenského Národného múzea – Archeológia* 22, 131–167.
- Turner, B. L. – Hanham, R. Q. – Portararo, A. V. 1977:* Population pressure and agricultural intensity. *Annals of the Association of American Geographers* 67, 384–396.
- Venclová, N. 1998:* Mšecké Žehrovice in Bohemia: archaeological background to a Celtic hero, 3rd–2nd cent. B. C. Sceaux.
- *2001:* Výroba a sídla v době laténské: projekt Loděnice. Praha.
- *2002:* Theoretische Modelle zur Produktion und Wirtschaft der Latènezeit. In: C. Dobiat – S. Sievers – T. Stöllner Hrsg., Dürrnberg und Manching. Wirtschaftsarchäologie im ostkeltischen Raum. Akten des Internationalen Kolloquiums in Hallein/Bad Dürrnberg 7.–11. Oktober 1998. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 7, Bonn, 33–48.
- Venclová, N. ed. 2008:* Archeologie pravěkých Čech 7. Doba laténská. Praha.
- Voyatzoglou, M. 1973:* The potters of Thrapsano. *Ceramic Review* 24, 13–16.
- *1974:* The jar makers of Thrapsano in Crete. *Expedition* 16, 18–24.
- Vrtel, A. 2012:* Keltské oppidum v Bratislave. In: J. Šedivý – T. Štefanovičová edd., Dějiny Bratislavy 1. Od počiatkov do prelomu 12. a 13. storočia. BREZALAUSPURC – na križovatke kultúr, Bratislava, 164–180.
- Waldhauser, J. 1992:* Keltische Distributionssysteme von Graphitton-Keramik und die Ausbeutung der Graphitlagerstätten während der fortgeschrittenen Latènezeit. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 22, 377–392.
- *1996:* Regionale keramische Kreise der jüngeren Latènezeit in Böhmen: Anfänge der Forschungen. In: E. Jerem – A. Krenn-Leeb – J.-W. Neugebauer – O. H. Urban Hrsg., Die Kelten in den Alpen und an der Donau. Akten des Internationalen Symposions St. Pölten, 14.–18. Oktober 1992, Budapest – Wien, 335–357.
- *2001:* Encyklopedie Keltů v Čechách. Praha.
- Weimer, A. 1992:* Inalienable possessions: the paradox of keeping-while-giving. Berkeley.
- Willms, Ch. 1999:* Neolitische Töpferöfen in Mittel- und Osteuropa. In: F. R. Herrmann Hrsg., Festschrift für Günter Smolla II. Materialien zur Vor- und Frühgeschichte von Hessen, Band 8, Wiesbaden, 739–749.
- Windl, V. H. J. 1980:* Die Rekonstruktion eines Töpferofens im Freilichtmuseum Asparn an der Zaya. *Wissenschaftliche Mitteilungen aus dem Niederösterreichischen Landesmuseum* 1, 47–51.
- Winterhalder, B. – Lu, F. – Tucker, B. 1999:* Risk-sensitive adaptive tactics: models and evidence from subsistence studies in biology and anthropology. *Journal of Archaeological Research* 7, 301–348.
- Wirska-Parachoniak, M. 1980:* Produkcja ceramiczna Celtów na terenach Polski południowej. *Materiały archeologiczne Nowej Huty* 6, 29–158.
- Woźniak, Z. 1990:* Osada grupy tyńieckiej w Podłężu, woj. Krakowskie. Wrocław.
- Zápotocký, M. 1973:* Keltská pohřebišť na Litoměřicku. *Archeologické rozhledy* 25, 139–184.

- Zeiler, M. 2009:* Rekonstruktion von Töpfereien der jüngeren vorrömischen Eisenzeit (Ha D – LT D). In: P. Trebsche – I. Balzer – C. Eggl – J. Fries-Knoblach – J. K. Koch – J. Wiethold Hrsg., *Architektur: Interpretation und Rekonstruktion. Beiträge zur Sitzung der AG Eisenzeit während des 6. Deutschen Archäologie-Kongresses in Mannheim 2008. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 55*, Langenweissbach, 263–280.
- *2010:* Untersuchungen zur jüngerlatènezeitlichen Keramikchronologie im östlichen Mitteleuropa. *Bochumer Forschungen zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie 3*. Rahden/Westf.
- *2011:* Die Siedlung von Sopron-Krautacker (Westungarn) in der jüngeren Latènezeit. *Archäologisches Korrespondenzblatt 41*, 375–394.
- Zeiler, M. – Ramsel, P. C. – Jerem, E. – Megaw, V. 2009:* Stempelgleiche Frühlatène- Keramik zwischen Traisental und Neusiedlersee. In: G. Cooney – K. Becker – J. Coles – M. Ryan – S. Sievers eds., *Relics of Old Decency: archaeological studies in later prehistory. Festschrift for Barry Raftery*, Dublin, 259–276.
- Zelená, B. 2012:* Laténské sídelní objekty na lokalitě Chrudim – Pišřovy. *Chrudimský vlastivědný sborník 16*, 139–184.

Innovation and specialisation in the pottery craft during the La Tène period: a model for the development of forms of the organisation of production

The La Tène period marked the introduction of two fundamental technological innovations in the pottery craft: the potter's wheel and the two-chambered vertical kiln. These two innovations symbolise the most dramatic changes in the pottery craft from the periods of the actual spread of technology for the production of pottery in Neolithic society. These innovations are among those responsible for the considerable technological variability in La Tène pottery production that was without parallel in central Europe until the end of the Middle Ages.

The skills connected to the technological innovations in pottery production in the La Tène period are regarded as disruptive innovations. It must be assumed that strong stimuli were at work in order for these innovations to take hold. It is possible to describe two basic situations that created ideal conditions for the establishment of the potter's wheel and the two-chambered kiln:

A) An increase in demand for pottery of specific sensory or technological qualities created pressure on the development of technology to perfect these qualities.

B) The development of society in the direction of greater complexity led to the emergence of more advanced forms of specialisation and production organisation; craft becomes the basic economic activity for potters, and they are forced to adapt the technology to this new situation.

Both of the described situations produce stimuli for the development of craft specialisation. There is a strong correlation between specialised pottery production and the use of the potter's wheel and the two-chamber kiln.

The conditions in the Early La Tène period did not fulfil the requirements for the independent spread of the potter's wheel. Socioeconomic development had not matured to the point where the division of labour could occur independently of environmental factors to an extent that allowed the potter's wheel to become, from an economic perspective, an interesting or even realistic alternative to traditional forms of production. The spread of the potter's wheel meant a complex change in the technological chain that would represent an excessive economic risk on the level of individual producers in the given context. Only powerful external stimulus fundamentally transforming the nature of demand could overcome the resistance in this environment to disruptive technological innovation of this nature. This stimulus is difficult to imagine without the economic engagement of the elite. The determined circumstances correspond to a model in which the elite used wheel-thrown pottery as a lower-grade prestigious article that was distributed over the wider social spectrum.

As society advanced, the elite gradually lost their incentive to sponsor specialised producers of wheel-thrown pottery as a result of the natural inflation of the social value of the given goods, or

the social class that secured the viability of the producers of wheel-thrown pottery disappeared altogether. On the other hand, society in the LT B period had not matured to a level of complexity that could create conditions for the progressive transformation of specialisation from a 'dependent' to an 'independent' form. This technique probably survived in conditions unfavourable for the use of the potter's wheel in the production of pottery thanks to reminiscence of the original social value as a type of 'technological anachronism' linked to a less specialised organisational form of production than in the previous period.

A major transformation of the pottery craft occurred in LT C–D1. La Tène society matured to a level of complexity that supported the expansion of production specialisation for economic reasons. In addition to fine wheel-thrown pottery, specialised workshops in late La Tène phases also turned coarser pottery on a wheel. Specific classes of pottery appear, testifying to a higher degree of specialisation among producers. It is thought that the significant technological variability of La Tène pottery reflects the variability of the organisational forms for its production. Each La Tène settlement, if not each household, could have been self-sufficient in the production of utilitarian ware, which was made at least on the level of occasional domestic production. This was accompanied by mostly hand-built pottery and possibly even some production utilising a potter's wheel on a lower level of required motor skills. Also assumed at common settlements is the existence of individual workshops covering demand for more specific types of pottery. On the other end of the spectrum are technological phenomena testifying to a high degree of specialisation. Simple reasoning is applied in their localisation: higher forms of specialisation are conditioned by the size of the market.

The pottery craft underwent a final transformation in the middle of the first century BC, one related to the deep economic, social and cultural changes that led not only to the demise of oppida but also to the decline of La Tène culture as a whole. Evidence of the use of the potter's wheel disappeared from the repertoire of pottery techniques. The same trend is also evident in the case of vertical two-chambered kilns. In central Europe, the occurrence of these devices does not extend past the Late La Tène period.

The final chapter focuses on the testability of the hypotheses described above, using archaeological sources. The ability to utilise direct evidence of production devices for interpreting the organisation of the pottery trade is highly limited. Hence, the characteristics of the actual goods are therefore more important for the study of the organisation of production. The basic parameters used to interpret the degree of specialisation are: (a) pottery variability – standardisation; (b) the spatial distribution of technological and formal characteristics of pottery; (c) the efficiency of technological processes; and (d) the skills required for mastering the craft.

The study of the social context in the production of pottery based on archaeological sources is complicated by numerous disruptive factors masking the discernible manifestations of processes related to the dynamic technological innovation and development of forms for the organisation of production. The link between the potter's wheel and the two-chambered kiln and concrete forms for the organisation of production is governed to a considerable extent by universal rules. Taking these into account when considering the pottery craft in the La Tène period makes it possible to form hypotheses that can be tested by means of archaeological sources, and to establish key subjects for further analysis.

English by *Zuzana Maritzová*

Pozdně laténské spony z oppida Třisov, získané povrchovou prospekci v letech 2008–2013

Late La Tène brooches from the Třisov oppidum,
acquired through surface prospection in years 2008–2013

Alžběta Danielisová – Jiří Militký

Příspěvek se zabývá vyhodnocením souboru laténských spon, které byly nalezeny při povrchových prospekciích oppida Třisov (okr. Český Krumlov). Zařazuje se tak vedle studií vyhodnocujících materiál z výzkumů Národního muzea v letech 1955–1981, a zároveň se jedná o první z řady materiálových studií v projektu zaměřeném na povrchový průzkum lokality. Shromážděná kolekce je analyzována z typologického a chronologického hlediska a pak vyhodnocena společně se souborem pocházejícím z exkavací. Na závěr je diskutován vývoj osídlení oppid na základě frekvence výskytu pozdně laténských spon.

oppidum – pozdní doba laténská – spony – průzkum s detektorem kovů – chronologie doby železné

The article pursues evaluation of the corpus of La Tène brooches found during surface prospection of the Třisov oppidum (distr. Český Krumlov). It aligns with the published evaluation of the material acquired through excavation carried out by the National Museum in the years 1955–1981, and at the same time, it is the first case study in a series to be published within a project focused on surface survey of the site. The assemblage is analysed from the typological and chronological perspective and is then evaluated together with the collection from excavation. The conclusion discusses oppida settlement development based on the frequency of late La Tène fibulae incidence.

oppidum – Late La Tène – brooches – metal detector prospection – Iron Age chronology

Úvod

Povrchové průzkumy v areálu oppida Třisov (okr. Český Krumlov) provádí Archeologický ústav AV ČR, Praha, v. v. i. ve spolupráci s Jihočeským muzeem v Českých Budějovicích od roku 2007. Cílem tohoto dlouholetého projektu je především preventivní záchrana kovových nálezů z ornice, a to včetně zachování jejich prostorových vztahů. Šest výzkumných sezón přineslo již téměř tři tisíce kovových nálezů, které výrazně rozmnožují pramenný fond a nabízejí zcela nové interpretační možnosti ohledně prostorové struktury osídlení oppida, spektra jeho specializovaných činností, dálkových kontaktů, kolekce mincí ad. V neposlední řadě se podařilo významně obohatit dosavadní kolekci spon. Presentovaný soubor nabízí zajímavé srovnání s již publikovanými výsledky (naposledy Karasová 2002) a umožňuje detailnější interpretaci historie osídlení oppida.¹

Lokalita se do literatury dostala již v 19. stol. (souhrnně Sklenář 2011, 341–342, č. 803). V letech 1935 až 1938 zde prvé výzkumy provedli L. Franz a C. Streitová (Franz 1942;

¹ Za cenné připomínky a konzultace materiálu jsme zavázáni Macieji Karwowskému a Tomáši Mangelovi.

1943). V roce 1955 zahájilo systematický výzkum Národní muzeum v Praze pod vedením J. Břeně, který s drobnými přestávkami trval až do roku 1982. Výsledky dlouholetých výzkumů byly jejich autorem zveřejněny jen částečně (např. *Břeň 1956; 1966; 1984; 1987*) a drtivá většina materiálu i terénních poznatků dosud publikována nebyla. V rámci nového zpracování těchto výzkumů byly zatím publikovány jen dílčí studie (např. *Karasová 2002; 2004; Hlava 2008; 2009; Kysela 2011*). Další rovinou poznávání lokality jsou povrchové průzkumy (*John 2004*). Zatím poslední terénní aktivity představují rozsáhlé prospekce s detektory kovů, započaté v roce 2007 a trvající dodnes.²

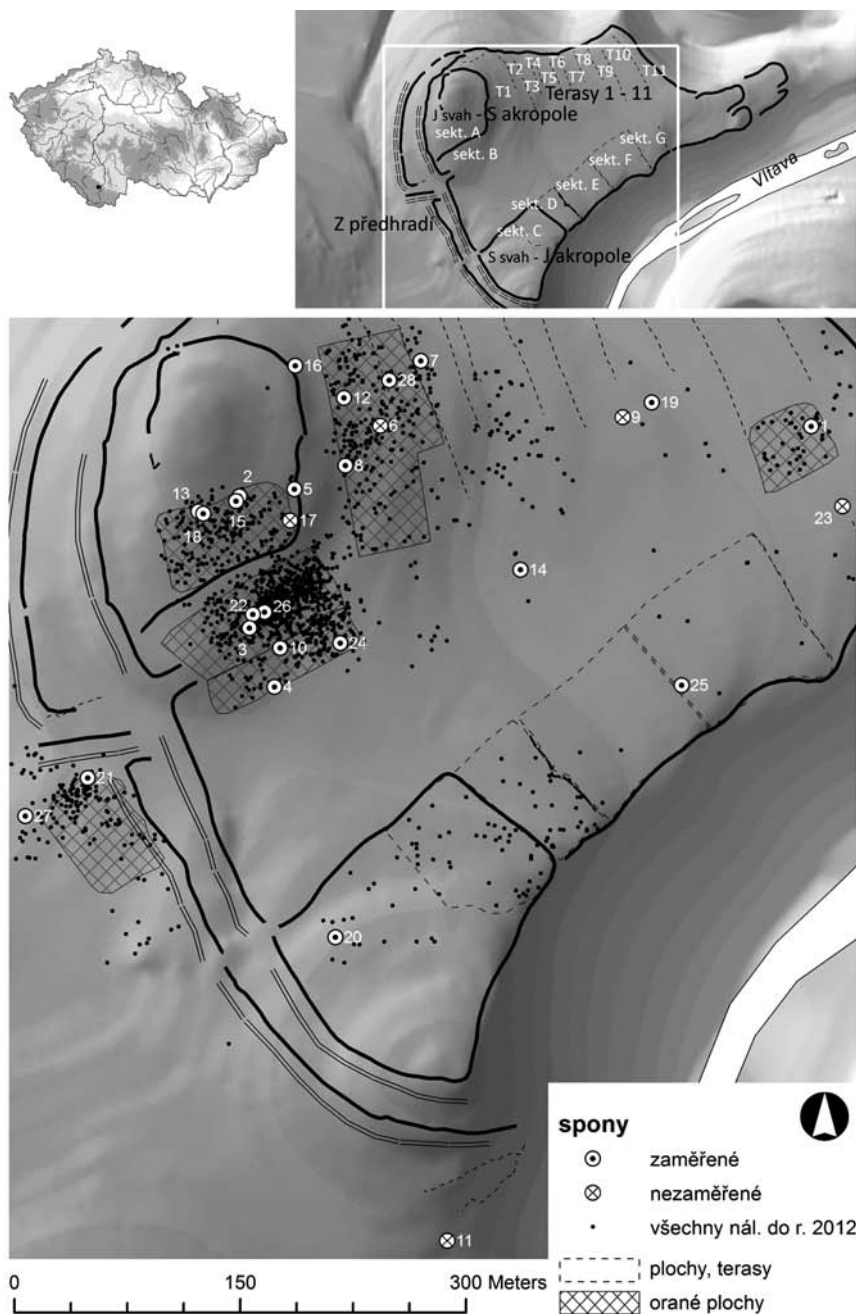
Metoda prospekce

Vzhledem k tomu, že lokalita je archeologickou rezervací, podařilo se po roce 2000 prosadit plošné zatravnění lokality, která je tak chráněná před dlouhodobou devastující hloubkovou orbou, ale nikoliv před amatérskými povrchovými průzkumy s detektory kovů. Proto bylo v roce 2007 přistoupeno k plošným profesionálně organizovaným průzkumům s detektory kovů. Kromě shromáždění archeologických dat je cílem těchto průzkumů preventivní ochrana lokality – prozkoumané plochy lze tak považovat za „ošetřené“ před nelegálními průzkumy.

Povrchová prospekce pomocí detektorů kovů si kladla především za cíl systematicky prozkoumat nadložní vrstvy a vyzvednout z nich všechny kovové nálezy, pocházející především z období osídlení oppida. Průzkumy byly prováděny na celé zatravněné ploše lokality každý rok na jaře a na podzim. Od roku 2010 byly prováděny také selektivní orby vybraných ploch (*obr. 1*). Orba se prováděla za účelem zvýšení dosahové hloubky, a tím pádem i maximální efektivity prospekce. Šlo výhradně o orby mělké s max. dosahem do 20 cm (na předhradí do 15 cm). Výzkum se soustředil především na ty části lokality, kde byly zachyceny největší koncentrace metalických nálezů. Jde především o jižní svah severní akropole, terasy 1–5 a 8–10, západní předhradí, ale i severní svah jižní akropole (*obr. 1*). Mnoho nálezů však pochází i z jiných částí oppida. Každý nález byl v terénu lokalizován pomocí GPS bodu. Vždy se procházely 2 až 3 plochy, které byly poté prozkoumány ještě jednou během podzimní kampaně, kdy povrch převrácený pluhem ulehla a plocha byla poté opět zorána. Tím můžeme poměrně spolehlivě vyloučit opomenutí většiny kovových nálezů v zemi do hloubky ca 20–30 cm. Kromě oraných ploch se prováděla prospekce i na neoraných plochách v předem rozdělených sektorech, rozdíl hustoty nálezů lze porovnat na *obr. 1*. Každý hledač byl opatřen identifikačním číslem a do seznamu byl uveden typ jeho přístroje. Tak je možno i analyzovat vlastnosti jednotlivých přístrojů na zvolené ploše.

Většina kovových nálezů získaná prospekci je z bronzu, popř. drahých kovů. Železné předměty, z nichž velkou část tvoří nálezy novověkého až recentního stáří, byly eliminovány během prospekce kvůli preferencím výzkumu. Zároveň je třeba konstatovat, že drobné železné předměty se v ornici na ploše třisovského oppida dochovaly velmi špatně a je pravděpodobné, že většina drobných (neboť v kolekci je jeden masivní exemplář spony Almgren 238) železných spon zanikla korozními procesy.

² Celý náleзовý fond je uložen v Jihočeském muzeu v Českých Budějovicích. Prvé nálezy spon v rámci těchto průzkumů pocházejí z roku 2007.

Obr. 1. Pracovní rozčlenění ploch oppida Třísov pro potřeby prospekce v letech 2007–2013 a lokalizované nálezy spon. Čísla na mapě odpovídají katalogu (tab. 1).

Fig. 1. Třísov oppidum, prospection sectors in years 2007–2013 and the localisation of fibulae finds. Numbers in the map correspond with the catalogue (tab. 1).

Katalog a vyhodnocení typového spektra spon z prospekce 2008–2013

Během prospekce v letech 2008–2013 bylo nalezeno celkem 28 (převážně bronzových) spon. Až na několik výjimek není obtížné většinu z nich typově a chronologicky zařadit – jedná se především o exempláře běžně z oppid známé (*tab. 1; obr. 2*). Typové spektrum je ovlivněno především materiálem – spony, které se obvykle vyskytují v bronzu, jsou také nejčastěji zastoupené v současné kolekci (např. typy Nauheim a Almgren 65). Mezi nimi se jednotlivě vyskytují méně obvyklí jedinci, ukazující na cizí původ, či luxusní exempláře, jen ojediněle nacházející analogie v soudobém oppidálním prostředí.

Chronologicky patrně nejstarším nálezem je spona středoláténské konstrukce se zduřelým lučíkem, běžně určovaná jako **mötschwilská** (č. 1; *obr. 2a: 1*). Podle R. Gebharda (1991, 40) se jedná o importy; mapování jejich prostorového výskytu (Márton 2004) však celkem přesvědčivě dokázalo jejich lokální produkci a mnoho podtypů. Tyto spony se považují za typické pro stupeň LT C2 (Gebhard 1991, 87; Čížmář 2006, 262), zejména na základě jejich datování na nekropoli Manching-Steinbichel (Krämer 1985, 29), a třísovský nález by potom odkazoval na aktivity probíhající na oppidu už od tohoto stupně. Ke stejnému závěru došla při vyhodnocování kolekce shromážděné J. Břeněm také Z. Karasová (2002, 250), ačkoliv v té mötschwilské spony chybí. Méně početné nálezy pocházejí také z dalších oppid – např. Staré Hradisko (Meduna 1970), České Lhotice (Danielisová 2010), Hrazany (Drda – Rybová 1997), Manching (Gebhard 1991) ad. Třísovský nález má nejbližší k variantě Mötschwil-Valle di Susa, náleзовě koncentrované především na území Švýcarska, Maďarska, Moravy a severní Transdanubie (Márton 2004, 292).

Z bronzové spony středoláténské konstrukce se dochovala jen bronzová jehla s polovičnou vnějšího 3+3 vinutí (č. 2; *obr. 2a: 2*). Proto není snadné ji typologicky určit. V zásadě jsou dvě možnosti. První by ukazovala na starší typologické varianty spon Kostrzewski, označovaných jako typ A nebo B (Kostrzewski 1919, 14–18). Na Třísově bylo dosud evidováno deset železných exemplářů (Karasová 2002, 228) s různou šířkou vinutí. Jejich datace, mimo jiné také vzhledem k jejich nálezům ve stratigrafických polohách v opevnění (např. Drda – Rybová 1992, 335, 339; Jansová 1988, 313–315), předchází rozšíření spon typu Nauheim a spadá většinou do stupně LT C2 (Drda – Rybová 1994, 123; 1997, 108; Meduna 1980, 113–114), mohou se však vyskytovat i během stupně LT D1. Druhá možnost je, že se jedná o jehlu pozdně laténské spony Almgren 65, která má také vnější vinutí s 3+3 závitů. Zde by souhlasila i velikost.

Z jediného exempláře spony středoláténské konstrukce se zdobeným **štítkovým** (nebo listovým lučíkem) se dochoval pouze zlomek horní destičky bez vinutí se středovým žebrem (č. 3; *obr. 2a: 3*). Stejný pochází z původní kolekce J. Břeně (Karasová 2002, 234). Podle M. Čížmáře (2012), který tyto nálezy nedávno vyhodnotil, se jedná o typ charakteristický pro středoevropský prostor, zejména území Čech a Moravy. Vzhledem k tomu je označil jako „bójské“ spony. Chronologicky spadají do stupňů LT C2–D1 (obvykle se datuje do LT C2 nebo C2/D1), zajímavá je potom jejich absence v aglomeraci v Němčicích (chronologický aspekt?) nebo na Manchingu (regionální aspekt?; srov. Čížmář 2012, 350).

Bronzová spona spojené konstrukce se širokým páskovým lučíkem zdobeným rytím a se širokým vinutím s dochovanými čtyřmi závitů (č. 4; *obr. 2a: 4*) má patku k lučíku připojenou manžetkou a patří mezi nálezy na českých oppidech neobvyklé. Typologicky její

Č.	Typ spony / kov / dochování	Lokalizace a datum nálezů	Hmotnost	Délka	Inv. č.	Obr.
1	Mötschwil / bronz / fragment	Terasa 9–10 (15. 4. 2011)	8,83+ g	55+ mm	A 33.190	2a: 1
2	Vnější 3+3 vinití / bronz / fragment	Jižní svah severní akropole, sekt. A (8. 10. 2010)	1,47+ g	40+ mm	A 32.453	2a: 2
3	Šítková / bronz / fragment	Jižní svah severní akropole, sekt. B (15. 4. 2011)	1,09+ g	19+ mm	A 33.189	2a: 3
4	„Jarak“ / bronz / fragment	Jižní svah severní akropole, sekt. B (30. 9. 2011)	3,01+ g	37+ mm	A 33.194	2a: 4
5	Nauheim / bronz / fragment; <i>Striewe 1996</i> , Abb. 12: 4.3	Jižní svah severní akropole, sekt. A (8. 10. 2010)	2,79+ g	31+ mm	A 32.748	2a: 5
6	Nauheim / bronz / fragment; <i>Striewe 1996</i> , Abb. 12: 7.3	Terasa 1 (13. 10. 2009)	2,26+ g	37+ mm	A 33.160	2a: 6
7	Nauheim / bronz / fragment; <i>Striewe 1996</i> , Abb. 12: 7.1	Terasa 2 (23. 4. 2010)	2,03+ g	37+ mm	A 32.947	2a: 7
8	Nauheim / bronz / fragment; <i>Striewe 1996</i> , Abb. 12: 7.1	Terasa 1 (15. 11. 2008)	1,16+ g	37+ mm	A 33.195	2a: 8
9	Nauheim / bronz / fragment; <i>Striewe 1996</i> , neuvádí	Terasa 7–8 (říjen 2010)	0,68+ g	24+ mm	A 32.924	2a: 9
10	Nauheim / bronz / fragment; <i>Striewe 1996</i> , Abb. 12: 3.1	Terasa 1 (15. 11. 2008)	1,37+ g	26+ mm	A 33.200	2a: 10
11	Nauheim / bronz / fragment; <i>Striewe 1996</i> , Abb. 12: 3.1	Jižní svah pod oppidem (19. 4. 2013)	1,77+ g	50+ mm	A 33.828	2a: 11
12	Nauheim / bronz / fragment; <i>Striewe 1996</i> , Abb. 12: 5.1	Terasa 1 (3. 10. 2009)	0,81+ g	31+ mm	A 33.196	2a: 12
13	Nauheim / bronz / fragment; <i>Striewe 1996</i> , Abb. 12: 5.2	Jižní svah severní akropole, sekt. A (16. 4. 2011)	2,06+ g	31+ mm	A 33.188	2a: 13
14	Nauheim / bronz / fragment; <i>Striewe 1996</i> , Abb. 12: 7.1	Terasa 3, jižní část (24. 3. 2012)	1,40+ g	57+ mm	A 33.179	2a: 14
15	Nauheim / bronz / fragment; <i>Striewe 1996</i> , Abb. 12: 7.1	Jižní svah severní akropole, sekt. A (8. 10. 2010)	1,26+ g	50+ mm	A 32.758	2b: 15
16	Nauheim / bronz / téměř celá; <i>Striewe 1996</i> , Abb. 12: 12.3	Terasa 1 (30. 5. 2008)	1,82+ g	28 mm	A 33.197	2b: 16
17	Vnitřní 2+2 vinití / bronz / fragment	Severní akropole, vrcholová část (30. 6. 2009)	0,94+ g	15+ mm	A 33.134	2b: 17
18	Vnitřní 2+2 vinití / bronz / fragment	Jižní svah severní akropole, sekt. A (16. 4. 2011)	0,17+ g	22+ mm	A 33.192	2b: 18
19	Almgren 65 / stříbro / fragment	Terasa 8 (12. 2. 2011)	2,28+ g	18+ mm	A 33.369	2b: 19
20	Almgren 65 / bronz / fragment	Jižní akropole, sekt. C (17. 4. 2011)	3,06+ g	32+ mm	A 33.201	2b: 20
21	Almgren 65 / bronz / fragment	Západní předhradí (8. 10. 2010)	2,40+ g	21+ mm	A 32.827	2b: 21
22	Almgren 65 / bronz / fragment	Jižní svah severní akropole, sekt. B (16. 4. 2011)	2,77+ g	15+ mm	A 33.191	2b: 22
23	Almgren 65 / bronz / fragment	Jihovýchodní část oppida (2010)	3,13+ g	27+ mm	A 32.872	2b: 23
24	Almgren 65 / bronz / fragment	Jižní svah severní akropole, sekt. B (30. 9. 2011)	3,42+ g	31+ mm	A 33.199	2b: 24
25	Almgren 65 / bronz / fragment	Jižní část oppida, sekt. F (1. 4. 2012)	4,21+ g	34+ mm	A 33.178	2b: 25
26	Almgren 65 / bronz / fragment	Jižní svah severní akropole, sekt. B (8. 10. 2010)	2,62+ g	28+ mm	A 32.475	2b: 26
27	Almgren 65 / stříbro / fragment	Západní předhradí (1. 4. 2012)	8,10+ g	53+ mm	A 33.180	2b: 27
28	Almgren 238 / železo / fragment	Areál oppida (3. 10. 2009)	–	53+ mm	A 33.148	2b: 28

Tab. 1. Přehled spon objevených v průběhu detektorové prospekce v areálu oppida Třísov – hmotnostní a délkové údaje (+) označují, že jde o fragmenty.
 Tab. 1. Overview of fibulae found in the area of the Třísov oppidum – weight and length readings (+) denote fragments.

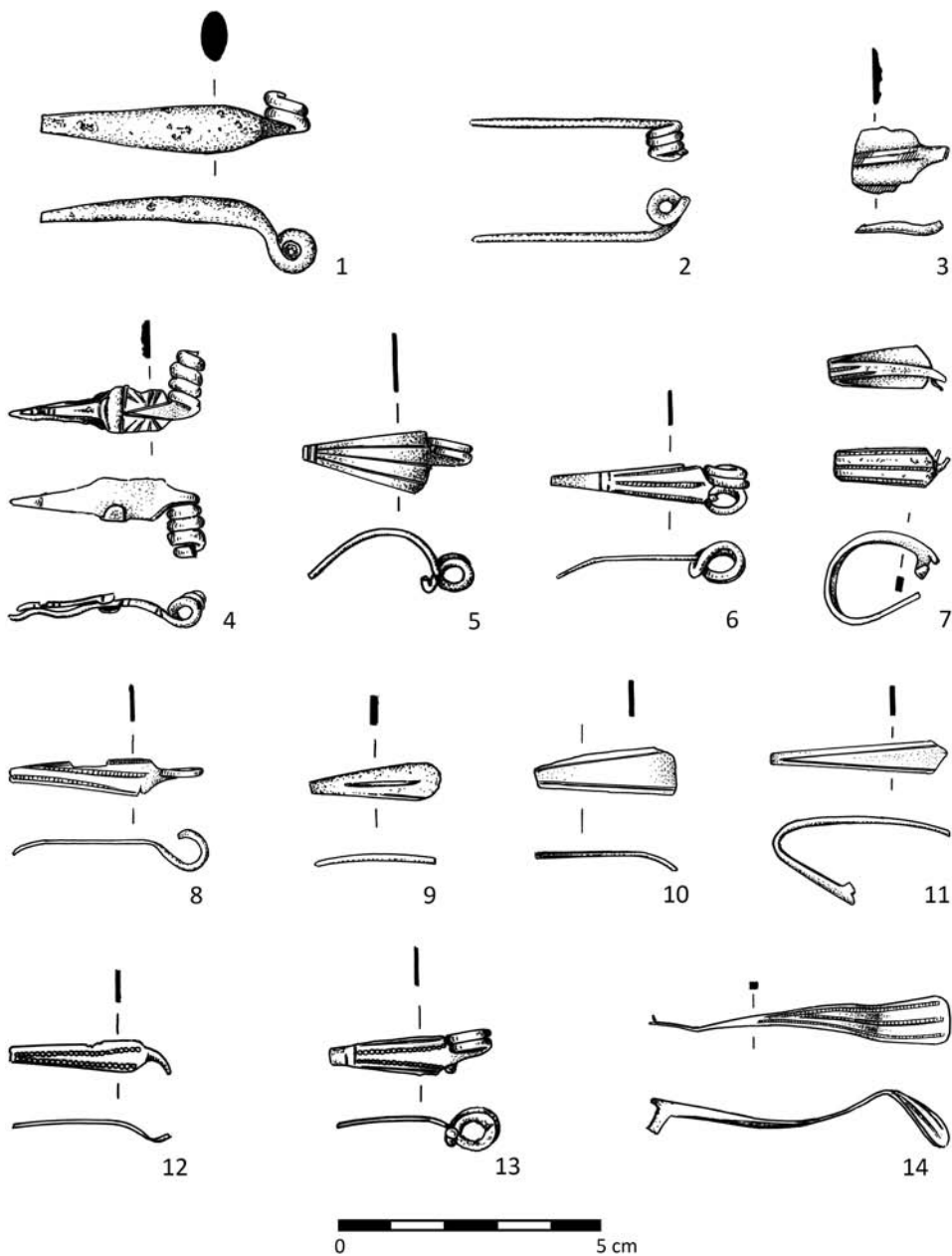
znaky ukazují do taurické oblasti Slovinska, povodí Sávy a dolního toku Dunaje (*Rustoiu* 1997, ryc. 11–20; *Božič* 1981, Taf. 4: 43, 328–329; 2001, 188–190, Sl. 21–24 – typ Podzemlij). Morfologicky (zejména páskovým lučíkem a dlouhým samostřílovým vnutím) se podobá stříbrným sponám, které byly součástí pokladu ze Židovaru (*Popović* 2011, 181) nebo v Hrtkovci (*Dautova-Ruševljan – Jevtić* 2006), ačkoliv materiálem a velikostí se neshodují (srov. obr. 2a: 4). Nejblíže analogie k této sponě pocházejí ze dvou nových nálezů v Lublani. Jsou označovány jako **typ Ljubljana** (D. Božič, ustní informace), s hlavní oblastí rozšíření v dnešním Slovinsku. Analogické nálezy sledují severojižní spojnicí do oblasti středního Dunaje (Gurina, srov. *Jablonka* 2001, 116, Pl. 81: 18, Neubau, srov. *Trebsche* 2001, 24, fig. 7: 61) až na Třisov. Datace těchto spon je vzhledem k masivnějšímu lučíku, spojené konstrukci a širokému vnutí nejpravděpodobnější do stupně LT C2.³

Početně nejbohatší je skupina bronzových spon typu **Nauheim** (č. 5–16; obr. 2a-b: 5–16), z prospekce pochází celkem 11 exemplářů. V původní třisovské kolekci jich Z. Karasová (2002, 236) eviduje 13 kusů (5 železných a 8 bronzových). Tyto spony představují typické a nejhojněji se vyskytující oppidální typy, zahrnující mnoho podtypů, lišících se chronologicky i prostorově. Jsou přítomny na každém oppidu, i tam, kde je jinak materiálová kolekce poměrně chudá (srov. *Danielisová* 2010, 64). V obou třisovských kolekcích převažují klasické formy typu Nauheim, které K. Striwe označuje jako skupinu A (*Striwe* 1996, 23–50, varianty výzdoby viz Abb. 12). Jeden exemplář (č. 5; obr. 2a: 5) by mohl patřit ke skupině C (*Striwe* 1996, 56–60, Taf. 22), která je charakteristická širokým lučíkem. Její hlavní oblastí rozšíření je jižní Francie západně od Rhôny; v oblasti České republiky je doložená zatím jen jedním nálezem ze Starého Hradiska (*Striwe* 1996, 60). K. Striwe (1996) rozlišila starší a mladší varianty nauheimských spon, starší jsou charakteristické pro stupeň LT D1, mladší se pak měly objevovat od 70./60. let 1. stol. př. Kr. a měly být rozšířeny především západně od Rýna. Podle Striwe to bylo způsobeno pronikáním germánských skupin v 1. pol. 1. století př. Kr. do oblasti střední a východní Evropy (*Striwe* 1996, 169). V některých případech se nepočtené exempláře nauheimských spon našly i v raně římských kontextech. Podle názoru W. Zaniera se jedná o důsledek masové oblíbenosti těchto typů především ženských spon v průběhu stupně LT D1, kdy byly ještě během prvních desetiletí 1. stol. po Kr. „donášeny“, nebyly však již vyráběny (*Zanier* 2004, 72).

Všechny spony v třisovském souboru by měly patřit ke klasickým – starším typům. Tyto starší formy mají jednoduchý rámcový zachycovač (mladší ho mohou mít prolamovaný nebo plný s kruhovým otvorem, tato varianta se označuje jako typ Mokronog, srov. *Drda – Rybová* 1994, 128–129, obr. 40; *Božič* 1993, 141–143; *Sedlmayer* 2009, 179). Jediná spona z nové kolekce (č. 16; obr. 2b: 16) připomíná výzdobou lučíku (zachycovač se nedochoval) podobný exemplář ze Stradonic, který je kvůli prolamování řazen k mladším typům (*Drda – Rybová* 1994, 129, fig. 40: 19). Těto sponě je velmi podobný také jeden exemplář ze „staré“ kolekce z Třisova (*Karasová* 2002, tab. VI: 4).

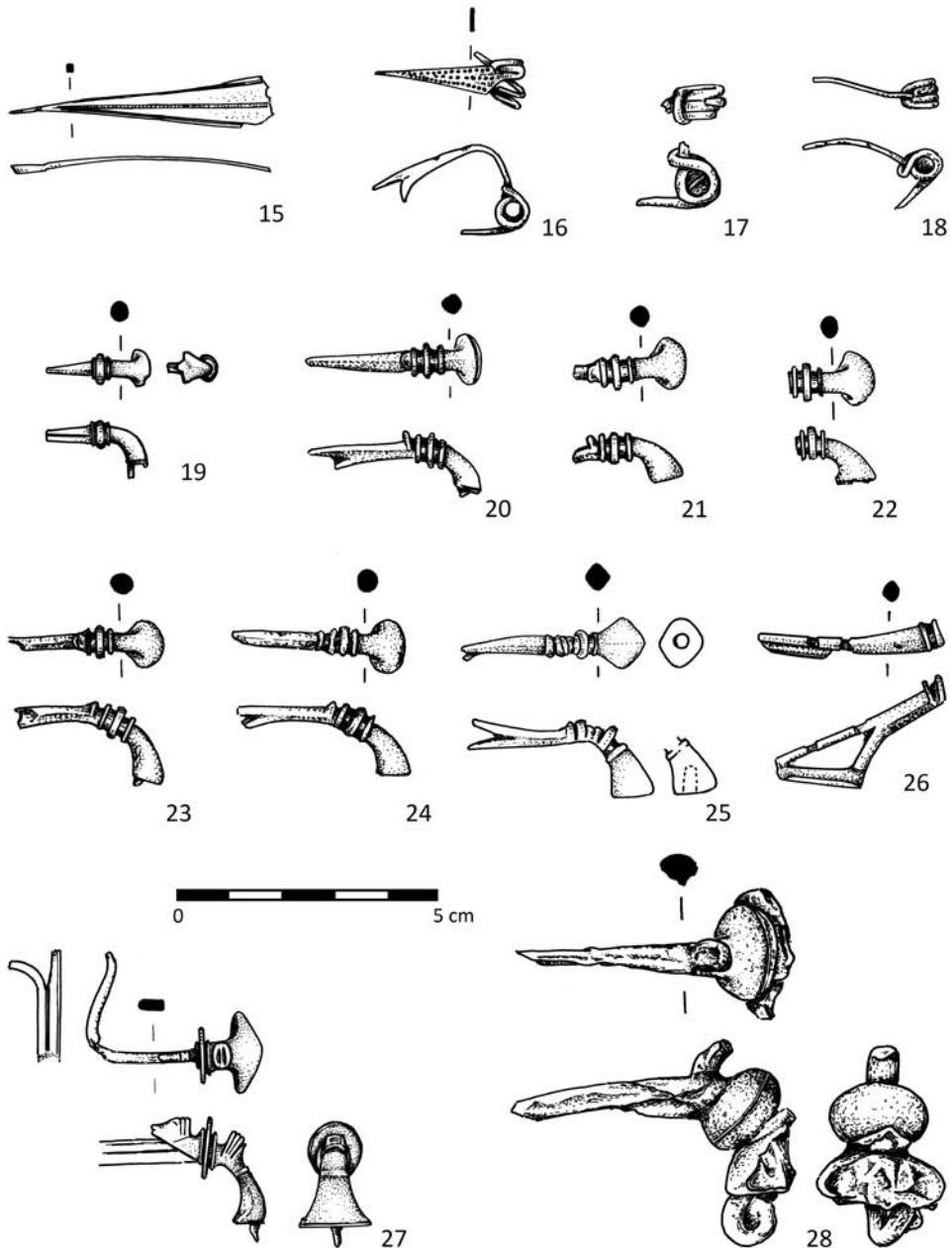
Výzdobě lučíku nauheimských spon se věnovali např. *Gebhard* (1991, Abb. 4) a naposledy *Striwe* (1996, Abb. 12). V rámci její typologie jsou zde zastoupeny výzdoby typu 3.1, 4.3, 7.1 a 3, 5.1 a 2, 12.3. Obecně lze v rámci nové i staré třisovské kolekce vyčlenit dvě základní skupiny – se dvěma (obr. 2a: 10–13; *Karasová* 2002, tab. VI: 1, 3) a třemi podélnými liniemi (obr. 2a: 5–8, 14; 2b: 15–16; *Karasová* 2002, tab. VI: 2, 4, 6, 8).

³ Za konzultaci děkujeme D. Božičovi.

Obr. 2a. Třísov, spony objevené při prospekci v letech 2008–2012. U nauheimských spon je uveden také typ výzdoby lučiku podle *Striewe (1996)*. Čísla odpovídají katalogu (*tab. 1*). Kresby: M. Fábiková.

Fig. 2a. Třísov, fibulae found during the survey in years 2008–2012. For the Nauheim type fibulae, the decoration type of the bow after *Striewe (1996)* is stated. Numbers correspond with the catalogue (*tab. 1*). 1 – A 33190; 2 – A 32453; 3 – A 33189; 4 – A 33194; 5 – A32748; 6 – A 33160; 7 – A 32947; 8 – A 33195; 9 – A 32924; 10 – A 33200; 11 – A 33828; 12 – A 33196; 13 – A 33188; 14 – A 33179.

Obr. 2b. Třísov, spony objevené při prospekci v letech 2008–2012. U nauheimských spon je uveden také typ výzdoby lučičku podle *Striewe (1996)*. Čísla odpovídají katalogu (*tab. 1*).

Fig. 2b. Třísov, fibulae found during the survey in years 2008–2012. For the Nauheim type fibulae, the decoration type of the bow after *Striewe (1996)* is stated. Numbers correspond with the catalogue (*tab. 1*). 15 – A 32758; 16 – A 33197; 17 – A 33134; 18 – A 33192; 19 – A 33369; 20 – A 33201; 21 – A 32827; 22 – A 33191; 23 – A 32872; 24 – A 33199; 25 – A 33178; 26 – A 32475; 27 – 33180; 28 – A 33148.

Někdy mohou být linie lemovány při okraji i jemnými souběžnými rýžkami (*obr. 2a: 13; Karasová 2002, tab. VI: 3*). Nápadné rozdíly jsou ve způsobu provedení linií. Zpravidla jde o výzdobu „tapanou“ drobným hrotem tak, že jednotlivé úhozy vytvářejí opticky souvislou rovnou linii (*obr. 2a: 5–6, 7, 10–11, 14; 2b: 15*). Hroty, kterými byl úhoz prováděn, jsou ovšem různých tvarů. Existují také exempláře s liniemi tvořenými kruhovými na sebe nasedajícími úhozy, které však již nepůsobí dojmem souvislé linie (*obr. 2a: 12–13*). Přehled základních typů způsobů výzdoby uzavírají spony s nespojitými úhozy v liniích – z Třísova pocházejí dva téměř identické exempláře (*obr. 2b: 16; Karasová 2002, tab. VI: 4*). Jen pro úplnost je ještě vhodné připomenout, že některé spony mají před svazkem rýh (v jejich nejvyšším místě) příčné rýžky (*obr. 2a: 3, 6; Karasová 2002, tab. VI: 3*).

Přehled druhů výzdoby nauheimských spon je za současného stavu poznání především určitou sondou do výrobní technologie. Jestli mají rozdíly ve výzdobě i chronologický význam, nelze zatím spolehlivě říci. Rozhodně by však analýza výzdob, a zvláště detailní dokumentace pracovních stop nástrojů užitých k výzdobám lučičků, mohla ve velkých vzorcích z řady lokalit pomoci sledovat otázku, do jaké míry jsou spony, v tomto případě typu Nauheim, předmětem lokální výroby, či dokladem importů mezi jednotlivými výrobními centry.

Ze dvou nekompletních bronzových jedinců se dochovala vinutí s vnitřní tětivou a s dvěma závitmi na každé straně (č. 17–18; *obr. 2b: 17–18*). Zde se může jednat buď o pozdně laténské spony typu **Kostrzewski D/E** (*Kostrzewski 1919, 19*), nebo **pozdně laténské drátěné spony s rámcovým zachycovačem** a vnitřní tětivou (*Venclová 2008, obr. 57: 6; Břeň 1964, tab. 8*). Na Manchingu jsou malé bronzové drátěné spony s 2+2 závitmi a vnitřní tětivou označovány jako „středolátěná“ skupina 4 a s rámcovým zachycovačem jako „pozdně laténská“ skupina 5 (*Gebhard 1991, 9, Abb. 1: 4, 2: 5*). Skupina 4 je podle Gebharda typem **Kostrzewski D/E**. Celý exemplář bronzové spony s vnitřní tětivou a s 2+2 vinutím z Břeňových výzkumů určila Z. Karasová také jako typ **Kostrzewski D/E** (*Karasová 2002, 230–234, tab. II: 3*). V dřívě většině případů bývají tyto spony vyrobeny ze železa, ukazuje to také původní třísovská kolekce (*Karasová 2002, 230–234*) i soubory z jiných oppid (např. *Břeň 1964; Meduna 1970; Jansová 1986; 1988; Drda – Rybová 1990; Gebhard 1991; Drda – Rybová 1992; Jansová 1992; Drda – Rybová 1994; 1997; Danielisová 2010*); v bronzu se vyskytují méně. Jednoduché spony s rámcovým zachycovačem a vnitřní tětivou (Břeňův typ C1, srov. *Břeň 1964, 222–224*) se ve srovnání s typem **Kostrzewski D/E** (typ B1) nevyskytují tak často.⁴ Podle *P. Drdy* a *A. Rybové* (1994, 127) spony typu **Kostrzewski D/E** chronologicky následují po nauheimských, a vymezují tak časově konec stupně LT D1, případně jeho přechod do LT D2. Současné s nauheimskými sponami by měly naopak být starší varianty spon s vnitřní tětivou, jejichž nepočetné nálezy jsou přisuzovány především jejich fragmentárnímu stavu (*Drda – Rybová 1994, 126*). Z toho je však nemožné rozlišit, zda se jedná o starší variantu spon s vnitřní tětivou, nebo o mladší typ **Kostrzewski D/E**. Znamená to, že se většinou setkáváme s datací všech těchto nálezů (včetně variant s rámcovým zachycovačem) do LT D1 (např. *Gebhard 1991, 95*). Vzhledem k jejich jednoduché formě a jisté univerzálnosti byl tento typ společně s nauheimskými sponami velmi rozšířený a jejich masová obliba charakterizuje vrchol osídlení středoevropských oppid.

⁴ Na Stradonicích se typu C1 našlo celkem 27 kusů (5 bronzových, 22 železných), oproti zhruba 200 kusům typu B1.

Druhá nejpočetnější skupina ze současných prospekci patří bronzovým sponám s litým lučíkem a rámcovým zachycovačem, tradičně určovaným jako typ **Almgren 65** (č. 19–27; *obr. 2b: 19–27*). Jedná se o spony původem z římské severní Itálie (*Demetz 1999, 28; Sedlmayer 2009, 118, Abb. 74; Gebhard 1991, 13*), které byly hojně přebírány v domácím prostředí a kopírovány v bronzu i v železe (*Gebhard 1991, 14–15; Demetz 1999, 28; Sievers 2007, 93; Sedlmayer 2009, 119*). Do stávající kolekce z Třísova obsahující pouze železné jedince přispěl nový soubor devíti novými nálezy (sedmi z bronzu a dvěma ze stříbra). Některé bronzové exempláře jsou morfologicky téměř identické (č. 20–24; *obr. 2b: 20–24*).

J. Břeň rozdělil typologicky spony A 65 na varianty D1 a D2, podobně jako R. Gebhard je rozdělil na skupiny 11 a 12, přičemž kritériem měla být přítomnost výčnělku za uzlíkem (*Břeň 1964, 243–253; Gebhard 1991, 13–14, Abb. 2; Demetz 1999, 46*). Třísovské nálezy ze železa (*Karasová 2002, 242–245*) odpovídají jedné i druhé variantě, bronzové exempláře ze zde prezentovaného souboru naopak mají všechny výčnělky za uzlíkem (č. 20–26; *obr. 2b: 20–26*) a spadaly by většinou pod Demetzovu variantu A 65a1a (*Demetz 1999, 29*) nebo pod Břeňovu variantu D1, případně ještě pod Gebhardovu skupinu 11. Demetz bezvýčnělkovou variantu eviduje jako typ A 65d, nicméně podle něj se vyskytuje velmi vzácně, a to i v železe (*Demetz 1999, 29, Taf. 1–6*). Zajímavé je proto, že řada spon z původního souboru a jedna ze stříbrných spon (viz níže) výčnělek za uzlíkem nemají a tento rys se zdá být typický pro celou skupinu nejen třísovských spon, ale i spon např. ze Stradonic (*Břeň 1964, tab. 16; Drda – Rybová 1994, 130*), Starého Hradiska (*Meduna 1970, Taf. 14*), Hrazan (*Drda – Rybová 1997, tab. 5*), i z Mančingu (*Gebhard 1991, 14, Taf. 58–60*). Podstatné by pro tyto dvě varianty bylo odlišné datování. Břeň skutečně uvádí variantu D2 starší než D1 (*Břeň 1964, 243–253*). Nikde jinde však podklady pro rozdíl v dataci nenacházíme, pouze Drda s Rybovou zmiňují současnost typů A 65 s výčnělkem se lžičkovitými sponami, které pak mají společně charakterizovat závěrečný horizont oppid (*Drda – Rybová 1994, 130*). Hlavním obdobím obliby spon A 65 má být stupeň LT D2a (podle dělení *E. Droberjara 2006*), současně se vyskytují zejména se lžičkovitými sponami a typem Cenisola (*Demetz 1999, 34*). Jejich produkční maximum pak leží mezi lety 80/70–50/40 př. Kr. (*Demetz 1999, 48*), či 70/60–50/40 př. Kr. (*Sedlmayer 2009, 178*). U třísovského souboru je nápadná podobnost provedení i proporcí minimálně šesti spon. Stejného jevu si všímá i J. Břeň v souboru ze Stradonic, a argumentuje proto pro jejich lokální produkci, i když nalezené polotovary spon A 65 jsou zde pouze železné (*Břeň 1964, 249*).

Dva unikátní exempláře spon A 65 byly vyrobeny ze stříbra (č. 19 a 27). V prvním případě se jedná o jednoduchou formu (č. 19; *obr. 2b: 19; 3: 1*) bez výčnělku za uzlíkem (*Demetz 1999, typ A 65d?*) a v druhém o velmi propracovaný exemplář (č. 27; *obr. 2b: 27; 3: 2*) s dvěma výčnělky po stranách uzlíku, z nichž jeden má podobu stylizované zvířecí hlavičky. Tato spona se shoduje s Demetzovým typem A 65c2b (větší spony s hrnatým průřezem patky a se dvěma výběžky, pocházející původně z benátské oblasti, srov. *Demetz 1999, 29, Taf. 4: 4*). Zachycovač se nedochoval, ale byl zřejmě prolamovaný.

Stříbrné exempláře spon A 65 nebo A 238 eviduje S. Demetz v několika případech (*Demetz 1999, 28, 47, Taf. 4–5*); třísovský nález typologicky odpovídá např. stříbrné sponě A 65c1a z hrobu 18 v Ornavassu, a v San Bernardu (*Demetz 1999, Taf. 4: 1*). Bronzové exempláře kromě Mančingu (*Gebhard 1991, Taf. 10: 184*) eviduje *H. Sedlmayer (2009, 195, 201)* např. z Emony a Děvína a upozorňuje na jejich polohu na Jantarové stezce a jejich severoitalský původ. Co se týče chronologického zařazení, varianty A 65c jsou typologicky

spojeny se sponami Almgren 238, se kterými se mají vyskytovat přibližně ve stejnou dobu (Demetz 1999, 46–47). Absolutní data vymezují výskyt této mladší varianty A 65 lety 50/40 – 30/20 př. Kr. (Sedlmayer 2009, 195), což je velmi pozdní datování v rámci české oppidální chronologie.

Vývojově nejmladší z nového třisovského souboru je masivní železná spona s dvěma křídlovitými výčnělky za „uzlíkem“ (č. 28; obr. 2b: 28), známá jako typ **Almgren 238** (tzv. „Flügelfibel“: Demetz 1999, 42–48, Taf. 8–9, Karte 7). Třisovský nález je v pořadí třetím železným exemplářem z území České republiky, další dva pocházejí ze Stradonic (Břeň 1964, 253, tab. 17) a ze Starého Hradiska (Meduma 1970, Taf. 14: 5, Abb. 8: 10) a podobně jako u časově předcházejících spon typu Almgren 65 by se mělo jednat o domácí imitace severoitalských bronzových spon. Původní oblastí rozšíření bronzových předloh je východoalpská norická oblast (Salzburško, Korutansko a Slovinsko: Demetz 1999, 45, Karte 7; Sedlmayer 2009, 122). České a moravské bronzové a železné nálezy patří k variantě A 238a (případně A 238aa), kde jsou „křídla“ za uzlíkem ještě vytažena vzhůru a nespojují se; měly by tak typologicky navazovat na spony Almgren 65c, se kterými se mají vyskytovat současně. Z Manchingu pochází exemplář typologicky mezi A 65c a A 238aa (Demetz 1999, 46). Co do chronologie, varianta A238a je typologicky nejstarší, pozdně republikánská / časně augustovská. Absolutní datace v dalších lokalitách, kde se našly stejné exempláře (Stöffling, Gurina, Magdalensberg, Karlstein atd.), se pohybuje mezi léty 50/40–30/20 př. K., příp. úžeji vymezené 40–25 př. Kr. (Sedlmayer 2009, 125). Tato data by nám mohla ukazovat období posledního horizontu (zřejmě již ojedinělých) aktivit na střeoevropských oppidech.

Analýzy složení kovu třisovských spon

U prezentované kolekce spon z Třisova byly provedeny nedestruktivní analýzy složení kovu metodou XRF.⁵ K analýzám byly vybrány pouze jasně typologicky zařaditelné exempláře (tab. 2). Problematice složení spon oppidálního období bylo zatím v domácím prostředí věnováno, na rozdíl od starších období pravěku (srov. Frána et al. 1997), jen málo pozornosti. Ani v sousedních regionech se materiálovým složením laténských spon dopodstatně pozornosti nevěnovalo (výjimka viz Drinić 2012, 230).

Z metodického hlediska je zásadní provádět měření na povrchu očištěném od korozní vrstvy, protože měření vrstvy patiny poskytuje absolutně odlišné údaje.⁶ Přes komplikovanost výsledků povrchových analýz složení kovu lze považovat zjištěné výsledky za velmi zajímavé.

⁵ Měření provedl M. Fikrle (Ústav jaderné fyziky AV ČR, Řež u Prahy). Většina předmětů byl měřena na předem očištěné části a je třeba vzít v potaz i možnou nehomogenitu materiálu, neboť měření bylo prováděno v bodě o velikosti 0,1 mm. K analýze bylo využito přístroje Spectro Midex který je součástí infrastruktury projektu CANAM (Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy ČR, projekt č. LM2011019). Přístroj využívá buzení charakteristického RTG záření pomocí Mo rentgenky. K vyhodnocení pak byl využit software společnosti Spectro s využitím vlastních kalibrací provedených na SRM společnosti MBH Analytical.

⁶ Jako příklad lze uvést sponu č. 4 (Cu 14,53 %, As 1,21 %, Ag 0,472 %, Sn 71,43 %, Sb 0,49 %, Pb 9,66 %, Bi 0,034), kde obsah Sn na očištěném vzorku je pouze 4,51 %. Podobně je tomu u spony č. 21 (Cu 6,87 %, As 0,55 %, Ag 0,18 %, Sn 60,54 %, Sb 0,32 %, Pb 17,14 %, Bi 0,19), kde Sn na očištěné ploše činí jen 14,88 %.

Č.	Inv. č.	Typ spony	Ni	Cu	Zn	As	Ag	Sn	Sb	Au	Pb	Bi
1	A33190	Mötschwil	0	84.74	0	0.168	0.0092	13.58	0	0	0.032	0
4	A33194	Jarak	0	88.01	0	0.545	0.0345	4.512	0	0	6.34	0
5	A32748	Nauheim	0	85.51	0	0.124	0.0632	12.18	0.115	0	1.654	0
6	A33160	Nauheim	0	86.52	0	0.102	0.051	12.95	0.181	0	<0.011	0
7	A32947	Nauheim	0.1021	69.09	0	0.029	0.1073	29.37	0.082	0	0	0
8	A33195	Nauheim	0	83.86	0	0.125	0.0626	15.54	0	0	0.111	0
10	A33200	Nauheim	0	80.5	0	0	0.0455	14.4	0	0	4.65	0
11	A33828	Nauheim	–	86.19	–	0.022	0.0681	13.48	–	–	–	–
12	A33196	Nauheim	0	78.87	0	0.07	0.0579	15.63	0.064	0	4.74	0
13	A33188	Nauheim	0.11	85.28	0	0.058	0.0554	14.14	0	0	0.044	0
14	A33179	Nauheim	0.1072	79.24	0	0.122	0.1026	19.71	0.084	0	0.173	0
15	A32758	Nauheim	0	81.22	0	0.073	0.056	14.48	0	0	3.8	0
16	A33197	Nauheim	0	88.51	0	0.071	0.083	10.36	0.096	0	0.285	0
18	A33192	vnitřní 2+2 vinutí	0	90.46	0	0	0.0427	7.174	0	0	<0.043	0
19	A33369	A65-Ag (1) (2)	0	0.918	0	0	98.81	0	0	0.1871	0	0
			0	0.9906	0	0	98.73	0	0	0.2715	0	0
20	A33201	A65	0	79.9	0	0.204	0.0534	10.82	0	0	8.643	0.0682
21	A32827	A65	0	68.71	0	0.467	0.077	14.88	0.106	0	14.53	0.131
22	A33191	A65	0	73.38	0	0.253	0.087	15.53	0.1	0	9.747	0.1297
23	A32872	A65	0	72.71	0	0.217	0.072	10.71	0.147	0	15.61	0.068
24	A33199	A65	0	77.42	0	0.188	0.0284	11.52	0	0	10.46	0
25	A33178	A65	0	78.03	0	0.593	0.129	11.26	0.519	0	8.937	0.163
26	A32475	A65	0	79.45	0	0.221	0.0958	8.783	0.211	0	11.05	0
27	A33180	A65-Ag	0	71.79	0	0	91.98	0	0	0.2811	0.5371	0

Tab. 2. Přehled výsledků XRF analýz složení kovu (v %) u kolekce spon objevených v průběhu detektorové prospekce v areálu oppida Trisov.

Tab. 2. Overview of XRF metal composition analysis results (in %) for the fibulae assemblage found in the course of detector survey in the area of the Trisov oppidum.

Obr. 3. Třisov, dvě stříbrné spony typu Almgren 65 nalezené při prospekci.

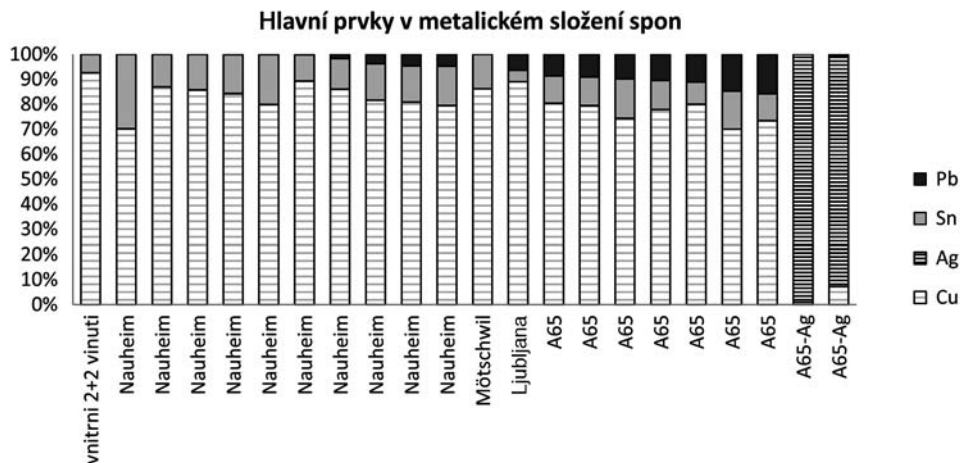
Fig. 3. Třisov, two silver Almgren 65 type fibulae found during the survey.

Dvě spony typu Almgren 65 byly již vizuálně identifikovány jako stříbrné a analýzy to plně potvrdily. Prvá z nich (č. 19) je vyrobena z vysoce jakostního stříbra (téměř 99 %), druhá (č. 27) má ryzost téměř 92 %. Jako příměsi se zde uplatňuje měď a nevýrazné podíly zlata a olova. Jde tedy o prakticky identické složení stříbrných slitin, s jakými se setkáváme u stříbrných obolů typu Stradonice a Stradonice/Karlstein (*Militký 2010*, 58, tab. 2; *Militký – Vacinová 2012*, 27–29, č. 24–29). Tato shoda je spíše náhodná, neboť obecně předpokládáme původ těchto spon v severní Itálii či v alpských regionech. Rozhodně jde ale o hodnotné předměty, jejichž dobovou cenu lze rámcově přepočítat na lokální bójskou měnu. Fragment spony č. 27 s hmotností 8,1 g odpovídá přibližně 20 až 27 obolům typu Stradonice (jejich váhový standard se pohybuje okolo 0,30–0,40 g). Neznáme sice poměr zlata a stříbra ve střední Evropě v pozdní době laténské, patrně však příliš nepochybíme, budeme-li předpokládat, že mohl být okolo 1 : 12, tedy podobný, jaký je doložen u Římanů v augustovském období. V takovém případě jedna zlatá osmina statéru mušlové řady (okolo 0,85 g) měla hodnotu asi 25 až 34 obolů, tedy zhruba tolik jako zachovaný fragment spony č. 27. Celý exemplář této stříbrné spony by mohl odpovídat hodnotě zhruba 1,5 zlaté osminy statéru.

Ostatní analyzované spony z Třisova lze i na základě analýz složení kovu označit za bronzové. U žádných z nich nebyl zachycen zinek, tedy prvek tvořící základní příměs mosazi, antického orichalka. Je tedy zřejmé, že tento kov ještě nebyl v pozdní době laténské výrazněji užíván. S touto skutečností koresponduje předpoklad, že mosaz se do Čech dostala až ve starší době římské jako import z římských provincií (*Droberjar – Frána 2004*). O využití mosazi v pozdní době laténské víme prostřednictvím analýz složení kovu zatím málo. Existuje však výmluvné svědectví o její obecné neznalosti u Keltů v Čechách, a to prostřednictvím mincí. Známe totiž mosazné suberátní statéry bez stop plátování zlatem či pozlacení, které měly klamat svým zlatavým vzhledem. Jeden vindelický mosazný suberátní statér pochází ze Stradonic (*Militký 2010*, 54).

Zásadním zjištěním v rámci analyzované kolekce spínadel jsou výrazné rozdíly mezi složením spon typu Nauheim a Almgren 65 (*obr. 4*). Pro nauheimské spony (č. 5–16) je typický nízký obsah olova – od stopového množství až do 4,65 %. Měď se pohybuje zpravidla nad 80 %. Výrazným a specifickým prvkem zjištěným pouze u tří nauheimských spon je téměř stopové zastoupení niklu (č. 7, 13–14). Pouze jedna z nauheimských spon (č. 7) se výrazněji odlišuje od ostatních poměrem Cu-Sn v poměru 69 : 29 (*tab. 2; obr. 4*).

Spony typu Almgren 65 mají obsah mědi vždy pod 80 % a žádná z nich neobsahuje nikl. Zásadní rozdílem oproti typu Nauheim je výrazně vyšší zastoupení olova – v rozmezí 8,6

Obr. 4. Hlavní prvky složení kovu u kolekce spon ukazující rozdíly zejména mezi sponami typu Nauheim a A 65.

Fig. 4. Main metal composition elements in the fibulae assemblage showing differences mainly between the Nauheim and A 65 fibulae types.

až 17,1 %, převahou však nad 10 %. Specifickým prvkem zjištěným jen u pěti spon typu Almgren 65 (č. 20–23, 25) je stopové zastoupení bismutu (*tab. 2*). Je zřejmé, že tyto opakující se rozdíly nejsou náhodné a mohou být potvrzením buď domácích výrobních postupů v různých chronologických obdobích, nebo předpokládaného alpského původu spon Almgren 65. Toto zjištění by však bylo nutné podložit analýzou složení kovu u dalších prokazatelně alpských výrobků.

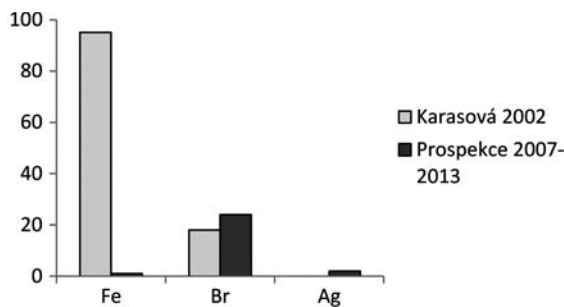
Téma složení slitin mědi v pozdní době laténské je v počátcích. V případě Třisova bude v této souvislosti významné analytické zpracování metalurgického odpadu ze zdejších kovoliteckých dílen – slitků, licích kanálků, licích hlav a také polotovarů, především pásově odlévaných perel.

Prostorové aspekty nalezených spon – předběžná zjištění

Určitou nevýhodou současné skupiny třisovských spon je jejich nálezový původ v ornici. Zachovány jsou sice prostorové informace, ale datovat struktury na oppidu takto nelze. Veškeré předměty z prospekce na Třisově nebyly zatím z prostorového hlediska celkově vyhodnoceny, nicméně v určitých případech lze z nálezových kontextů spon a ostatních předmětů učinit zajímavé, byť předběžné poznatky.

Většina exemplářů (typy Nauheim, Almgren 65 a 238) pochází z nálezově bohatých (oraných) ploch jižně a východně od severní akropole (*obr. 1*), kde se pravděpodobně koncentrovaly sídlištní jednotky s předměty prestižního charakteru (o čemž např. svědčí i kolekce mincí) i výrobní aktivity, především dílny s metalurgií barevných kovů.

Jedna ze stříbrných spon Almgren 65c (č. 27; *obr. 2b: 27; 3: 2*) pochází z plochy západního předhradí, kde se našly i další luxusní předměty (např. dva zlaté prsteny či části

Obr. 5. Srovnání materiálových skupin spon z výzkumů J. Břeně (*Karasová 2002*, bez neidentifikovaných exemplářů) a současných prospekcí.

Fig. 5. Comparison of material composition fibulae groups from research of J. Břeně (*Karasová 2002*, without unidentified specimens) and the current survey.

importovaných nádob). Naopak zde téměř chybějí doklady výrobních aktivit. Bez archeologického výzkumu zůstávají interpretace i význam situací na západním předhradí nejasné, nicméně nálezová situace naznačuje sídelní kontext s koncentrací prestižní složky na neopevněném předhradí podél hlavní přístupové komunikace směrem k bráně. Podobná sídlištní jednotka se pravděpodobně nalézala v prostoru současného zemědělského družstva, odkud je dokonce doložena výroba mincovních střížků (*Hlava 2008*). Doklady bohatých usedlostí z ploch vně hradeb pocházejí také ze Starého Hradiska (*Čižmář, M. 1989b; Čižmář, I. 2008*) nebo rozsáhlého jihovýchodního předhradí Závisti, které však bylo alespoň částečně na východě ohrazeno (*Drda – Rybová 1997*, 81–82). Dosavadní zjištění ukazují, že sociální postavení neopevněných předhradí bylo srovnatelné s parcelami *intra muros*, čemuž napovídá především skladba nálezů.

Interpretace souboru ve středoevropském kontextu

Společně se staršími nálezy čítá momentálně třísovská kolekce 141 exemplářů. Je to sice nesrovnatelný počet s (analyzovaným) souborem ze Stradonic (647 ks: srov. *Břeň 1964; Drda – Rybová 1994*), ale ve srovnání s oppidy Závist (asi 135 ks: *Motýková – Drda – Rybová 1978; Čižmář 1989a; Drda – Rybová 1990; 1992, 335; 1997; 2001*), Hrazany (47 ks: srov. *Jansová 1986; 1988; 1992*) a Staré Hradisko (100 ks – pouze z prostoru analyzovaného dvorce, srov. *Danielisová 2003*) se jedná o soubor reprezentativní.

Nejvýraznějším rozdílem mezi současnou kolekcí a exempláři z výzkumů NM vedených J. Břeněm a vyhodnoceními *Z. Karasovou (2002)* je kromě počtu spon (28 : 120) zejména materiálový poměr bronzů a železa. Vzhledem k metodice povrchové prospekce, kdy bylo železo z různých důvodů eliminováno, v současné kolekci dominují spony z bronzů. Při celkovém vyhodnocení je patrné na první pohled, že z prospekce pochází přibližně stejné množství bronzových spínadel (a navíc dvou stříbrných exemplářů) jako z celého předchozího výzkumu J. Břeně (23 : 18; *obr. 5*); podobnou situaci v poměru železných a bronzových spínadel lze sledovat např. také na Závisti (asi 115 : 20; srov. *Motýková – Drda – Rybová 1978; Čižmář 1989a; Drda – Rybová 1990; 1992, 335; 1997; 2001*). Oproti tomu jsou železná spínadla v původní kolekci zastoupena v naprosté většině (95 kusů, bez neidentifikovaných jedinců; srov. *Karasová 2002*). Spona typu Almgren 238 je jediným železným kusem v současné kolekci – jde o naprosto ojediněle se vyskytující masivní exemplář, který se v ornici díky tomu také dochoval. Je možné, že podobných spínadel se

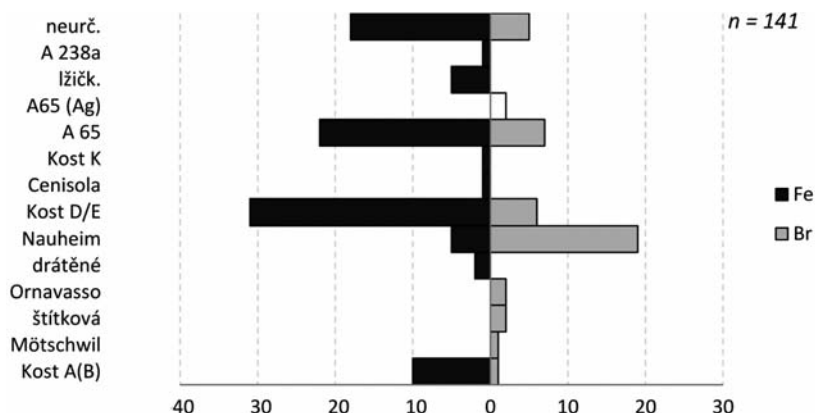
mohlo na oppidu původně vyskytovat více, jak již ukázal soubor z Břeňových výzkumů. Přítomnost některých typů (např. Almgren 65) byla původně dokonce evidována pouze v železe, ačkoliv se jedná o poměrně rozsáhlou skupinu (22 kusů; srov. *Karasová 2002*, 242), lžičkovité spony se zde v bronzu zatím nenalezly vůbec. Železné spony Almgren 65 v českém prostředí převažují kromě Trisova např. na Stradonicích (96 Fe : 34 Br srov. *Břeň 1964*, 243–253; *Drda – Rybová 1994*, 130).

Produkce železných spon se považuje za imitaci původně bronzových (nebo z drahého kovu) importovaných spinadel, které byly v lokálním prostředí masově šířeny v dostupnějších materiálech – bronzu, a zejména v železe (*Břeň 1964*, 249; *Sievers 2007*, 93). Proto mají železné varianty známých typů i svá prostorová a chronologická specifika. Bronzové nauheimské spony mají původní oblast produkce na horním Rýně (*Striwe 1996*, 161–168), odkud se šířily východním a jižním směrem; oproti tomu železné by měly být typické především pro „východokeltský“ okruh (*Striwe 1996*, 68, Karte 27), tj. pro střední Evropu. Odtud se podle *Striwe (1996, 69)* dostaly dále na severozápad do oblasti przeworské kultury.

Bronzové spony typu Almgren 65 pocházejí původně ze severoitalské oblasti (*Sedlmayer 2009*, 118) a jejich železné varianty se šířily opět zejména ve „východokeltském“ prostoru (*Gebhard 1991*, 28; *Demetz 1999*, 38). Jejich hlavní oblastí je střední Podunají a českomoravský prostor, stejně jako u lžičkovitých spon, které jsou v železe přítomné např. v lokalitě Thunau am Kamp (*Karwowski 2006*, 49, 63, Abb. 24: 1748, 26: 1784) nebo v významně velkém počtu na Oberleiserbergu (70 kusů), kde se i předpokládá jejich lokální produkce (*Karwowski 2009*, 118). Nejzápadnějším výskytem železných spon Almgren 65 je oppidum Altenburg-Rheinau, ovšem stav poznání je závislý na jejich dochování a schopnostech rozpoznat tyto typy spon v západním prostředí (např. v Galii, srov. *Gebhard 1991*, 28).

Stříbrné (a zlaté) spony patří stále k velmi vzácným nálezům v oppidálních (i jiných) souborech. Celé exempláře byly nalezeny např. na Manchingu, kde se jednalo o lžičkovitou sponu a sponu s uzlíkem na lučíku (*Gebhard 1991*, Taf. 10: 179, 180) analogickou staršímu trisovskému nálezu (*obr. 3: 1*). Obě spony se našly v jednom kontextu a W. Krämer, který provedl vyhodnocení podobných nálezů (*Krämer 1971*), upozorňuje na význam jejich častého výskytu v párech. Další známé nálezy párů stříbrných spon pocházejí např. z pokladů v Lauterach, z Great Chesterford a Le Catillon de Haut (*Krämer 1971*), z pokladu v Židovaru (*Popović 2011*) a Hrtkovci (*Dautova-Ruševljan – Jevtić 2006*), nalezeny byly také na Stradonicích a v dalších lokalitách shrnutých v publikaci *J. Militkého a M. Karwowského (2013, 29)*. Jednotlivé exempláře lze také jmenovat z oppida Heidentränk (typ TKF – se zvířecí hlavičkou: *Schlott 1985*, Abb. 20: 4–9), dvě stříbrné jehly se našly na Manchingu (*Gebhard 1991*, Taf. 10: 178, 181) atd. Všechny nálezy typologicky spadají do alpského prostoru (*Demetz 1999*, Karte 1–5, 16–18) a jejich severoitalský původ je zřejmý. Pokud jde o výskyt těchto spon v laténském prostředí, W. Krämer (1971, 130) uvažuje o obchodních stycích s římským prostředím. P. Jud (2006, 98) poukázal na častou přítomnost řetízku mezi sponami, a tím pádem na souvislost s ženským krojem, což by mohlo naznačit i přítomnost vysoce postavených rukojmí, přivdaných manželek, či (nejpravděpodobněji) oficiální diplomatické dary ze severní Itálie, kdy byly importované spony součástí celého darovaného kroje (*Sievers 2007*, 93).

Nálezy těchto ojedinělých, typově neobvyklých exemplářů ukazují především na možné spektrum dálkových kontaktů, a doplňují tak informace, jež poskytují importované mince

Obr. 6. Celkové vyhodnocení spon dosud známých z oppida Třisov.

Fig. 6. General evaluation of fibulae so far known from the Třisov oppidum.

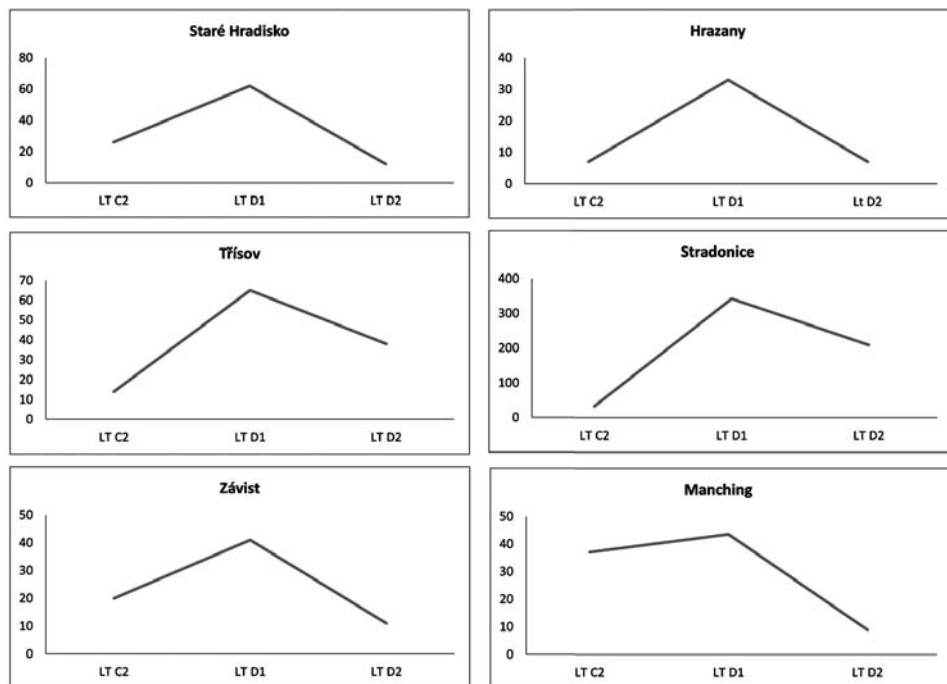
z území Moravy, jižního Bavorska, Norika, republikánského Říma a Galie. Bronzová spona spojené konstrukce (*obr. 2a: 4*) odkazuje svým původem na jihovýchod. V ostatním bronzovém inventáři se ze stejné oblasti vyskytují například také bronzové pukličky se středovým zdobeným výčnělkem. Nálezy z těchto oblastí vynikala doposud velká oppida Manching, Stradonice nebo Staré Hradisko (*Božič 1993*). Dvě stříbrné spony typu Almgren 65 zase ukazují na aktivní zapojení oppida do kontaktů v rámci středodunajského prostoru, které je patrné např. i na unikátním spektru importů (*Kysela 2011*), a zařazují tak Třisov po bok oppid Manching a Stradonice.

Současnou prospekci se i výrazně rozšířilo typové spektrum spon (*obr. 6*), které v některých případech znamenalo i chronologický posun směrem do starších, a zejména do mladších období. Již *Z. Karasová (2002, 250)* si všimla, že se ve stávající kolekci vyskytují exempláře ze stupně LT C2, a uvažovala proto o dřívějším počátku osídlení oppida, než původně předpokládal *J. Břeň (1991, 544)*. Nové nálezy však ukázaly také na přítomnost velmi mladých typů (Almgren 65c a 238a), které byly v českých zemích doposud evidovány pouze ze Stradonic a Starého Hradiska (*Břeň 1964, 253, tab. 17; Meduna 1970, Taf. 14: 5, Abb. 8: 10; Demetz 1999, Taf. 9: 1*) a které závěrečnou hranici aktivit na oppidu posunují až za polovinu 1. stol. př. Kr.

Závěrem – co vypovídají spony o vývoji osídlení oppid?

Díky novým informacím je možné konstatovat, že nálezy z Třisova pocházejí ze všech chronologických stupňů osídlení oppid (tj. LT C2–D2a)⁷ – 14 exemplářů ze stupně LT C2

⁷ Používaná chronologie vychází kvůli přehlednosti z koncepce navržené *E. Droberjarem (2006)*, který zase vychází z porýnské terminologie, původně navržené *A. Mironem (1986; 1991)* používající stupeň LT D2. Poslední fáze je v grafech (*obr. 7*) zjednodušeně označována jako LT D2 (= Droberjar LT D2a): LT C2 = 180/150–130/110 př. Kr., LT D1 = 130/110–80/70 př. Kr., LT D2 = 80/70–50/30 př. Kr.

Obr. 7. Chronologická dynamika spon ve vybraných oppidálních lokalitách (data podle: Břeň 1964; Gebhard 1991; Drda – Rybová 1990; 1992; 1994; 1997; 2001; Karasová 2002; Danielisová 2003). K označování fází srov. pozn. 7.

Fig. 7. Chronological dynamics of fibulae at selected oppidum sites.

(případně LT C2/D1, viz také níže), 65 ks ze stupně LT D1 a 38 ks z nejmladšího horizontu LT D2a. Rozmezí osídlení Třísova je tak zatím možné klást v absolutní chronologii mezi roky ca 150 a 50/30(20) př. Kr. (srov. Sedlmayer 2009; Demetz 1999; Kysela 2013).

Situace na ostatních oppidech je podobná. Na všech jsou v různých frekvencích zastoupené spony ze stupně LT C2 (obr. 7). Avšak hodně se již liší představy o počátcích jejich osídlení. Nejvíce práce na vyhodnocování oppidálního materiálu bezesporu vykonali P. Drda s A. Rybovou při zpracovávání bohatých nálezových celků ze Stradonic, a zejména ze Závisti (Drda – Rybová 1990; 1992; 1994; 1997; 2001), kdy nejdůležitější analýza byla prezentována v publikaci stratigrafie hlavní brány D (Drda – Rybová 1992). Typologicko-chronologický rozbor spon v jejich úvahách přitom hraje klíčovou roli. Prezentované závěry je však v současné době nutné poněkud korigovat (poslední kritika viz Kysela 2013, 86–131). Počátek opevnění Závisti autoři kladou k r. 175 př. Kr. do stupně LT C2 (Drda – Rybová 1997, 108), ten začíná podle chronologie převzaté od G. Kaenela mezi roky 190 a 175 př. Kr. (k vyšší dataci 200–190 př. Kr. se v posledním zhodnocení kloní i J. Kysela 2013, 112, 119–120) a bylo nutné umístit před něj ještě domnělý sídelní horizont z přechodu stupňů LT C1/C2. Počátek mladolatského osídlení Závisti měl tedy nastat na samém počátku 2. stol. př. Kr. Na oppidu Hrazany se v destrukci hradeb našla spona Kostrzewski B, která je na Závisti v bráně D podle autorů přítomná až v druhé konstrukční fázi,

a proto bylo automaticky oppidum Hrazany datováno o jednu generaci později – vznik kolem r. 150 př. Kr. Stradonice s Třisovem mají být „plnohodnotnými“ oppidy až od stupně LT D1; nápadně malý počet spon ze stupně LT C2 na Stradonicích autoři spojují s dosud neopevněným sídelním horizontem 1. Opevnění mělo být vystavěno až ve stupni LT D1 (poslední třetina 2. stol. př. Kr.) v horizontu nauheimské spony stejně jako na Třisově (Drda – Rybová 1997, 108–109).

Situaci na Závisti zhodnotil v nedávné době J. Kysela (2013). Ten posunul datování druhé fáze výstavby tamní hradby do závěru stupně LT C2, spíše k počátku LT D1, a samotný počátek opevnění oppida až k polovině 2. stol. př. Kr. (Kysela 2013, 129). Vznik oppida Staré Hradisko na Moravě se původně kladl dosti hluboko do 1. pol. 2. stol. př. Kr., zejména kvůli „krajně složité vertikální stratigrafii hradeb“ (Drda – Rybová 1997, 109). M. Čížmář toto datování připouštěl a zdůvodňoval jej přítomností mötschwilské spony (Čížmář 2002, 56). V posledních letech se však především díky nálezům z Němčic začal přiklánět k mladší dataci počátků oppida do doby okolo poloviny 2. stol. př. Kr. (Čížmář 2006, 267) a vodítko přitom viděl zejména v absenci štítkovité spony datované do stupňů LT C2–D1 v Němčicích a naopak v její přítomnosti na Starém Hradisku (Čížmář 2012, 350). Zastoupení stupně LT C2 na Starém Hradisku může být kromě spon doloženo také bronzovými opasky se středovým vývalkem a obdélníkovými postranními destičkami se dvěma či třemi otvory na protažení řetízků (Čížmář 2002, 26), které jsou datovány do stupně LT C2 (Čížmář 2006, 264), stejně jako některé typy mincí z lokality. Zastoupení spon z LT C2 je na Starém Hradisku poměrně početné, podobně jako na Závisti nebo Manchingu (obr. 7).

Absolutní datace konce osídlení oppid v českomoravském prostoru se pohybuje někde kolem poloviny až 3. čtvrtiny posledního století př. Kr. a je dávana do souvislosti mj. také s historickými okolnostmi tzv. galských válek (počátek 50. let 1. stol. př. Kr.). Konec oppid je podle nejmladších nálezů z V. horizontu na Závisti datován mezi roky 50–30/25 př. Kr.; ještě v 50. letech mělo však dojít ke zprostředkování techniky sypaných valů „potenciálními reemigranty z Galie“, která se váže přímo na Caesarovo galské tažení (Drda – Rybová 1997, 114).⁸ Podobně (tj. v letech 50–30 př. K.), na základě chronologického vyhodnocení nejmladších nálezů (spony A 65 a lžičkovité, militaria mající analogie v nálezovém souboru z Alésie apod.), je v současné době datován i konec oppida Manching (Sievers 2004). Ten se posouvá stále do minulosti od počátečního odhadu k r. 15 př. Kr., kdy Bavorsko obsadila římská armáda (Krämer 1962, 296). Ve své době přelomový text J. Waldhausera (1983) zasadil konec oppid do augustovského období, konkrétně mezi roky 50–25 př. Kr. Jeho oppidální latén končí stupněm LT D1b, přičemž z pohledu relativní chronologie navazuje na bavorský systém W. Krämera a opírá se o nálezové celky západně a jižně od našeho území (srov. Waldhauser 1983, 331–334). E. Droberjar klade konec stupně LT D2a („keltský latén“), stejně jako u Waldhausera charakterizovaný sponami Almgren 65, 238a a lžičkovitými sponami do 40. let 1. stol. př. Kr., kde má počátek plaňanská skupina großromstedtské kultury (Droberjar 2006, 60). Pro ni typické prohnuté (*geschweifte*) spony jsou charakteristické pro stupeň LT D2b a na oppidech se již nevyskytují. „Oppidální latén“ je

⁸ Otázka transferu idejí výstavby závistských sypaných valů z Galie byla již zpochybněna (např. Fichtl 2010) a i současné nedestruktivní výzkumy ukazují pravděpodobně na jiné souvislosti spojené s tímto typem opevnění, včetně problematičnosti jejich absolutního datování. Přehodnocení si zaslouží i otázka galských „reemigrantů“.

tedy v pojetí chronologie vypracované E. Droberjarem „to, co se vyskytuje před počátkem plaňanského horizontu“. Výskyt spon Almgren 65 a lžičkovitých by měl končit někdy kolem poloviny 1. stol. př. Kr., spony Almgren 65c a 238a pak toto období protahují o další jedno či dvě desetiletí. Co se týče materiálové náplně posledního horizontu osídlení oppid, souborů nepočtených výrazně mladých spon se hledají ještě hůře, tím spíš, že se jedná ve všech případech o ojedinělé nálezy. Pomoci by mohlo srovnání s keramickými soubory z území Bratislavy, kde se pozdně datovaná spínadla vyskytují i v sídlištních kontextech.⁹

Abychom si mohli ujasnit situaci kolem počátku a konce Třísova, je nutné srovnat časové spektrum spon vedle frekvence výskytu jednotlivých typů i s ostatním chronologicky citlivým materiálem – importy, drobným šperkem, a především mincemi. V současné době je dokončována analýza třísovske mincovní kolekce, čítající téměř 150 exemplářů.¹⁰ Již nyní je zřejmé, že v souboru prakticky zcela chybějí ražby prokazatelně datovatelné do období LT C2. Toto zjištění je důležité pro další úvahy o chronologii i ostatních českých oppid. Jde totiž o poměrně obecný jev. Stejný trend je zřetelný v doposud malé kolekci mincí z Hrazan (*Militký 2012*) a také v souboru mincí ze Závisti (*Drda – Rybová 2001*, 314–316, obr. 16). V této kolekci spadá kamsi do závěru stupně LT C2 pouze pozdní napodobenina třetiny statéru typu Athéna-Alkis (*Drda – Rybová 2001*, obr. 16: 2). Jde o ražbu, kterou můžeme s vysokou dávkou pravděpodobnosti spojit s počátečním horizontem Závisti, resp. jeho mincovní produkci. Klíčové je však svědectví mincí z oppida Stradonice (např. *Píč 1903; Paulsen 1933; Militký 2010*). V rámci zhruba 2000 jednotlivě nalezených mincí z areálu této lokality jsou ražby prokazatelně vzniklé v průběhu LT C1–C2 přítomny jen několika málo exempláři, které rozhodně nenaznačují existenci lokality již v průběhu LT C2. Prokazatelně nejstarší horizont spojitelný s počátky mincovnictví na oppidu, a tedy zřejmě i s počátky lokality, reprezentují opět emise pozdních napodobenin typu Athéna-Alkis, které již tvoří jakési prototypy ražeb mušlové řady (např. *Militký 2008*, 124; *2011*, 149–154), typické pro období LT D1. Tato skupina je dobře rozpoznatelná především na třetinách statérů (*Paulsen 1933*, 15, 140, č. 107, 110, Taf. 6: 107, 110; *Militký 2004*, 223, č. 1, Abb. 3: 1; *2010*, 30, č. 1, obr. 1a: 1). U osmin statérů je na líci zcela stylizovaná hlava, navazující na starší emise Athéna-Alkis, rubní motiv „trojúhelníku“ je již nový ikonografický prvek typický pro mincovní produkci českých oppid (*Paulsen 1933*, 55–57, 150, č. 495–498, 501–502, Taf. 24: 495–498, 501–502; *Militký 2010*, 31, č. 5, obr. 1a: 5). Uvedené ražby však s jistotou patří do „prvé generace“ mincí vzniklých na stradonickém oppidu.

Numismatický pohled na počátky mincovnictví českých oppid je v kontextu nových zjištění velmi zajímavý. Nejstarší české „oppidální“ zlaté emise se volně odvolávají k mincovní produkci v koridoru Jantarové stezky v horizontu LT C1–C2, kde byly v prostoru mezi Slezskem a rakouským Podunajím raženy zlaté emise typu Athéna-Alkis (např. *Kolníková 2006; Militký 2011*, 140–148; *Kolníková 2012*). Paralelně s nimi byly na českém území raženy tzv. české lokální emise, dříve nazývané jako ražby vedlejších řad (*Castelín 1965*, 40–52; *Militký 2008*, 122–124; *2011*, 148–149). Množící se nové nálezy mincí ze skupiny tzv. českých lokálních emisí na českém území naznačují, že jejich produkce byla

⁹ Tématu se věnovali I. Bazovský, G. Březinová, R. Čambal, M. Gregor a B. Kovár v příspěvku předneseném na VII. protohistorické konferenci: keltské, germánské a časně slovanské osídlení, 3.–6. 10. 2011.

¹⁰ Doposud bylo publikováno šest mincí z výzkumů J. Břeně (*Militký 1995*, 38, č. 12, tab. 1: 16–20; *2005*, 46, č. 77). Novou kolekci zpracovává J. Militký.

značná, neznáme však dosud místa jejich ražby. Za stávajícího stavu poznání dokonce není ani jasné, jestli emise Athéna-Alkis byly paralelně raženy také v Čechách – dosud registrované exempláře mohou být pouze importované. O to překvapivější je, že nejstarší zlaté emise českých oppid volně odkazují k nejmladším sériím typu Athéna-Alkis, typickým pro koridor Jantarové stezky, a nikoliv k tzv. lokálním českým emisím, které se vznikem domácích oppid mizí bez jakékoliv ikonografické stopy. Toto zjištění je nesmírně důležité – může naznačovat původ nových (?) osadníků, resp. elit zakládajících soustavu českých oppid odkudsi z východu či jihovýchodu, snad z koridoru Jantarové stezky (?). Realita přirozeně mohla být ještě daleko složitější. Rozhodně jde však o indikátor radikální změny mincovní produkce, která musí mít hlubší příčiny. Zároveň jde o důležitý relativně-chronologický záchytný bod – české napodobeniny emisí Athéna-Alkis volně odkazují k nejmladším typům dokumentovaným např. v rámci nálezového spektra Němčic nad Hanou (*Kolníková 2012*, Abb. 4: 36–39, 5: 47–56, 6: 57–71). České napodobeniny typu Athéna-Alkis lze tedy velmi pravděpodobně volně synchronizovat s koncem němčického sídliště. Je však zásadní otázkou, kdy skutečně k zániku sídliště v Němčicích došlo.

V této souvislosti se znovu vkrádá otázka důvodů absence oppid v severní polovině Čech. O mincovnictví oppidálního období v zóně na sever od oppid víme zatím velice málo, ale již drobný náhled do této problematiky na centrálním sídlišti v Žehuni na Kolínsku¹¹ naznačuje řadu odlišností u stříbrných obolů, které vznikly na neznámém místě, ale s jistotou mimo známá česká i moravská oppida.

Problematika mincí přirozeně přesahuje rámec tohoto příspěvku, nicméně jejich svědectví je za stávajícího stavu poznání v určitém chronologickém nesouladu s „tradičním“ archeologickým pohledem na počátek českých oppid v průběhu horizontu LT C2. Důvody tohoto jevu mohou být způsobeny nedostatečně poznanou chronologií počáteční fáze mincovnictví oppidálního období, ale i materiálové náplně stupně LT C2. Je však zjevné, že numismatická chronologie získala v posledních letech prostřednictvím němčického sídliště a obdobných dolnorakouských lokalit cenné opěrné body.

Jak již bylo řečeno, na Třísově mnoho indicií pro přítomnost materiálu stupně LT C2 kromě spon nemáme; nedávno byl sice kompletně vyhodnocen výzkum na západním předhradí (*Hlava 2008*), neposkytl však opory pro jiné datování než „oppidální latén“. Nevykazuje se zde ani typická keramika rozšířená ve středních Čechách, o které lze konstatovat, že alespoň začíná, nebo má hlavní fázi rozšíření ve stupni LT C2: s mramorováním, struhadlovitě drsněná a šedá zrnitá (srov. *Drda – Rybová 1997*, 101; *Venclová 2001*, 32–33). Ta je zachycena v sídlištní stratigrafii na oppidech Stradonice a Závist (*Drda – Rybová 1990*; *1994*, 131) a v menších počtech i na Hrazanech a Českých Lhoticích (*Drda – Rybová 1997*, 97, 101; *Danielisová 2010*). Na Stradonicích je však kromě (poněkud neprůkazných) keramických typů osídlení doloženo (jakkoliv slabým) sídelním horizontem 1 (*Drda – Rybová 1994*), potvrzeným i chronologickou analýzou souboru pocházejícího z výzkumu A. Stockého (*Venclová – Valentová 2012*, 53–72, 75).¹²

Z Třísova bylo celkem 14 spon zatím datováno jako „výskyt v LT C2“. Z této skupiny bychom teoreticky mohli vyloučit obě štítkové spony, když budeme předpokládat, že do

¹¹ Materiál zpracovávají autoři tohoto příspěvku a Tomáš Mangel.

¹² Za konzultaci této problematiky děkujeme Natálii Venclové.

souboru přibýly až počátkem stupně LT D1, a spony středoláténské konstrukce s vnější tětivou, až na jednu s dochovaným krátkým zachycovačem, která je typická pro LT C2 (Karasová 2002, 228). Zbydou nám tři spony (mötschwilská, středoláténské konstrukce s krátkým zachycovačem a typ Ljubljana), které lze spolehlivě datovat do stupně LT C2. V případě Třísova je tedy třeba vyčkat na další vyhodnocení materiálu, abychom mohli přítomnost významnějšího osídlení spojeného s výstavbou první fáze opevnění ze stupně LT C2 spolehlivě doložit nebo odmítnout.

Co se týče posledního horizontu osídlení Třísova, stejně datovatelný materiál jako spony Almgren 65c a 238a bychom hledali těžko. Do augustovského období bychom mohli zařadit některé třísovské importy (srov. Kysela 2011), ale pohybuje se již v rovině spekulací.

Pokud i přes uvedené komplikace srovnáme časový rozptyl spon na Třísově s ostatními oppidálními lokalitami, dostaneme velmi podobné výsledky. Časová dynamika vývoje ukazuje prudký nárůst osídlení (v počtu spon) ve stupni LT D1 a poměrně strmý pokles do stupně LT D2a (obr. 7). Všechny sledované lokality vykazují podobnou dynamiku – více či méně slabší počátek ve stupni LT C2, vrchol v LT D1 a výrazný pokles v poslední fázi LT D2a. Lze nicméně sledovat menší odchylky od tohoto trendu: Třísova a Stradonice mají výrazně silnější početní zastoupení spon z poslední fáze LT D2a (jsou zde zastoupeny i exempláře s počátkem výskytu kolem poloviny 1. stol. př. Kr.), oproti srovnatelně více-méně stopovému počtu spon z počáteční fáze (viz také Drda – Rybová 1994, 130–131). V případě Stradonic se jedná o 5,72 % v souboru čítajícím několik stovek exemplářů. Oppida Závist, Staré Hradisko a Manching naopak ukazují shodně poměrně silné zastoupení spínadel ze stupně LT C2 (26–28 %, Manching dokonce 37,1 %; srov. Gebhard 1991, 95), i když po kritickém přehodnocení by jejich počet možná také o něco klesl, a prudký úbytek na konci osídlení. Nesrovnatelně silné zastoupení spon ze stupně LT C2 v Manchingu souvisí bezpochyby s jeho kontinuálním osídlením od střední doby laténské.

Data mohou být zkeslena překrýváním fází, postupným vývojem lokální produkce, přenášením oblíbených spínadel do mladších období, jak to bylo pozorováno např. u nahujských spon (Zanier 2004, 72). Avšak vzhledem k charakteru produkce pozdně laténských spon, která u frekventovaných typů tihne k sériové výrobě (srov. Wells 1995, 93; Guillaumet 1993), se můžeme domnívat, že počet nalezených spínadel skutečně do jisté míry odráží dynamiku hustoty osídlení středoevropských oppid.

Vývoj osídlení by pak na základě chronologicky citlivých předmětů ukazoval poměrně rychlý vývoj na počátku s rapidním zvýšením populace během prvních dvou až tří generací a posléze neméně razantní propad s rychlým úbytkem obyvatel v posledních dvou generacích osídlení. Vývoj osídlení oppid ve střední Evropě se odráží také na otevřených sídlišťích. Zde je výrazná změna v 1. stol. př. Kr. dokonce patrná v širším evropském kontextu (Haselgrove – Guichard 2013). U nás je však v případě otevřených sídlišť jen obtížně doložitelná, protože lokalit datovatelných spolehlivě pouze do stupně LT D2a známe jenom málo (srov. např. Sedláčková 1991; Droberjar 2006). Příčiny úbytku obyvatel na rovinných sídlišťích mohou být podobné jako na oppidech, tj. ekonomické/obchodní (potíže na dálkových komunikacích), politické (válečné události v Galii a v Podunají) nebo organizační (méně lidí na potřebné aktivity), avšak spolehlivé záchytné body nám zatím scházejí. V Manchingu je sledován pokles populační hustoty související s přerušením některých ekonomických vazeb, úbytkem části elitní vrstvy a pravděpodobně i s vojensky neklidnějším

prostředím přibližně od 80.–70. let 1. stol. př. Kr. (Sievrs 2004). Chronologie českých a moravských oppid tomu odpovídá; zde se uvažuje např. o odchodu části elit do Podunají nebo o jiných příčinách (srov. Danielisová 2011; Militký 2011).

Příspěvek vznikl v rámci řešení projektu „Mincovnictví na českých oppidech doby laténské“ podporovaného GA ČR (reg. č. P405/10/1588).

Literatura

- Božič, D. 1993: Slovenija in srednja Evropa v poznolatskem obdobju. *Arheološki Vestnik* 44, 137–152.
- 2001: Ljudje ob Krki in Kolpi v latenski dobi. *Arheološki vestnik* 52, 181–198.
- Břeň, J. 1956: Oppidum Holubov-Třísov. Předběžná zpráva o výzkumu Národního muzea z let 1954–55. *Časopis Národního Muzea – oddíl věd společenských* 125, 5–16.
- 1964: Význam spon pro datování keltských oppid v Čechách. *Sborník Národního muzea v Praze, řada A-Historie* 18, 195–289.
- 1966: Třísov – Keltské oppidum v jižních Čechách. Průvodce pravěkem 2. Praha.
- 1984: Keltové v jižních Čechách. Katalog výstavy. České Budějovice.
- 1987: K výrobě tuhé keramiky na keltském oppidu v Třísově, okres Český Krumlov. *Časopis Národního Muzea – řada historická* 156, 1–9.
- 1991: Oppidum of Třísov. In: S. Moscati et al. eds., *The Celts*, Milano, 544.
- Castelin, K. 1965: Die Goldprägung der Kelten in den böhmischen Ländern. Graz.
- Čížmář, M. 1989a: Pozdně laténské osídlení předhradí Závisti. *Památky archeologické* 80, 59–122.
- 1989b: Erforschung des keltischen Oppidums Staré Hradisko in den Jahren 1983–1988 (Mähren, ČSSR). *Archäologisches Korrespondenzblatt* 19, 265–268.
- 2002: Keltské oppidum Staré Hradisko. Olomouc.
- 2006: Němčice – obchodní a industriální centrum doby laténské na Moravě. *Archeologické rozhledy* 63, 261–283.
- 2012: „Bójské“ spony v Čechách a na Moravě. *Archeologické rozhledy* 64, 347–356.
- Čížmář, I. 2008: Zázemí keltského oppida Staré Hradisko. Ms. diplom. práce, Ústav archeologie a muzeologie MU Brno.
- Danielisová, A. 2003: K urbanizačnímu procesu v pozdním latěnu. Dvorec na oppidu Staré Hradisko. Ms. diplom. práce, Ústav archeologie a muzeologie MU Brno.
- 2010: Oppidum České Lhotice v kontextu svého sídelního zázemí. Praha – Pardubice.
- 2011: A pak se potichu vytratili. Zánik keltské civilizace v Čechách z pohledu archeologie. In: M. Bárta – M. Kovář eds., *Kolaps a regenerace: cesty civilizací a kultur. Minulost, současnost a budoucnost komplexních společností*, Praha, 107–137.
- Demetz, S. 1999: Fibeln der spätlatène- und frühen römischen Kaiserzeit in den Alpenländern. *Rahden/Westf.*
- Drda, P. – Rybová, A. 1990: Oppidum Závist – prostor brány A v předsunutém šíjovém opevnění. *Památky archeologické* 81, 308–433.
- 1992: L'oppidum de Závist: construction de la porte principale (D) et sa chronologie. *Památky archeologické* 83, 309–349.
- 1994: Hradiště by Stradonice: Rebirth of a Celtic Oppidum. Praha.
- 1997: Keltská oppida v centru Boiohaema. *Památky archeologické* 88, 65–123.
- 2001: Model vývoje velmožského dvorce 2.–1. století př. n. l. *Památky archeologické* 92, 284–349.
- Drinić, I. 2012: Kasnolatske lijevane fibule s prostora jugostočne Panonije. *Vjesnik Arheoloskog muzeja u Zagrebu* 45, 225–238.
- Droberjar, E. 2006: Plaňanská skupina grossromstedtské kultury. K chronologii germánských nálezů a lokalit v Čechách na sklonku doby laténské a v počátcích doby římské. In: E. Droberjar – M. Lutoský edd., *Archeologie barbarů 2005. Sborník příspěvků z I. protohistorické konference „Pozdně keltské, germánské a časně slovanské osídlení“*. Kounice, 20.–22. září 2005, Praha, 11–90.
- Droberjar, E. – Frána, J. 2004: Antická mosaz (aurichalcum) v českých nálezech časně doby římské. *Archeologie ve středních Čechách* 8, 441–462.

- Fichtl, S. 2010: Réflexions sur les remparts de type Fécamp. In: S. Fichtl ed., *Murrus celticus. Architecture et fonctions des remparts de l'âge du Fer*. Collection Bibracte 19, Glux-en-Glenne, 315–334.
- Frána, J. – Jiráň, L. – Moucha, V. – Sankot, P. 1997: Artifacts of copper and copper alloys in prehistoric Bohemia from the viewpoint of analyses of element composition II. With contribution by Peter Höglinger. *Památky archeologické – Supplementum* 8. Praha.
- Franz, L. 1942: Eine keltische Niederlassung in Südböhmen. *Abhandlungen der Deutschen Akademie der wissenschaften in Prag – Philosophisch-historische Klasse*. 2. Heft. Prag.
- 1943: Hollubauer Nachlese. *Germania* 27, 45–48.
- Gebhard, R. 1991: Die Fibeln aus dem Oppidum von Manching. *Die Ausgrabungen in Manching*. Band 14. Stuttgart.
- Guillaumet, J.-P. 1993: Les Fibules de Bibracte. *Technique et typologie*. Publications du Centre de recherches sur les techniques gréco-romaines 14. Dijon.
- Haselgrove, C. – Guichard, V. 2013: Gaulois sont-ils dans la plaine? Reflections on settlement patterns in Gaul in the 1st century BC. In: S. Krausz – A. Colin – K. Gruel – I. Ralston – T. Déchezleprâtre eds., *L'âge du Fer en Europe. Mélanges offerts à Olivier Buchsenschutz*. Collection Mémoires 32, Bordeaux, 317–327.
- Hlava, M. 2008: Záchraný výzkum v předpolí oppida Třisov (okr. Český Krumlov) roku 1958. *Archeologické výzkumy v jižních Čechách* 21, 141–209.
- 2009: „Amulety“ z oppida Třisov (okr. Český Krumlov). *Archeologické výzkumy v jižních Čechách* 22, 115–123.
- Jablunka, P. 2001: Die Gurina bei Dellach im Gailtal. *Klagenfurt*.
- Jansová, L. 1986: Hrazany. Band I. Die Befestigung und die anliegende Siedlungsbebauung. Praha.
- 1988: Hrazany. Band II. Die Gehöfte in der mittleren Senkung. Praha.
- 1992: Hrazany. Band III. Die Besiedlung der Abhänge der Červenka. Praha.
- John, J. 2004: Povrchový průzkum oppida Třisov (okr. Český Krumlov). *Archeologické výzkumy v jižních Čechách* 17, 199–205.
- Jud, P. 2006: Küche, Kinder – Kult? Die Rolle der Frauen in den Kulturen der alpinen und nordalpinen Eisenzeit: Versuch einer kritischen Bestandsaufnahme. In: W.-R. Teegen et al. Hrsg., *Studien zur Lebenswelt der Eisenzeit*. Festschrift für Rosemarie Müller, Berlin – New York, 89–113.
- Karasová, Z. 2002: Spony z keltského oppida na Třisově. *Památky archeologické* 92, 226–258.
- Karwowski, M. 2006: Thunau am Kamp – Eine befestigte Höhensiedlung (Grabung 1965–1990). *Die latènezeitlichen Siedlungsfunde*. Mitteilungen der Prähistorischen Kommission 61. Wien.
- 2009: Celtic Hilltop Settlement on Oberleiserberg in Lower Austria. In: Światowit – Supplement Series B: *Barbaricum* 8, Warszawa, 115–131.
- Kolníková, E. 2006: Význam mincí z moravského laténské centra Němčice nad Hanou pro keltskou numismatiku. *Numismatický sborník* 21, 3–56.
- 2009: Gallische Potinmünzen im nördlichen Mitteldonaugebiet. In: J. van Heesch – I. Heeren, *Coinage in the Iron Age. Essays in Honour of Simone Scheers*, London, 279–288.
- 2012: Němčice. Ein Macht-, Industrie- und Handelszentrum der Latènezeit in Mähren und Siedlungen am ihren Rande. Brno.
- Kostrzewski, J. 1919: Die ostgermanische Kultur der Spätlatènezeit. Leipzig – Würzburg.
- Krämer, W. 1962: Manching II. Zu den Ausgrabungen in den Jahren 1957 bis 1961. *Germania* 40, 293–317.
- 1971: Silberne Fibelpaare aus dem letzten vorchristlichen Jahrhundert. *Germania* 49, 111–132.
- 1985: Die Grabfunde von Manching und die Latènezeitlichen Flachgräber in Südbayern. *Die Ausgrabungen in Manching* 9. Stuttgart.
- Kysela, J. 2011: Středomořské impory z oppida Třisov. *Archeologické výzkumy v jižních Čechách* 24, 163–190.
- 2013: Počátky českých oppid: Role Středomoří a urbanizační procesy v evropské době železné. Ms. disertační práce, Univerzita Karlova – Université de Strasbourg, Praha – Strasbourg.
- Márton, A. 2004: La fibule du type de Mötschwil. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae* 55, 279–322.
- Meduna, J. 1970: Das keltische Oppidum Staré Hradisko in Mähren. *Germania* 48, 34–59.
- 1980: Die latènezeitlichen Siedlungen in Mähren. Praha.
- Militký, J. 1995: Nálezy keltských a antických mincí v jižních Čechách. *Zlatá stezka* 2, 34–67.
- 2004: Münzen. In: Z. Karasová – M. Schönfelder, *Die Funde aus dem Oppidum „Hradiště“ bei Stradonice (okr. Beroun, CZ) im Römisch-Germanischen Zentralmuseum Mainz*. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseum Mainz* 51, Mainz, 219–242.

- Militký, J. 2005:* Nálezy mincí na Českokrumlovsku. Sborník Národního muzea, Řada A – historie 58, 1–88.
- 2008: Mincovníctví v době laténské. In: N. Venclová ed., *Archeologie pravěkých Čech 7, Doba laténská, Praha, 122–128.*
- 2010: Keltské a antické mince z oppida Hradiště u Stradonic v bývalé fürstenberské sbírce na hradě Křivoklát a v Donaueschingen. *Numismatický sborník 24, 27–64.*
- 2011: Nejstarší středoevropské mince – vzestup a pád keltské civilizace ve střední Evropě z pohledu numismatiky. In: M. Bárta – M. Kovář eds., *Kolaps a regenerace: cesty civilizací a kultur. Minulost, současnost a budoucnost komplexních společností, Praha, 139–172.*
- 2012: Keltské mince z oppida Hrazany (okr. Příbram). *Numismatické listy 67, 51–61.*
- Militký, J. – Karwowski, M. 2013:* Gold und Silber bei den Boiern und ihren südöstlichen Nachbarn – numismatische und archäologische Überlieferung. In: M. Hardt – O. Heinrich-Tamáška Hrs., *Macht des Goldes, Gold der Macht. Herrschafts- und Jenseitsrepräsentation zwischen Antike und Frühmittelalter im mittleren Donauraum. Forschungen zu Spätantike und Mittelalter 2, Weinstadt, 17–31.*
- Militký, J. – Vacinová, L. 2012:* Keltské, římské a raně byzantské mince (3. století před Kristem – 7. století po Kristu). Národní muzeum – Chaurova sbírka. Díl X. Praha.
- Miron, A. 1986:* Das Gräberfeld von Horath. Untersuchungen zur Mittel- und Spätlatènezeit im Saar-Morel-Raum. *Trierer Zeitschrift 49, 7–198.*
- 1991: Die späte Eisenzeit in Hunsrück-Nahe-Raum. Mittel und Spätlatènezeitliche Gräberfelder. In: A. Haffner – A. Miron Hrs., *Studien zur Eisenzeit im Hunsrück-Nahe-Raum. Trierer Zeitschrift für Geschichte und Kunst des Trierer Landes und seiner Nachbargebiete – Beheft 13, Trier, 151–169.*
- Motyková, K. – Drda, P. – Rybová, A. 1978:* Metal, Glass and Amber Objects from the Acropolis of Závist. *Památky archeologické 69, 259–500.*
- Paulsen, R. 1933:* Die Münzprägungen der Boier. Leipzig – Wien.
- Pič, J. L. 1903:* Čechy na úsvitě dějin. Starožitnosti země České. Díl II/2. Hradiště u Stradonic jako historické Marobudum. Praha.
- Popović, I. 2011:* The Židovar Treasure and Roman jewellery from the Balkan provinces of the Empire. In: Guštin, M. – Jevtić, M. eds., *The Eastern Celts. The communities between the Alps and the Black Sea, Koper – Beograd, 179–188.*
- Rustoiu, A. 1997:* Fibule din Dacia preromană (sec. II î.e.n. – I e.n.). *Bibliotheca Thracologica 22, București.*
- Schlott, C. 1985:* Ein Verbrennungsplatz und Bestattungen am spätlatènezeitlichen Heidetränk-Oppidum im Taunus. *Germania 63, 439–505.*
- Sedláčková, H. 1991:* La Tène Period sunken-floored houses at Křinec, district Nymburk. In: *Archaeology in Bohemia 1986–1990, Praha, 228–232.*
- Sedlmayer, H. 2009:* Die fibeln von Magdalensberg. Funde der Grabungsjahre 1948–2002 und Altfunde des 19. Jahrhunderts. *Archäologische Forschungen zu den Grabungen auf dem Magdalensberg 16, Klagenfurt am Wörthersee.*
- Sievers, S. 2004:* Das „Ende“ von Manching – eine Bestandsaufnahme. In: C. M. Hüssen – W. Irlinger – W. Zanier Hrs., *Spätlatènezeit und frühe römische Kaiserzeit zwischen Alpenrand und Donau, Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte, Band 8, Bonn, 67–71.*
- 2007: *Manching – Die Keltenstadt. Stuttgart.*
- Sklenář, K. 2011:* Pravěké a raně středověké nálezy v Čechách do roku 1870. *Pramenná základna romantického období české archeologie. Fontes Archeologici Pragenses 36, Praha.*
- Striewe, K. 1996:* Studien zur Nauheimer Fibel und ähnlichen Formen der Spätlatènezeit. *Internationale Archeologie, Band 29, Espekamp.*
- Trebsche, P. 2001:* Archäologische Funde aus Neubau bei Linz – Neuerwerbungen im Nordico. *Linzer Archäologische Forschungen, Sonderheft 26, Linz.*
- Venclová, N. ed. 2008:* *Archeologie pravěkých Čech 5, Doba laténská, Praha.*
- Venclová, N. – Valentová, J. 2012:* Oppidum Stradonice. Výzkum Albína Stockého r. 1929. *Fontes Archeologici Pragenses, Vol. 38, Praha.*
- Waldhauser, J. 1983:* Závěrečný horizont keltských oppid v Čechách. *Slovenská Archeológia 31/2, 325–346.*
- Wells, P. S. 1995:* Settlement and social systems at the end of the Iron Age. In: B. Arnold – G. B. Gibson eds., *Celtic Chieftdom, Celtic State. The evolution of complex social systems in prehistoric Europe, Cambridge, 88–95.*
- Zanier, W. 2004:* Ende der Nauheimer Fibeln in frühen Römischer Kaiserzeit?. *Archäologisches Korrespondenzblatt 34, 65–79.*

Late La Tène brooches from the Třisov oppidum, acquired through surface prospection in years 2008–2013

Six seasons of surface survey at the south Bohemian oppidum Třisov (distr. Český Krumlov) yielded almost three thousand metal artefacts which significantly enlarge the source collection and offer new interpretation possibilities of the site's settlement. Finally yet importantly, it was possible to enlarge the existing fibulae collection, thus offering an interesting comparison with the already published results (summary in *Karasová 2002*).

Surface survey by means of metal detectors aimed at examination of the overlying stratum of the top soil and extraction of the metal finds (iron items were for various reasons omitted) dating to the period of settlement of the oppidum. The survey focused especially on those parts of the site where major concentrations of metallic finds were detected (*fig. 1*). Altogether 28 fibulae were found in the course of the prospection. Most of them are typologically and chronologically easily classified, but imported and luxurious silver specimens (*tab. 1; fig. 2a-b*) are represented as well.

The chronologically oldest is a brooch commonly referred to as **Mötschwil** type (No. 1; *fig. 2a: 1*). Middle La Tène construction fibula with external 3+3 windings (No. 2; *fig. 2a: 2*) and shield bow fibula (No. 3; *fig. 2a: 3*), denominated „Boiiian fibula“ (*Čížmář 2012*), follow. Bronze joint construction fibula with decorated broad flat bow with chord, that has 4 windings (No. 4; *fig. 2a: 4*) belongs among rare finds at local oppida. Typologically, its features refer to the Taurisci region, the Sava river basin and the lower Danube reaches (*Rustoiu 1997*, ryc. 11–20; *Božič 1981*, Taf. 4: 43, 328–329; *2001*, 188–190, Sl. 21–24 – Podzemlj type) where it is determined as the **Ljubljana** type. The most numerous is the group of bronze fibulae of the **Nauheim** type (No. 5–16; *fig. 2a-b: 5–16*). All these fibulae in the Třisov assemblage should belong to the classical – older types with simple frame foot (cf. *Striewe 1996*). Coil spring with internal chord with two windings on either side (No. 17–18; *fig. 2b: 17–18*) preserved from two incomplete bronze specimens. These can represent either the Late La Tène fibula type **Kostrzewski D/E** (*Kostrzewski 1919*, 19), or the **Late La Tène wire fibulae with frame foot and internal chord** (*Venclová ed. 2008*, fig. 57: 6; *Břeň 1964*, tab. 8). The second most abundant fibulae group from detector survey consists in two silver and seven bronze brooches with cast bow and frame foot of the **Almgren 65** type /hereafter A65/ (No. 19–27; *fig. 2b: 19–27*). Almost all specimens belong to the Demetz's variant A 65 1a (*Demetz 1999*, 29). Fibulae A 65 are supposed to be popular mainly in the period LT D2a and their production maximum lies between years 80/70–50/40 BC (*Demetz 1999*, 48), or 70/60–50/40 BC (*Sedlmayer 2009*, 178). Two rare specimens of the A 65 fibulae were made out of silver (No. 19 and 27). The first specimen is of simple form (No. 19; *fig. 2b: 19; 3: 1*) without a knob behind the knot (*Demetz 1999*, type A 65d), the other specimen is very elaborate (No. 27; *fig. 2b: 27; 3: 2*) with two knobs on either side of the knot, one of which is shaped into the form of a stylised animal head. This fibula corresponds to Demetz's type A 65c2b, originally coming from the Venezia region (cf. *Demetz 1999*, 29, Taf. 4: 4). The evolutionarily youngest of the new Třisov collection is a solid iron fibula with two wing knobs behind the knot (No. 28; *fig. 2b: 28*), known as the **Almgren 238a** type (the so-called „Flügelfibeln“ – *Demetz 1999*, 42–48, Taf. 8–9, Karte 7). Similarly to the chronologically preceding fibula type A 65 they represent local imitation of the North Italian bronze fibulae. The absolute dating ranges between the years 50/40–30/20 BC, or even more restricted 40–25 BC (*Sedlmayer 2009*, 125) and indicates the last horizon of activities (probably already sporadic) taking place at Central European oppida.

The presented collection of fibulae from Třisov was subject to non-destructive metal composition analysis using the XRF method (*tab. 2*). Two A 65 type fibulae were visually identified as silver, which the analyses confirmed. The other analysed fibulae from Třisov can be considered bronze. No specimen showed traces of zinc, the element constituting the basic ingredient of brass, the antique *aurichalk*. A substantial finding about the analysed collection of brooches consists in marked differences in composition of the Nauheim and A 65 fibulae (*fig. 4*). It is evident that these recurrent differences are not accidental and may confirm either local production techniques in different chronological periods, or the supposed Alpine provenience of the A 65 fibulae.

Most specimens (Nauheim, A 65 and 238 types) come from the ploughed areas rich in finds to the south and east of the northern acropolis (*fig. 1*) where settlement units with prestige items (as evidenced e.g. by coin assemblage) as well as production activities, mainly non-ferrous metal-lurgy workshops, concentrated. One of the silver A 65 fibulae (No. 27; *fig. 2b: 27; 3: 2*) comes from the west bailey area where other luxury items (e.g. two golden rings or parts of imported vessels) were also found. On the contrary, signs of production activities are almost absent here. The find situation suggests settlement context where the prestige component concentrated at the unfortified bailey along the main access path towards the gateway.

Together with older finds, the Třisov assemblage now comprises 148 fibulae. The bronze and iron proportion is conspicuous – in view of the survey method, bronze fibulae prevail in the collection. Production of iron fibulae is considered imitation of the original bronze (or precious metal) imported brooches that were locally distributed in a more accessible or common material (*Břeň 1964, 249; Sievers 2007, 93*). Silver fibulae still represent very rare finds (summary in *Militký – Karwowski 2013*). All such finds belong typologically in the Alpine area (*Demetz 1999, Karte 1–5, 16–18*) and their north Italian provenience is evident. As regards the occurrence of these fibulae in La Tène settings, official diplomatic contacts with northern Italy are considered, the imported fibulae being part of a complete costume bestowed (*Sievers 2007, 93*). Two silver Almgren 65 type fibulae therefore point at active engagement of the oppidum in the Central Danubian area contact network, evident also in the unique spectrum of imports (*Kysela 2011*), and rank Třisov with the Manching and Stradonice oppida.

The present survey also expanded the type spectrum of fibulae (*fig. 6*), allowing in some cases for more detailed chronology of the origins and especially the demise of the site's existence. *Z. Karasová (2002, 250)* has already pointed out the possible origin of the oppidum in the LT C2 period. However, new finds confirmed also presence of very late fibulae types (Almgren 65c and 238a) that so far have been recorded only at Stradonice and Staré Hradisko (*Břeň 1964, 253, tab. 17; Meduna 1970, Taf. 14: 5, Abb. 8: 10; Demetz 1999, Taf. 9: 1*), and that shift the decline of activities at the oppidum beyond the half of the 1st century BC. Comparing the chronological dispersion of fibulae at Třisov and at other oppida, the results obtained are very similar. The chronological dynamics of the development shows rapid accrual of settlement (in the number of fibulae) in the LT D1 period, and a rather swift drop in the LT D2a period (*fig. 7*). All studied sites feature similar dynamics – more or less intensive occupation in the LT C2 period, heyday in LT D1, and sharp decrease in the last phase of LT D2a. It is nonetheless possible to observe minor deviations from this pattern: Třisov and Stradonice feature significantly stronger representation of fibulae from the last phase LT D2a (specimens with first incidence around the half of the 1st century BC are represented here as well), while fibulae from the initial phase occur very sporadically (see also *Drda – Rybová 1994, 130–131*). In the case of Stradonice, it is 5,72 % in an assemblage numbering in hundreds of specimens. The Závist, Staré Hradisko and Manching oppida, to the contrary, show identically rather strong presence of brooches from the LT C2 period (26–28 %, Manching no fewer than 37,1 %; cf. *Gebhard 1991, 95*), and sharp decrease at the settlement decline. The unmatched strong presence of fibulae from the LT C2 period at Manching undoubtedly relates to its continuous settlement since the middle La Tène period. The settlement development as based on chronologically sensitive artefacts then shows relatively fast initial growth and rapid population increase during the first two or three generations, and later equally marked drop in inhabitant numbers in the last two generations of settlement. The evolution of oppida settlement is reflected also at open settlement sites. Here the significant changes in the 3rd to the 1st centuries BC are evident even in a broader European context (*Haselgrove – Guichard 2013*).

English by *Sylvie Květinová*

MATERIALIA

Pozdně paleolitická stanice z Bohuňovic na Litomyšlsku

Martin Moník – David Vích

Soubor štípané industrie získaný v sousedství obce Bohuňovice ve východních Čechách lze na základě typologické, technologické a surovinové analýzy přiřadit k pozdnímu paleolitu. Analogické jsou industrie, označované na Moravě jako tišnovien, liší se však poněkud surovinovým zastoupením. Část artefaktů vyrobených z místního spongolitu typu Ústí nad Orlicí je zřejmě mezolitickou intruzí.

pozdní paleolit – štípaná industrie – operační řetězec – suroviny – východní Čechy

Late Palaeolithic site at Bohuňovice, East Bohemia. An assemblage of chipped stone industry, acquired by surface prospection in the vicinity of Bohuňovice village near Litomyšl has been analyzed from technotypical point of view. Tool types, along with patination of a part of the collection, reduction technology of cores, and raw material types indicate Late Palaeolithic age of the artefacts. An analogy can be encountered in Tishnovian industries of Moravia, although some differences, above all in directions of raw material supply, are evident in Bohuňovice. Certain part of the assemblage is probably a Mesolithic intrusion.

Late Palaeolithic – chipped stone industry – chaîne opératoire – raw materials – East Bohemia

Úvod

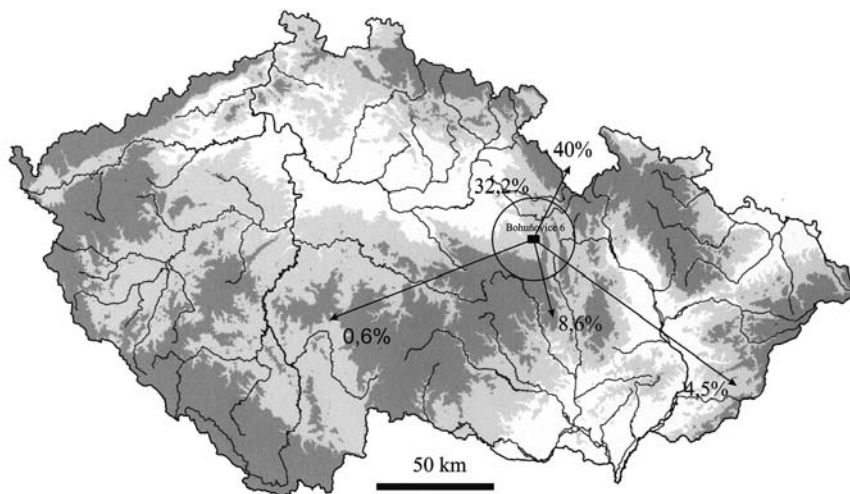
Pozdně paleolitické nálezy jsou z východních Čech známy již přinejmenším od 60. let 20. stol. (Vencl 1966). Kromě lokality v Ostroměři se zprvu jednalo o ojedinělé nálezy (Vencl 1978b), postupně doplněné dalšími lokalitami s desítkami až tisíci (Voletiny u Trutnova) artefaktů (Vencl 1978a; Vencl – Šafář 1982; Šída 2004; Šída – Prostředník 2007; Vích 1999).

V letech 1994 až 2011 byla povrchovou prospekci poblíž Bohuňovic mezi Litomyšlí a Vysokým Mýtem získána kolekce štípané industrie („Bohuňovice 6“), již v minulosti klasifikována jako pozdně paleolitická (Vích 1999, 6, 21). Soubor je uložen v Muzeu východních Čech v Hradci Králové, novější nálezy po správní reformě pak v Regionálním muzeu v Litomyšli. V této studii je soubor podrobně analyzován z hlediska zastoupení surovin, typologie nástrojů, používaných polotovarů v rámci výrobního řetězce štípané industrie a technologie těžby jader (srov. Oliva 2000).

Poloha lokality a nálezné okolnosti

Lokalita dnes leží v k. ú. Řídký (okr. Svitavy, Pardubický kraj; obr. 1), přičemž zařazení do k. ú. Bohuňovice se jí dostalo v 90. letech minulého století na základě příslušného mapového listu v měřítku 1 : 5 000, na kterém v duchu předlistopadových inovací bylo k. ú. Řídký zrušeno a začleněno pod k. ú. Bohuňovice. Vzhledem k zažitosti označení a nebezpečí duplicity v případě změny ponecháváme toto označení v platnosti.

Štípaná industrie byla sbírána na ploše ca 100 x 40 m, přičemž jihozápadní okraj koncentrace štípané industrie zasahuje až ke hraně zářezu dnešní silnice 35, je proto možné, že část lokality výstavba zmíněné komunikace zničila. S výjimkou možné mezolitické intruze se v prostoru lokality nepodařilo zjistit artefakty jiných období. Osídlení daného prostoru lidmi v zemědělském pravěku se vzhledem k pedologickým podmínkám jeví jako málo pravděpodobné; nejbližší sídliště mladší doby kamenné (kultura s lineární i vypíchanou keramikou) a pozdní doby bronzové spolu s dalšími předneolitickými artefakty je doloženo 600 m západně na správně návějí rovně nad soutokem

Obr. 1. Bohuňovice 6 – pozice lokality v rámci ČR a směry importů surovin ŠI.

Fig. 1. Bohuňovice 6 – location of the site and directions of raw material imports.

Loučné a jejího pravobřežního přítoku, tentokrát ale na pravém břehu Končinského potoka (Vích 2002, 10). Intruzivní příměs neolitické štípané industrie tak není možné v souboru získaném povrchovým sběrem vyloučit.

Tedy zcela neznámou lokalitu objevil v r. 1994 jeden z autorů, který zde provádí povrchové sběry dosud (v posledních letech pak s účastí spolupracovníků Regionálního muzea ve Vysokém Mýtě). Pobídkou ke zvýšení intenzity povrchové prospekce se staly plány novostavby rychlostní komunikace R35, podle nichž trasa budované silnice studovanou lokalitu v bezprostřední blízkosti míjí, takže nelze vyloučit narušení.

Lokalita leží ve střední části Svitavské pahorkatiny, v podcelku Loučenská tabule, konkrétně v okrsku Litomyšlský úval (Demek – Mackovčín edd. 2006). Na podloží tvořeném slínovci, vápnitými jílovcí a písčitými jílovcí z období svrchního turonu – coniacu (Svoboda a kol. 1963) nasedají v prostoru mezi Cerekvicí nad Loučnou a Litomyšlí boroviny, slabě podzolované půdy a v širším okolí hnědozemní středoevropské půdy (Válek 1964). V prostoru lokality se vyskytuje jílovitá půda promísená štěrkem kryjící slínovcové podloží místy zasažené zemědělskou činností.

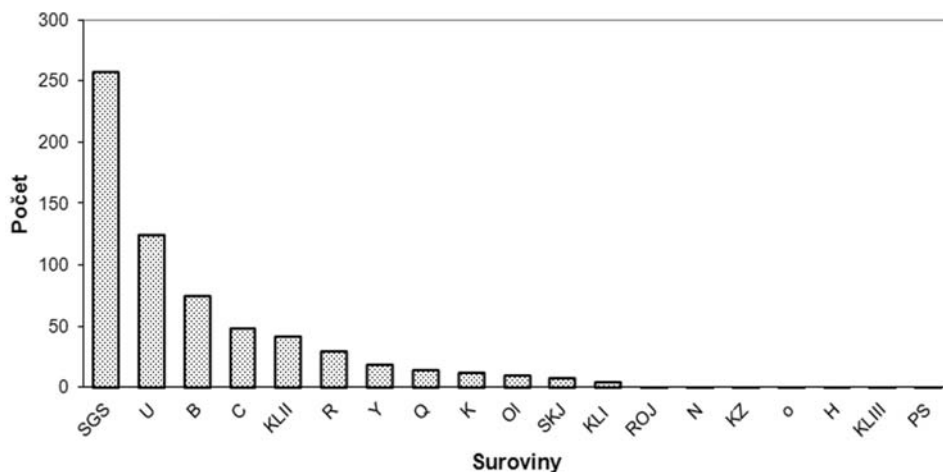
Nálezy štípané industrie se soustřeďují na plošině situované na levém břehu Končinského potoka nad soutokem Končinského potoka a řeky Loučné v nadm. výšce 314–316 m s převýšením 30 m nad nivou Loučné. Z klimatického hlediska se poloha nachází v mírně suché oblasti převážně s mírnou zimou s přirozeným vegetačním krytem tvořeným dubohabrovými háji (Mikyška a kol. 1971).

Suroviny

Suroviny byly určovány převážně makroskopicky, v případě potřeby pod binokulární lupou. Atypické exempláře byly konzultovány s prof. Antonínem Přichystalem. Z 661 kusů bylo 279 (42,2 %) patinovaných, stupeň zvětření byl ovšem většinou slabý.

Mezi artefakty dominují s 257 ks (38,9 %) silicity glacienních sedimentů (SGS; graf 1). Zřejmě nejbližším zdrojem této suroviny jsou ledovcové sedimenty kolem dnešního Klodzka, vzdálené 65 km severně od Bohuňovic (srov. Marks 2005, fig. 2; Czudek 2005, 30, obr. 14).

Na druhém místě jsou spongolity typu Ústí nad Orlicí (125 ks; 18,9 %). Tyto bělavé silicity s modravým nádechem a krychlovitou odlučností lze nalézt v křídových sedimentech kolem obce

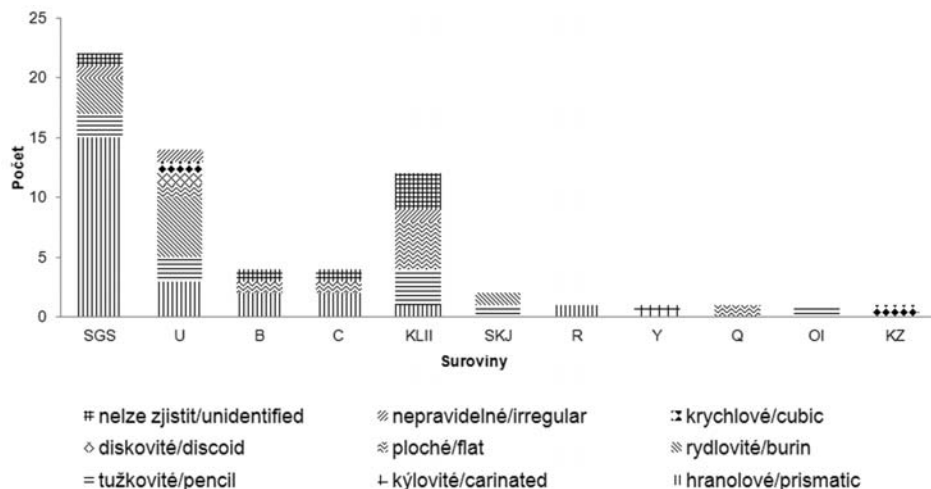
Graf 1. Bohuňovice 6 – zastoupení surovin štípané industrie. SGS – silicít glacienních sedimentů; U – spongolit typu Ústí nad Orlicí; B – přepáleno; C – spongolit západní Moravy; KL I, II, III – rohovec typu Krumlovský les, variety I, II a III; R – radiolarit; Y – křišťál; Q – křemen; K – kvalitní neurčený silicít; Ol – rohovec typu Olomučany; SKJ – silicít krakovsko-čenstochovské jury; ROJ – rohovec ortenburské jury; N – neurčeno; KZ – křemičitá zvětralina; o – opál; H – jurský rohovec; PS – Plattensilex.

Graph 1. Bohuňovice 6 – raw materials of chipped stone industry. SGS – erratic flint; U – spongolite, Ústí nad Orlicí type; B – burned; C – spongolite of western Moravia; KL I, II, III – Krumlovský les chert, varieties I, II and III; R – radiolarite; Y – rock crystal; Q – quartz; K – quality silicite; Ol – chert of Olomučany type; SKJ – chert of Cracowian Jurassic; ROJ – chert of the Ortenburger Jura; N – not determined; KZ – replacement opal; o – opal; H – jurassic chert; PS – *Plattensilex*.

Přívrat, jen asi 8 km severovýchodně od lokality (Přichystal 2009, 59). Autory byly konkrétně sbírány jak v poloze „V Borech“, asi 1100 m východně od Přívratu, kde v křídových pískovcích ovšem tvoří jen těžko štipatelné malé čočky, tak na mezolitických stanicích Čistá 9 a 10 (Vích 1999, 25). Výchozy pravděpodobně téže suroviny jsou zaznamenány i kolem Nových Hradů u Skutče (Bokr 2013; Stárková – Opletal 1998), tj., asi 10 km jihozápadně od Bohuňovic. Často uváděné zdroje podél Řetové a Řetůvky (např. Přichystal 2009, 59) jsou zřejmě jen sekundárními výskyty v kvartérních sedimentech. Hojně využívání suroviny je doloženo v mezolitu východních Čech jak v oblasti Sloupnice (Vencl 1992, 35; Vích 1999, 25–26; Čuláková 2011, 44), tak na Pardubicku (Vencl 1965, 164), ale i v pozdně paleolitických polohách na úpatí Zábřežské vrchoviny Tatenice 1 a 4 a Krasíkov 1 a 2 (Vencl 1996).

Dalších 75 (11,3 %) kusů je přepáleno a surovinově je nelze blíže identifikovat. Ve 49 exemplářích (7,4 %) se vyskytují křídové spongolity. Jedná se jak o často proužkované bílo-modré, průsvitné exempláře vyskytující se např. v okolí Březové nad Svitavou (Bokr 2013; Přichystal 2009, 75), asi 30 km jihovýchodně od Bohuňovic, tak o medově žluté spongolity ze sekundárních výskytů v říčních terasách. Podobné lze dnes nalézt např. v okolí Letovic, asi 45 km jihovýchodně od lokality (Bokr 2013).

Poměrně hojně jsou zastoupeny rohovce typu Krumlovský les (48 ks, 7,3 %). Drtivě přitom převládá jemnozrnnější varieta II (42 ks), což zřejmě svědčí o selekci surovin na výchozech. Hrubozrnnější varieta I se objeví pouze pětkrát, jednou se vyskytla i atypicky kropenatá varieta III (určení A. Přichystal). Všechny variety této z hlediska štípané industrie nejvýznamnější jihomoravské suroviny vystupují ve formě valounů v miocenních štěrcích v oblasti Krumlovského lesa, asi 95 km jižně od lokality (Přichystal 2009, 72; Battk et al. 1994, 15).

Graf 2. Bohuňovice 6 – tvary jader dle surovin. SGS – silicit glacienních sedimentů; U – spongolit typu Ústí nad Orlicí; B – burned; C – spongolit západní Moravy; KL II – rohovec typu Krumlovský les, varieta II; SKJ – silicit Krakovsko-česstochovské jury; R – radiolarit; Y – křišťál; Q – křemen; OI – rohovec typu Olomučany; KZ – křemičitá zvětralina.

Graph 2. Bohuňovice 6 – core shapes in relation to raw materials. SGS – erratic flint; U – spongolite, Ústí nad Orlicí type; B – burned; C – spongolite of western Moravia; KL II – Krumlovský les chert, variety II; SKJ – chert of Cracowian Jurassic; R – radiolarite; Y – rock crystal; Q – quartz; OI – chert of Olomučany type; KZ – replacement opal.

Ve třiceti exemplářích (4,5 %) se objevují hnědé a zelené radiolarity. Možný je jejich původ jak v bradlovém pásmu Západních Karpat, tak na výchozech jurských radiolaritů ve Vídni-Maueru (Ruttkey 1970). V prvním případě jsou výchozy vzdálené 170 km jihovýchodně, ve druhém případě 190 km jižně od Bohuňovic.

V devatenácti případech (2,9 %) se objevuje křišťál. Zde je možný jeho původ v širším okolí Poličky v rámci pegmatitů moldanubika a poličského krystalinika (Stárková – Opletal 1998). V obou případech by se jednalo o výchozy vzdálené minimálně 15–20 km od lokality, nelze vyloučit ani původ křišťálu v říčních štěrcích v blízkosti lokality. Patnácti kusy (2,3 %) je zastoupený křemen, u nějž je valounový původ v říčních štěrcích, např. v říčce Loučné, nejpravděpodobnější – jde tedy pravděpodobně o lokální surovinu. Ve třinácti exemplářích (2 %) se objevují kvalitní, ale pro drobné rozměry neurčitelné silicity, dalšími deseti kusy (1,5 %) je zastoupen rohovec typu Olomučany z Moravského krasu. Výchozy této tmavě šedozelené suroviny jsou vzdálené asi 70 km jihovýchodním směrem od Bohuňovic (Přichystal 2009, 72). Opět je doloženo jejich využívání jak na mezolitických stanicích v okolí Horní Sloupnice, asi 5–8 km od Bohuňovic (Čuláková 2011, 47), tak v pozdně paleolitických kolekcích u Tatenic a Krasíkova (Vencl 1996).

V osmi případech (1,2 %) se objevil silicit krakovsko-česstochovské jury (SKJ). Není vyloučená intruze z mladších období pravěku (viz Janák – Přichystal 2007), jen jeden exemplář je patinovaný, na druhou stranu se na místě neobjevují artefakty neolitické ani mladší keramiky, ani broušené artefakty (ovšem na blízkost neolitických sídlišť ve vzdálenosti 600 m již bylo poukázáno). Import SKJ proběhl každopádně ze vzdálenosti kolem 230 km. V pozdním paleolitu Čech a Moravy jde o poměrně vzácnou surovinu, zaznamenanou v patinované formě v Třebíči I (Moník 2005, 80), v nezvětralém stavu v Uherském Hradišti-Sadech (Moník 2005, 49), kde může jít o mladší příměs, a též ve vrstvě 3 jeskyně Kůlny (Valoch 2001, 124), náležející přelomu mladého dryasu a preboreálu (Valoch – Neruda 2005, příloha 1).

Překvapením je identifikace tří (0,5 %) kusů rohovců z ortenburské jury, konkrétně typu Flintsbach. Ačkoliv je tato surovina běžná v pozdním paleolitu jižních Čech, takto severovýchodně zatím nebyla zaznamenána. Další exemplář této suroviny zaznamenali autoři i v zřejmě mezolitické kolekci z trati „Pekla 1“ (sběr D. Vích). Hmota je světle šedá až světle hnědá s červenohnědými nebo černými tečkami. Může vzdáleně připomínat spongolity typu Ústí nad Orlicí, nalezené artefakty však byly nezávisle posouzeny i badatelé majícími zkušenosti s touto surovinou v rámci jižních Čech (A. Přichystal, J. Eigner; viz *Přichystal 2009*, 58; *Eigner 2013*, 122). Výchozy se nacházejí ve vzdálenosti asi 270 km jihozápadně od Bohuňovic v podobě reliktů svrchnojurských sedimentů mezi Řeznem a Pasovem (*Elburg 2013*).

Tři štípané artefakty (0,5 %) nebyly pro malé rozměry surovinově určeny, ve dvou případech (0,3 %) se objevila valounová hmota připomínající jihomoravskou plazmu. Jde pravděpodobně rovněž o zvětralínu metamorfovaných bazických hornin, přemístěnou ovšem vodním tokem. Její původ je tak možné předpokládat např. v poličském krystaliniku ca 20 km jižně od lokality, kde jsou zaznamenány výchozy amfibolitů. Vyzvednuta by pak mohla být v říčních štěrcích říčky Loučné. Možný je ale též její původ na výchozech metadioritů a metagaber v plášti železnohorského plutonu (*Mísař 1999*) jižně od Žumberka (28 km od lokality), odkud snad pochází podobně zbarvené opály zjištěné na mezolitické stanici v Pardubicích (*Vencl 1965*, 164). Stejný původ jako u uvedené křemičité zvětraliny lze předpokládat u dalších dvou (0,3 %) opálů.

Unikátní je nález čepelky z bavorského Plattensilexu (určení A. Přichystal; *obr. 2*). Jde zřejmě o nejvýchodnější nález této suroviny v pozdním paleolitu Čech a Moravy. Dle charakteristického tmavého proužku pod kůrou se jedná o varietu Abensberg-Arnhofen, jejíž výchozy se nacházejí asi 340 km západojihozápadně od Bohuňovic (např. *Přichystal 2009*, 87). V jednom případě se objevil blíže neurčený, zřejmě jurský rohovec.

Pokud bychom měli identifikovat hlavní zdroje, odkud byla lokalita v Bohuňovicích zásobována surovinami a odkud mohly přicházet případné kulturní vlivy, šlo by kromě dosti využívaných lokálních zdrojů (≤ 30 km; spongolity, křemen, křišťál, opál; 32,2 %) o čtyři hlavní směry (*obr. 1*). Hlavním by byl směr severní (40 %), odkud byly donášeny eratické silicity a případně rohovce Krakovské jury. Dostí méně využívané byly suroviny přinášené z jihu, konkrétně z oblasti Krumlovského lesa a Olomučan (dohromady 8,6 %), či východu (4,5 %), pokud pocházejí radiolarity z bradlového pásma Západních Karpat. Zanedbatelné, i když pozoruhodné, jsou západní importy (rohovce ortenburské jury, Plattensilex), tvořící 0,6 %. U zbylých 13,96 % surovin nelze zdroj určit.

Výrobní etapy

Neupravená surovina

Nejméně početnou je skupina neupravených či jen marginálně upravených kusů surovin. Jde především o čtyři kusy suroviny donesené do lokality, ale dále neupravované, tj. tzv. manuporty (*tab. 1*). Jeden další kus nese stopy pouze několika málo úderů a zřejmě jde o tzv. „zkoušku“, tj. kus suroviny, na němž výrobce testoval jeho štěpnost, přítomnost kazů apod.

Preparace

Preparace jader je v souboru třetí nejpočetnější etapou (166 ks; 25,1 %; *tab. 1*). V rámci této kategorie se nejčastěji (87 ks; 13,2 %) objevují obyčejné preparační úštěpy, čili úštěpy nepravidelných tvarů či s nepravidelnými negativy na dorzální straně (*obr. 4: 13*). Osmnáct z nich bylo modifikováno na nástroje, dalších šest je opotřebených. Některé úštěpy dosud nesou více (8 ks; 1,2 %) či méně (26 ks; 3,9 %) zachovalý původní korový povrch. Alespoň část surovin tak byla z výchozů odnášena v neupraveném stavu. Na jedenácti korových úštěpech byly zhotoveny nástroje, další tři nesou stopy opotřebení. V preparační fázi již také docházelo k těžbě čepelí, jak napovídají preparační čepelky (8 ks; 1,2 %; *obr. 4: 11*) a čepelky s kůrou (4 ks; 0,6 %). I zde logicky docházelo k sekundárním úpravám, u čepelí s kůrou vznikl jeden, u ostatních preparačních čepelí dva nástroje, další dva kusy jsou opotřebené. Že byl při preparaci zamýšlen výsledný hranolový tvar jader, napovídají

Produkt/product	neretušované/not modified	opotřebované/with use-wear traces	nástroje/tools	Celkem/ Total	%
Ia – surovina/unworked material	2SGS1Q1Y			4	0,6
Ib – zkoušky/chunk with testing blows	1KLIJ			1	0,2
surovina celkem/unworked material total	5 (0,8%)	0	0	5	0,8
Ilb – masivní úštěp/massive flake	4U3Q2B1Y	1SGS1C	1SGS1Q	14	2,1
Ilc – úštěp s celkovou kůrou/corticated flake	1SGS1B1C1KLIIR	1o	1SGS1Q	8	1,2
Ild – ú. s větší částí kůry/part. corticated flake	4SGS3U2B1C1R1SK1Q1KLI1KZ	1SGS1U	6SGS2KLI11C	26	3,9
Ile – čepel s kůrou/corticated blade	1SGS1B	1SGS	1SGS	4	0,6
Ilf – úštěp z hrany, 1-str./trimming flake, 1-side	1SGS			1	0,2
Ilg – úštěp z hrany, 2-str./trimming flake, 2-sides			1KLIJ	1	0,2
Ilh – čepel z hrany, 1-str./trimming blade, 1-side	1B		1SGS1SKJ	3	0,5
Ili – čepel z hrany, 2-str./trimming blade, 2-sides	1B		TSKJ	2	0,3
Ilij – podhřebenový úštěp/secondary trimming fl.			1R	1	0,2
Ilik – podhřebenová čepel/secondary trimming bl.			1SGS, 1U	2	0,3
Ill – preparační úštěp/preparation flake	14SGS24U6C6Y4R3B3KLI11Q1KLI1H	2SGS2U1B1R	6SGS4C4R1U1B1KLI11K	87	13,2
Illm – preparační čepel/preparation blade	2SGS1U1C	1B1C	1SGS1OI	8	1,2
Iln – počátkové jádro/pre-core	1U			1	0,2
Ilo – upravené jádro netěžené/initial core	3SGS1U1B1R1SK11KZ		1C	9	1,4
preparace celkem/preparation total	111 (16,8%)	14 (2,1%)	42 (6,4%)	167	25,3
Illa – čepel s lat. kůrou/blade with lateral cortex	2SGS	2SGS1PS	4SGS	9	1,4
Illc – úštěp bez kůry/flake	23SGS5C5U3B3R2R0J2KLI12Q1Y1K1OI	3SGS2B1KLIJ	13SGS6R4B3U2C1KLI11K1KLI1F	85	12,9
Illle – čepel bez kůry/blade	12SGS6B4U3KLI11C1R1K1O11SKJ	8SGS1U1KLIJ	19SGS1U1C1R1KLI11O11SKJ1KLI	66	10,0
Illlf – čepelka bez kůry/bladelet	6SGS5U3B2KLI11C1K1OI		1B1C	21	3,2
Illlg – mikročepelka/microblade	1KLIJ			1	0,2
Illlh – úštěp s bokem jádra/flake with core's flank	1U1C1R1K		1SGS	5	0,8
Illli – čepel s bokem jádra/blade with core's flank	2SGS	2SGS	1B	5	0,8
Illl – těžené jádro/exploited core	2SGS			2	0,3
těžba celkem/coreing total	107 (16,2%)	21 (3,2%)	66 (10%)	194	29,3
Iva – tableta z úd. plochy/platf. rejuv. flake	6U3SGSKLI12K1B1OI		1C	16	2,4
Ivb – odražená těžní plocha/reparation flake	5SGS3U2B2C1KLI11R1K1SKJ	1B	2SGS	19	2,9
Ivc – rep. vodící hrana/secondary trim. blade	1SGS			1	0,2
Ive – "outrepassé"	1SGS1U1B1C1OI			5	0,8
Ivf – odražený spodek jádra/core bottom	1SGS	1C		2	0,3

reparace celkem/repairment total	38 (5,8%)	2 (0,3%)	3 (0,5%)	43	6,5
Va – zlomky úštěpů/flake fragments	19U13SGS11B6\4C1ROJ1KLI1R1Q2K1O1IKLI1O			61	9,2
Vb – odpad/debris	15B13SGS11U4C1KLI1R1Y1K1N	1SGS		49	7,4
Vc – šupina/chip	40SGS6U5KLI14B3C2R2K2N2Y1Q1O1	1R		69	10,4
Vd – zbytek jádra/exhausted core	15SGS11U8KLI13C2B1Y1Q1O1		1KLI1 1SKJ	44	6,7
Ve – zlomek jádra/core fragment	2SGS2KLI1U1B			6	0,9
Vf – zlomky oprac. suroviny/raw mat. fragments	7U2B1Q			10	1,5
odpad celkem/debris total	235 (35,6%)	2 (0,3%)	2 (0,3%)	239	36,2
Vla – rydlové odštěpy/burin spalls	5SGS1U1KLI1			7	1,1
Vlf – zlomky nástrojů/tool fragments	5SGS	1Q		6	0,9
výroba nástrojů celkem/tool manuf. waste total	12 (1,8%)	0	1 (0,2%)	13	2,0
Celkem/Total	508 (76,9%)	39 (5,9%)	114 (17,2%)	661	100,0

Tab. 1. Bohuňovice 6 – řetězec výrobních etap. SGS – silicit glacienních sedimentů; U – spongolit typu Ústí nad Orlicí; B – přepáleno; C – spongolit západní Moravy; KL I, II, III – rohovec typu Krumlovský les, variety I, II a III; R – radiolarit; Y – křehká; Q – křemen; K – kvalitní neurčený silicit; OI – rohovec typu Olomučany; SKJ – silicit krakovsko-česstochovské jury; ROJ – rohovec ortenburské jury; N – neurčeno; KZ – křemičitá zvětralina; o – opal; H – jurský rohovec; PS – Plattensilex.

Tab. 1. Bohuňovice 6 – chain of technological steps. SGS – erratic flint; U – spongolite, Ústí nad Orlicí type; B – burned; C – spongolite of western Moravia; KL I, II, III – Krumlovský les chert, varieties I, II and III; R – radiolarite; Y – rock crystal; Q – quartz; K – quality silicite; OI – chert of Olomučany type; SKJ – chert of Cracowian Jurassic; ROJ – chert of the Ortenburger Jura; N – not determined; KZ – replacement opal; o – opal; H – jurassic chert; PS – Plattensilex.

	Bohuňovice 6			Vráčovice			Vlčkov 1c			Tišnov-Dřínová					
	U (14 ks)	SGS (22 ks)	KLII (8 ks)	Všechny suroviny/ All materials (63 ks)	U (16 ks)	U (96 ks)	SGS (4 ks)	Všechny suroviny/ All materials (106 ks)	KLII (44 ks)	C (33 ks)	SGS (25 ks)	KLII (15 ks)	R (8 ks)	OI (5 ks)	Všechny suroviny/ All materials (157 ks)
Me	2,34	3,5	2,25	2,84	2,71	2,3	N	2,3	2,84	2,89	2,66	3,34	2,89	2,86	2,73
průměr/mean	2,42	3,7	2,31	3,24	2,6	2,38	2,33	2,44	3,09	3,08	2,53	3,37	2,84	2,75	2,85

Tab. 2. Délka jader u pozdně paleolitické (Bohuňovice 6), mezolitické (Vlčkov 1c) a prozatím bližší neurčené (Vráčovice 1) lokality s výskytem spongolitu typu Ústí nad Orlicí a jejich srovnání s rozměry jader na pozdně paleolitické stanici v Tišnově-Dřínové (medián a průměrná hodnota). SGS – silicit glacienních sedimentů; U – spongolit typu Ústí nad Orlicí; C – spongolit západní Moravy; KL I, II – rohovec typu Krumlovský les, variety I, II; R – radiolarit; OI – rohovec typu Olomučany.

Tab. 2. Length of cores at Late Palaeolithic (Bohuňovice 6), Mesolithic (Vlčkov 1c) and so far unspecified (Vráčovice 1) sites with evidence of exploitation of the Ústí nad Orlicí chert and its comparison with core lengths at the Late Palaeolithic site at Tišnov-Dřínová (median and arithmetic mean). SGS – erratic flint; U – spongolite, Ústí nad Orlicí type; C – spongolite of western Moravia; KL I, II – Krumlovský les chert, varieties I, II; R – radiolarite; OI – chert of Olomučany type.

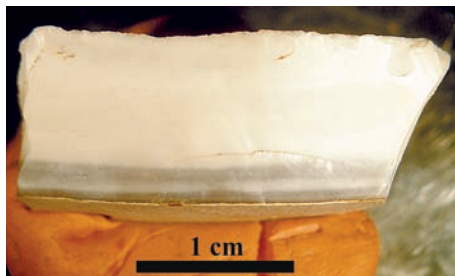
Typ	Počet/surovina	Celkem	%
nevýrazné čepelové škrabadlo/atypical blade endscraper	1SGS	1	0,9
dvojité škrabadlo/double endscraper	1B, 1U	2	1,8
vějířovité škrabadlo/fan-like endscraper	1SGS	1	0,9
úštěpové škrabadlo/flake endscraper	6SGS, 3C, 2R, 1B, 1U	13	11,4
nehtovité škrabadlo/thumbnail endscraper	9SGS, 2B, 2KLII, 1ROJ, 1C, 1KLI, 1K, 1U, 1R	19	16,7
nevýrazné kýlové škrabadlo/atypical keeled endscraper	1SGS, 1KLII	2	1,8
hoblík/rabot	1KLII	1	0,9
křesadlo/flintstone	1K	1	0,9
škrabadla celkem/endscrapers total		40	35,1
vrták/borer	3SGS, 2SKJ, 2C, 1B	8	7,0
nevýrazný vrták-zobec/hook	5R, 2SGS, 1C, 1U	9	7,9
vrtáček/tiny borer	2SGS, 1OI	3	2,6
vrtáky celkem/borers total		20	17,5
klínové rydlo boční/lateral burin	1SGS, 1KLII	2	1,8
několikanásobné klínové rydlo/multiple burin	2SGS	2	1,8
několikanásobné rydlo smíšené/multiple mixed burin	1SGS	1	0,9
hranové rydlo na šikmé retuši/burin on oblique retouch	5SGS	5	4,4
hranové rydlo na vkleslé retuši/burin on concave retouch	1SGS	1	0,9
hranové rydlo na vyklenuté retuši/burin on convex retouch	1SGS	1	0,9
rydla celkem/burins total		12	10,5
čepel se zúžením/tanged blade	2SGS	2	1,8
šikmo ret. čepel-úštěp/blade-flake with oblique retouch	1SGS	1	0,9
vklesle ret. čepel-úštěp/blade-flake with concave retouch	5SGS, 2C, 1U, 1SKJ, 1KLI	10	8,8
čepel-úštěp s jednostr. retuši/blade-flake with lateral retouch	1SGS, 1R, 1OI, 1U	4	3,5
čepel s ventrální retuši/blade with ventral retouch	2SGS, 1R	3	2,6
čepel s oboustrannou retuši/blade with bilateral retouch	1SGS	1	0,9
retušované čepele celkem/retouched blades total		21	18,4
vrub/notch	2SGS, 1KLII, 1SKJ	4	3,5
odštěpovač/splitter	2SGS, 1R, 1K, 1U	5	4,4
hladitko/polisher	1KLIII	1	0,9
drasadlo/sidescraper	2Q, 1SGS, 1C	4	3,5
otloukač/hammerstone	1Q	1	0,9
hrubotvaré nástroje celkem/heavy duty tools total		15	13,2
čepelka s otupeným bokem/backed bladelet	1SGS, 1B	2	1,8
čepelka s vrubem/shouldered bladelet	1C	1	0,9
obloukový nožik/arched back point	1B, 1R	2	1,8
hrot s vrubem/shouldered point	1SGS	1	0,9
mikrolity celkem/microliths total		6	5,3
Celkem/Total		114	100,0

Tab. 3. Bohuňovice 6 – typy nástrojů. SGS – silicit glacienních sedimentů; U – spongolit typu Ústí nad Orlicí; B – přepáleno; C – spongolit západní Moravy; KL I, II, III – rohovec typu Krumlovský les, variety I, II a III; R – radiolarit; Q – křemen; K – kvalitní neurčený silicit; OI – rohovec typu Olomučany; SKJ – silicit krakovsko-česnochovské jury; ROJ – rohovec ortenburské jury.

Tab. 3. Bohuňovice 6 – tool types. SGS – erratic flint; U – spongolite, Ústí nad Orlicí type; B – burned; C – spongolite of western Moravia; KL I, II, III – Krumlovský les chert, varieties I, II and III; R – radiolarite; Q – quartz; K – quality silicite; OI – chert of Olomučany type; SKJ – chert of the Cracovian Jurassic; ROJ – chert of the Ortenburger Jura.

Obr. 2. Bohuňovice 6 – čepelka z deskovitého rohovce Franské Alby.

Fig. 2. Bohuňovice 6 – bladelet made of the Franconian Alb chert.

polotovary vznikající při přípravě prvotního hřebene pro odražení tzv. hřebenové čepelce. Jde o různé čepelce z hrany jádra (celkem 5 ks; 0,8 %), upravené někdy na nástroje (3 ks), a rovněž hřebenové úštěpy (2 ks; 0,4 %), kdy byl jeden rovněž retušován. Úštěp (1 ks; 0,2 %) a čepelce (2 ks; 0,3 %) následující po hřebenových čepelích se objeví třikrát a vždy byly použity k výrobě nástrojů. Kategorii úštěpů uzavírají masivní kusy (8 ks; 1,2 %) většinou o zvýšené tloušťce, vznikající na počátku úpravy jader. Samotná jádra ve stadiu preparace jsou reprezentována jedním počátečním jádrem (0,2 %) a devíti upravenými jádry bez stop těžby (1,4 %).

Preparace jader

Z celkových 61 (9,2 % industrie) jader je možné sledovat nějaký druh preparace u 34 kusů. Zřejmě se zde odráží technologický úpadek oproti kultuře magdalénien. Oproti běžným hřebenovým preparacím zabezpečujícím pravidelně dlouhé čepelce nyní převažují jednoduché úpravy hřbetů jader do plochy (17 ks). Další zvláštností je absence kombinací různých druhů preparací, což svědčí o málo standardizované těžbě. U řady zlomkovitých kusů (15 ks) nelze původní preparaci určit, jindy se bez ní výrobce skutečně obešel (14 ks) a využil přirozeného tvaru suroviny. U některých jader z počátečních fází těžby se přeci jen vyskytne přední hřebenová úprava (5 ks), jindy je do plochy upravena distální část jádra (3 ks). Laterální hřebenová úprava se objeví dvakrát na levé a jednou na pravé části jádra, do plochy byly boky jader rovněž upravovány dosti vzácně (celkem čtyři kusy). Pro dřívější období mladého paleolitu poměrně typická zadní hřebenová preparace (např. *Voláková 2001*, 106) se objeví pouze jednou. Z hlediska použitých surovin zaujme snaha o alespoň základní preparaci u jader z eratického silicitu (91 % z celku), naopak lokální spongolitová jádra jsou ze 75 % neupravená.

S těžbou jader souvisí i úprava patek jednotlivých polotovarů, v podstatě jde o relikty podstavy jádra. V Bohuňovicích bylo možné na polotovarech pozorovat 493 patek. Nejvíce jich bylo bodových (202 ks) a hladkých (126 ks), méně pak neupravených (47 ks), fasetovaných (22 ks; *obr. 4: 3*) či jinak upravených (11 ks) a lomených (19 ks). U dalších 66 kusů nešlo způsob odbíjení určit. Dle tvaru patek se mnohdy usuzuje na způsob těžby, kdy menší šíře patky oproti šířce polotovaru svědčí pro těžbu tlakem (*Inizan et al. 1999*, 79). Tato těžba se však hodí jen pro jemnozrné (či amorfni) homogenní horniny (obsidián) a výsledná jádra mívají dokonale pravidelné negativy. Absence takových jader v Bohuňovicích, spolu s faktem, že kortikální, hladké i připravené patky mohou být využité pro různé způsoby odbíjení (*Inizan et al. 1999*, 76, 79), těžbě tlakem nenapovídají. U bodových patek je v Bohuňovicích pravděpodobnější předpokládat spíše odbíjení měkkým otloukačem.

Těžba

Na druhém místě je fáze těžby (194 ks; 29,3 %; *tab. 1*). Zde jsou nejpočetnější cílové úštěpy bez kůry (85 ks; 12,9 %; *obr. 5: 1, 4; 9: 15*), o něco méně těžené byly cílové čepelce (66 ks; 10 %; *obr. 3: 11, 17, 19; 4: 3; 5: 10, 25; 6: 11; 8: 3*). Oba tyto typy polotovarů byly rovněž nejvíce používány k výrobě nástrojů. V případě úštěpů tomu bylo třiatřicetkrát, cílové čepelce bez kůry byly takto využity šestadvacetkrát. Kromě toho se na šesti takových úštěpech a deseti čepelích objevily makro-

skopické stopy používání (*obr. 7: 11; 8: 12*). Poměrně hojně jsou rovněž čepelky bez kůry (*obr. 3: 10; 8: 17*), objevující se v 21 (3,2 %) případech. Zde ovšem docházelo k další modifikaci retuší spíše výjimečně (2 ks). Některé čepelky byly získány se zachovalou laterální kúrou (9 ks; 1,4 %; *obr. 4: 8*). Velké procento zde bylo použito k výrobě nástrojů (4 ks), další tři kusy opět nesou stopy opotřebení. Po pěti kusech (vždy 0,8 %) se objevily úštěpy a čepelky s laterálními negativy z boku jádra (*obr. 3: 14; 5: 13*). Zde byly nástroje zhotovovány spíše ojediněle (dohromady 2 ks), rovněž dva kusy nesou stopy po užívání (*obr. 7: 12*). V rámci fáze těžby se rovněž vyskytnou dvě (0,3 %) opuštěná jádra dosud poměrně velkých rozměrů.

Tvar a těžba jader

Těžba probíhala převážně z hranolových jader (24 ks; 38,1 %; *graf 2*) či jejich vytěžených ekvivalentů, kde je hranolový tvar již dosti nezřetelný. Na druhém místě jsou jádra dlouhých tenkých tvarů, označovaná jako tužkovitá, a jádra připomínající tvarem těžní plochy rydla (po 9 ks; 14,3 %). Otázkou je, zda nebyl u spongolitu typu Ústí nad Orlicí tvar jader způsoben převážně vlastností suroviny, tj. pro čepelovou těžbu nepřilíši vhodnou kvádrovitou odlučností (popř. kombinovanou s datováním do mezolitu, viz níže).

Na čtvrtém místě jsou jádra plochých tvarů (8 ks; 12,7 %), způsobených ovšem pokročilou fází těžby. U šesti zlomených kusů (9,5 %) nebylo možné tvar určit, další tři kusy (4,8 %) jsou nepravidelných tvarů. Dvakrát (3,2 %) se objeví jádra přibližně krychlového tvaru a jednou (1,6 %) jádro kýlové, určené snad k těžbě čepelky. Posledním kusem (1,6 %) je diskovitě jádro, určené nepochybně k těžbě úštěpů. Kromě dvou nejpočetnějších surovin, eratického pazourku (22 ks) a rohovce typu Ústí nad Orlicí (14 ks), byl k výrobě jader rovněž hojně využíván rohovec z Krumlovského lesa (12 ks). Fakt, že byla využívána pouze jemnozrnnější varieta II této suroviny, by mohla svědčit o selekci surovin přímo na výchozech. Není tak vyloučeno, že se v oblasti Krumlovského lesa nacházejí doklady pozdně paleolitické těžby. Prozatím je zde doložena těžba v šachtách spíše až v mezolitu (*Oliva 2008, 20; 2010, 303*) a potenciální pozdně paleolitické osídlení (*Oliva 2008, 29*).

Podstatně méně byly v Bohuňovicích využívány spongolity (4 ks), další čtyři jádra jsou přepálená a surovinově neurčitelná. Pozoruhodná je přítomnost dvou exemplářů z rohovce krakovsko-čenstochovské jury, tedy ze suroviny, která se v pozdně paleolitických souborech Čech a Moravy vyskytuje spíše vzácně (viz výše). Ojedinělá jsou jádra z křišťálu, křemene, olomučanského rohovce a křemičité zvětraliny (opálu). Obecně lze dle tvarů jader usuzovat na čepelovou těžbu, přinejmenším v případě větších kusů jader. S pokračující redukcí se těžba zřejmě měnila na čistě úštěpovou, nebo byly produkovány čepelové úštěpy.

Stejně jako u preparace jader, i u způsobu těžby se projevuje určité zjednodušení oproti mladému paleolitu (srov. *Voláková 2001*). Dvoupodstavová jádra, jejichž tvar kontroluje tvar čepelí v podélném řezu, jsou spíše vzácná (7 ks; 11,1 %; *obr. 6: 14; 7: 3; 9: 13; 10: 1, 10, 11, 14*) a jednoznačně dominují jádra těžena z jedné podstavy (42 ks; 66,7 %; *obr. 3: 9, 12, 20, 21, 27, 28; 4: 14, 19, 23, 28, 29–31; 5: 5, 11, 18, 27; 6: 1, 15; 7: 2, 6, 13, 22, 23; 8: 5, 8, 11, 19, 20; 9: 1, 8, 10, 11, 16; 10: 2–4, 13, 23*). V sedmi případech (11,1 %) došlo v důsledku vytěžení jedné těžní plochy k reorientaci jádra a těžbě z jiné strany, takže vznikla jádra se změněnou orientací (*obr. 5: 7, 23; 7: 7; 8: 1, 4; 9: 2*). Podobná praktika někdy svědčí o ekonomickém zacházení se surovinou, setkáváme se s ní ovšem i v paleolitických kulturách, kde bylo se surovinou zacházeno vysloveně neekonomicky (*Oliva 2000*). U některých dalších kusů nelze způsob těžby zjistit pro zlomkovitost (4 ks; 6,3 %) či nebyla podstava vytvořena (2 ks; 3,2 %; *obr. 9: 14*). Jedno diskovitě jádro (1,6 %; *obr. 5: 3*) se poněkud vymyká ze souboru zkoumaných jader, neboť nejde o typický mlado- či pozdně paleolitický způsob těžby a k odbíjení zde docházelo ze všech stran.

Reparace

Produkty reparační fáze, kdy docházelo k obnovování tvarů jader potřebných k odbíjení dalších polotovarů, nejsou příliš hojně a vyskytnou se pouze v 43 kusech (6,5 %). Nejpočetnější jsou zde

odražené těžní plochy (19 ks; 2,9 %; *obr. 4: 17; tab. 1*), někdy upravené na nástroje (2 ks; *obr. 4: 27*) či se známkami opotřebení. Poměrně často (16 ks; 2,4 %) se objevují také tablety z úderové plochy, reparující plochu, kam směřoval úder či tlak výrobce polotovárů. V jednom případě byl z tablety vyroben nástroj. Pět kusů jsou zastoupeny úštěpy, které nedopatřením sejmuly i celou distální část jádra, tzv. „outrépassé“ (5 ks; 0,8 %; *obr. 3: 5*). Ačkoliv jde spíše o odpad, jejich vznikem nemuselo být jádro zcela znehodnoceno a mohlo být ve zkrácené podobě připraveno k další těžbě. K tomuto účelu sloužily i záměrně odražené distální konce jader (2 ks; 0,3 %). Jedním exemplářem (0,2 %) je zastoupena sekundárně vytvořená a následně odbitá vodící hrana, jejímž vytvořením výrobce rovněž obnovoval těžitelnost jádra.

Odpad

V rámci operačního řetězce výroby štípané industrie je v Bohuňovicích nejvíce zastoupena odpadní fáze (239 ks; 36,2 %; *tab. 1*). Jde o zlomky úštěpů (61 ks; 9,2 %), velmi tenké odštěpky – šupiny (69 ks; 10,4 %), neidentifikovaný odpad (49 ks; 7,4 %) a zlomky surovin (10 ks; 1,5 %), které prošly výrobním procesem. V neposlední řadě se jedná o zbytky (44 ks; 6,7 %) a zlomky jader (6 ks; 0,9 %), které jsou popsány zvlášť. Vzhledem ke sběrovému původu náleží navíc musíme počítat s tím, že část industrie velmi drobných rozměrů nepochybně unikla pozornosti.

Výroba a používání nástrojů

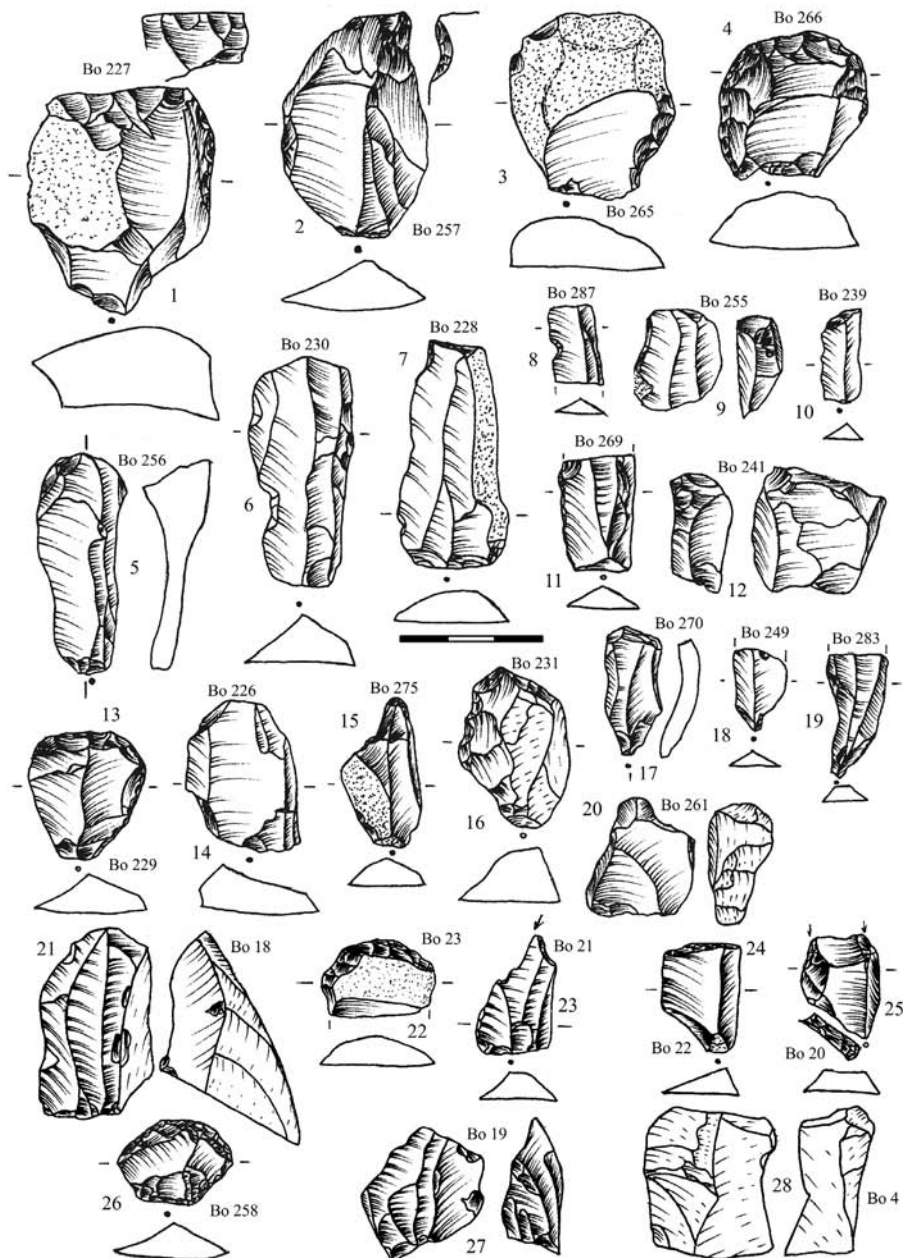
Dostí málo je rovněž odpadu vznikajícího při výrobě nástrojů či manipulaci s nimi (13 ks; 2 %; *tab. 1*), což je určitě částečně způsobeno malými rozměry podobných artefaktů. Spadá sem sedm (1,1 %) rydlových odštěpů a šest (0,9 %) retušovaných zlomků (*obr. 10: 20*), z nichž jeden byl typologicky určen.

Nástroje

Kolekce z Bohuňovic obsahuje 114 artefaktů ŠI (17,2 % z celku), které lze z typologického hlediska označit za nástroje (*tab. 3*). Dominují škrabadla (40 ks; 35,1 % všech nástrojů), tj. úštěpy a čepele s převážně distální otupující retuší. Mezi nimi jsou nejpočetnější nehtovitá škrabadla (19 ks; 16,7 %; *obr. 3: 13, 22, 24, 26; 4: 1, 9, 15, 16, 22, 24, 25, 32; 5: 6, 9, 14, 15; 7: 16, 19*), tj. krátké kusy na krátkých úštěpech či zlomených čepelích, tradičně dávány do souvislosti s vlivem pozdně paleolitické kultury tarnowienu (*Schild 1960, 9*), vyskytující se ovšem na území Čech a Moravy i v pozdějším mezolitu i neolitu. Poměrně značná je zde převaha eratických silicítů (9 ks) nad ostatními surovinami (srov. *Čuláková 2011, 44*). Na druhém místě jsou úštěpová škrabadla (13 ks; 11,4 %; *obr. 3: 4; 4: 2, 5, 27; 5: 12, 19, 21, 24; 6: 6, 10, 12; 7: 9; 8: 18*). I zde se zřejmě projevuje kvalita eratických pazourků, které byly na jejich výrobu použity šestkrát. Po dvou kusech (1,8 % nástrojů) se vyskytnou dvojité (*obr. 10: 6, 7*) a nevýrazná kýlovitá (*obr. 8: 7; 9: 5*) škrabadla, ojedinělá jsou nevýrazná čepelová (*obr. 6: 13*) a vějířovitá (*obr. 8: 9*) škrabadla (po 1 ks; vždy 0,9 %), jednou se vyskytne masivní „hoblík“. Jeden artefakt z kvalitního nepatinovaného silicitu je zřejmě novověkým křesadlem (*obr. 10: 17*), nelze však zcela vyloučit ani jeho pozdně paleolitické stáří.

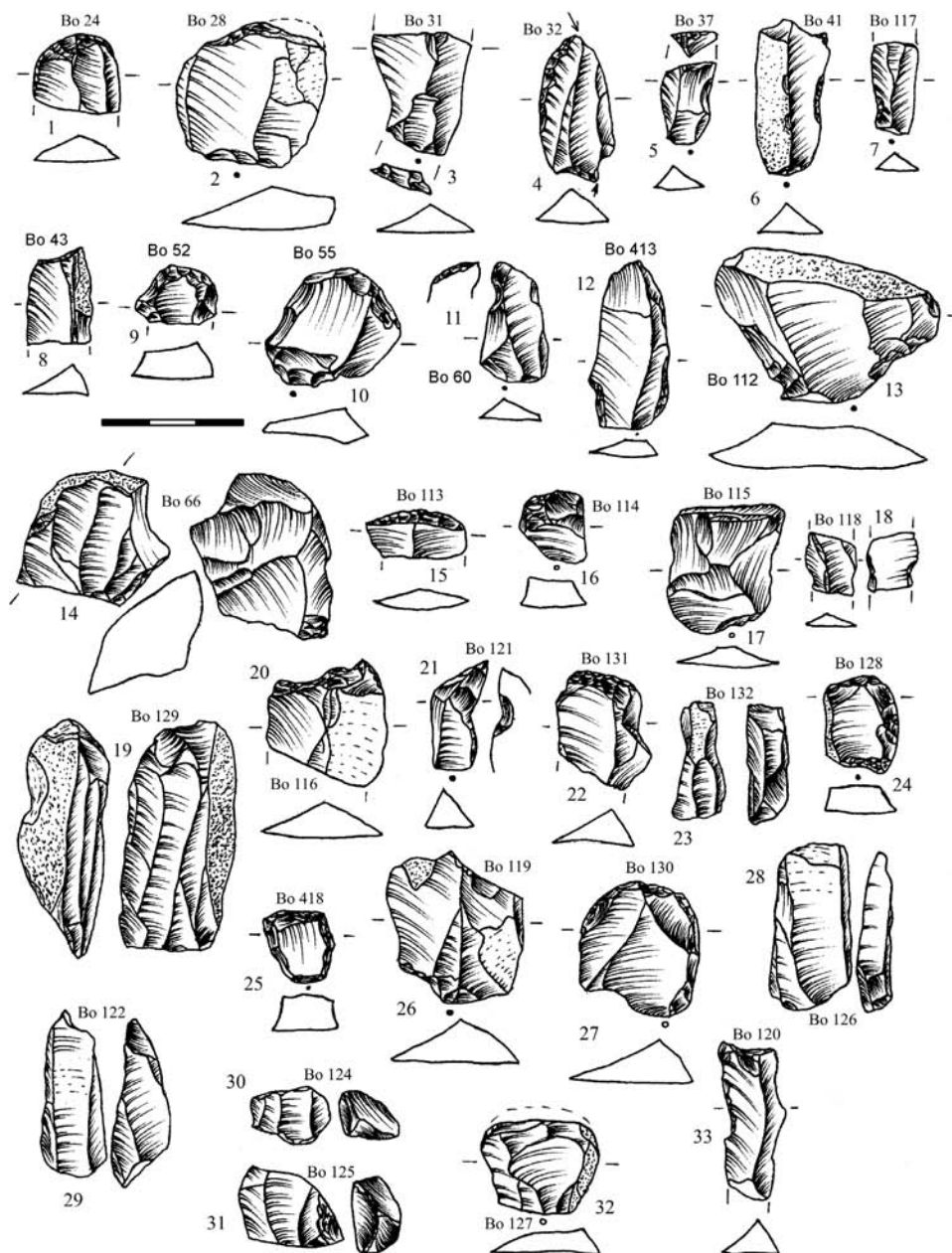
Na druhém místě co do počtu jsou poněkud překvapivě vrtáky (20 ks; 17,5 %), především díky velkému množství nevýrazných tvarů či zobců (9 ks; 7,9 %; *obr. 3: 1, 2, 7, 16; 4: 20, 26; 7: 4; 9: 4*). Zajímavé je zde přednostní využívání radiolaritů (5 ks). Regulérních vrtáků bylo zachyceno osm (7 %; *obr. 3: 15; 4: 21; 5: 17; 7: 14, 17, 20; 8: 13; 9: 3*), třemi kusy (2,6 %) jsou zastoupeny drobné vrtáčky (*obr. 4: 6, 8, 33*), kdy opět převažují eratické silicity.

Mezi rydly, vyskytujícími se ve dvanácti exemplářích (10,5 %), dominují rydla hranová, vyráběná především na šikmé retuši (5 ks; 4,4 %; *obr. 5: 22; 6: 7; 7: 10, 21; 9: 7*), méně na vkleslých (1 ks; 0,9 %; *obr. 3: 23*) a vyklenutých retuších (1 ks; 0,9 %; *obr. 5: 2*). U některých kusů nelze vyloučit, že se jedná o hroty přeražené při nárazu (*obr. 5: 22*). Z ostatních rydel se objeví dvě boční klínová rydla (1,8 %; *obr. 10: 15, 21*) a dvě klínová rydla několikanásobná (1,8 %; *obr. 6: 2; 10: 18*).

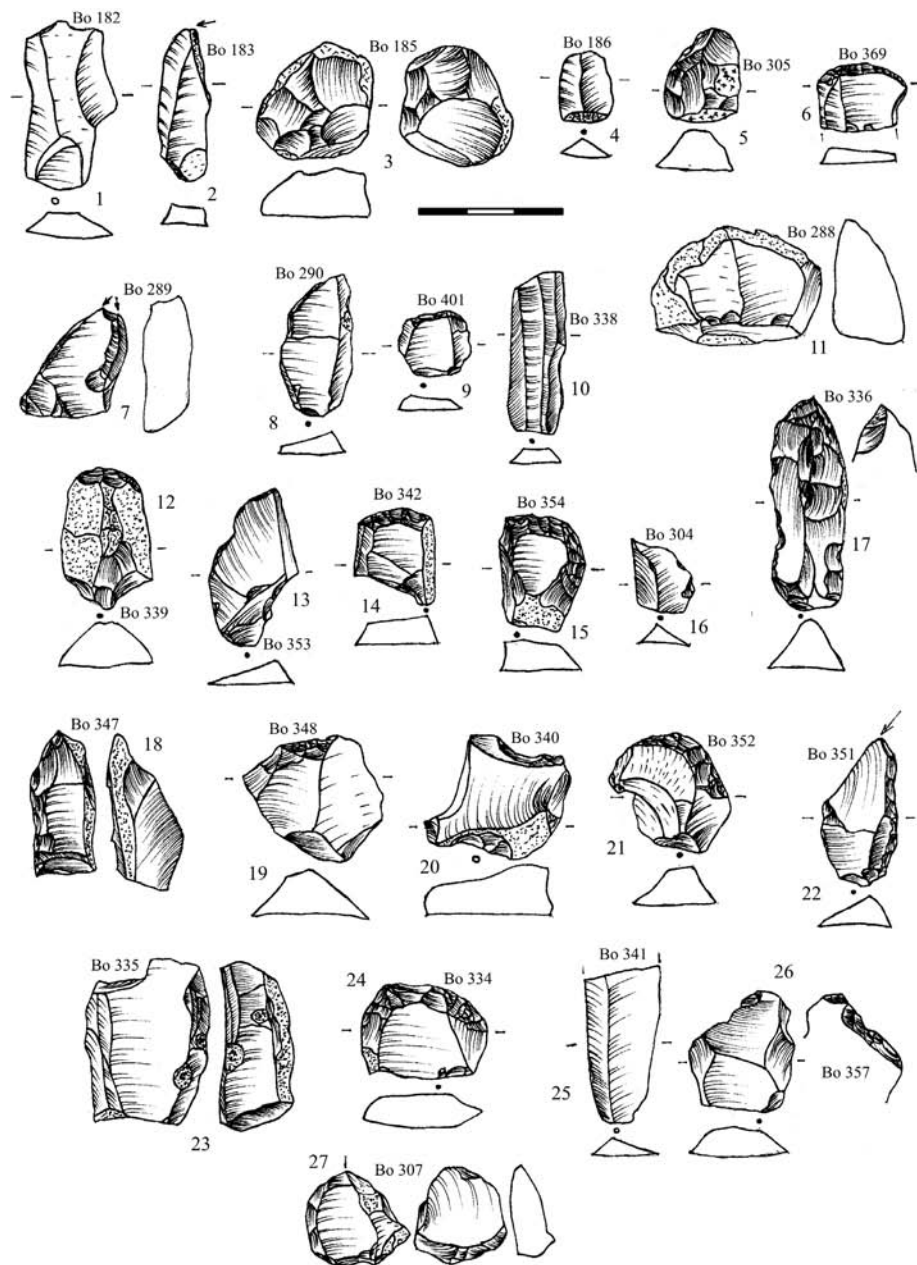
Obr. 3. Bohuňovice 6 – 1, 2, 16 nevýrazné vrtáky/zobce; 3 vrub; 4 úštěpové škrabadlo; 5 „outrepassé“; 6, 8 čepel s vkleslou retuší; 7 vrtáček; 9, 12, 20, 21, 27, 28 jádra; 10 čepelka; 11 čepel s opotřebením; 13, 22, 24, 26 nehtovitá škrabadla; 14 úštěp s bokem jádra; 15 vrták; 17, 19 čepele; 18 čepel s proximálním zúžením; 23 rydlo na vkleslé retuši; 25 hrot s vrubem.

Fig. 3. Bohuňovice 6 – 1, 2, 16 hooks; 3 notch; 4 flake endscrapers; 5 „outrepassé“; 6, 8 notched blade; 7 tiny borer; 9, 12, 20, 21, 27, 28 cores; 10 bladelet; 11 blade with use/wear traces; 13, 22, 24, 26 thumbnail endscrapers; 14 flake from core's flank; 15 borer; 17, 19 blades; 18 blade with proximal notch; 23 burin on concave retouch; 25 shouldered point.

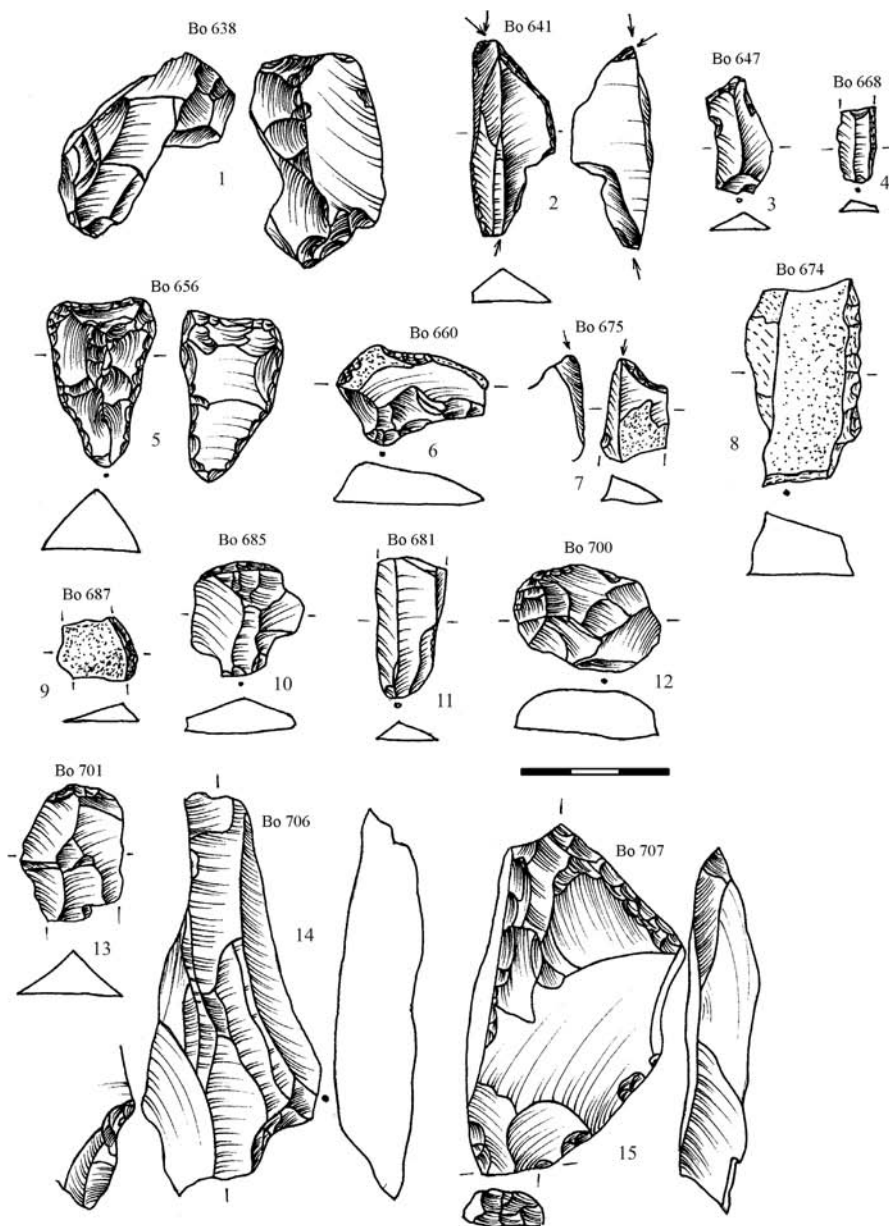
Obr. 4. Bohuňovice 6 – 1, 5, 9, 15, 16, 22, 24, 25, 32 nehtovitá škrabadla; 2, 27 úštěpová škrabadla; 3 čepel; 4 obloukový nožik; 6, 8, 20, 26, 33 nevýrazné vrtáky/zobce; 7 čepelka s vrubem; 10 odštěpovač; 11 opotřebená čepel; 12 čepel s vrubem; 13 preparační úštěp; 14, 19, 23, 28–31 jádra; 17 preparační úštěp; 18 čepel s ventrální retuší; 21 vrták.

Fig. 4. Bohuňovice 6 – 1, 5, 9, 15, 16, 22, 24, 25, 32 thumbnail endscrapers; 2, 27 flake endscrapers; 3 blade; 4 arched back point; 6, 8, 20, 26, 33 hooks; 7 shouldered bladelet; 10 splitter; 11 blade with use/wear traces; 12 shouldered blade; 13 preparation flake; 14, 19, 23, 28–31 cores; 17 preparation flake; 18 blade with ventral retouch; 21 borer.

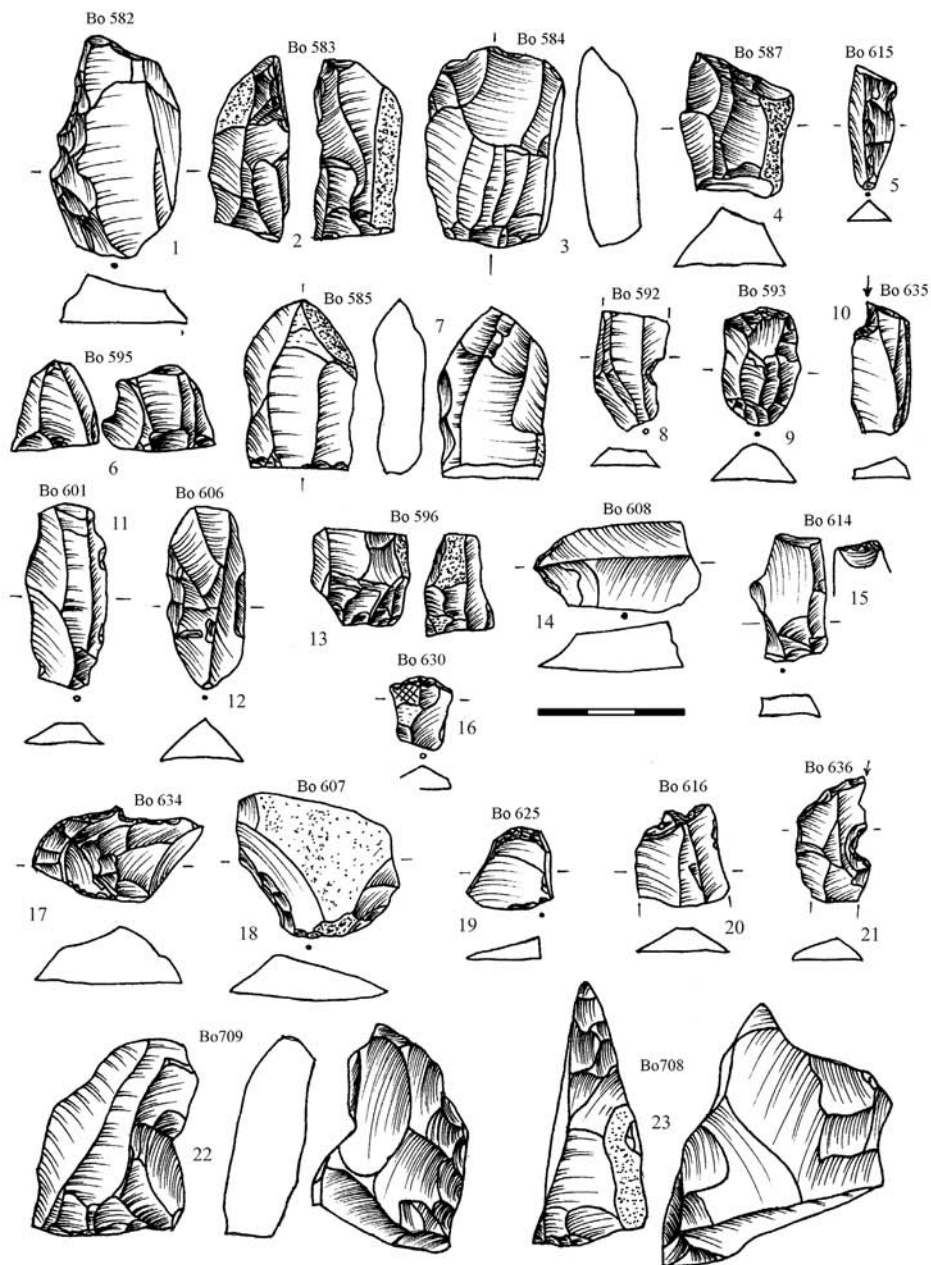
Obr. 5. Bohuňovice 6 – 1, 4, 16 úštěpy; 2 rydlo na vyklenuté retuši; 3, 5, 7, 11, 18, 23, 27 jádra; 6, 9, 14, 15 thumbnail endscrapers; 8 obloukový nožík; 10, 25 čepel; 12, 19, 21, 24 úštěpová škrabadla; 13 čepel s bokem jádra; 17 vrták; 20 vrub; 22 rydlo na šikmé retuši; 26 odštěpovač.

Fig. 5. Bohuňovice 6 – 1, 4, 16 flakes; 2 burin on convex retouch; 3, 5, 7, 11, 18, 23, 27 cores; 6, 9, 14, 15 thumbnail endscrapers; 8 arched back point; 10, 25 blades; 12, 19, 21, 24 flake endscrapers; 13 blade from core's flank; 17 borer; 20 notch; 22 burin on oblique retouch; 26 splitter.

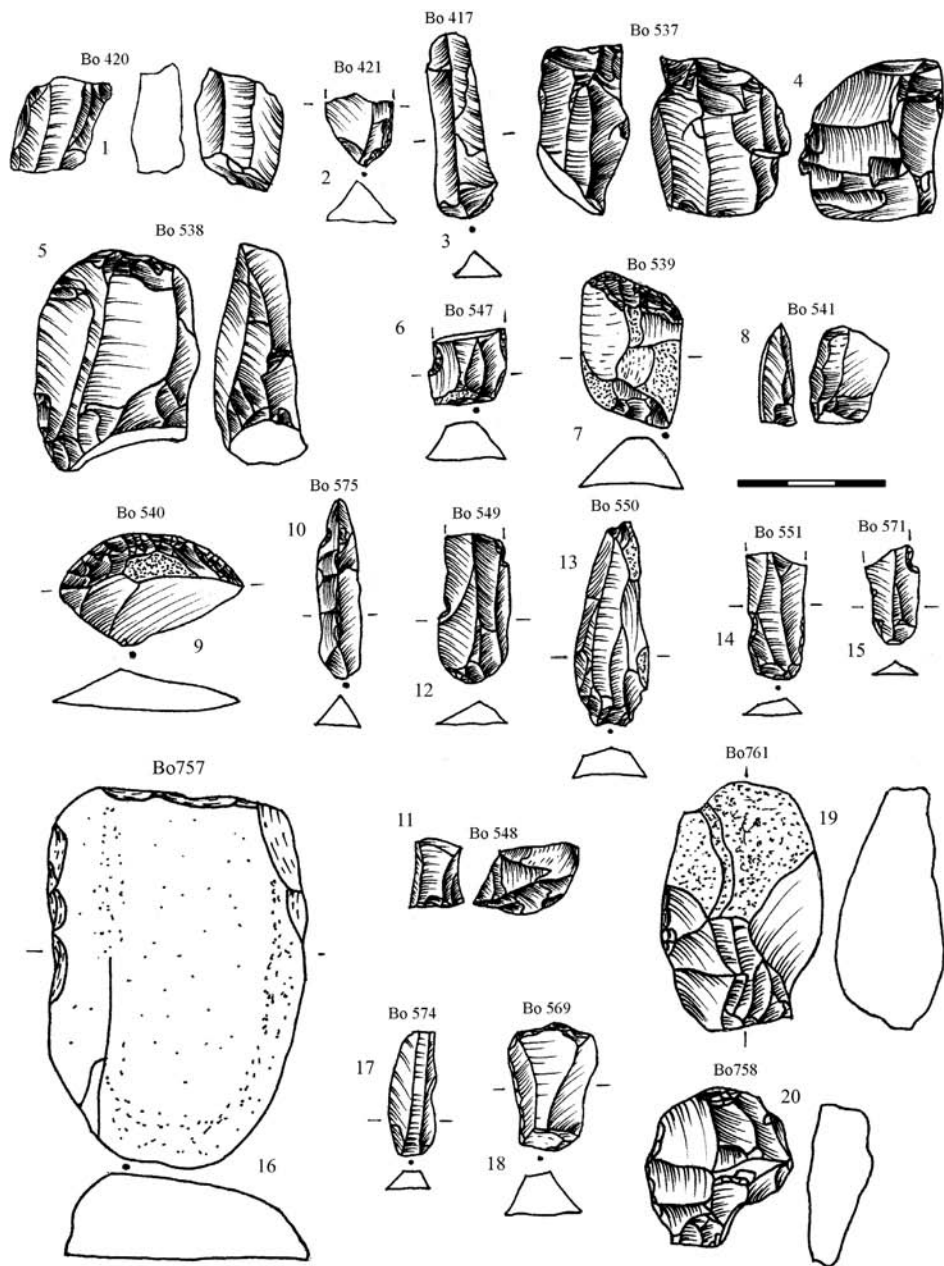
Obr. 6. Bohuňovice 6 – 1, 14, 15 jádra; 2 několikanásobné klínové rydlo; 3 vklesle retušovaná čepel; 4 čepelka s otupeným bokem; 5 hladítko/lžička; 6, 10, 12 úštěpová škrabadla; 7 rydlo na vkleslé retuši; 8 drasadlo; 9 retušovaný fragment; 11 čepel; 13 nevýrazné čepelové škrabadlo.

Fig. 6. Bohuňovice 6 – 1, 14, 15 cores; 2 multiple burin; 3 blade with concave retouch; 4 backed bladelet; 5 polisher/spoon; 6, 10, 12 flake endscrapers; 7 burin on concave retouch; 8 sidescraper; 9 retouched fragment; 11 blade; 13 atypical blade endscraper.

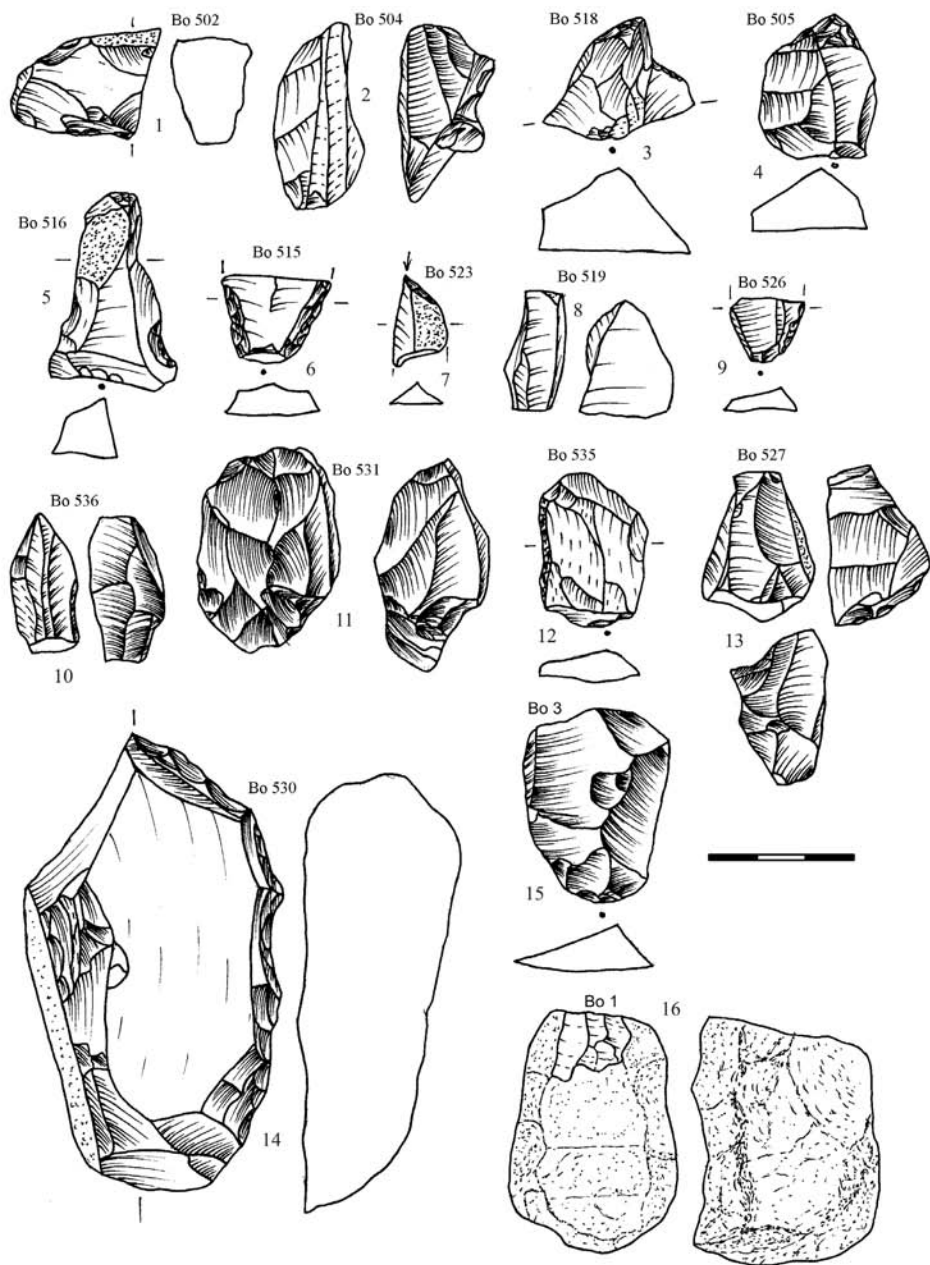
Obr. 7. Bohuňovice 6 – 1 drasadlo; 2, 3, 6, 7, 13, 22, 23 jádra; 4 nevýrazný vrták/zobec; 5, 8 vklesele retušované čepele; 9 úštěpové škrabadlo; 10, 21 rydla na šikmé retuši; 11, 12 čepele s opotřebením; 14, 17, 20 vrtáky; 15 odštěpovač; 16, 19 nehtovitá škrabadla; 18 vrub.

Fig. 7. Bohuňovice 6 – 1 sidescraper; 2, 3, 6, 7, 13, 22, 23 cores; 4 hook; 5, 8 blade with concave retouch; 9 flake endscraper; 10, 21 burins on oblique retouch; 11, 12 blades with use/wear traces; 14, 17, 20 borers; 15 splitter; 16, 19 thumbnail endscrapers; 18 notch.

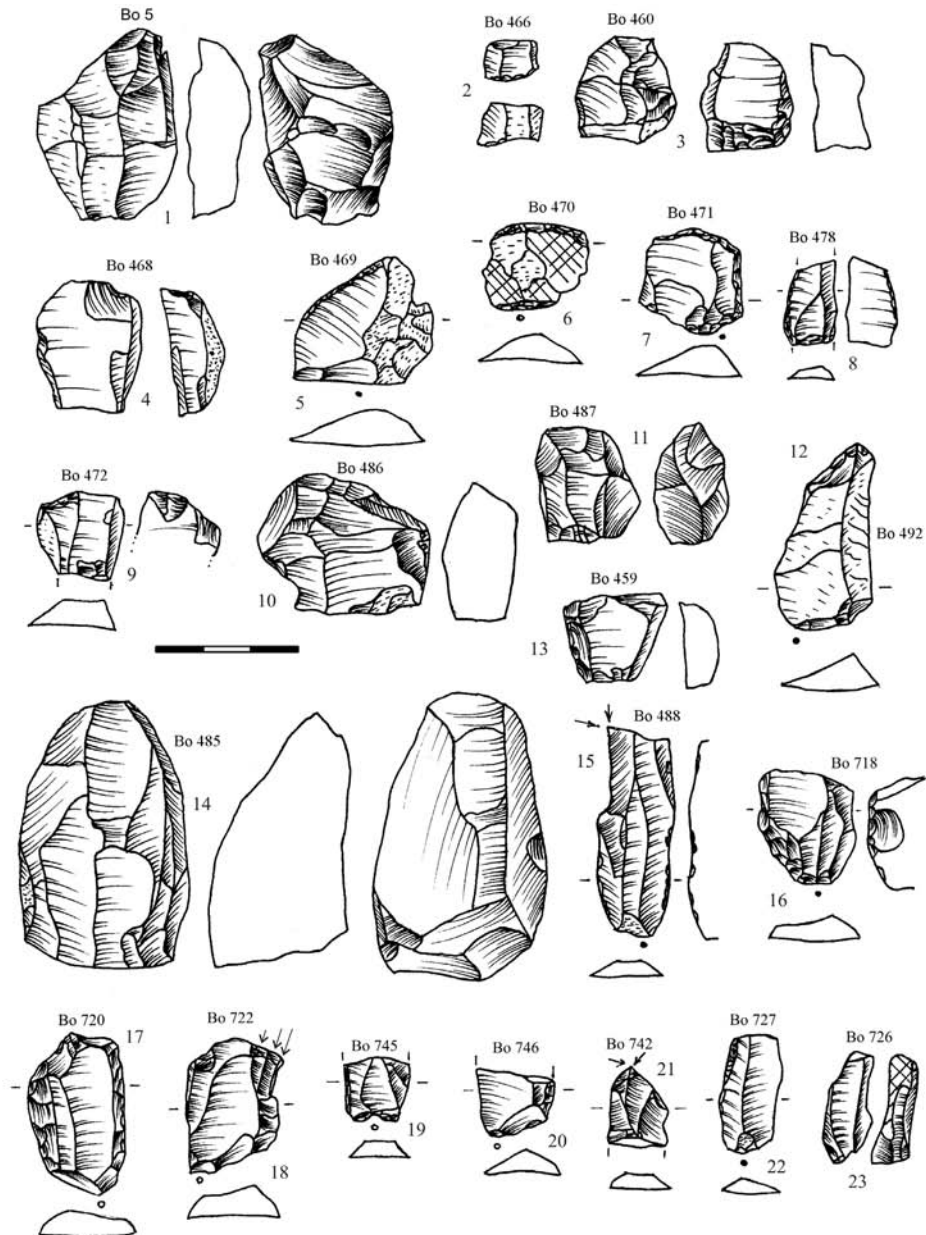
Obr. 8. Bohuňovice 6 – 1, 4, 5, 8, 11, 19, 20 jádra; 2 čepel s jednostrannou retuší; 3 čepel; 6, 10, 12, 14, 15 čepel s vlnitou retuší; 7 nevýrazné kýlové škrabadlo; 9 vějířovité škrabadlo; 13 vrták; 16 drasadlo; 17 čepelka; 18 ústěpové škrabadlo.

Fig. 8. Bohuňovice 6 – 1, 4, 5, 8, 11, 19, 20 cores; 2 blade with lateral retouch; 3 blade; 6, 10, 12, 14, 15 blades with concave retouch; 7 atypical keeled endscraper; 9 fan-like endscraper; 13 borer; 16 sidescraper; 17 bladelet; 18 flake endscraper.

Obr. 9. Bohuňovice 6 – 1, 2, 8, 10, 11, 13, 16 jádra; 3 vrták; 4 nevýrazný vrták/zobec; 5 nevýrazný kýlové škrabadlo; 6 čepel s oboustrannou retuší; 7 rydlo na šikmé retuši; 9, 12 čepel/úštěp s jednostrannou retuší; 14 drasadlo; 15 úštěp.

Fig. 9. Bohuňovice 6 – 1, 2, 8, 10, 11, 13, 16 cores; 3 borer; 4 hook; 5 atypical keeled endscraper; 6 blade with bilateral retouch; 7 burin on oblique retouch; 9, 12 flake/blade with lateral retouch; 14 sidescraper; 15 flake.

Obr. 10. Bohuňovice 6 – 1–4, 10, 11, 13, 14, 23 jádra; 5 úštěp s šikmou retuší; 6, 7 dvojitá škrabadla; 8, 16 čepel/úštěp s ventrální retuší; 9 odštěpovač; 12 úštěp s opotřebením; 15 klínové rydlo boční; 17 křesadlo; 18 několikanásobné klínové rydlo; 19 čepelka s otupeným bokem; 20 retušovaný fragment; 21 klínové rydlo střední; 22 čepel s boční retuší.

Fig. 10. Bohuňovice 6 – 1–4, 10, 11, 13, 14, 23 cores; 5 flake with oblique retouch; 6, 7 double endscrapers; 8, 16 blade/flake with ventral retouch; 9 splitter; 12 flake with use/wear traces; 15 lateral burin; 17 flint; 18 multiple burin; 19 backed bladelet; 20 retouched fragment; 21 central burin; 22 blade with lateral retouch.

U jednoho z nich je proximálním rydlovým úderem vypracován vrub, zřejmě pro uchycení v násadě. Tomu by odpovídaly i dvě pod zvětšením i makroskopicky viditelná opotřebení přibližně v prostředku čepele, kde násada patrně končila (*obr. 11*; např. *Rots – Van Peer – Vermeersch 2011*). Jeho celkový tvar rovněž nevylučuje funkci hrotu, ačkoliv opotřebované hrany tomu nenasvědčují (technika proximálního rydlového úderu je ovšem známa u hamburgenkých hrotů: *Burdukiewicz 1986*, 145). U rydel je více než jinde patrná preference jedné suroviny, a to eratických silicítů. Až na jeden exemplář, vyrobený z kvalitnější variety rohovce Krumlovského lesa, jsou všechna rydla vyrobena právě ze severského pazourku.

Jedenadvaceti exempláři (18,4 %) jsou zastoupeny různě retušované čepele a úštěpy. Mezi nimi převažují polotovary s vkleslou retuší (10 ks; 8,8 %; *obr. 3: 6, 8; 6: 3; 7: 5, 8; 8: 6, 10, 12, 14, 15*), o dost vzácnější jsou čepele a úštěpy s jednostrannou dorsální či ventrální retuší (celkem 7 ks; 6,1 %; *obr. 4: 18; 8: 2; 9: 9, 12; 10: 8, 16, 22*) a dvě čepele se zúžením (1,8 %; *obr. 3: 18; 4: 12*), snad kvůli zasazení do násady. Ojedinelé jsou pak šikmo a oboustranně retušované exempláře (po 1 ks; 0,9 %; *obr. 9: 6; 10: 5*).

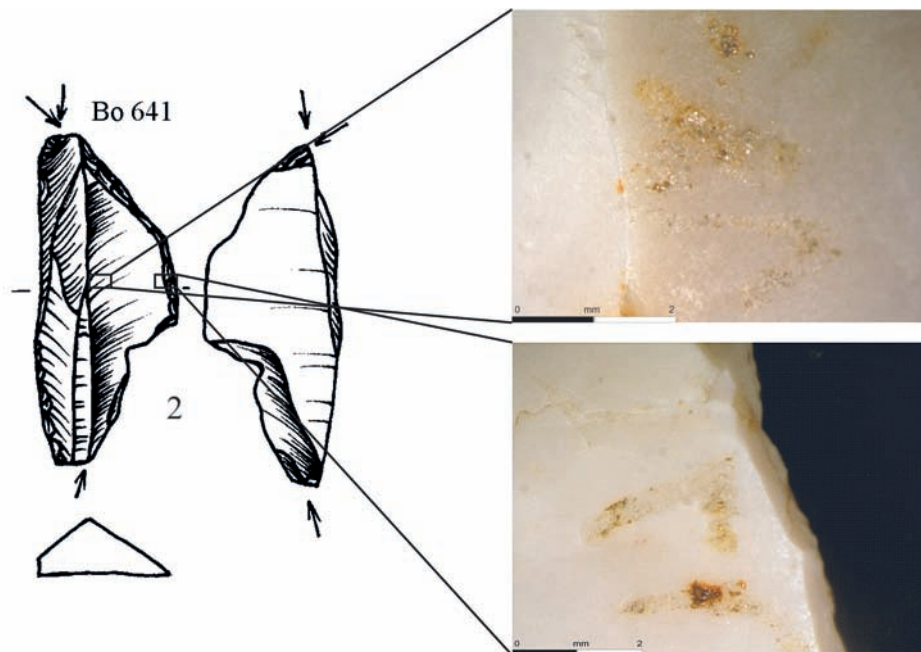
Hrubozrných nástrojů je patnáct (13,2 %). Nejpočetnější jsou odštěpovače (5 ks; 4,4 %; *obr. 4: 10; 5: 26; 7: 15; 10: 9*), vruby (4 ks; 3,5 %; *obr. 3: 3; 5: 20; 7: 18*) a drasadla (po 4 ks; vždy 3,5 %; *obr. 6: 8; 7: 1; 8: 16; 9: 14*). Poslední z nich je dosti masivní, připomínající spíše středopaleolitický nástroj. Jak ale ukázaly dřívější výzkumy v Čechách a na Moravě, makrolitické nástroje bývají součástí jak pozdně paleolitických (např. *Vencl 1966*, *obr. 128, 129; Vencl et al. 2006*, *obr. III*), tak mezolitických (*Vencl 1976, 77; Vencl et al. 2006, 87–88*) industrií. Ojedinelý je otloukač a hladítko (po 1 ks; 0,9 %; *obr. 6: 5*). Druhé zmíněné je vyrobené z variety III rohovce z Krumlovského lesa (určení A. Přichystal), v tomto případě atypicky kropenaté. Jeho hrany jsou dosti zaoblené a poněkud připomíná lžičku (srov. *Oliva 1982, 626* pro etnologické analogie). Celkově není u hrubozrných nástrojů zřetelná převaha eratických silicítů a používala se zde širší škála surovin.

Málo početná (6 ks; 5,3 %), ale typologicky významná je skupina drobnotvarých nástrojů. Charakteristické pro řadu mlado- a pozdně paleolitických industrií střední Evropy jsou čepelky s otupeným bokem (zde 2 ks; 1,8 %; *obr. 6: 4; 10: 19*), zato obloukové nožíky (2 ks; 1,8 %; *obr. 4: 4; 5: 8*) jsou typické spíše jen pro pozdní paleolit. Jeden z těchto hrotů (*obr. 4: 4*) byl zřejmě při nárazu poškozen, čímž vznikl na distální i proximální straně pseudorydlový úder (např. *Iovita et al. v tisku*). Rovněž čepelky (1 ks; 0,9 %; *obr. 4: 7*) a hroty (1 ks; *obr. 3: 25*) s vrubem se vyskytují v pozdním paleolitu, zejména severně od území dnešních Čech a Moravy. Hrot je dosti masivní, přeražený ovšem nárazem, vytvářejícím dva pseudorydlové údery. Vrub je krátký, ale retuš strmá a výrazná. Funkci projektilů nelze vyloučit, ale bez mikroskopické analýzy zatím ani potvrdit, rovněž u některých noretušovaných hrotitých úštěpů (*obr. 5: 16*). Některé další retušované artefakty nelze pro fragmentárnost typologicky zařadit (*obr. 6: 9*).

Diskuse

Otázku chronologického a kulturního zařazení souboru lze řešit na základě typologie nástrojů, technologie těžby, celkové metriky a tvaru artefaktů, stupně patinace, či zastoupení surovin, samozřejmě za předpokladu, že je soubor alespoň z větší míry homogenní.

Převaha hranolových jader napovídá spíše čepelové těžbě, jejich úprava je však např. oproti magdalénienu jednodušší (srov. *Nerudová – Neruda 2010, 76; Voláková 2001, 105–106*) – zadní či boční hřebenové úpravy jsou výjimečné a dominuje prostá zadní plochá úprava, převažující v řadě dalších tuzemských pozdně paleolitických lokalit (*Moník 2005, 87*). Převaha jednodopodstavových jader je typická nejen pro pozdní paleolit i mezolit (např. *Vich 1999, 25; Valoch 1978, 25*) Čech a Moravy, ale i pro industrie witowienu a tarnowienu západního Polska (*Kozłowski – Kozłowski 1996, 81, 83*). Také průměrné rozměry jader (průměrná délka 3,27 cm) jsou v Bohuňovicích oproti magdalénienským jádrům menší (viz *Voláková 2001, tab. 3*), ačkoliv převyšují většinu jader pozdně paleolitických lokalit, u kterých došlo k metrickým analýzám (např. *Tišnov 2,85 cm; Uherské Hradiště-„Sady“ 3,05 cm; Vladislav 2,85 cm*). O to více zarážející jsou malé rozměry místních jader ze spongolitu

Obr. 11. Bohuňovice 6 – rydlo se stopami zasazení do násady a snad zbytky organické hmoty.
 Fig. 11. Bohuňovice 6 – burin with traces of rafting and possibly remnants of organic matter.

typu Ústí (tab. 2). Srovnáním délky jader z této suroviny mezi Bohuňovicemi, mezolitickou stanicí ve Vlčkově 1c (za poskytnutí metrických údajů děkujeme K. Čulákové) a předneolitickou kolekcí z Vračovic 1 (kde se mezi jádra jiná surovina nevyskytuje; *Vích 1999*, 20, 210–211) zjistíme, že jádra z Bohuňovic jsou nejen kratší než jádra z jiných surovin v téže lokalitě, ale jsou také kratší než jádra z Vračovic i Vlčkova. Pokud se tedy nástup mezolitu nese v duchu mikrolitizace štípané industrie (*Svoboda 2008*, 233; *Vencl 2006*, 437), je v Bohuňovicích pravděpodobná mezolitická intruze v podobě přinejmenším části artefaktů z rohovce typu Ústí nad Orlicí. Důraz na lokální zdroje by v tomto případě odpovídal mezolitické ekonomii (*Vencl 1993*, 149), ačkoliv ani vzdálenost preferovaných výchozů kolem 80 km nebyla často překážkou, jak ukazují například výzkumy v jihozápadních Čechách (*Šída et al. 2012*, 128).

Zatímco tedy převaha eratických silicítů v rámci surovin ukazuje na pozdně paleolitické stáří souboru, zastoupení lokálního spongolitu typu Ústí nad Orlicí napovídá mezolitickému stáří části industrie (srov. *Vích 1999*, 25; *Vencl 2006*, 438). Právě na Vysokomýtsku je spongolit typu Ústí dominantní surovinou v prakticky všech mezolitických lokalitách.

Morfologie cílových polotovarů, jak nepravidelných čepelí, tak úštěpů, napovídá v Bohuňovicích opět závěru pleistocénu nebo počátku holocénu. Výjimkou jsou obě přítomná jádra z rohovce krakovo-čenstochovské jury (obr. 6: 14, 15), která se svými rozměry (délka 8,03 a 7,35 cm) od ostatních výrazně liší. Jejich nepravidelný tvar ale nesvědčí pro neolitické stáří, kdy byly rohovce z okolí Krakova masově využívány i na území Moravy a Horního Slezska (*Janák – Přichystal 2007*, 20–21). Možným vysvětlením zde může být vliv industrií Severoevropské nížiny, kde v období mladšího dryasu i části preboreálu existovaly skupiny s řapovými hroty (tanged piece technocomplex = TPT; swidérien, ahrensburgien), hospodařící s kvalitními surovinami a získávající polotovary z jader velkých rozměrů (např. *Kozłowski – Kozłowski 1996*; *Kozłowski 2006*; *Libera – Széliga 2006*).

Swidérské osídlení je přitom poměrně hustě doloženo v polském Kłodzku a v Horním Slezsku vůbec (Płonka 1995, ryc. 24; Ginter 1974, Abb. 6). Pokud jeho vliv zasahoval i na území dnešních východních Čech, ideálním koridorem z Kladska by bylo povodí Tiché Orlice severovýchodně od Bohuňovic. Naopak, chronologicky zřejmě starší (allerødské) kultury witowieniu a tarnowieniu se vyznačují drobnějšími jádry, celkově podobnějšími pozdně paleolitickým industriím z území Čech a Moravy (srov. Kozłowski – Kozłowski 1996, 83).

Z hlediska typologie ukazuje výskyt obloukových nožíků spolu s čepelkami s otupeným bokem na pozdní paleolit, což by potvrzovala i méně chronologicko-kulturně významná škrabadla a rydla. Neobvyklé je zvýšené množství vrťáků, jedná se zde ovšem o hrubší formy, které se nepodobají ani magdalénienským, ani epimagdalénienským (např. Valoch 2001, Abb. 9, 16; Nerudová – Neruda 2010, obr. 2: 27–31 aj.). Magdalénienské soubory rovněž obvykle vykazují větší procento čepelí a čepelků s otupeným bokem. Čepelky a hroty s vrubem se kromě skupin mazovského cyklu (TPT) objevují i v jiných pozdně paleolitických kulturách jak v Polsku, tak na českém území (např. Kozłowski – Kozłowski 1975, tabl. 49/22; Moník 2012, fig. 3: 15, atd.)

Proti zařazení do mezolitu zde mluví absence geometrických mikrolitů, které se ovšem v celém regionu vyskytují pouze v početnějších mezolitických kolekcích (Vích 1999, 26). Míra patinace štípané industrie není příliš spolehlivým chronologickým indikátorem, v případě Bohuňovic, kde je slabě patinováno 42 % artefaktů, ale přinejmenším nevyklučuje pozdně paleolitické stáří souboru. Pro úplnost uvedme, že pokud se v mezolitických kolekcích v regionu vyskytnou suroviny jiné, než spongolity typu Ústí nad Orlicí, patinovány nejsou. Z hlediska kulturního zařazení by soubor nejlépe odpovídal pozdně paleolitickým souborům z lokalit pod širým nebem, které neodpovídají ani epimagdalénienu, ani jiné jasně definované pozdně paleolitické skupině (swidérien, skupina Federmesser) a náležející zřejmě do širšího okruhu azilodních industrií (pro které Svoboda et al. /2002, 243/ vyčlenili na Moravě pojem tišnovien).

Množství rozdílných typů surovin zpracovávaných v Bohuňovicích naznačuje, že se zde pravděpodobně jednalo o vícenásobné osídlení. Nezvyklé, nicméně v minulosti v pozdním paleolitu Moravy doložené (lokality Kůlna, Uherské Hradiště – „Sady“ a Třebíč I; Valoch 2001, 124; Moník 2005, 49, 80), je zastoupení rohovce krakovsko-čenstochovské jury. Přítomný deskovitý rohovec byl spolu s rohovci ortenburské jury hojně využíván v pozdním paleolitu jižních a jihozápadních Čech (Šída et al. 2012, 127; Eigner 2013, 133). V Bohuňovicích se jedná o nejuvýchodnější zaznamenaný výskyt těchto dvou surovin v pozdním paleolitu Čech a Moravy a v případě rohovce typu Flintsbach prozatím i v celém pozdním paleolitu střední Evropy. Jejich přítomnost může indikovat vliv skupiny Atzenhof-Hradiště (AH) jižních a jihozápadních Čech a přilehlé části Německa (Vencl 1999, 294; Schönweiss 1992). Na druhé straně se vyskytují horniny typické pro pozdní paleolit Moravy, konkrétně rohovce z Krumlovského lesa, eratické silicity, rohovce typu Olomučany, spongolity západní Moravy, křišťál, radiolarit a opál (např. Vokáč 2003, 106), indikující kontakty s územím ležícím jižně a jihovýchodně od Bohuňovic. Kromě místních (do 30 km) zdrojů (32,2 %) je tedy patrné zásobování surovinami ze severu (40 %), z jihovýchodu (4,5 %), jihu (8,6 %) a v menší míře z jihozápadu (0,6 %). Podobná škála surovin je typická pro většinu moravských pozdně paleolitických lokalit, kde ovšem až na ojedinělé používání křemenců severozápadních Čech (Vokáč 2003, 226) nepozorujeme západní importy. Zdá se tedy, že významnou bariérou rozdělující současné české a moravské skupiny byla v pozdním paleolitu Českomoravská vrchovina. Dokládá to i surovinová skladba pozdně paleolitických lokalit jihozápadní Moravy, kde nebyly využívány ani bavorské, ani jihočeské rohovce (s výjimkou lokalit Číchov /J. Eigner, osobní sdělení/ a Vladislav I, kde byly nově identifikovány rohovce ortenburské jury). Zastoupení rohovců z Krumlovského lesa (JZ Morava) v lokalitách pozdního paleolitu jižních Čech je sice doložené (Vencl et al. 2006, 359), ale minimální. Zásobování českého území bavorskými rohovci přes pohorí Šumavy bylo přitom poměrně intenzivní (Eigner 2013, 133). Ukazuje se opět (srov. Svoboda 1999, 72), že u pohorí tvořících v paleolitu Čech a Moravy geomorfologickou bariéru hrála hlavní roli jejich rozloha, nikoliv výška. S přirozenou hranicí mohla samozřejmě souviset i hranice kulturní, kterou ale v pozdním paleolitu Čech a Moravy nelze na základě štípané industrie často rozlišit.

Závěr

Typologie nástrojů společně s poměrně jednoduchou technologií těžby jader, patinací části artefaktů a škálou surovin naznačující kontakty na poměrně širokém území napovídají, že soubor z Bohuňovic byl vyroben pozdně paleolitickou skupinou ovlivněnou tradicí obloukových hrotů a je analogický industriím označovaným na Moravě jako tišnovien (*Svoboda et al. 2002, 243*). Od současných moravských kolekcí se ovšem liší přítomností importů z jihozápadu a poměrně slabým zastoupením rohovců z Krumlovského lesa, od ostatních českých kolekcí pak zvýšeným zastoupením silicitů z území dnešní Moravy a v případě radiolaritů zřejmě i Slovenska. Přítomnost silicitů krakovsko-čenstochovské jury by mohla svědčit o vlivu skupin Severoevropské nížiny. Celková variabilita surovin a množství artefaktů nasvědčují, že se v Bohuňovicích jednalo o vícenásobné osídlení. Přinejmenším část artefaktů vyrobených z rohovce typu Ústí nad Orlicí je zřejmě mezolitickou intruzí.

Autoři děkují prof. Antonínu Přichystalovi za surovinové určení problematických kusů štípané industrie.

Literatura

- Batík, P. – Čurda, J. – Kašpárek, M. – Lysenko, V. – Maňour, J. – Müller, V. – Pálenský, P. – Růžička, M. – Růžičková, B. – Tomášek, M. 1994: Vysvětlivky k souboru geologických a ekologických účelových map přírodních zdrojů v měřítku 1 : 50 000, list 24–34: Ivančice. Praha.
- Burdukiewicz, J. M. 1986: The Late Pleistocene shouldered point assemblages in Western Europe. Leiden.
- Czudek, T. 2005: Vývoj reliéfu krajiny České republiky v kvartéru. Brno.
- Čuláková, K. 2011: Osídlení Sloupnicka před příchodem zemědělců. Orlické hory a Podorlicko 18, 31–58.
- Demek, J. – Mackovčín, P. edd. 2006: Zeměpisný lexikon ČR. Hory a nížiny. Brno.
- Eigner, J. 2013: Pozdně paleolitické a mezolitické osídlení česko-bavorského příhraničí na příkladu vybraných regionů. Ms. diplom. práce, MU Brno.
- Elburg, B. 2013: Ortenburger Jura [Online]. Přístupné na: <http://flintsource.net/nav/frm_mapflint.html>, cit. 11. 5. 2013.
- Ginter, B. 1974: Spätpaläolithikum in Oberschlesien und im Flussgebiet der oberen Warta. *Prace Archeologiczne, Zeszyt 17*. Warszawa-Kraków.
- Inizan, M.-L. – Reduron-Ballinger, M. – Roche, H. – Tixier, J. 1999: Technology and terminology of knapped stone. Nanterre.
- Iovita, R. – Schönekeß, H. – Gaudzinski-Windheuser, S. – Jäger, F. v tisku: Projectile impact fractures and launching mechanisms: results of a controlled ballistic experiment using replica Levallois points. *Journal of Archaeological Science*.
- Janák, V. – Přichystal, A. 2007: Distribuce silicitů krakovsko-čenstochovské jury na Moravě a v Horním Slezsku v neolitu a na počátku eneolitu. *Památky archeologické* 98, 5–30.
- Kozłowski, S. K. 2006: Mapping the Central/East European Terminal/Earliest Mesolithic. *Archaeologia Baltica* 7, 29–35.
- Kozłowski, J. K. – Kozłowski, S. K. 1996: Le Paléolithique en Pologne. Grenoble.
- Libera, J. – Szeliga, M. 2006: Late Palaeolithic workshops in the Lublin region, based on the local Cretaceous flint resources, through the prism of new discoveries. An overview of the issue. *Archaeologia Baltica* 7, 160–177.
- Marks, L. 2005: Pleistocene glacial limits in the territory of Poland. *Przeгляд Geologiczny* 53, 988–993.
- Moník, M. 2005: Pozdní paleolit na Moravě. Ms. diplom. práce, MU Brno.
- 2012: Hunter-gatherer site at Vladislav (Třebíč district). *Archeologické rozhledy* 64, 508–524.
- Nerudová, Z. – Neruda, P. 2010: Technologický a typologický rozbor kamenné štípané industrie z jeskyně Balcarka. In: Z. Nerudová ed., *Jeskyně Balcarka v Moravském krasu*, Brno, 67–82.
- Oliva, M. 1982: Variabilita paleolitických industrií a lidské chování – pokus o dialektický přístup ke vztahu vývoje nástrojů a společnosti. *Archeologické rozhledy* 34, 622–647.
- 2000: Gravettienská sídliště u Dolních Věstonic. *Acta Musei Moraviae – sci. soc.* 85, 29–108.

- Oliva, M. 2008:* Paleolitické osídlení litické exploatační oblasti Krumlovský les. *Acta Musei Moraviae – sci. soc.* 93, 3–38.
- 2010: Právěké hornictví v Krumlovském lese. Brno.
- Płonka, T. 1995:* Osadnictwo paleolityczne i mezolityczne pod grodziskiem wczesnośredniowiecznym w Bardzie, w Sudetach środkowych. *Studia Archeologiczne* 26, 65–122.
- Příchystal, A. 2009:* Kamenné suroviny v pravěku východní části střední Evropy. Brno.
- Rots, V. – Van Peer, P. – Vermeersch, P. M. 2011:* Aspects of tool production, use, and hafting in Palaeolithic assemblages from Northeast Africa. *Journal of Human Evolution* 60, 637–664.
- Ruttkay, E. 1970:* Das jungsteinzeitliche Hornsteinbergwerk mit Bestattung von der Antonshöhe bei Mauer (Wien 23). *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 100, 70–83.
- Schild, R. 1960:* Extension des éléments de type tarnowien dans les industries de l'extrême fin du Pleistocène. *Archaeologia Polona* 3, 7–64.
- Schönweiss, W. 1992:* Letzte Eiszeitjäger in der Oberpfalz. Zur Verbreitung der Atzenhofener Gruppe des Endpaläolithikums in Nordbayern. Pressath.
- Svoboda, J. 1999:* Čas lovců: Dějiny paleolitu, zvláště na Moravě. Brno.
- 2008: The Mesolithic of the Middle Danube and Upper Elbe Rivers. In: G. Bailey – P. Spikins eds., *Mesolithic Europe*, Cambridge University Press, 221–237.
- Svoboda, J. – Havlíček, P. – Ložek, V. – Macoun, J. – Musil, R. – Příchystal, A. – Svobodová, H. – Vlček, E. 2002:* Paleolit Moravy a Slezska. 2. aktualizované vydání. Brno.
- Šída, P. 2004:* Pozdně paleolitická industrie z hradiště u Dolánek, k. ú. Daliměřice (okr. Semily). *Archeologie ve středních Čechách* 8, 77–102.
- Šída, P. – Prostředník, J. 2007:* Pozdní paleolit a mezolit Českého ráje: perspektivy poznání regionu. *Archeologické rozhledy* 59, 443–460.
- Šída, P. – Vokounová Franzeová, D. – Moravcová, M. 2012:* Raw material sources and the possibility of studying hunter-gatherer mobility as seen on selected Late Upper Palaeolithic and Mesolithic sites in Bohemia. *Interdisciplinaria Archaeologica. Natural Science in Archaeology III/1*, 117–129.
- Valoch, K. 1978:* Die endpaläolithische Siedlung in Smolín. Praha.
- 2001: Das Magdalénien in Mähren, 130 Jahre Forschung. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 48/1, 103–159.
- Valoch, K. – Neruda, P. 2005:* K chronologii moravského magdalénienu. *Archeologické rozhledy* 57, 459–476.
- Válek, B. 1964:* Půdy východních Čech. Havlíčkův Brod.
- Veňcl, S. 1965:* Mezolitická stanice v Pardubicích. *Antropozoikum* 3, 157–169.
- 1966: Ostromějská skupina. *Archeologické rozhledy* 43, 309–340.
- 1976: Příspěvek k poznání holocenní valounové industrie. *Archeologické rozhledy* 28, 116–120, tab. I–V.
- 1978a: Voletiny – nová pozdně paleolitická industrie z Čech. *Památky archeologické* 69, 1–44.
- 1978b: Stopy nejstarší lidské práce ve východních Čechách. Hradec Králové.
- 1992: Mesolithic settlement on cadastral territory of Sopotnice, district of Ústí nad Orlicí. *Památky archeologické* 83, 7–40.
- 1993: Zum Forschungsstand des Tschechoslowakischen Mesolithikums. *Památky archeologické* 84, 148–151.
- 1996: Předneolitické osídlení okolí Tatenic, okres Ústí nad Orlicí. *Časopis Moravského muzea – vědy společenské* 81, 79–95.
- 1999: Late Upper and Late Palaeolithic in the Czech Republic. *Folia Quaternaria* 70, 289–296.
- Veňcl, S. – Fröhlich, J. – Michálek, J. – Pokorný, P. – Příchystal, A. 2006:* Nejstarší osídlení jižních Čech. Praha.
- Veňcl, S. – Šafář, F. 1982:* Pozdně paleolitická stanice z Chocně, okr. Ústí nad Orlicí. *Archeologické rozhledy* 34, 467–479, 579.
- Vích, D. 1999:* Právěké osídlení na horním toku řeky Loučné. Ms. diplom. práce, Vysoká škola pedagogická Hradec Králové.
- 2002: Neolitické osídlení Litomyšlska a Vysokomytska. *Pomezí Čech a Moravy* 5, 7–78.
- Vokáč, M. 2003:* Suroviny štípané industrie v pravěku jihozápadní Moravy. Ms. diplom. práce, Ústav archeologie a muzeologie, MU Brno.
- Voláková, S. 2001:* K technologii štípané industrie magdalénienu: analýza jader z jeskyně Pekárny. *Acta Musei Moraviae – sci. soc.* 86, 101–116.

Mapy

Bokr, P. 2013: Zobrazení geologické mapy online přes Internet [Online]. Přístupné na: <<http://www.geologicke-mapy.cz/mapy-internet/mapa/google/>>, cit. 11. 6. 2013.

Mikyška, R. a kol. 1970: Geobotanická mapa ČSSR, list Česká Třebová, 1 : 200 000.

Mísař, Z. red. 1999: Geologická mapa ČR, 1:50 000, list 13–44: Hlinsko.

Stárková, I. – Opletal, M. reds. 1998: Geologická mapa ČR, 1 : 50 000, list 14–33: Polička.

Svoboda, J. a kol. 1963: Geologická mapa ČSSR, list Česká Třebová, 1 : 200 000.

Late Palaeolithic site at Bohuňovice, East Bohemia

In the years of 1994–2011, a collection of chipped stone material was acquired by surface prospection at the Bohuňovice village, between Litomyšl and Vysoké Mýto, and classified as Late Palaeolithic (Vích 1999, 6, 21). An analysis of used raw materials, tool typology, reduction sequences and core exploitation (cf. Oliva 2000) has been made and is presented in this study.

Determination of raw materials found on the site was done macroscopically and under binocular lens if needed. Out of 661 pieces, 279 (42.2 %) were patinated, although to a lesser degree. The amounts of raw materials used at the site are presented in the *graph 1* where it becomes clear erratic flints were preferred for artefacts' manufacture.

Among the manufacture steps of chipped stone knapping, debris is most common, whereas coring occupies the second and preparation the third place. Less frequent are the products of reparation, tool production waste and unmodified materials (*tab. 1*).

Cores were usually exploited from a single platform and prepared by flat-back preparation. The off-hammer technique of coring is probably witnessed by a number of punctiform butts of the blanks. Although the shapes of cores are predominantly prismatic, flakes are the most common product due to the advanced state of exploitation of the cores.

Among tools (*tab. 3*), numbering 114 pieces (17.2 % of the whole), endscapers outnumber borers, burins and other types. One burin (*fig. 6: 2*) is provided by a notch, made by a burin blow, probably for hafting. This is concordant with macroscopically visible traces in the middle of the blade where the haft probably ended (*fig. 11*; see Rots – Van Peer – Vermeersch 2011). The tool may have served as a projectile point but used/worn edges speak rather for a burin. Few in number are microliths. Typical for several Upper and Late Palaeolithic cultures are backed bladelets (2 pieces; 1.8 %; *fig. 6: 4; 10: 19*), whereas arched back pieces (ABP; 2 pieces; 1.8 %; *fig. 4: 4; 5: 8*) are characteristic for Bohemian and Moravian territory just in the Late Palaeolithic. One of these points (*fig. 4: 4*) had been broken, probably by impact, giving way to pseudo-burin negatives at both ends (e.g. Iovita *et al. v tisku/in press*). Also shouldered bladelets (1 piece; 0.9 %; *fig. 4: 7*) and points (1 piece; *fig. 3: 25*) are common in Late Palaeolithic, although rather in territories north of Bohuňovice.

The question of chronological and cultural classification of the assemblage can be solved on the basis of tool typology, reduction technology, metrics of artefacts, patination degree and raw material supply on the condition, however, that major part of the assemblage is homogenous. The prevalence of prismatic cores indicates blade production, their preparation, however is simpler than e.g. in the Magdalenian (cf. Nerudová – Neruda 2010, 76; Voláková 2001, 105–106) – back and lateral crests are exceptional and simple flat back preparation dominates, similarly to other Late Palaeolithic sites in Bohemia and Moravia (Moník 2005, 87). Preference of single platform cores is typical for both Late Palaeolithic and Mesolithic sites (see Vích 1999, 25; Valoch 1978, 25) of Bohemia and Moravia, and Tarnowian, Witowian and Mesolithic industries of western Poland (Kozłowski – Kozłowski 1996, 81, 83). Core dimensions at Bohuňovice are also lesser (3.27 cm on average) than in local Magdalenian, though larger than in most Late Palaeolithic sites in Bohemia and Moravia where metrical analyses were made (e.g. Tišnov 2.85 cm; Uherské Hradiště–„Sady“ 3.05 cm; Vladislav 2.85 cm).

From this point of view, striking are dimensions of cores made of Ústí nad Orlicí spongolite (*tab. 2*). When compared to core dimensions from a Mesolithic site in Vlčkov 1c (we thank K. Čuláková for metric data) and another pre-Neolithic site at Vračovice (where no other raw material had been used for cores; *Vích 1999, 20, 210–211*) it becomes evident the cores from Bohuňovice are not only shorter than cores from other raw materials from the same site but also shorter than cores from the other two sites made of the same raw material. If microlithization is the process at the turn of the Mesolithic (see *Svoboda 2008, 233; Vencl 2006, 437*), then Mesolithic intrusion in the form of a number of artefacts made of Ústí nad Orlicí chert is probable in the assemblage from Bohuňovice. Preference of local sources is indeed characteristic for Mesolithic economy, though imports of distant materials are not exceptional in the Mesolithic either, as shown in SW Bohemia (*Šída et al. 2012, 128*). Whereas erratic flints indicate a Late Palaeolithic age of the assemblage, at least a part of the collection made of Ústí nad Orlicí spongolite belongs probably to the Mesolithic (cf. *Vích 1999, 25; Vencl 2006, 438*). It is the Vysoké Mýto area where the latter material dominates at practically all Mesolithic locales.

Morphology of blanks indicates, again, a brake of Late Pleistocene and early Holocene. The exceptions are two cores made of Cracowian Jurassic chert (*fig. 6: 14, 15*) of markedly larger dimensions (8.03 and 7.35 cm in length). Their irregular form, however, doesn't indicate a Neolithic age when Cracowian cherts were frequently imported to the territory of Moravia and Upper Silesia (*Janák – Přichystal 2007, 20–21*). A possible explanation of their presence is the influence of North European Plain cultures of the Younger Dryas period, e.g. the tanged point technocomplexes (TPT; Swiderian, Ahrensbourgian) characteristic by large dimension cores made of high quality raw materials (*Kozłowski – Kozłowski 1996; Kozłowski 2006; Libera – Szeliga 2006*). Swiderian settlement is well evidenced in Kłodzko and Polish Upper Silesia (*Płonka 1995, ryc. 24; Ginter 1974, Abb. 6*). If it had influenced the territory of Bohemia and Moravia, a natural corridor would have been the Tichá Orlice watercourse NE from Bohuňovice. On the other hand, cores of the older Tawnowian and Witowian groups (Federmesser group s. l.), known from the territory of Poland, are of smaller dimensions, more similar to the cores of Bohemian and Moravian Late Palaeolithic industries (cf. *Kozłowski – Kozłowski 1996, 83*).

From typological point of view, arched back pieces indicate Late Palaeolithic age of the assemblage, corroborated by less chronologically important endscrapers and burins. Unusual is the number of borers, these, however, are not similar to either Magdalenian or Epimagdalenian types (e.g. *Valoch 2001, Abb. 9, 16; Nerudová – Neruda 2010, obr. 2: 27–31* etc.). Moreover, Magdalenian assemblages usually contain a larger amount of backed blades and bladelets. Notched and tanged blades and points may indicate a TPT influence but they also occur in earlier Late Palaeolithic groups both in today's Poland, Moravia and Bohemia (see *Kozłowski – Kozłowski 1975, Pl. 49/22; Moník 2012, fig. 3: 15* etc.).

The absence of geometric microliths in the assemblage rules out Mesolithic classification of the collection. It has to be mentioned, however, these types occur only in larger Mesolithic assemblages in the Vysoké Mýto region (*Vích 1999, 26*). The degree of patination is not a reliable dating criterion, the 42 % of patinated artefacts in Bohuňovice at least don't exclude Late Palaeolithic age of the collection. It has to be stressed, moreover, raw materials of Mesolithic sites, including the Ústí nad Orlicí spongolite, are usually not patinated. From cultural point of view the assemblage more likely belongs to a Late Palaeolithic group different from the Epimagdalenian or other well-defined cultural entity. Similar typologically less significant industries have been denominated by *Svoboda et al. (2002, 243)* as Tishnovian in the Moravian territory.

Among raw materials in Bohuňovice, unusual is the presence of Cracowian Jurassic chert, just exceptionally evidenced in Late Palaeolithic assemblages of Moravia (sites of Kůlna, Uherské Hradiště-, Sady" and Třebíč I; *Valoch 2001, 124; Moník 2005, 49, 80*). The *Plattensilex* along with the Ortenburger Jura cherts was intensively exploited in the Late Palaeolithic of S and SW Bohemia (*Šída et al. 2012, 127; Eigner 2013, 133*) but in Bohuňovice these are probably the easternmost occurrences in Central European Late Palaeolithic. Their presence may indicate an influence of the Atzenhof-Hradiště (AH) group of S Bohemia and SE Germany (*Vencl 1999, 294; Schönweiss 1992*).

On the other hand, also raw materials typical for Late Palaeolithic Moravia are present here, such as Krumlovský les cherts, erratic flints, Olomučany cherts, spongolites of western Moravia, rock crystals, radiolarites and opals (see *Vokáč 2003*, 106), indicating SE influence in Bohuňovice as well. To sum up, apart from local sources (up to 30 km; 32.2 % of raw materials) imports came from the north (40 %), the SE (4.5 %) and exceptionally from the SW (0.6 %). Similar distribution of raw materials is typical for most Moravian Late Palaeolithic sites where, however, no western imports occur with the exception of NW Bohemian quartzites (*Vokáč 2003*, 226). It appears the Bohemian-Moravian Highland formed a significant barrier, dividing Bohemian (Atzenhof-Hradiště and others ?) and Moravian (Tishnovian ?) groups. No SW imports appear in Late Palaeolithic sites of SW Moravia and Moravian cherts of Krumlovský les type are equally exceptional in S Bohemian Late Palaeolithic (*Vencl et al. 2006*, 359). To the contrary, the supply of S Bohemia by Bavarian cherts across the Šumava Mountains was quite intensive (*Eigner 2013*, 133). It seems evident it was the extent, not the altitude of mountain ranges which formed barriers in the Late Palaeolithic of Bohemia and Moravia (cf. *Svoboda 1999*, 72).

Tool typology along with simple reduction technology, patination of a significant number of artefacts, and raw material composition indicate Late Palaeolithic origin of the assemblage from Bohuňovice, having been probably manufactured by a cultural group influenced by the ABP techno-complex and broadly similar to Tishnovian industries of Moravia. It differs from these industries, however, by poor supply of Krumlovský les cherts and by the presence of materials from today's Bavaria. It is also different from Bohemian Late Palaeolithic assemblages due to the presence of Moravian and probably Slovakian (radiolarites) silicites. The presence of Cracowian Jurassic cherts may indicate the influence of groups of the North European Plain. Variability of raw materials and increased number of artefacts also indicate a multiple settlement of the site. At least a part of artefacts made of Ústí nad Orlicí spongolite is a Mesolithic intrusion.

English by *Martin Moník*

MARTIN MONÍK, *Katedra geologie, Přírodovědecká fakulta UP, 17. Listopadu 12, CZ-77146 Olomouc martin.monik@gmail.com*

DAVID VÍCH, *Regionální muzeum ve Vysokém Mýtě, Šemberova 125/1, CZ-566 01 Vysoké Mýto vich@muzeum.myto.cz*

Tabulová hora Úhošť u Kadaně (k. ú. Úhošťany, okr. Chomutov): mesa osídlená od pravěku po 20. století

Zdeněk Smrž

Tabulová hora Úhošť o rozloze 85 ha, ležící na severovýchodním okraji Doupovských hor, je známa jako archeologické naleziště od roku 1836. Přes značné převýšení vrcholové planiny (80–140 m) a nadm. výšku (495–563 m) jde díky čedičovému substrátu o úrodné místo se stálým zdrojem vody, osídlené (s přestávkami) od neolitu do roku 1954, kdy zanikla ves doložená poprvé k roku 1401. Výzkum na pahorku s kótou 562,3 m prokázal, že původní terén se sklonem 12° byl vrstvami hlíny a kamenů srovnán v plošinu o rozměrech 65 × 55 metrů, ovládající pohledově planinu Úhoště i okolní krajinu, včetně vizuálního kontaktu s dvěma současnými hradišti. Spodní čtyři vrstvy byly navrženy lidem knovízské kultury v Ha A, horní dvě v novověku.
severozápadní Čechy – tabulová hora – polykulturní osídlení – knovízská kultura

The Mt. Úhošť tableland near Kadaň (northwest Bohemia): a plateau occupied from prehistoric times up to the twentieth century. Covering an area of 85 ha, the Mt. Úhošť tableland (cadastral territory of Úhošťany, Chomutov district) situated at the northeast edge of the Doupov Mountains has been known as an archaeological site since 1836. Despite the considerable height (80–140 m) of the top plateau above the surrounding terrain and an overall elevation of 495–563 m, the location is fertile thanks to the basalt base and a permanent source of water. The site was occupied intermittently from the Neolithic until the year 1954, when a village first documented in 1401 was abandoned. An excavation on the hilltop of Mt. Úhošť at an elevation of 562.3 revealed that the original terrain with a gradient of 12° was levelled with layers of soil and stone to form an area 65 × 55 m in size, offering a commanding view of the Úhošť plateau and the surrounding territory, including visual contact with two contemporary hillforts. The lower four layers were formed by bearers of the Knovíz culture in Ha A, the upper two in the Early Modern period.

Northwest Bohemia – tableland – multicultural occupation – the Knovíz culture

Článek věnuji památce zesnulých přátel Václava Pelce a Josefa Oktábce, kteří mi poskytli cenné informace (nejen) o nalezišti a podíleli se na jeho výzkumu.

1. Úvod

Do roku 1990 vycházela vědecká a výzkumná činnost archeologických ústavů ČSAV z tzv. „Státního plánu základního výzkumu“ a o řád méně významných „Úkolů ústavního plánu“. Pod mnohdy době poplatnými názvy a zdůvodněními se skrývala „normální“ činnost, spočívající především v „systematických“ výzkumech vybraných archeologických lokalit s cílem odkrýt co největší části určitých komponent, či nejlépe komponenty celé. Věřilo se, že výzkum celé komponenty povede více-méně automaticky k poznání původní velikosti komunit, jejich sociální struktury, vývoje v čase atd. (Kuna – Smrž 2012, 138). Toto dobové, nejen středoevropské paradigma nelze zpětně odsuzovat, až na výjimky však vedlo k neustálému zvětšování zkoumaných ploch, a tím k oddalování zpracování výsledků a publikací. I když hlavním posláním tehdejší expozitury ARÚ ČSAV Most (1953–1993) byly záchranné výzkumy, úkolem ústavního plánu se staly i výzkumy (či spíše sondáže) na dosud nedatovaných hradištích a výšinných sídlištích v severozápadních Čechách, vedené autorem tohoto článku. Globální výsledky byly publikovány (Smrž 1991; 1992; 1995), ze čtyř zkoumaných nalezišť (Stradonice u Loun, Černovice vrch Hradiště, Úhošťany vrch Úhošť, Poplze u Libochovic) však bylo monograficky v odborném tisku publikováno jen jedno – Stradonice (Smrž 1981). O výzkumech Černovice a Úhošť informují jen články v regionálním čtvrtletníku (Smrž 1977; 1983) a pasáže v souborných pracích. Výzkum Poplze (okr. Litoměřice), který neprokázal *M. Zápotockým* (1988) předpokládané přehrazení ostrožny „Viničky“ příkopem, není nutné publikovat.

Koncepce formulovaná počátkem 90. let, požadující výrazně omezení destruktivní výzkumy na neohrožených nalezištích (např. Kuna – Klápště 1990), byla donedávna pod tlakem záchranných

výzkumů až na nečetné a zdůvodněné výjimky dodržována. V době jejího vzniku ovšem málokdo mohl předvídat explozi nelegálních výkopů a nemožnost státu a práva při ochraně archeologických památek. Dnešní stav mnou zkoumaných výšinných lokalit je tristní nejen proto, že všechny byly „pročesány“ tzv. detektoráři. Na pozdně halštatském hradišti Stradonice u Loun byl zahrnut příkop, val je z vnitřní strany postupně ukrajován orbou a orba po spádnicí způsobuje, že na východní straně areálu je již prooráváno podloží a směrem k Z nabývají smyvy mocnost až 2 m. Na vrchu Hradiště u Černovic jsou sběrateli přírodnin, hledajícími otisky třetihorní flóry v křemičitém pískovci, z něhož jsou zbudovány valy, jejich úseky rozebírány a po vybrání kamenů s otisky opět navršeny. Nelze tak rozlišit, která část valu je původní a která znovu navršená. Stolová hora Úhošť u Kadaně sloužila do roku 1990 jako pastvina, po zániku státního statku byla zcela opuštěna. Důsledkem je, že vrcholová planina osídlená a obdělávaná od neolitu do počátku 50. let 20. století podlehla pustnutí a nálety dřevin, šípkové keře a vysoká tráva pokryly dříve přehledný a průchodný terén (srov. obr. 3 s obr. 4: 2). Poznatky získané při sondážích v uvedených lokalitách by dnes již nemohly být v úplnosti získány a nedestruktivní metody výzkumu by vzhledem ke splachům, nevhodnému podloží, narušení a zpustnutí mohly být aplikovány jen s obtížemi.

Cílem tohoto článku je publikace výsledků sondáží na tabulové hoře Úhošť (k. ú. Úhošťany, okr. Chomutov) vedených v letech 1979–1980 po dobu dvou měsíců, vycházející z náleзовé zprávy (čj. 613/82 archiv nálezových zpráv ÚAPPSZČ Most; též v archivu ARÚ AV ČR Praha). Více než třicetileté zpoždění mezi výzkumem a publikací ilustruje výše popsanou situaci, na druhé straně však časový odstup a vývoj poznání umožňují přistupovat k vyhodnocení komplexněji a poučeněji.

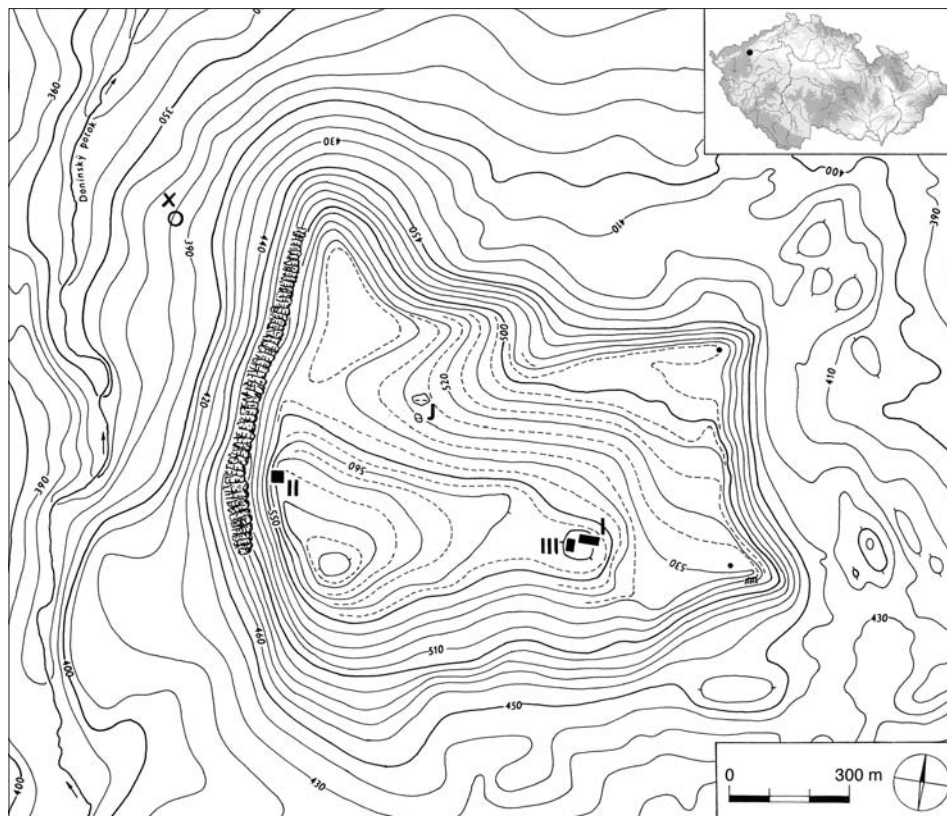
2. Popis naleziště

Impozantní tabulová hora Úhošť (též Purberg či Burberg) se zaniklou vsí téhož jména¹ se vypíná nad pravobřežím Ohře vzdušnou čarou necelě 2 km jihozápadně od Kadaně. Jde o výrazně vyvýšenou náhorní planinu typu tabulové hory o rozloze ca 85 ha, jejíž masiv tvoří horniny severovýchodního okraje třetihorního komplexu Doupovských hor oligocenního až miocenního stáří, v pěti příkrovech čedičových hornin střídajících se s měkkými polohami tufů a tufitů (obr. 2). Úbočí Úhoště byla v roce 1974 vyhlášena národní přírodní rezervací a vrcholová planina ochranným pásmem. Předmětem ochrany jsou především lesostepní a stepní formace, plazi a avifauna. Terén je silně poznamenán středověkými a novověkými úpravami – mezními pásy a snosy.

Vrcholová planina (obr. 3: 1, 2) se svažuje od JZ (593 m n. m.) k SV (495 m n. m.). Úbočí na S, V a Z jsou velmi příkrá, převýšení oproti terénu pod úpatím činí 80–140 metrů. Jižní úbočí je schodovitě členěno přirozenými terasami a relativně přístupnější. Dominanty kopce tvoří dvě vyvýšeniny: jihozápadní s kótou 593,3 m a jihovýchodní s kótou 562,3 m. Přirozené centrum tvoří úžlabina, v níž ležela ves Úhošť a na jejímž jihozápadním okraji jsou dvě nevysychající jezírka. Větší z nich má rozměry ca 30 × 20 m a vzniklo díky tomu, že nepropustný skalní podklad vytváří sběrnou plochu pro srážkovou vodu stahující se z výše položených partií terénu do přirozené sníženiny.² Menší je zjevně umělého původu (zřejmě lom na kámen), princip napájení vodou je však stejný. Ve vsi byla i studna. Planina Úhoště se po ukončení pastvy stala rájem černé zvěře. V její západní části pro ni myslivci vyhloubili pět napajedel – jam o průměru až 5 m a hloubce ca 1 m (tedy na čedičové podloží), zaplněných spodní vodou a vysychajících jen v obzvláště suchých létech. Zdrojem vody v pravěku tedy nemuselo být jen zmíněné jezírko.

¹ Ves, o níž je první písemná zmínka k r. 1401, v r. 1930 čítající 52 obyvatel a 8 domů, byla po válce prakticky opuštěna (v r. 1950 šest obyvatel) a v r. 1954 kvůli vojenské střelnici pod východním úpatím hory, existující ovšem již od r. 1898, zbourána. Katastr byl zrušen v r. 1960 (Binterová 1999, 33).

² Jezírko je přírodního původu, jeho hladina byla ve středověku či novověku navýšena zbudováním hráze na východní straně, kde jsou patrné zbytky stavidla. V r. 2004 se pokusil Petr Pokorný získat vzorek pro pylovou analýzu, dno v hloubce 1–1,5 m však pokrývá souvislá vrstva kamenů. Dle sdělení honáků v době výzkumu mělo zaházení dna jezírka sloužícího jako napajedlo zabránit zapadání krav do bahna.

Obr. 1. Úhošť, k.ú. Úhošťany, okr. Chomutov. Vrstevnicový plán vrchu Úhošť a bezprostředního okolí. Vyznačena poloha sond I–III; J = dvě jezírka.

Fig. 1. Mt. Úhošť, cadastral territory of Úhošťany, Chomutov district. Contour map of Mt. Úhošť and the immediate surrounding area. Trenches I–III are marked; J = two ponds.

O průběhu komunikací vypovídají mapy tzv. vojenského mapování (*obr. 4: 1*). Cesta vycházející od severu z Pokutic vedla strmou úžlabinou do vsi Úhoště, přes planinu a poté po jižním úbočí hory, pod níž navazovala na komunikaci mezi obcemi Brodce a Úhošťany (*obr. 4: 1, 2*). Vzhledem k tomu, že stoupání je značné, zatáčky velmi ostré a vozy s rejdem předních kol začaly být užívány až během 15. stol. (*Petráň a kol. 1985, 818*), šlo v úseku Pokutice – vrcholová planina o cestu pro pěší, využívanou patrně již v pravěku. Mladší je vozová cesta vedoucí ze severního okraje Úhošťan a poté šikmo po východním úbočí Úhoště až na vrchol a do vsi, evidentně pracně vybudovaná jako umělá terasa již před I. vojenským mapováním. Jediná situace, která se může jevit jako „pravěká“, je prostor při výchozu cesty ze vsi směrem na Brodce, pod jižní hranou vrcholové planiny. Zde ve směru S–J v délce ca 200 m probíhá úvoz protínající kolmo terénní hranu lícovanou na sucho kladenou kamenitou zdí – opěrnou terasou. Hrana i „zeď“ jsou přerušeny hlubokým úvozem o délce ca 25 m, širokým na dně 4–5 m. *J. Waldhauser (1991; 1993)* považuje tyto úpravy za příkop a bránu do areálu Úhoště, související s osídlením a opevněním (?) v LT C–D. Problém je v tom, že zmíněná cesta i úvoz jsou pokračováním cesty z Pokutic do Úhošťan (*obr. 4: 1, 2*) navazující na komunikaci Brodce – Úhošťany a během staletí byla jistě upravována a postupně se stále více zahlubovala. Dodejme, že krkolomnou pěšinou je možné sestoupit po severozápadním úbočí do údolí Domínského potoka,

v němž leží samota Meziříčí a jižně od ní dvůr Dubčany. Severozápadní úbočí Úhoště člení umělé terasy, ohraničené nasucho skládanými zdi z neobyčejně velkých kamenů, jejichž systém je v důsledku hustého zalesnění nepřehledný a klasickými postupy nezaměřitelný. Interpretace je obtížná ve smyslu, zda šlo o polnost obyvatele Úhoště, či Meziříčí. Na spočinku úpatí zkoumal H. Preidel v roce 1936 základy domu, datovaného *J. Bubeníkem* (1988, 159; 1988, díl II., tab. CXCVI–CCII) do konce 13. či do 14. století.

Vrch Úhošť, z něhož je výhled na České středohoří, hradiště Hradec u Kadaně, Rubín u Dolánků, Hradiště u Černovic i na vrch Hněvín v Mostě (k nim *Smrž 1995*), je nepřehlédnutelným solitérem. Asi 400 m od jeho východního a jižního úpatí probíhala, zjevně v trase dnešní komunikace Brodce – Úhošťany – Kadaňská Jeseň – Kadaň, chebská větev tzv. erfurtské cesty, odbočující z údolí Ohře u Radošova k V, překonávající severovýchodní okraj Doupovských hor a pokračující přes Kadaň časem se měnícími větvemi na Žatec a Prahu (srov. *Bubeník 1988*, 101; *Zápotocký 2000*, 485; *Velímský 2002*, 171; *Sankot 2009*). Její existenci již v pravěku dokládají importy černo- a červenofigurované keramiky i jiných artefaktů na Kadaňsku a Chomutovsku (*Koutecký 1975*; *Bouzek – Smrž 1994*; *Sankot 2009*; *Trefný 2010*). Cesta procházela vsí Úhošťany ležící pod jihovýchodním úbočím Úhoště, písemně zmíněné již k roku 1088 jako majetek vyšehradské kapituly. Nežádoucím následkem polohy Úhošťan je skutečnost, že během třicetileté války byly vypleněny třikrát, za války o rakouské dědictví dvakrát (1742, 1758) a v roce 1813 jednou – „sprátenými“ vojsky protinapoleonské koalice (*Binterová 1999*, 4–18).

3. Přírodní prostředí a osídlení ve středověku až novověku

Tabulová hora Úhošť se vzhledem ke své nadmořské výšce zdánlivě nejeví jako ideální pro trvalé osídlení. Opak je však pravdou. Čedičové podloží je minerálně silné, díky expozici slunečního záření akumuluje teplo, a celá planina proto byla původně ostrovem tzv. primárního bezlesí, event. bezlesí sekundárního. Těmito pojmy jsou definovány plochy, které se v důsledku expozičního klimatu, skalnatého podloží, převýšení a značné nadmořské výšky udržely od raného holocénu otevřené a bezlesé, vesměs s enklávami skalních stepí (*Sádlo et al. 2005*, 46; *Ložek 2007*, 91–98; 2011, 146–151; *Smrž 2011*, 270), resp. byly v pravěku odlesněny a takovými zůstaly dodnes. Na tom nic nemění skutečnost, že mnohé z nich byly koncem 19. a na počátku 20. stol. uměle zalesňovány – např. řada kopců v Českém středohoří, včetně Řípu. Není bez zajímavosti, že stejnou charakteristiku i osud (umělé zalesnění) mají i knovízská hradiště typu „Plešivec“, která interpretují jako nadkomutitní areály (*Smrž 2011*; pojem viz *Neustupný 2007*, 37–38). Jestliže na mapách půd planinu Úhoště (i jiných hradišť) pokrývá eutrofní kambizem, pak jde o zjednodušení vycházející pouze z bazického substrátu, nepřihlízející ke změnám půdních poměrů a obohacení půdy způsobené dlouhodobým pobytem lidí a hospodářských zvířat (viz *Ložek 2011*, 111–112). Editoři krátkého článku pro exkurzi kvartérních geologů na Úhošť (*Smrž 2010*) změnili název „stolová hora“ na termín „mesa“, což je většinou tabulová (stolová) hora s příkrými úbočími, vzniklá tektonickou, vodní nebo erozní činností, od okolí odlišná charakterem fauny a flóry.

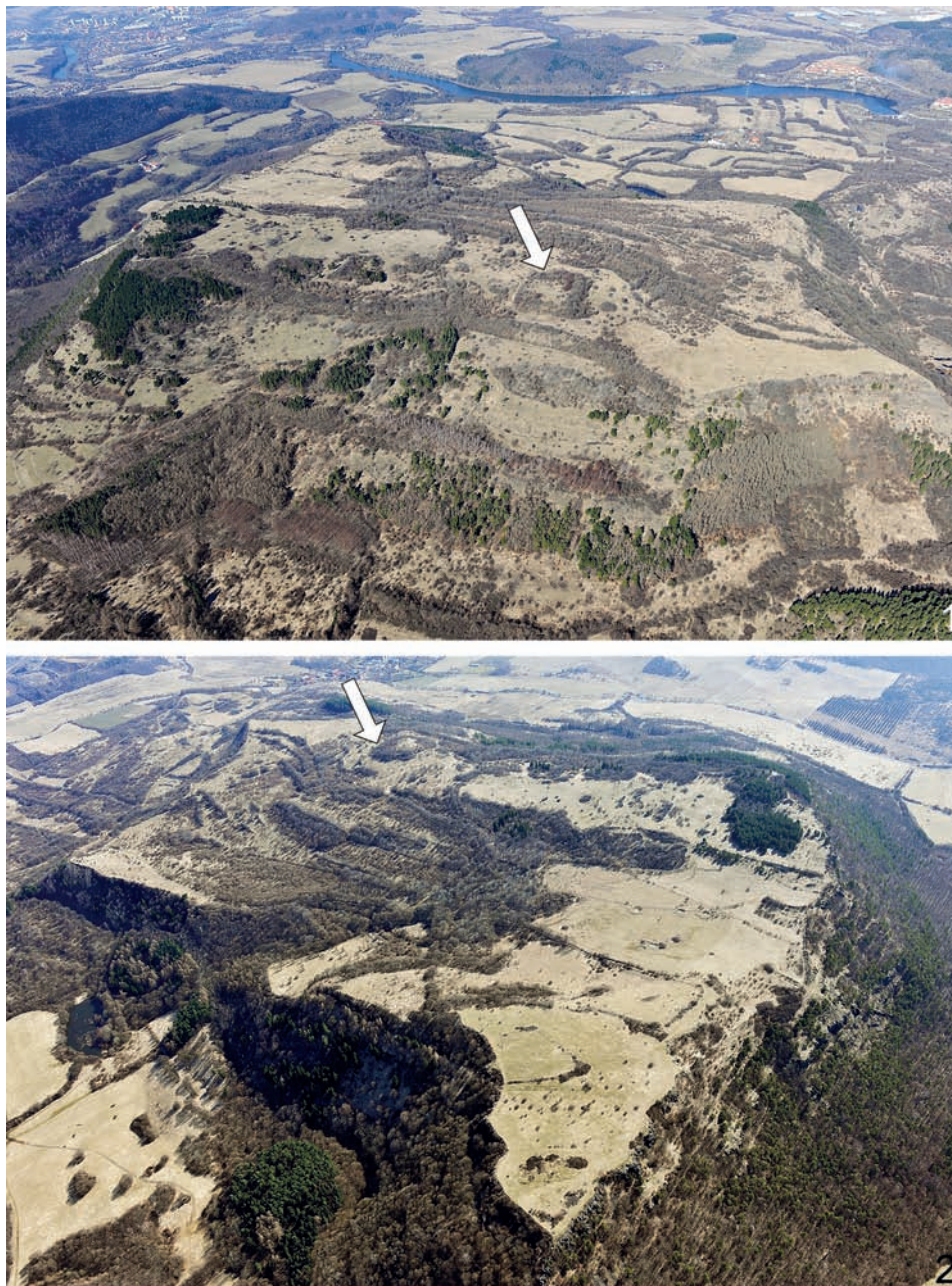
Stepní charakter úbočí a reliktních poloh planiny Úhoště dokládá skutečnost, že je zde registrováno 450 druhů cévnatých rostlin, většinou suchomilných – např. šest druhů kavylů. Nejsou-li ostrovy primárního či sekundárního bezlesí záměrně zalesněny, jde, zvláště na bazických horninách, o velmi kvalitní pastevní porosty. Úhošť však byla osídlena již od neolitu, a je tedy jisté, že tisíciletí trvající zemědělské obdělávání pozměnilo charakter vegetace, byť její stepní ráz zůstal zachován, resp. v obdobích, v nichž nebyla osídlena, docházelo k sukcesí. Proto považují za vhodné uvést alespoň základní fakta o středověkém až novověkém osídlení Úhoště.

Ač nálezy raně středověké keramiky v prostoru vsi Úhoště dokládají osídlení již od 11.–12. stol., prvá písemná zpráva o ní pochází až z roku 1401 (*Uhossz dicto Purperk*). Poté spolu s nedalekými Úhošťany často měnila majitele. Dle Berní ruly z roku 1654 žili na Úhošti tři sedláci a tři chalupníci s rodinami. Charakteristika zní „stavení dobrá, rolí žitné, luk namále, živnost z dobytka jakož i rolí“. Z dalších údajů vyplývá, že převažovaly ozimy a pole zaujímal celkovou plochu ca 40 ha. Chováno bylo 13 krav, 10 jalovic, 8 koz a 1 ovce. Počet obyvatel v letech 1847–1930 kolísal mezi 42 a 52,

Obr. 2. 1 – vrch Úhošť, od S. Na snímku viditelné lávové příkrovy. 2 – Úhošť, pohled od J. V pozadí elektrárny Prunéřov, Tušimice a město Kadaň. Foto O. Jungmann.

Fig. 2. 1 – Mt. Úhošť from the north, with lava visible on the surface. 2 – Mt. Úhošť from the south, with the Prunéřov and Tušimice power plants and the town of Kadaň visible in the background.

Obr. 3. Planina Úhoště. 1 – pohled od JV, pahorek se sondou I vyznačen žípkou. 2 – pohled od SV, pahorek se sondou I vyznačen. Foto Z. Smrž.

Fig. 3. The Úhošť plateau. 1 – view from the southeast; the hilltop with trench I is marked with an arrow. 2 – view from the northeast; the hilltop with trench I is marked.

počet domů činil 8–11 (*Binterová 1999*, 33). Vzhledem k tomu, že při pastvě potřebuje jedna kráva plochu nejméně 1 ha (*Mládek et al. 2006*, 21, 30), mohla rozloha pastvin a luk činit 15–20 ha. Planina Úhoště, představující co se zemědělství týče „svět sám pro sebe“, by byla ideální pro výpočet a modelování ekologického potenciálu. Je však zřejmé, že tisíce let trvající osídlení způsobilo nevratné změny: erozi a akumulaci půdy a postupnou redukci reliktního zalesnění vrcholové planiny, patrnou např. při porovnání map I. a III. vojenského mapování. Letecký snímek z roku 1938 (*obr. 4: 2*) zobrazuje mozaiku polí pokrývajících prakticky celou planinu a podobná byla situace téměř jistě i ve středověku. Po zániku vesnice se sukcese projevuje nálety šípkových keřů a zplanělých ovocných stromů. Na jejím relativně pomalém postupu měla zjevně hlavní podíl pastva koz a stáda skotu, ukončená až kolem roku 1990.

4. Historie naleziště

Je logické, že volbě míst pro položení sond v tak rozsáhlém a členitém areálu muselo předcházet vyhodnocení předchozích poznatků. Téměř všude, kde je narušen drn (v posledních letech přemnoženou černou zvěří), lze nalézt otřelé keramické zlomky, a to i v místech pro osídlení nevhodných. Informace o starších nálezech a výzkumech na Úhošti podávají jak práce *J. Bubeníka (1976, 379; 1988, 158–161)*, tak Encyklopedie hradišť v Čechách (*Čtverák et al. 2003, 330–331*). Úhošť popisuje již *M. Kalina z Jäthensteina (1836, 157–161)*, pozornost se k ní obrátila v souvislosti se Sedláčkovou lokalizací Wogastisburgu a Canburgu (*Sedláček 1884, 252–253; J. L. Píř 1909, 335*).³ Poté až *H. Preidel (1940, 24; 1969, 3–10)* na základě sondáže v roce 1936 popřel existenci opevnění nejméně přístupné západní hrany vrcholové planiny (domnělý val se ukázal být snosem), prokázal mladohradištní osídlení v prostoru vsi Úhoště a provedl nevelkou sondáž na pahorku „Alte Schloss“, přičemž kamenitou zeď jej ohrazující považoval za základy středověkého panského sídla. Nevelká sondáž realizovaná I. Borkovským na severovýchodním okraji planiny (hlášení č. j. 2137/57 v archivu ARÚ AV ČR Praha) prokázala jen stopy knovízského osídlení, v tomto prostoru však byly při výstavbě retranslační věže v roce 1985 ve výhozech hlíny nalezeny střepy ze střední a mladší doby hradištní, pocházející ze splachové vrstvy (*Smrž 1987*). Relativně četné, avšak obtížně lokalizovatelné nálezy ze sběrů V. Pelce, J. Oktábce a V. Lebedy dokládají osídlení kultur lineární, středobronzové mohylové, knovízské, štitarské, pozdně halštatské, doby římské a středo- i mladohradištní (*Bubeník 1988, 158–159; NZ č. j. 584/76, ÚAPP Most, Z. Smrž – J. Bubeník; NZ č. j. 737/76 ÚAPP Most, Z. Smrž*). Nečetné střepy datované buď do LT D1 (*Salač – Smrž 1989, 570*), či LT C1–D (*Waldhauser 1993, 45*), nalezené ve vrstvách 1 a 2 sondy I a v sondě II, zavdaly podnět k vášnivě polemice mezi *J. Waldhauserem (1984; 1991; 1993)*, který pro Úhošť používá termíny „oppidum/refugium“ či – v názvu článku z roku 1991 – „oppidumartige Anlage“ a odpůrci této interpretace (*Venclová 1987; Salač – Smrž 1989*). Jádrem sporu je mj. otázka, zda Úhošť byla opevněna a zda lze ve prospěch logiku postrádajících termínů argumentovat atypicky značnou nadmořskou výškou vrcholové planiny, a tudíž pro zemědělství údajně málo příznivými podmínkami, nedostačujícími pro obživu obcíny (*Waldhauser 1993, 47*). K tomu lze dodat, že pokud se na Úhošti bez ohledu na změny klimatu „uživily“ komunity jiných kultur, včetně středověké a novověké vsi, nezní tento argument průkazně.

³ A. Sedláček Úhošť v roce 1881 osobně navštívil, popsal a porovnal své poznatky s údaji M. Kaliny z Jäthensteina, který je mohl získat jen před rokem 1836. Popis situace v 2. pol. 19. stol. zde ve zkrácené formě cituji a komentuji. Při popisu Úhoště Sedláček uvádí, že lesem je pokryto pouze západní (velmi příkré a skalnaté – Z. S.) úbočí Úhoště, ostatní pokrývaly z větší části pastviny. K „plošině“ se sondami I. a III. uvádí: „Nejpatrnější částí na celém povrchu jest čtvercový chlum nad cestou Brodeckou. Boky jeho a temeno jsou příkré, ale proměňují se potom v láz na všechny strany volně se svažující. Místu tomu říká se U starého zámku a položené severně odtud Hradská niva (Alte Schlossflur). Veškerý pahorek jest proměněn v role, ale takové, že místy nelze rozeznat, je-li tu více kamení než prsti.“ M. Kalina píše, že místo „Starý zámek“ je ohrazeno kamenem nastaveným, totiž bez malty. „V této ohradě nacházel se vchod do vnitřku zavřeného na polední straně. V ohradě našlo se mnoho střepů starých nádob.“ Temeno „chlumu“ asi nemohlo být příkré (jak píše Sedláček), neboť již v mapě tzv. II. vojenského mapování (1836–1852) je zakresleno jako plošina.

5. Sondy I až III – stratigrafie

Poznátky uvedené v předchozí kapitole předurčily polohu sond. Areál vesnice pokrytý rozvalinami domů a hustou vegetací nepřicházel v úvahu, a proto přišla ke slovu starší literatura (viz pozn. 3) a „informovaná intuice“. Tvarem a polohou opět upoutal pozornost pahorek s kótou 562,3 m (obr. 3: 1, 2) dříve zvaný „Alte Schloss“ (Preidel 1969), neboť na rozdíl od kóty 693 m s výhledem pouze na J a Z je z něj výhled na celý areál kopce a na blízkou i vzdálenou krajinu jižním, východním a severním směrem. Proto zde byla položena sonda I, sonda III měla za cíl doplnit získané poznátky. Sonda II byla položena v místě nápadných vegetačních příznaků na západním okraji vrcholové planiny. Celková plocha sond činila 79 m², což je 0,093 ‰ rozlohy naleziště, 8155 artefaktů z nich získaných ovšem předčilo očekávání. V následujícím textu budu plochu stolové hory Ůhošť navzdory její členitosti označovat jako *planinu*, uměle vybudovaný pahorek (se sondami I a III) jako *plošinu*.

Sonda I byla položena na výše uvedené plošině, jež má tvar obdélníka se zaoblenými rohy o rozměrech 65 × 55 m (0,35 ha) a při pohledu ze všech stran se jeví jako dominanta celého areálu stolové hory. Převýšení okrajů plošiny oproti terénu pod úpatími činí na Z 4–5 m, na S ca 6 m, na V 10–12 m a na J až 30 m. Svahy úbočí mají sklon ca 60° a na Z, S a V jsou v jejich dolních partiích patrné zdi z nasucho skládaných kamenů vysoké až 3 m. Sonda o rozměrech 24 × 2 m orientovaná V–Z byla rozdělena na 12 sektorů o rozměrech 2 × 2 m, z nichž dva nejvýchodnější již zahrnovaly úbočí plošiny. Sektory č. 2 a 3 nebyly kopány a sektor 13, nahrazující z technických důvodů (kořeny stromu) sektor 6, posunut o 2 m k J (obr. 6). Poměrně úzká sonda nemusí postihovat stratigrafii celé plošiny, vrstvy v prezentovaném úseku severního profilu (obr. 7) se však shodovaly s protilehlým profilem jižním i čtyři metry dlouhými profily S–J sektorů 5–13 a 7–13.

Vrstva 5, tvořená hnědočernou hlínou charakteru kulturní vrstvy (obr. 5: 1) a nasedající na čedičové podloží místy pokryté tenkou vrstvou jílu, probíhala souvisle směrem k V v sektorech 1–12, tedy v délce 24 m, pokračovala však zjevně západním i východním směrem. Její mocnost kolísala mezi 15 a 50 cm (maximum v sektorech 11–12, kde měla charakter splachů). V sektorech 4, 7, 8 byly do ní zahloubeny tři kúlové jamky hluboké 10 cm a tři mělká zahloubení zasahující do podloží – zjevně dna objektů. *Vrstva 4* tvořená hnědou hlínou byla zachycena v sektorech 6 (13) až 12, tedy v délce 14 m. Její mocnost činila 20–55 cm a součástí byl kamenitý – hlinitý „val“ v sektorech 8 a 9, díky němuž v tomto úseku nabyla mocnosti až 70 cm (obr. 5: 2). Střepy měly stejný charakter jako ve vrstvě 5, tj. neotřelý povrch a ostré lomy. *Vrstvu 3* tvořila šedá popelovitá hlína o mocnosti 10–25 cm. Začínala v sektoru 6 (13) a pokračovala až do sektoru 12. V sektoru 9 kopírovala povrch kamenitého „valu“ ve vrstvě 4. Její povrch pokrývala v sektorech 7 a 8 slabě a v sektorech 9 a 10 výrazněji 0,2 až 0,5 cm mocná „požárová“ vrstva (saze, stlačené uhlíky a zuhelnatělé dřevo), zaházená kameny vrstvy 2 v době, kdy oheň ještě doutnal, soudě podle opálení a vypálení spodních stran kamenů na ní přímo spočívajících. Přimo na vrstvě 3 byla na rozhraní sektorů 10 a 11 založena zeď s lícovanými stěnami původně široká 120–150 cm a zachovalá do výšky 110 cm (obr. 5: 2). S vrstvou 3 byla zřejmě současná 20–40 cm mocná hnědá jílovito-kamenitá *vrstva 6*, vyskytující se jen v sektorech 7–9 a tvořící nepravidelnou mezivrstvu prolínající se s vrstvou 3. *Vrstvu 2*, obsahující více čedičových kamenů než zeminy, lze považovat za vyrovnávku terénu. Probíhala souvisle sektory 1–10 (tedy v délce 20 m) a její mocnost kolísala (20–60 cm). *Vrstva 1*, mocná 20–50 cm, pokrývala celý povrch plošiny. Tvořila ji hnědá hlína promísená drobnými čedičovými kameny a prorostlá drnem. *Vrstva 7*, vyskytující se jen v sektorech 11 a 12 a pokračující zjevně k V, obsahovala množství kamenů z rozpadlé horní části zdi a směr artefaktů všech kultur doložených v ostatních sektorech plošiny.

Sonda III, o rozměrech 7 × 2 m, byla položena 3 m východně od západního okraje plošiny se záměrem zjistit, zda tato strana, s nejmenším převýšením, nebyla opevněna (např. palisádou). Nadloží (drn a hnědá zemina) bylo mocné 20–30 cm a spočívalo přímo na čedičovém substrátu, do něhož byly zahloubeny tři objekty. Dva z nich byly vyplněny hnědou hlínou a neobsahovaly artefakty. Třetí (obj. 1) měl zhruba kruhový půdorys o průměru 150 × 130 cm a kotlovitý profil. Do hloubky 50 cm od úrovně podloží jej vyplňovala hnědá hlína prosycená drobnými uhlíky ze spáleného dřeva a pod ní 30 cm intaktní hnědé zeminy. Čtyři pravěké střepy z vrstvy s uhlíky neumožňují datování. Ze zpětného pohledu lze konstatovat, že lépe by bylo položit sondu přímo na okraj plošiny, aby se zjistilo, zda tento úsek okraje plošiny, jevíci se jako terénní hrana, byl též ohrazen kamenitou zdí, patrnou severně od něj.

Porovnáním původního sklonu terénu s výsledným tvarem plošiny dojdeme k následujícím závěrům: V sondě III, vzdálené 26 m západně od sondy I, bylo podloží 20–30 cm pod drnem, v sektoru 1 sondy I v hloubce 75 cm

Obr. 4. 1 – Úhošť, výřez z tzv. I. vojenského mapování. Průběh cest se později již nezměnil. © 1st Military Survey, Section No. 52, Austria State Archiv/Military Archive, Vienna. 2 – výřez z tzv. II. vojenského mapování. © 2nd Military Survey, Section No. W 6/Va, Austria State Archiv/Military Archive, Vienna. 3 – letecký snímek Úhoště z roku 1938. Obvod vrcholové planiny vyznačen červenou linií, pahorek se sondou I žípkou. © VGHÚ Dobruška, snímek ev. číslo 7362. Za laskavé poskytnutí snímku děkuji Ladislavu Šmejdovi.

Fig. 4. 1 – Mt. Úhošť on a map from the eighteenth century. The course of paths did not change in later years. 2 – Mt. Úhošť on a map from the nineteenth century. 3 – aerial photograph of Mt. Úhošť from 1938. The perimeter of the upper plain is marked by a red line, the hilltop with trench I by an arrow.

Obr. 5. 1 – východní profil sektoru 13 sondy I. Patrná tmavá kulturní vrstva č. 5. 2 – sonda I, východní část: zeď na rozhraní sektorů 10 a 11 založená na vrstvě 3 (viz obr. 7).

Fig. 5. 1 – eastern profile of sector 13 in trench 1. Dark occupation layer no. 5 is visible. 2 – trench 1, eastern part: the foundation of the wall at the interface of sectors 10 and 11 is in layer 3 (see fig. 7).

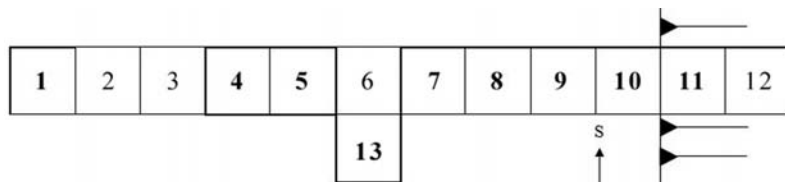
a v sektorech 10 a 11, tedy na východním okraji plošiny, činila mocnost souvrství až 200 cm. Sklon terénu (podloží) ve směru Z–V tedy činil 12°, ve směru S–J byl nepatrný. S výjimkou vrstvy 3 nabývaly ostatní směrem k V na mocnosti, takže výsledkem byla uměle vytvořená plošina. Šest vrstev nebylo ovšem ve všech sektorech: kompletní stratigrafie začínala až v sektoru 7. V sektoru 1 byly pouze vrstvy 1 a 2, v sektorech 4 a 5 vrstvy 1, 2, 5 a v sektoru 13 („nahrazujícím“ nezkoumaný sektor 6) vrstvy 1, 2, 4, 5 (viz tab. 3).

Pozornost jistě zaslouží vrstvy do červena vypálené hlíny hrudkovité, ale i sypké konzistence, doložené v různých hloubkách a vrstvách (tab. 1). Souvislá vrstva mocná 8–15 cm byla zachycena v sektorech 4–7, tedy v délce ca 8 m. V sektorech 4–6 (13) tvořila předěl mezi vrstvami 2 a 5, v sektorech 6 a 7 mezi vrstvami 4 a 5. V sektorech 4–6 byla navíc obdobná vrstva, mocná až 16 cm, „vložená“ v hloubce 60–70 cm do vrstvy 2. Další vrstvy vypálené zeminy byly zachyceny ve dvou plochách v sektorech 9 a 10 na rozhraní vrstev 3 a 2. Celkový plošný rozsah těchto vrstev nelze vzhledem k šířce sondy (2 m) zjistit, dle profilů S–J a V–Z sektorů 6 a 13 však např. v tomto prostoru činil minimálně 4 m, což může (ale nemusí) platit pro vrstvy doložené v severních profilech sektorů 9 a 10.

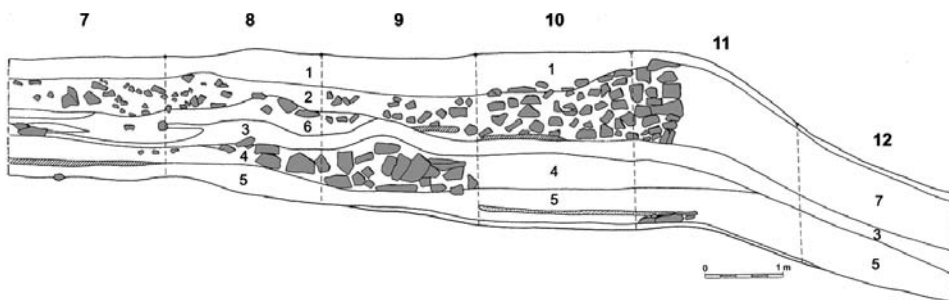
Sonda II. Impuls k položení sondy ca 5 m od příkře srázu západního úbočí Úhoště poskytly vegetační příznaky projevující se jako ostrov sytě zelené trávy, lišící se od vyprahlé okolní. Původně jí dány rozměry 5 × 5 m a rozdělena na 4 sektory s ponecháním kontrolních bloků. V celé sondě byl odstraněn drn a půdní typ do hloubky 15 cm, časová tíseň však způsobila, že až na podloží v hloubce 85 cm byly prokopány sektory A, C a sektory B a D jen do hloubky 40 cm. Čedičové podloží bylo nerovné: v sektoru A tvořilo depresi vyplněnou souvrstvím čítajícím čtyři vrstvy, v sektoru C jen třemi vrstvami.

6. Datování souvrství v sondách I a II

Sonda I. Přes značné množství artefaktů ve vrstvách (viz tab. 3) je jejich přesnější datování velmi obtížné až nemožné (za konzultace autor děkuje D. Kouteckému, E. Černé a J. Blažkovi). Střepy z povrchové vrstvy 1 jsou drobné, se silně otřelým povrchem i lomy. Artefakty z vrstev 2 a 3 mají stejný charakter. Např. tuhování povrchu až na výjimky zcela zmizelo a i tak výrazný prvek úpravy, jako je prstování, je téměř vyhlazen. Střepy z vrstev 4 a 5 jsou rovněž torzovité, mají však ostré lomy a úprava povrchu a výzdoba jsou zachovány relativně dobře. Z vrstvy 6 pocházejí střepy jak středně omleté, tak s ostrými lomy. Střepy z několika mělkých objektů zahloubených z vrstvy 5 do podloží jsou nečetné a nevýrazné. Společně s nestratifikovanými nálezy ze sektorů 11 a 12, z vrstvy označené jako „sut“, disponujeme sice vzorkem umožňujícím zjistit prezenci artefaktů nejméně pěti archeologických kultur, jen zřídka však jejich přesnější chronologické zařazení. Zlomků okrajů či střepů s úpravou či výzdobou povrchu signifikantní pro fáze zastoupených kultur je totiž velmi málo (obr. 8–11). Kombinací náleзовé situace s datováním artefaktů ve vrstvách a jejich kvantitou i zachovalostí se nicméně pokouším dospět alespoň k rámcovým

Obr. 6. Úhošť, schéma sondy I. Kresběně dokumentované profily vyznačeny tučnou čarou.
Fig. 6. Mt. Úhošť, scheme of trench I. Profile drawings marked with a bold line.

Obr. 7. Úhošť, severní profil sondy I v sektorech 7–11. Popis vrstev v kapitole 5.
Fig. 7. Mt. Úhošť, northern profile of trench I in sectors 7–11.

závěrům. Kritériem při datování vrstev bylo, zda obsahovaly (či neobsahovaly) příměsi mladší keramiky. Je totiž logické, že při „těžbě“ zeminy potřebné pro jejich nasypání se do nich mohly dostat pouze artefakty starší či současné (tab. 2), což se ovšem netýká vrstvy 5. Zvířecích kostí bylo nalezeno relativně málo (ca 300), což může být důsledkem postdepozitní transformace. Ve vrstvách 5 a 4 je jejich počet na sídlištní vrstvu nezvykle nízký (asi padesát), ve vrstvách nad nimi šlo jen o menší zlomky. Proti navázení odpadu z prostoru vsi Úhoště hovoří nízký počet středověkých a novověkých artefaktů (viz tab. 3).

Intaktní a stratigraficky nejstarší vrstvu 5 spočívající na podloží, lze dle nálezů (obr. 9: 13–18; 10: 1–3) a přiznávám, že i „informované intuice“, datovat do stupně K (knovíz) IV (chronologie dle Bouzek – Koutecký – Neustupný 1966). Artefakty z na ní spočívající vrstvy 4 (obr. 9: 4–18) se jeví „mixem“ tvarů i výzdoby stupňů K III až K IV. Z vrstvy 3 (obr. 9: 1–3) pocházejí jak střepy v rámci knovízké kultury starší (obr. 9: 3), tak mladší (obr. 9: 2), takže datování kolísá mezi stupni K II–IV. Obdobně je tomu i u vrstvy 6 (obr. 10: 4–7), vyskytující se pouze v sektorech 6–9 a relativně chudé na nálezy, mezi nimiž jsou zlomky datovatelné do K II, ale i mladší. Knovízké artefakty z vrstvy 2 (obr. 8: 9–17) lze datovat do stupňů K III až IV. Logické je, že z vrstev 1 a 2 pochází jak keramika knovízká, tak mladolaténská (obr. 8: 4–6), středověká a novověká. Keramika z mlado- až pozdně hradištního období nalezená mezi kameny na sucho kladené zdi na rozhraní sektorů 10/11 (obr. 10: 9–11) není stratifikovaná, zjevně však souvisí s vrstvami 1 a 2.

Navzdory fragmentarizaci střepů lze vrstvy 5, 4, 3, 6 datovat do období knovízké kultury. Kromě dvou zlomků evokujících výzdobu středobronzové mohylové kultury (obr. 8: 13) nebyly v těchto vrstvách artefakty mladších kultur. Vzhledem k omezené šířce sondy I nelze s jistotou tvrdit, že kamenitý val v sektoru 9 – součást vrstvy 4 – byl opevněním či ohrazením východní strany plošiny a probíhal po jejím obvodu. Vrstva 4 byla totiž i za ním. Vrstva 3 se stopami vypálení porostu na jejím povrchu sekvenci knovízkého osídlení uzavírala a tvořila předěl mezi pravěkou a středověkou (?) či pravděpodobněji novověkou fází „dostavby“ plošiny. Vrstva 2 zjevně vyrovnávala terén a dle spektra artefaktů v ní nalezených, počínajícího neolitem a končícího vrcholným středověkem (resp. i novověkem), je „mladá“, stejně jako vrstva 1 neobsahující větší kameny, a proto vhodná k orbě.

Na leteckém snímku z roku 1938 (obr. 4: 2) jsou na plošině viditelné dva hony. Vrstvy 2 a 1 byly patrně navrženy s cílem rozšířit plochu polí, limitovanou v rámci areálu stolové hory její rozlohou a během tisíciletého

Sektor	Hloubka od povrchu (cm)	Mocnost vypálené vrstvy (cm)	Vrstva (styk vrstev)
13	30	6	2
9	90	8	2
10	105	6	2/3
13	50–60	6	2/4
4	40	5–10	2/5
5	30–40	5–18	2/5
7	130	10	4/5

Tab. 1. Úhošť, stratigrafická poloha a mocnost vrstev vypálené zeminy v sektorech a vrstvách sondy I (viz obr. 7).

Tab. 1. Mt. Úhošť, stratigraphic position and thickness of layers of burnt ground in the sectors and layers of trench I (see fig. 7).

Vrstva Sektor	1	2	4	5	13	7	8	9	10	Výška*
1	22	20	20	20	20	30	30	45	50	250 cm
2	20	25	40	50	45	40	30	35	60	345 cm
6	–	–	–	–	–	25	25	20	–	70 cm
3	–	–	–	–	–	10	25	20	20	75 cm
4	–	–	–	–	6	25	30	55	42	158 cm
5	30	20	15	22	20	15	30	15	25	192 cm

Tab. 2. Úhošť, průměrná mocnost vrstev v sektorech sondy I. Výška* – celkový součet mocnosti vrstev na sektor 2 x 2 metry, z něhož vypočten počet střepů na krychlový metr každé vrstvy (viz tab. 3).

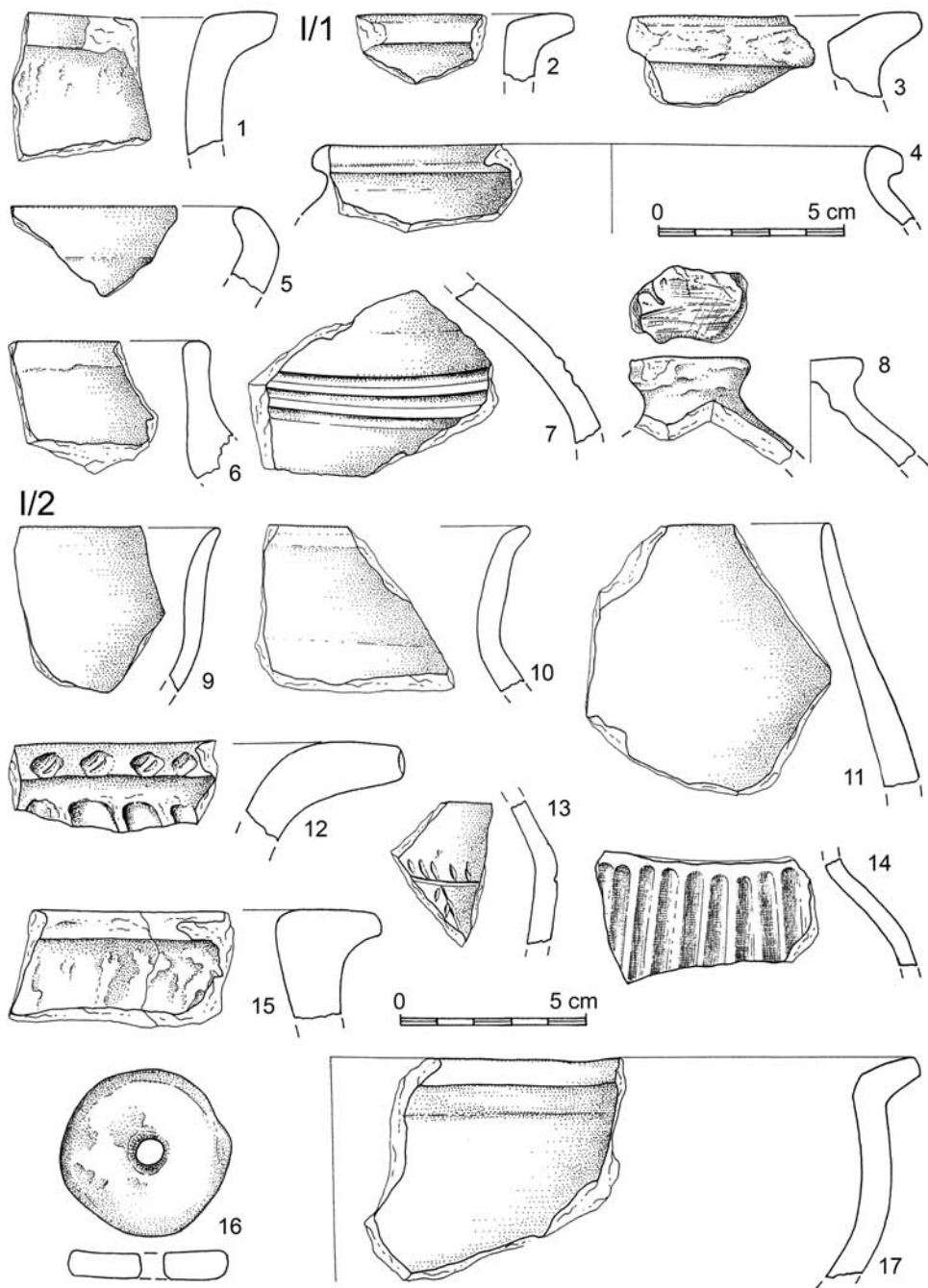
Tab. 2. Mt. Úhošť, average layer thickness in the sectors of trench I. Height* – total sum of layer thickness per 2 x 2 m sector used to calculate the number of potsherds per cubic metre of each layer (see tab. 3).

Vrstva	pr.zem	neolit	br.moh	br.kno	laten	rs	vs	nov	suma	na m ³
1	600	1		19	2	9	14	2	647	65
2	1945	5	2	100	4	4	4	2	2066	150
6	398		2	25					425	295
3	435			16					451	26
4	665			60					725	115
5	1260			40					1300	271
suma	5305	6	4	259	6	13	18	4	5614	154

Tab. 3. Úhošť, datování a počet artefaktů v jednotlivých vrstvách sondy I. V posledním sloupci průměrný počet střepů na m³ každé z nich. V případě počtu artefaktů ve sloupci pr. zem. (zemědělský pravěk) jde dle mínění autora ve zdrcující většině o střepy knovízské kultury, postrádající však typickou výzdobu či profilaci.

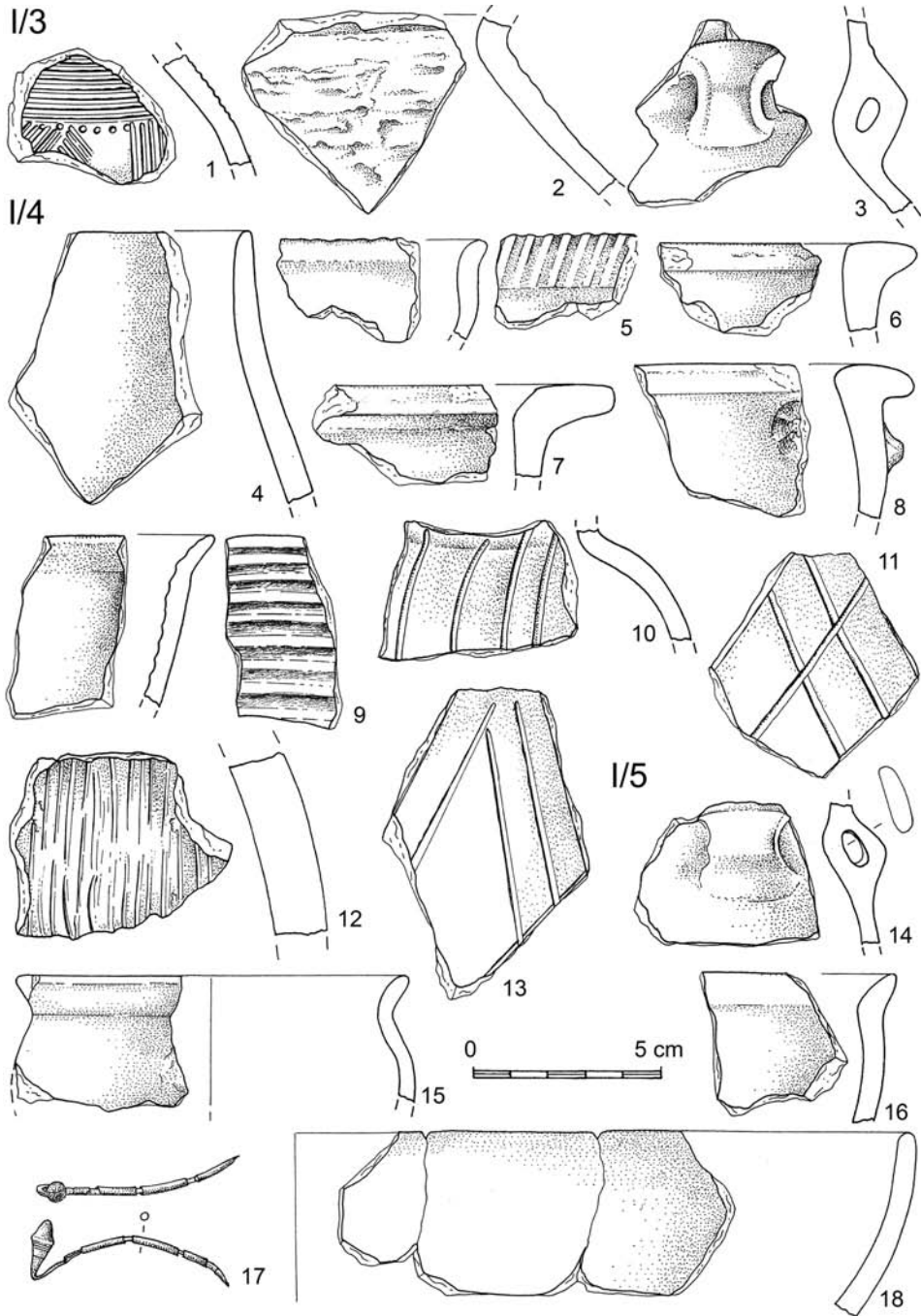
Tab. 3. Mt. Úhošť, dating and number of artefacts in the individual layers of trench I. The final column gives the average number of potsherds per m³ in each of them.

osídlení redukovanou erozí způsobenou orbou. S touto hypotézou rezonuje vypálení porostu na povrchu vrstvy 3, projevující se uhlíkatou vrstvičkou. Kamenitá zeď na východní straně plošiny (pole) mohla být vybudována s cílem zabránit splachům, ke kterým by vzhledem k ostré hraně a sklonu úbočí bezpochyby docházelo. Podobnou „zdi“ jsou ostatně ohrazeny i severní a západní strany pahorku.

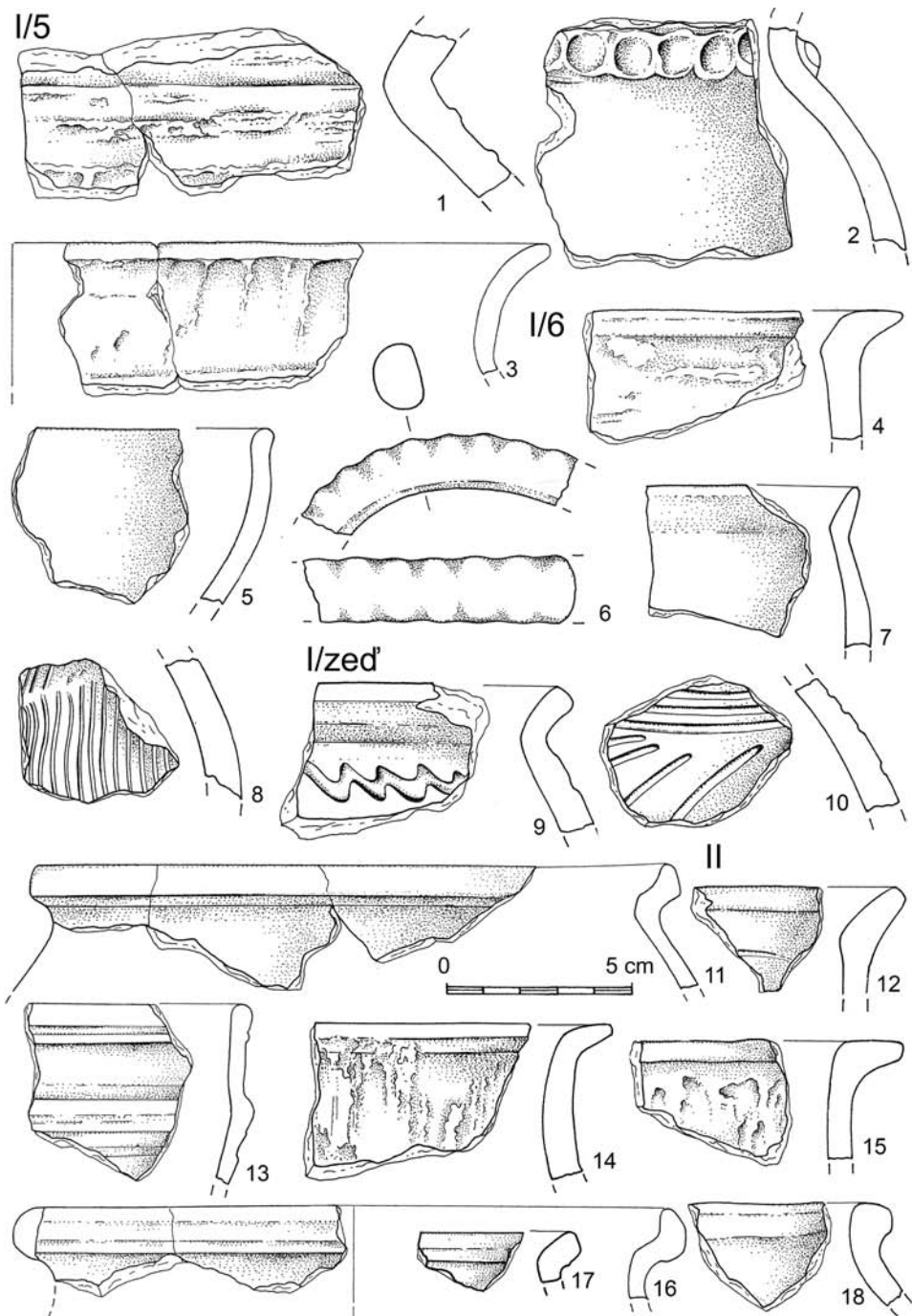
Obr. 8. Úhošť, sonda I. Výběr nálezů z vrstvy 1 (1–8) a vrstvy 2 téže sondy (9–17). Kresby na obr. 8–11 H. Jonášová.

Fig. 8. Mt. Úhošť, trench I. Selection of finds from layer 1 (1–8) and layer 2 in the same trench (9–17).

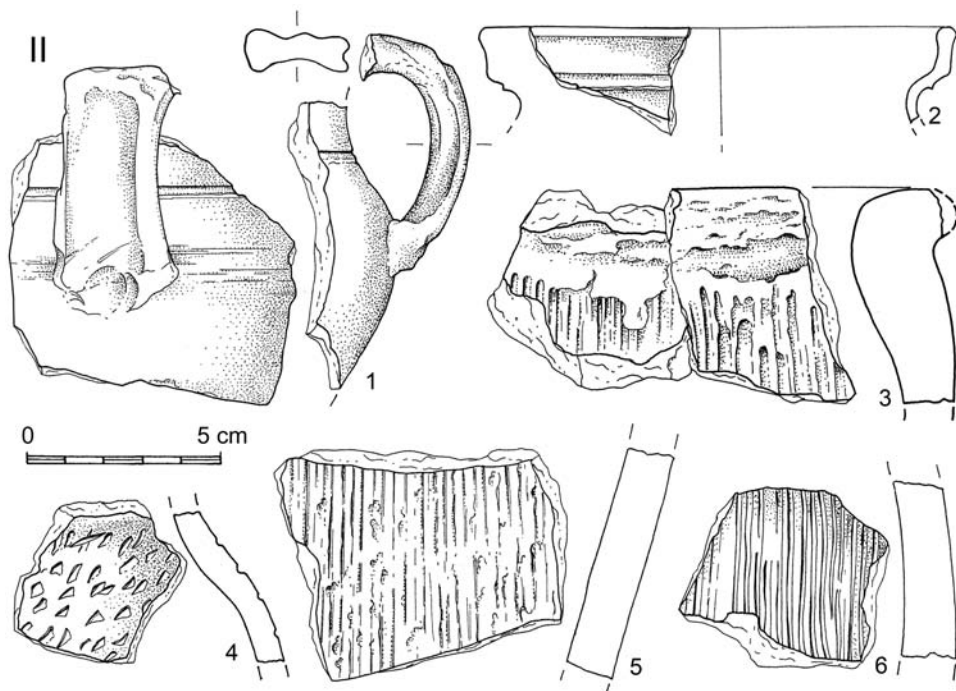

Obr. 9. Úhošť, sonda I. Výběr nálezů z vrstvy 3 (1–3), vrstvy 4 (4–13) a vrstvy 5 (14–18).

Fig. 9. Mt. Úhošť, trench I. Selection of finds from layer 3 (1–3), layer 4 (4–13) and layer 5 (4–18).

Obr. 10. Úhošť, sonda I, výběr nálezů z vrstvy 5 (1–8), zdi v téže sondě (9–10) a ze sondy II (11–18).
 Fig. 10. Mt. Úhošť, trench I. Selection of finds from layer 5 (1–8), the wall in the same trench (9–10) and from trench 2 (11–18).

Obr. 11. Výběr nálezů ze sondy II.
Fig. 11. Selection of finds from trench II.

V **sondě II** byla prokázána převrácená stratigrafie. Spodní vrstva (č. 3) vyplňující přirozené zahloubení v čedičovém podloží obsahovala šedou tenkostěnnou a velmi tvrdě vypálenou keramikou z 13. stol. (dle E. Černé patrně saské provenience) spolu s artefakty latěnskými (obr. 10: 17, 18; 11: 3, 5, 6), ve vrstvě 2 převažovala pravěká keramiká nad středověkou a ve vrstvě 1 (pod dnem) dokonce činil poměr pravěk : středověk 34 : 5.

7. Analýza nálezové situace

Stolová hora Ůhošť byla díky přirozené ochraně strmými úbočími, přírodním podmínkám, zdroji vody a poloze při staré obchodní stezce osídlena od neolitu po 50. léta 20. století. Její rozloha dlouho odrazovala od systematického, ba i zjišťovacího výzkumu. Sondáže v letech 1979–1980, které pokryly necelé promile plochy, nemohou poskytnout ucelený pohled, otevírají však dva základní okruhy otázek. Na prvý, zda v LT C–D byla Ůhošť refugiem/oppidem, přírodou opevněným strategickým bodem, či pouze komunitním areálem jedné obcíny lišícím se od jiných nadmořskou výškou a převýšením, se jednoznačně kloním k poslední variantě. Argument o opevnění na jižním úbočí kopce (Waldhauser 1991, 387, Abb. 5) nepovažuji za dostatečně doložený. Zásadní tak zůstávají otázky: jak stará je umělá plošina, jak vnikla a jaký byl její účel?

O pravěkém (knovízském) datování vrstev 5, 4, 3, 6 není pochyb. Kdy plošina nabyla dnešního vzhledu díky vrstvám 1 a 2, je ovšem otázkou. V mapě tzv. I. vojenského mapování (1764–1768) je zakreslena jako neohraničený pahorek (obr. 4: 1). V mapách II. a III. vojenského mapování je již jasně zakreslen její dnešní tvar, včetně lemu porostů na úbočích. Stejně je tomu v mapě tzv. stabilního katastru, kde má katastrální číslo 131, je značena jako pole a její úbočí jako pastviny. Je však I. vojenské mapování tak podrobné, aby byla zakreslena? Domnívám se, že vzhledem k její „strategické“ poloze a tvaru ano, jistě to však není. Teoreticky tedy mohlo ke konečné úpravě terénu vrstvami 1 a 2, jimž bezprostředně předcházelo vypálení porostů, dojít mezi léty 1768 až 1836/1852,

tedy v období mezi I. a II. vojenským mapováním, o čemž by svědčily i popisy plošiny A. Sedláčka i M. Kaliny, který musel Úhošť navštívit před rokem 1836 (viz pozn. 3). Vzhledem k tomu, že v době návštěvy naleziště oběma badateli již byl název plošiny „Alte Schloss“ zjevně vžit v kolektivní paměti, mohla být konečná úprava terénu (a hlavně zeď) starší, než je výše uvedeno. Zeď je zhroutěná do vrstev 2 a 7, takže nemohla vzniknout v pravěku. Další rozbor situace by, vzhledem k omezené šířce sondy a metodám dokumentace v době výzkumu, vedl jen ke spekulacím.

Umělé plošiny na hradištích z mladší a pozdní doby bronzové a z časné doby laténské nejsou v Čechách unikátem, jejich stáří je nejisté.⁴ Oproti Úhošti však mají větší plochu a vesměs byly součástí akropolí. Plošina na Úhošti nebyla vybudována jednorázově, ale postupně. Nejstarší je samozřejmě „sídlíštní“ vrstva 5, na niž bezprostředně nasedala vrstva 4 (obr. 7). Obě jsou datovány do stupňů K (knovíz) III–IV, tj. do HA 1 (ca 1200–1100 př. n. l.). Později (?) byl terén téměř vyrovnán vrstvami 3 a 6, obsahujícími artefakty stupňů K II–IV bez mladších příměsí či intruzí – zřejmě šlo o zeminu odebranou z okolí pahorku. V novověku, patrně mezi polovinou 18. až 1. pol. 19. stol., následovala po vypálení porostu na povrchu vrstvy 3 další úprava, při níž byl terén zhruba vyrovnán vrstvou 2 a na vrstvě 3 postavena zeď, jejímž účelem patrně bylo obehnat obvod plošiny přeměněné z pastviny v pole, a tím zabránit splachům. Zřejmě bezprostředně následovalo definitivní vyrovnání terénu vrstvou 1, neboť kamenitá vrstva 2 nemohla být obdělávána. Množství kamenů ve vrstvě 7 sektorů 11 a 12 (v obr. 7 nejsou zakresleny) svědčí, že zeď založená na vrstvě 3 byla původně vyšší, než se jeví v dokumentovaném profilu, o čemž svědčí popis Kaliny z Jäthensteina. Knovízské vrstvy ve zmíněných sektorech zřejmě vznikly působením splachů a eroze po destrukci horní části zdi. Je nutno dodat, že terénní úpravy se týkaly hlavně východní části plošiny – původně mírného svahu, neboť v západní části sondy nasedaly vrstvy 1 a 2 přímo na knovízskou vrstvu 5 (viz tab. 2). Počet artefaktů na m³ zeminy v jednotlivých vrstvách (tab. 3) nasvědčuje, že vrstvu 5 lze vzhledem k jejich množství považovat za sídlíštní, event. uvažovat o symbolickém významu odpadu – možná záměrně fragmentarizovaných střepů (viz Kuna – Němcová a kol. 2012, 229). Vrstva 6, co do množství artefaktů na m³ zhruba srovnatelná, se totiž vyskytovala jen v sektorech 7–9 a lišila se barvou i strukturou zeminy od ostatních, takže budila dojem jakési „záplaty“ či lokální deprese. Je velmi pravděpodobné, že zemina ji tvořící byla získána jinde než zemina vrstev 3 a 2.

Zajímavé jsou plochy do červena vypálené hlíny mocné 5–18 cm, dosahující délky až 8 m a přesahující šířku sondy I (viz tab. 1). V knovízském souvrství je taková vrstva doložena jen v sektorech 6 a 7, jako předěl mezi vrstvami 4/5. V západní části sondy jsou jen na rozhraní vrstev 2/5 či 2/4, tedy knovízské a středověké/recentní. V každém případě jde o doklady intenzivně a dlouhodobě udržovaných ohňů, odlišné od stop vypálení porostu na povrchu vrstvy 3 či (eventuálně) od ploch rozpadlé mazanice.

8. Závěr

Úhošť je svou rozlohou a převýšením nad okolím mezi výšinnými sídlíšti neolitu až závěru doby hradištní, resp. i středověku, unikátem. Ostatní stolové hory zdaleka nedosahují její rozlohy a byly opevňovány jednou či více kulturami: např. Dneboh–Hrada, Troskovice–Semín, Třeskonice–Výrov, na Moravě např. Klentnice (základní údaje s lit. Čtverák et al. 2003; Čížmář 2004). Akropole vrchu Vladař má rozlohu „jen“ 13,4 hektaru, byť celková rozloha pevnostní soustavy činí 115 ha (Chytráček – Šmejda 2005, 3). Obě lokality snad spojuje fakt, že Vladař leží na severním okraji západočeské sídelní oblasti, na spojnicí se středním Poohřím (a tedy i tzv. erfurtskou cestou), vzdálen od Úhoště vzdušnou čarou 34 km.

Plošinu vybudovanou lidem knovízské kultury patrně nelze považovat za obytný (rezidenční) areál elity, i když existenci kůlové stavby současné s vrstvou 5 nelze vyloučit. Pahorek měl omezenou

⁴ Bez nároku na úplnost uvádím následující lokality: Čermín – vrch Knihov, Dobříš – Hradec u Dobříše, Hrazany, Svätý Jan pod Skalou – poloha Květnice, Libochovany – poloha Tříkřížový vrch. Částečný výčet dle Čtverák et al. 2003: autorovi děkuji za informace.

plochu a díky zkušenostem během výzkumu vím, že „přitahoval“ během bouřek blesky. Na druhé straně ovšem jde o výhodnou polohu, z níž je dokonalý výhled na celý areál Úhoště, s ní současná rovinná i výšinná sídliště a hradiště vzdálená až desítky kilometrů, i úsek trasy tzv. erfurtské stezky v délce minimálně 20 km. Vypálené vrstvy v novověkém souvrství mohou být dokladem ohňových signálů varujících před průchodem vojsk do vnitrozemí, popř. ohňů zapalovaných např. o slunovra-tech apod. Úhošť byla zjevně osídlena vždy jen jednou komunitou dané kultury a od pravěku po novověk vrcholová planina postačovala k její obživě.⁵ I jen lehké opevnění obvodu planiny lze vyloučit, neboť počet obránců by musel být enormní. V případě sídelního areálu na Úhošti není pochyb, že důvodem nejméně sedm tisíc let trvajícího osídlení (jistě ne nepřetržitého) byly, navzdory změnám klimatu, příznivé přírodní podmínky a blízkost obchodní stezky. Pravobřeží Ohře v úseku Klášterec nad Ohří – Rokle nebylo v pravěku v důsledku členitosti terénu osídleno, nejzápadnější výspou je polykulturní sídliště a pozdně halštatské a slovanské hradiště Hradec u Kadaně (*Koutecký 1985*). Nečetné pravěké a četné raně středověké střepy tzv. žateckého výrobního okruhu z 1. pol. 11. stol. nalezené na severním okraji Úhošťan (*Bubeník 1998, 161; Smrž 2002*) lze spojovat s existencí chebské větve tzv. erfurtské cesty a potvrzují stáří obce, doložené písemným pramenem. Naproti tomu levobřeží Ohře, počínaje na Z štitarským výšinným sídlištěm na vrchu Špičák u Mikulovic (*Smrž – Mladý 1979*), přes kotlinu Kadaně a údolí Ohře na V od ní je starým sídelním územím, z vrcholu Úhoště viditelným a přehledným. Úhošť, dominující krajině, byla „izolovaná“ jen prostorově, ale ne pohledově.

V severozápadních Čechách jsou známa jen tři hradiště knovízské kultury: Černovice – vrch Hradiště, Mukov – Hradištany a Lukov – Štěpánovská hora (*Smrž 1995; 2011*). Posledně uvedené je skutečnou pevností: ostrožnou přehrazenou třemi pásy hradeb a příkopy, Černovice a Hradištany jsou opevněny (ohrazeny) kamenitými valy a leží na vrcholcích kopců dominujících krajině, na okrajích sídelního území, v nadm. výšce 509 a 750 m. I na nich jsou prostory vyčleněné převýšením či ohrazením: v Černovicích plošina v západní části zvaná „Bergloch“ (*Bubeník 1988, obr. 13*), na Hradištanech vyvýšená část ohrazená valem (*Smrž 2011, obr. 3*). Zdá se, že taková situace je pro knovízská hradiště na vrcholcích kopců typická, či alespoň velmi častá (viz *Čtverák et al. 2003, plánky hradišť*). Mezi Úhoští, Černovicemi a Hradištany je vzájemný vizuální kontakt, jsou polykulturní a všechny tři byly původně ostrovy primárního (či sekundárního) bezlesí.⁶ V období knovízské kultury je pro ně typické jisté prostorové „odtržení“ od okolních rovinných sídlišť na vzdálenost ca 3 km vzdušnou čarou. Kamenité valy, zvláště na hradišti Černovice, budí spíše dojem „ohrazení“ než opevnění.⁷ Všechna tři hradiště i Úhošť leží při trasách pravěkých až novověkých dálkových cest: přes České středohoří na Chlumecký průsmyk (Hradištany a Štěpánovská hora), Horu sv. Šebestiána na Halle/Saale (Černovice), údolí Ohře na Erfurt či Mohan (Úhošť). Je prakticky vyloučeno, že by opevnění (ohrazení) hradišť mohly vybudovat pouze komunity na nich sídlící, proti stálému osídlení Hradišťan hovoří i nadm. výška 752 m.

Impozantní stolovou horu Úhošť, s dalekým výhledem a zdaleka viditelnou, se zvláštním typem vegetace, vlastním zdrojem vody a polohou při trase dálkové cesty lze právem označit termínem krajinný antecedent – místo udávající charakter i mladším jevům a dějům (srov. *Beneš – Brůna 1994; 42; Smrž – Blažek 2002, 802*). V mladší době bronzové byl v dominantní poloze kopce vybudován umělý pahorek, v novověku navyšovaný a zjevně chápaný jako dílo předků, jak svědčí jeho pojmenování („Alte Schloss“). Umělou plošinu jako středobod obytného areálu i okolní krajiny lze, v pojetí

⁵ Absence pohřebišť se zdá vzhledem k dlouhodobé orbě logická. Od 11/12. stol. byli zemědělci jistě pohřbíváni v nedalekých Úhošťanech, o nichž je první písemná zmínka již z r. 1088.

⁶ Vzdušnou čarou jsou od Úhoště zmíněná hradiště vzdušnou čarou vzdálena 12 km (Černovice) a 48 km (Hradištany).

⁷ Na vrchu Hradiště u Černovic i na úbočích kopce jsou stovky jam po těžbě křemičitého pískovce typu „Černovice“. Těžba probíhala od neolitu po raný středověk, jak svědčí nálezy i původní název obce „Žarnovice“ (*Holodňák – Mag 1999*) a skončila až koncem 19. stol. (*Foltýn 1977*).

kulturní antropologie, chápat jako hmotný doklad kolektivní paměti (k pojmu *Assmann 2001*, 46–53). Totéž může platit i o hradištích Černovice a Hradištany, neboť v rámci jejich areálů vyčleněné plošiny a plochy mohly sloužit jako centra míst setkávání obyvatel okolních rovinných osad.

Literatura

- Assmann, J. 2001*: Kultura a paměť. Praha.
- Beneš, J. – Brůna, V. 1994*: Má krajina paměť?. In: *Archeologie a krajinná ekologie*, Most, 37–46.
- Binterová, Z. 1999*: Úhošťany. Kadaň.
- Bouzek, J. – Koutecký, D. – Neustupný, E. 1966*: The Knovíz Settlement of North-West Bohemia. *Fontes archaeologici Pragenses*, Vol. 10. Praha.
- Bouzek, J. – Smrž, Z. 1994*: Drei Fragmente attischer Keramik aus Droužkovic in Nordwestböhmen. *Germania* 72, 581–586.
- Bubeník, J. 1976*: Příspěvek k topografii slovanského osídlení středního Poohří – Ein Beitrag zur Topografie der slawische Besiedlung des mittleren Egergebieten. *Archeologické rozhledy* 28, 374–388.
- 1988: Slovanské osídlení středního Poohří I, II. Praha.
- Čížmář, M. 2004*: Encyklopedie hradišť na Moravě a ve Slezsku. Praha.
- Čtverák, V. – Lutovský, M. – Slabina, M. – Smejtek, L. 2003*: Encyklopedie hradišť v Čechách. Praha.
- Foltýn, F. 1997*: Geologická charakteristika vrchu Hradiště. *Památky, příroda, život* 9/2, 24–27.
- Holodňák, P. – Mag, M. 1999*: Vývoj mlecích zařízení a provenience surovin drtidel a žernovů v Soběsukách (okr. Chomutov, SZ Čechy). Mikrosonda do ekonomiky jednoho sídliště – Die Entwicklung der Mahleinrichtungen und die Herkunft des Rohstoffes der Reib- und Mühlsteine von Soběsuky (Bez. Chomutov, Nordwestböhmen). *Eine Mikrosonde in die Wirtschaftsstruktur einer Siedlung. Památky archeologické* 90, 398–441.
- Chytráček, M. – Šmejda, L. 2005*: Opevněný areál na Vladaři a jeho zázemí. K poznání sídelních struktur doby bronzové a železné na horním toku Sřely v západních Čechách – The fortifield area at Vladař and its hinterland. Towards and understanding of settlement structures of the Bronze and Iron Ages in West Bohemia. *Archeologické rozhledy* 57, 3–56.
- Kalina von Jäthenstein, M. 1836*: Böhmens heidnische Opferplätze, Gräber und Alterthümer. Prag.
- Koutecký, D. 1975*: Prvý nález attické keramiky v Čechách – Der erste Fund attischer Keramik in Böhmen. *Archeologické rozhledy* 27, 629–641.
- 1985: Halštatské hradiště Hradec u Kadaně – Der hallstattzeitliche Burgwall Hradec u Kadaně. *Památky archeologické* 76, 71–77.
- Kuna, M. – Klápště, J. 1990*: Poznámky ke koncepci terénní archeologické práce – On the character and concepts of field work contemporary Czech archaeology. *Archeologické rozhledy* 42, 435–445.
- Kuna, M. – Němcová, A. et al. 2012*: Výpověď sídlištního odpadu. Nálezy z pozdní doby bronzové v Roztokách a otázky depoziční analýzy archeologického kontextu. Praha.
- Kuna, M. – Smrž, Z. 2012*: The past and present of large-scale excavations in the Czech Republic. In: J. Bofinger – D. Krause eds., *EAC Occasional Paper No. 6, Large-scale excavations in Europe: Fieldwork strategies and scientific outcome. Proceedings of the International Conference Esslingen am Neckar, Germany, 7th–8th October 2008*, Budapest, 137–150.
- Ložek, V. 2007*: Zrcadlo minulosti. Česká a slovenská krajina v kvartéru. Praha.
- 2011: Po stopách pravěkých dějů. O silách, které vytvářely naši krajinu. Praha.
- Mládek, J. – Pavlů, V. – Hejman, M. – Gaisler, J. 2006*: Pastva jako prostředek údržby trvalých travních porostů v chráněných územích. Praha.
- Neustupný, E. 2007*: Metoda archeologie. Plzeň.
- Petráň, J. a kol. 1985*: Dějiny hmotné kultury I/2. Praha.
- Piř, J. L. 1909*: Starožitnosti země České. Díl III. Svazek 1. Čechy za doby knížecí, část archeologická. Praha.
- Preidel, H. 1940*: Vor- und frühgeschichtliche Besiedlung der westbischen Sudetengauges. Reichenberg – Komotau.
- 1969: Der Burberg bei Kaaden in Nordwestböhmen (zur Frage Wogastisburg). *Vorzeit* 1969, Heft 1–4, 3–10.

- Sádlo, J. – Pokorný, P. – Hájek, P. – Dreslerová, D. – Cílek, V. 2005: Krajina a revoluce. Významné přelomy ve vývoji kulturní krajiny českých zemí. Praha.
- Salač, V. – Smrž, Z. 1989: Laténské sídliště u Lužice v SZ Čechách. Poznámky k sídlištní keramice stupně LT B v Podkrušnohoří a k možnosti existence oppida na vrchu Úhošti u Kadaně – Die latènezeitliche Siedlung bei Lužice in NW-Böhmen. Bemerkungen zur Siedlungskeramik der Stufe LT B im Erzgebirgsvorland und zum Bestehen eines Oppidums auf dem Berg Úhošť bei Kadaň. *Archeologické rozhledy* 41, 549–576.
- Sankot, P. 2009: Zum Fundstoff vom Berg Rubín (Nordwestböhmen) und der Bedeutung des Fundorts in der Hallstatt- und Frühlatènezeit – K nálezu fondu z hradiště Rubín a významu lokality v době halštatské a časně laténské. *Archeologické rozhledy* 61, 31–62.
- Sedláček, A. 1884: O poloze hradův v letopisech franckých Wogastisburg a Canburg řečených. *Památky archeologické* 12, 247–258.
- Smrž, Z. 1977: Nové poznatky o pravěkém a časně historickém osídlení vrchu Hradiště u Černovic. *Památky, příroda, život* 9, 19–26.
- 1981: Halštatské hradiště ve Stradonicích u Loun. Knovízské a halštatské osídlení mikroregionu Deberského potoka – The Hallstatt Hill-fort at Stradonice near Louny – The Knovíz and Hallstatt settlement of the microregion at Deberský Creek. *Archeologické rozhledy* 33, 487–503, 594–597.
 - 1983: Archeologický výzkum na vrchu Úhošť u Kadaně. *Památky, příroda, život* 15, 97–104.
 - 1987: Úhošťany, okr. Chomutov. In: *Výzkumy v Čechách 1984–1985*, Praha, 217.
 - 1991: Výšinné lokality mladší doby kamenné až raného středověku v severozápadních Čechách, pokus o sídelně historické hodnocení – Höhenlokalitäten in der Zeitspanne von der jüngeren Steinzeit bis zum frühen Mittelalter im nordwestlichen Teil Böhmens. Versuch um eine siedlungs-historische Bewertung. *Archeologické rozhledy* 43, 63–89, 177–178.
 - 1992: Späthallstattzeitliche Burgwälle und Höhensiedlungen in Nordwestböhmen – Pozdně halštatská hradiště a výšinná sídliště v severozápadních Čechách. *Památky archeologické* 83, 88–104.
 - 1995: Höhenlokalitäten der Knovizer Kultur in NW-Böhmen – Výšinné lokality knovízské kultury v severozápadních Čechách. *Památky archeologické* 86, 38–80.
 - 2002: Zpráva o záchranném výzkumu v trasách výkopu Českého Telekomu, MTS Rokle – Hradec – Kadaňská Jeseň – Úhošťany. Zpráva pro investora za léta 2001–2002, č.j. 131/2002. Archiv ÚAPPSZČ Most.
 - 2010: Úhošť – A mesa with prehistoric settlement. In: J. Kadlec ed., *Excursion Guide. VIIth Summer School of Quaternary Studies 2010 (Czech Republic, June 19–26, 2010)*, s. I. (Labrys o. p. s.), 16–17.
 - 2011: Knovízské hradiště Hradišťany (k. ú. Mukov) v severozápadních Čechách. Příspěvek k interpretaci hradišť typu Plešivec. *Archeologie ve středních Čechách* 15/1, 267–277.
- Smrž, Z. – Blažek, J. 2002: Nález bronzových srpů z hory Kletečná (706 m n. m.) v Českém středohoří: K votivním nálezům z vrcholků kopců a hor – Bronze sikles from Kletečná Hill (706 m a. s. l.) in the České středohoří Mts.: On votive finds from hilltops and mountains. *Archeologické rozhledy* 54, 791–812.
- Smrž, Z. – Mladý, F. 1979: Výšinné sídliště knovízské kultury na vrchu Špičák u Mikulovic (okr. Chomutov) – Eine Höhensiedlung der Knovizer Kultur auf dem Špičák Berg bei Mikulovice (Bez. Chomutov). *Archeologické rozhledy* 31, 27–53, 119.
- Trefný, M. 2010: K několika poznámám z výšinné polohy Rubín v severozápadních Čechách – Zu einigen fibelfunden von der Höhenanlage Rubín in Nordwestböhmen. In: V. Furmánek – E. Miroššayová edd., *Popolnicová polia a doba halštatská. Archaeologica Slovaca monographiae, Tomus XI, Nitra*, 317–328.
- Velínský, T. 2002: Hrabišici, páni z Rýzmburka. Praha.
- Venclová, N. 1987: Bemerkungen zum Grenzgebiet der Latènekultur in Nordwestböhmen – Poznámky k hraniční oblasti laténské kultury v severozápadních Čechách. *Památky archeologické* 78, 449–464.
- Waldhauser, J. 1984: Die oppidumartige Anlage Úhošť (Burgberg) bei Kadaň und keltische Besiedlung Nordwestböhmens am Ende der Latènezeit (Fakten und Hypothesen). *Arbeits- und Forschungsberichte zur Sächsischen Bodendenkmalpflege* 27/28, 167–189.
- 1991: Diskussion über die oppidumartige Anlage Úhošť und die keltische Besiedlung Nordwestböhmens. *Památky archeologické* 82, 385–404.
 - 1993: Diskuse o laténském osídlení na stolové hoře Úhošť (kóta 592 m) v makroregionu SZ Čech – Diskussion über die latènezeitliche Besiedlung auf dem Tafelberg Úhošť in Nordwestböhmen. *Zprávy a studie Regionálního muzea v Teplicích* 19, 43–55.
- Zápotocký, M. 1988: Pravěká výšinná sídliště a hradiště na Litoměřicku (1. část) – Höhensiedlungen und Burgwälle in Raum von Litoměřice (1. Teil). *Archeologické rozhledy* 40, 121–154, 233–235.

The Mt. Úhošť tableland near Kadaň (northwest Bohemia): a plateau occupied from prehistoric times up to the twentieth century

Mt. Úhošť (cadastral territory of Úhošťany, Chomutov district) is a distinct upland plateau with an area of 85 ha, composed of igneous rock from the Tertiary complex of the Doupov Mountains (*fig. 2*). The top plateau slopes from the southwest (593 m above sea level) to the northeast (495 m above sea level); the very steep sides of the plateau are 80–140 m high. The natural centre of the plateau is a ravine in which the village of Úhošť was located. The village was first documented in written sources in 1401 and abandoned in 1954, and two ponds that continue to exist at the edge of the former municipality are fed by precipitation. Maps (beginning with those created in 1764–1768) testify to the practically unchanged course of paths to Úhošť and on the plateau itself (*fig. 4: 1*).

Although its elevation would seem to disqualify Úhošť as an ideal site for long-term occupation, the opposite is in fact true. The thick basalt base accumulates solar radiation, and the entire plateau was originally an island of primary unforested land. The steppe character of the sides and isolated areas on the plateau document the growth of xerophilous flora; quality pasture land grows on the alkaline rock. Mt. Úhošť was occupied as early as in the Neolithic, and millennia of agricultural cultivation have altered the character of vegetation. Following the abandonment of the village, the plateau remained pasture land until 1990; nevertheless, gradual succession is occurring at the site. Previously known as ‘Alte Schloss’, the top plateau at an elevation of 562.3 m was attractive for its unique shape and location providing a view of the entire Úhošť area and the land to the south, east and north. A 24 × 2 m trench dug at the site revealed six layers that transformed the original terrain with a gradient of 12° into a levelled area 65 × 55 m in size (*fig. 7*). The trench also produced more than 5,600 artefacts (*tab. 3*), and the layers were dated based on whether or not they contained an admixture of later pottery.

Layer 5 of an occupation character (*fig. 5: 1*) is dated to Knovíz phases III–IV, i.e. Ha A1 (c. 1200–1100 BC). The terrain was then practically levelled by layers 3–6 containing artefacts from Knovíz phases II–IV. A continuous thin layer of cinders from burnt wood as well as traces of fire on the lower parts of stones in layer 2 document the burning of vegetation on the surface of layer 3, which contained the foundation of a stone wall surrounding the levelled area. The surface of layer 2 was definitively levelled by layer 1. The evident intention was to transform the prehistoric plateau into a field, which apparently occurred between the middle of the eighteenth century and middle of the nineteenth century.

Mt. Úhošť is unique among hilltop occupation sites between the Neolithic and the end of the Hillfort period due to its size, elevation and its height above the surrounding area, as no other plateaus in the Czech Republic approach the dimensions of Mt. Úhošť; other plateaus were also mostly fortified, albeit not around their entire perimeter. The fortification of the perimeter of Mt. Úhošť is not documented and can almost certainly be ruled out. The reasons for permanent (albeit intermittent) occupation lasting at least seven millennia at the site were undoubtedly the favourable local natural conditions, the natural protection offered by the height of the site above the surrounding land and the proximity of an important trade route. The levelled area created by bearers of the Knovíz culture evidently cannot be regarded as a residential area. Nevertheless, it is a favourable location that provided an ideal view of the entire Úhošť area, contemporary flatland and hilltop settlements and hillforts (located even dozens of kilometres away) and a trade route. The imposing Mt. Úhošť tableland can be labelled as a landscape antecedent – a site that even determines the nature of later phenomena and events.

English by *Zuzana Maritzová*

K prostorové struktuře osídlení oppida České Lhotice Výsledky analytických povrchových sběrů z roku 2007

Tomáš Mangel – Jan Musil

Článek se zabývá vyhodnocením analytických povrchových sběrů realizovaných v areálu oppida České Lhotice v roce 2007. Akce, navazující na obdobný průzkum realizovaný v roce 2004, se zaměřila na tzv. centrální plochu, která nemohla být v předchozích letech z technických důvodů analyticky zkoumána. Vedle kolekce keramických i nekeramických artefaktů tak průzkum přinesl zcela nová data, která přispívají k poznání celkového charakteru využití vnitřní plochy oppida v období LT C2–D1.

České Lhotice – doba laténská – oppidum – povrchová prospekce – organizace zástavby

The spatial structure of settlement at the České Lhotice oppidum, East Bohemia. Results of analytical surface collections from 2007. The article deals with an evaluation of analytical surface collections conducted on the grounds of the České Lhotice oppidum in 2007. Connected to a similar investigation performed in 2004, the work focussed on the 'central area', which could not be studied in previous years due to technical reasons. In addition to a collection of ceramic and non-ceramic artefacts, the investigation also produced entirely new data contributing to the understanding of the general character of the use of the internal area of the oppidum in stages LT C2–D1.

La Tène period – Bohemia – oppidum – surface survey – structure of built-up internal area

Úvod

Oppidum České Lhotice, okr. Chrudim, se řadí mezi nejvýznamnější východočeské lokality doby laténské. Odborné veřejnosti je známa již od počátku 2. pol. 19. stol., kdy ji do literatury uvedl M. Lüssner (1857, 92). V rozmezí let 1971 až 1987 zde probíhal archeologický výzkum vedený M. Princem. Jeho odkryv zasáhl plochu o výměře ca 0,4 ha, tj. pouze ca 1,6 % z celkové plochy areálu (Danielisová 2010, 28). Další nálezy a informace o zdejších osídlení byly v minulosti získávány prostřednictvím nahodilých nesystematických akcí či povrchových sběrů vedených bez vazby na referenční jednotky (k vývoji poznání lokality viz Danielisová 2010, 11–17 s další lit.). Vedle dominující pozdně laténské komponenty tak byly zachyceny nálezy neolitické a eneolitické kamenné industrie a slabší stopy osídlení z období lužické kultury (Ha A), ze starší doby halštatské (Ha C) či raného středověku (Danielisová 2010, 140–147). Další artefakty dokládají využívání areálu v průběhu vrcholného středověku a novověku.

K rámcovému řešení chronologických problémů poskytoval stav poznání lokality relativně dostatečující opory, to ovšem neplatilo v případě otázek souvisejících s prostorovou strukturou osídlení. Z tohoto důvodu byl v r. 2004 areál oppida podroben výzkumu formou analytických povrchových sběrů (Danielisová 2006a; táž 2010, 28–35). Uvedená výzkumná akce svým rozsahem sice pokryla plochu 5 ha (ca 22,7 % vnitřní plochy), zaměřit se ovšem mohla pouze na plochy, které splňovaly podmínky potřebné pro aplikaci zvolené metody (např. absence porostu či velkých hrud zeminy – cf. Kuna a kol. 2004, 334–336). Některé části oppida, jejichž povrch uvedeným kritériím nevyhovoval, tak zůstaly nezkoumány. Nedotčena zůstala i velká část tzv. centrální plochy (obr. 1). Až změna charakteru zemědělského využití parcel nacházejících se v těchto partiích oppida, umožnila realizaci obdobného průzkumu, k němuž došlo na podzim r. 2007 pod vedením pracovníků Regionálního muzea v Chrudimi.

Metoda

Prostor sběrů byl vytyčen v rámci tzv. centrální plochy areálu, na parc. č. 985, 987, 988/1, 988/2, 988/4, 991, 995/2, 1049/1 a 1217 (obr. 1).¹ Poněvadž v pozadí motivace k výzkumu této dosud minimálně prozkoumané části oppida² stála především dosavadní absence informací o hustotě a rozložení

nálezů, byla k tomuto účelu, stejně jako v r. 2004, zvolena metoda analytického sběru v polygonální síti (cf. *Kuna a kol. 2004*, 330–331). Jedná se o relativně rychlou a efektivní metodu vhodnou pro sledování větších prostorových celků. Při správném provedení prospekce je touto cestou možno získat vhodně strukturovaná kvantitativní data, která umožňují vzájemné srovnání různých vlastností souborů z jednotlivých referenčních jednotek (cf. *Kuna 1998*, 204–205).

Zvolená plocha o výměře ca 1,33 ha byla rozdělena do 14 na sebe navazujících čtyřúhelných polygonů o délce hran ca 40–50 m a 10–30 m (*obr. 1*). Každý polygon byl sledován rojnicí o 8 sběračích, která jej procházela v křížových průchodech (cf. *Kuna a kol. 2004*, 331), vždy tam i zpět po minimální dobu 45 minut. Průzkumu se zúčastnilo 16 sběračů. Současně tedy mohly být procházeny vždy 2 polygony. Významnější nálezy (sklo, slitky, tyglík apod.) byly zaměřeny GPS stanicí Garmin Map 76S s odchylkou ca 3,5 m.

Současně byly jednotlivé polygony podrobeny systematickému průzkumu s užitím detektorů kovů, prováděnému v pravidelných liniích. Při průzkumu bylo užito celkem 7 detektorů různých značek, a to jak s malou, tak s velkou cívkou s dosahem až 40 cm. Detektorový průzkum se zaměřil také na prostor ležící v jižním sousedství sběrové oblasti. Veškeré artefakty nalezené v rámci detektorové prospekce byly zaměřeny GPS stanicí Garmin Map 76S s odchylkou cca 3,5 m.

Geodetické informace získané v terénu byly zpracovány softwarem MapSource a konvertovány do *.gpx souboru. Tento soubor byl následně převeden do formátu *.shp v programu QGIS 1.6.0., v němž byly informace vizualizovány na mapové podklady.

Kritika pramenů

Výsledky analytických povrchových sběrů jsou závislé nejen na vhodně zvoleném umístění a struktuře referenčních jednotek, ale především též na kvantitativní souměřitelnosti získaných dat. Je zjevné, že plošné výměry jednotlivých polygonů se v některých případech vzájemně značně lišily (*obr. 1*; 7). Možnosti sběru v jejich severní linii (polygony 1S–6S) byly navíc částečně limitovány přítomností travního porostu. Tento handicap byl před započítáním samotné analýzy vyrovnán prostřednictvím relativizace dat přepočtem absolutních hodnot četnosti a hmotnosti nálezů na 1 m².

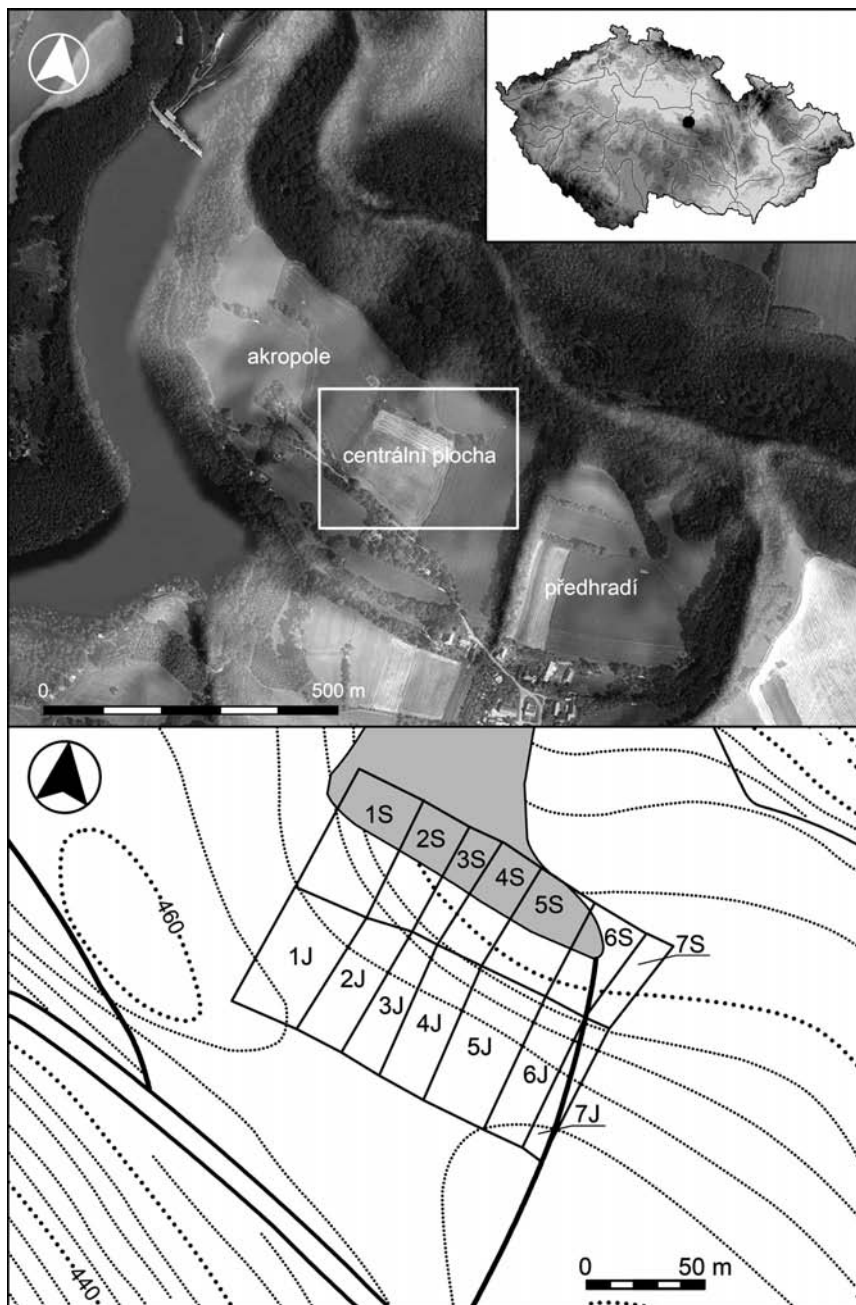
Možnosti exaktního kvantitativního vyhodnocení získaných dat jsou do určité míry omezeny nízkým rozsahem souboru, který zahrnuje 143 zlomků keramiky o celkové hmotnosti 1097 g (*obr. 7*), ojediněle pak i další nálezy (22 g strusky, 2 slitky bronzu o celkové hmotnosti 26 g a 9 železných artefaktů).³ Svým rozsahem ovšem překračuje hranici 100 jedinců často pokládanou pro kvantitativní vyhodnocení za limitní (cf. *Hlava – Kostka 2010*, 318 s další lit.).

Rozdíl v množství keramických nálezů z jednotlivých polygonů, nemusí nutně odrážet pouze skutečný stav archeologických pramenů. Jejich četnost do jisté míry ovlivňuje též obecně známý faktor nestability povrchových souborů (*Kuna a kol. 2004*, 319–320). Výsledky sběrů jsou determinovány i meteorologickými a světelnými podmínkami. Tyto negativní aspekty lze částečně eliminovat opakovanými sběrovými akcemi realizovanými v rámci delšího časového období, tak, aby byly postiženy proměny ornice v souvislosti se sezónními zemědělskými pracemi, různé fáze osevního cyklu či proměny rozličných forem počasí. V případě Českých Lhotic k těmto opakovaným kampaním ovšem zatím nedošlo.

¹ Síť polygonů zasahovala do prostoru všech uvedených parcel, povrchové sběry byly ovšem provedeny především na ploše parc. č. 1049/1, okrajově pak také na parc. č. 985. V případě ostatních parcel byly možnosti průzkumu omezeny nevhodným charakterem jejich povrchu (travní porost, polní komunikace). Tyto plochy tak mohly být sledovány pouze prostřednictvím systematické prospekce s užitím detektorů kovů.

² Na rozhraní parc. č. 991 a 1049/1 byl proveden v r. 1971 a 1980 sondáže drobného rozsahu (sonda 6/71: 10 x 1 m, sonda 6/80: 4,5 x 1 m), které ovšem nepřinesly žádná zásadní zjištění (srov. *Danielisová 2005a; 2006b*). V r. 1986 prováděl v rámci sledovaného prostoru povrchové sběry J. Boček (*Kalferst – Sigl – Vokolek 1987*, 6).

³ Soubor z r. 2004 zahrnuje 1347 zlomků keramiky o celkové hmotnosti 11,792 kg, 337 g strusky a několik dalších artefaktů (*Danielisová 2005b; 2010*, 31).

Obr. 1. Česká Lhotice. Analytické povrchové sběry z r. 2007. Poloha lokality, lokalizace a členění sběrové plochy.

Fig. 1. Česká Lhotice. Analytical surface collections from 2007. Site, localisation and layout of collection areas.

Charakteristika nálezového souboru

K nejfrekventovanějším nálezům v rámci kolekce získané v r. 2007 náležejí zlomky laténských nádob (obr. 2). Jak z typologického, tak z technologického hlediska odpovídají běžné keramice období LT C2–D1 registrované v rámci středovýchodočeského makroregionu (cf. *Waldhauser 1996; 2001*, 43) a svým charakterem se nikterak neodlišují od keramiky známé z areálu oppida z předchozích nálezů (cf. *Danielisová 2010*, 72–105).

V rámci detektorového průzkumu bylo ve sběrové oblasti a v jejím těsném jižním sousedství získáno celkem 9 železných artefaktů či jejich fragmentů (appendix, položky 3–6, 8, 9, 11–13; obr. 3: 1–5, 7, 9–11).⁴ Zatímco některé z těchto předmětů (appendix, položky 3, 5, 6, 8, 9, 12) lze vcelku bez problémů datovat do období existence oppida (cf. *Jacobi 1974*; cf. *Meduna 1961*; cf. *Sievers 2010* aj.), u dalších nálezů je chronologické zařazení méně jednoznačné. Přihlédneme-li ovšem k nízkému zastoupení nelaténských nálezů i ke skutečnosti, že se výskyt drtivě většiny metalických nálezů omezuje na relativně malý prostor, je možné jejich příslušnost k laténské komponentě do jisté míry předpokládat. Obdobně lze pohlížet také na jinak chronologicky nevýznamné nálezy bronzových slitků (obr. 4: 1, 2) a železité strusky (obr. 4: 4).

Vedle popsáných nálezů byly získány také ojedinělé zlomky keramiky raně středověké (4 ks), vrcholně středověké (11 ks) a novověké (1 ks). K poslednímu uvedenému období se hlásí i 3 zlomky z těl skleněných nádob.

Prostorové vyhodnocení nálezů

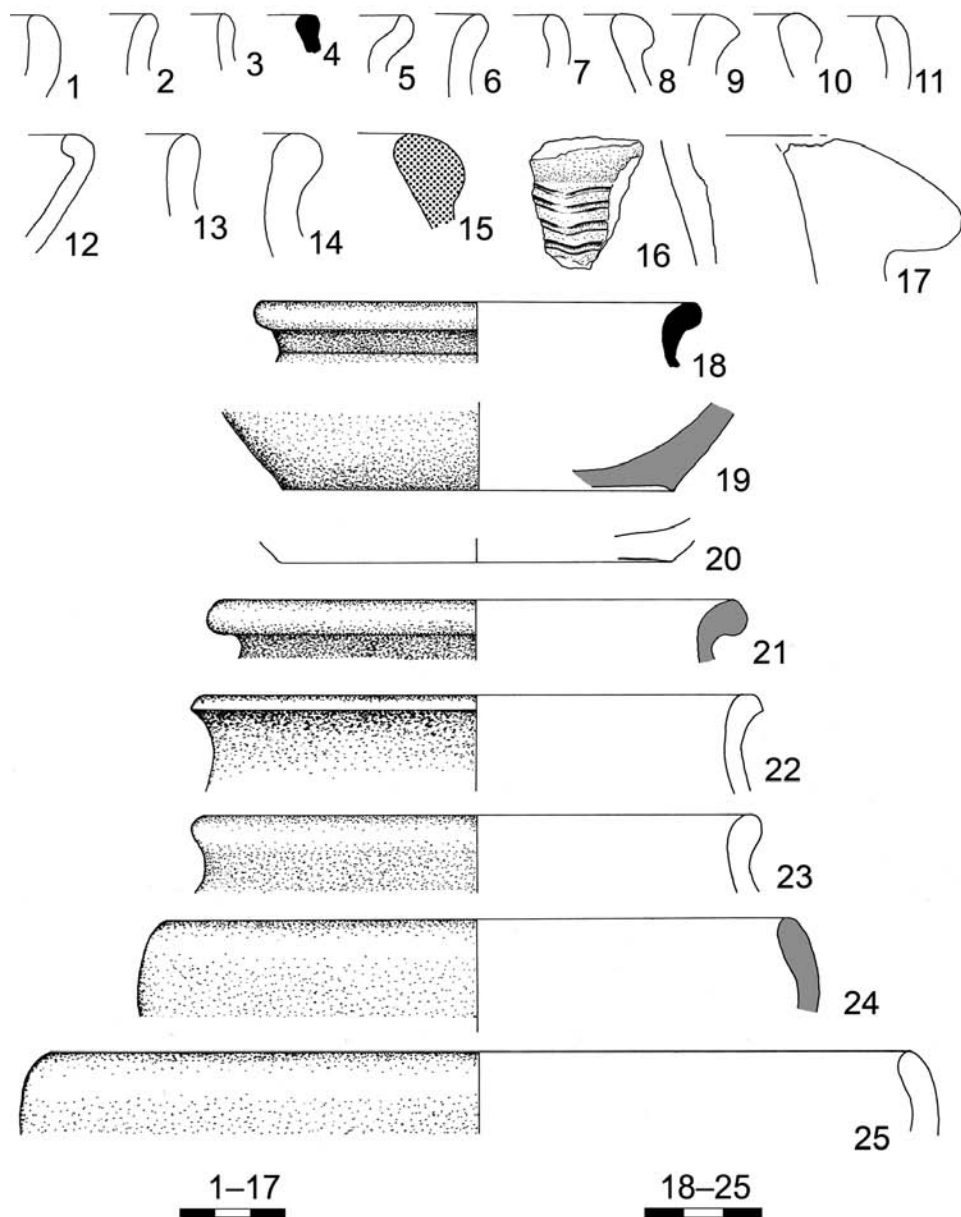
Abychom mohli definovat základní vztahy mezi referenčními jednotkami, byly jednotlivé polygony nejprve srovnávány na základě indexu četnosti a hmotnosti keramických nálezů, vzniklého přepočtem daných veličin na 1 m² (obr. 5; 7). Při vynesení těchto hodnot do plánu, se v rámci sběrové oblasti vyrýsovaly dvě výrazné koncentrace nálezů soustředěné v polygonech 1S a 5J. Menší koncentrace byly registrovány také v jednotkách 3S a 1J–4J, které vyplňovaly prostor mezi oběma výše uvedenými polygony. Severní a severovýchodní část sledované plochy byla téměř bez nálezů.

Samotné sledování četností/hmotností nálezů ovšem nevyovídá o velikosti keramických fragmentů, a tak nezohledňuje faktor jejich případné mobility, který může mít např. u svažitéjších terénů značný vliv na vzniklý obraz. Aby bylo možno ověřit prostorovou autenticitu keramických souborů, byl pro každý polygon vypočítán tzv. index fragmentarizace (obr. 6A; 7; cf. *Danielisová 2010*, 32–33, obr. 20). Jeho hodnota odráží průměrnou hmotnost fragmentu v rámci polygonu, a částečně tak zmírňuje případný vliv rozdílné fragmentarizace keramických nálezů (*Kuna a kol. 2004*, 339). Z následného vyhodnocení tohoto faktoru vyplynulo, že méně fragmentarizované nálezy se koncentrovaly v polygonech umístěných výše po svahu (polygony 1J a 5J), zatímco směrem níže od těchto poloh hodnota indexu pozvolna klesala. Koncentrace větších fragmentů mohou dokládat blízkost jejich původního zdroje (*Kuna a kol. 2004*, 339), naproti tomu kumulace více fragmentarizovaných střepů v nižších partiích pak nejspíše souvisí s působením polohových transformací vycházejících např. z erozních procesů.

Obraz vzniklý na základě uvedených dat doplňuje evidence metalických nálezů (obr. 6B). Kovové, v tomto případě výhradně železné, artefakty se vyznačují výrazně vyšší hmotností (prům. hmotnost artefaktu ca 75 g), a zároveň tedy nižší mobilitou. Naprostá většina těchto nálezů se koncentrovala v polygonu 1J či v jeho těsném okolí. Tato kumulace zachycená na relativně malé ploše ostře kontrastovala s absencí obdobných nálezů v okolních polygonech. Je pravděpodobné, že soubor pochází z jediného, blíže ovšem nespecifikovaného kontextu.⁵ Další ojedinělé kovové předměty pak byly nalezeny v polygonech 1S, 5J a v jižním sousedství sběrové oblasti.

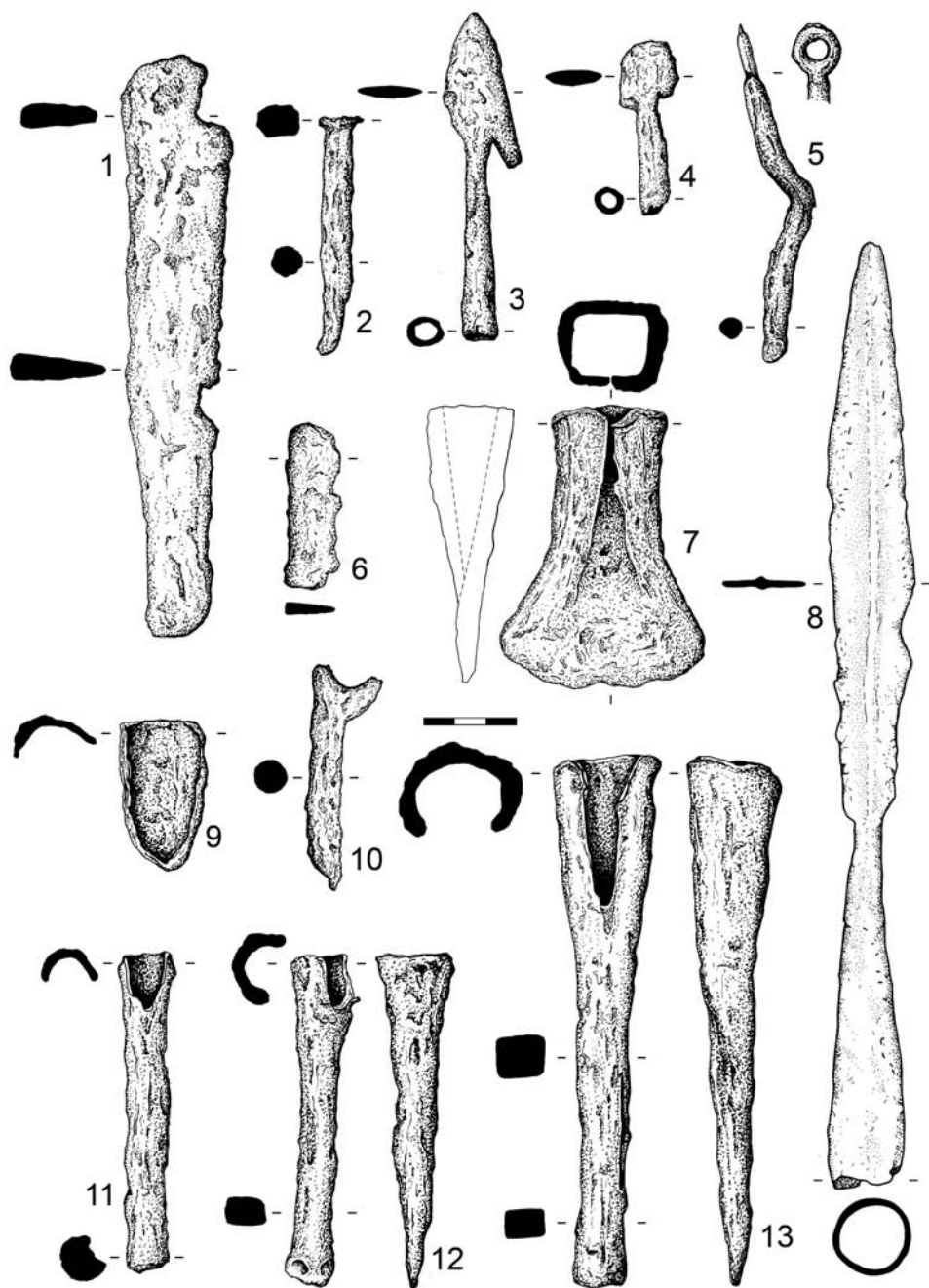
⁴ V rámci dalšího vyhodnocení jsou s ohledem na možné prostorové souvislosti zařazeny i další metalické nálezy (viz appendix, položky 1, 2, 7, 10; obr. 3: 6, 8, 12, 13), které byly uvnitř referenčních jednotek a v jejich okolí zaznamenány již v předchozích letech (srov. *Danielisová 2010*, 67 zde předběžně představeny i vybrané artefakty získané v r. 2007).

⁵ Rámcově shodně se k uvedenému koncentraci nálezů předběžně vyjádřila A. *Danielisová* (2010, 67).

Obr. 2. České Lhotice. Analytické povrchové sběry z r. 2007. Výběr z keramických nálezů. Černý profil – točeno na kruhu, šedý profil – vyrobeno s užitím kruhu, prázdný profil – vyrobeno v ruce, tečkovaný profil – grafitová keramika vyrobená v ruce. Kreslil M. Pleska a T. Mangel.

Fig. 2. České Lhotice. Analytical surface collections from 2007. Selection of pottery finds. Black profile – wheel-thrown; grey profile – made with the use of a wheel; empty profile – hand-formed; dotted profile – hand-formed graphite pottery.

Obr. 3. České Lhotice. Metalické nálezy učiněné v rámci sběrové plochy a jejího okolí v letech 2004–2007. 1–12 kreslil M. Pleska a T. Mangel; 13 podle *Danielisová 2010*.
Fig. 3. České Lhotice. Metal finds made on the collection area and in its vicinity in 2004–2007.

Obr. 4. České Lhotice. Analytické povrchové sběry z r. 2007. 1, 2 – bronzové slitky; 3 – fragment tyglíku; 4 – struska.

Fig. 4. České Lhotice. Analytical surface collections from 2007. 1, 2 – bronze ingots; 3 – crucible fragment; 4 – slag.

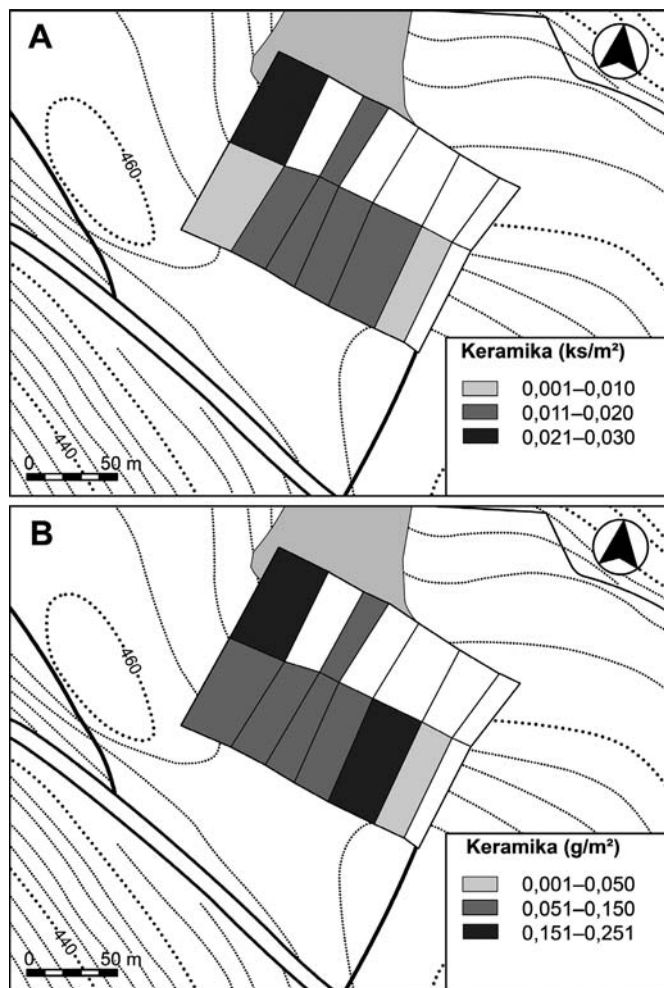
Zajímavé výsledky přineslo vyhodnocení prostorové distribuce metalických nálezů (*obr. 6B*) ve vztahu ke koncentracím keramiky (*obr. 5; 6A*). Kumulace kovových artefaktů v polygonu 1J totiž koreluje s vysokou hodnotou indexu fragmentarizace a se střední hmotnostní kategorií zjištěnou pro keramiku z tohoto polygonu. Druhý polygon s nejvyšším fragmentarizačním indexem a vysokou hodnotou relativní hmotnosti keramických nálezů (polygon 5J) se také vyznačuje přítomností (i když ojedinělou) kovového materiálu. Popsaná situace pravděpodobně není, minimálně v prvním případě, pouze dílem transformačních procesů, a je ji tedy možno chápat jako další argument svědčící o relativní prostorové autenticitě keramických nálezů.

V obou polygonech s kumulacemi nálezů byly též zaznamenány doklady existence výrobní komponenty. V případě polygonu 1J se jednalo a bronzový slitek (*obr. 4: 2*) a fragment strusky (*obr. 4: 4*). V rámci polygonu 5J byla výrobní složka reprezentována zlomkem kovoliteckého tyglíku (*obr. 4: 3*). Obdobné stopy metalurgických činností náleží v areálech oppid k běžným nálezům (*Drda – Rybová 1995*), hojně doklady kovolitectví i kovářství ostatně pocházejí i ze starších výzkumných akcí realizovaných za hradbami Českých Lhotic (*Danielisová 2010, 68*).

Práce s kvantifikovanými daty umožnila porovnat informace z centrální plochy s výsledky analytického průzkumu z r. 2004 (cf. *Danielisová 2006*), a tak je zasadit do kontextu celkového obrazu osídlení oppida (*obr. 8*). Komparace provedená na základě hmotnostního indexu keramiky si vyžádala drobnou modifikaci hranic jednotlivých hodnotových kategorií. Ze srovnání je patrné, že tři kategorie vytvořené pro soubory z r. 2007 (*obr. 5B*), v podstatě bez rozdílu odpovídají nejnižším třem kategoriím vytvořeným pro keramiku z polygonů zkoumaných v rámci předchozí akce (cf. *Danielisová 2006, příloha 2: 1*). Analýza prokázala, že hmotnostní index zjištěný pro polygony 1S a 5J v zásadě odpovídá hodnotám, které se pojí s plochami s četnými doklady osídlení situovanými na jižním svahu akropole či východně od ní. Celkově se ovšem centrální plocha hlásí spíše k polygonům v minulosti sbíraným v jejím severním a severovýchodním sousedství, pro něž byla konstatována nižší intenzita osídlení (*Danielisová 2006, 73*).

Ve srovnání s partiiemi s nejčetnějšími nálezy, ležícími např. v oblasti již zmíněné akropole, vypovídají data z centrální plochy spíše o méně intenzivní, avšak v rámci ohrazené plochy standardní míře využití. Uvnitř polygonu 5J, a především v rámci polygonu 1J, vzájemně od sebe vzdálených ca 70 m, byly zachyceny dvě výraznější koncentrace nálezů, které naznačují intenzivnější využívání, jak v souvislosti s rezidenčními, tak i výrobními aktivitami. Nižší zastoupení nálezů v obvodu dalších referenčních jednotek souvisí buď s prostorovými transformacemi, nižší intenzitou jejich osídlení nebo odlišnou skladbou a četností zahloubených struktur. Úplná absence nálezů v severovýchodním cípu vymezené plochy může vyplývat z nižší míry či jiného způsobu využívání prostoru ležícího dále od předpokládaných linií hlavních komunikací a blíže k linii opevnění (cf. *Danielisová 2006, 73, 78*).

Poznamenejme však zároveň, že četnost materiálu v ornici mohou negativně ovlivňovat rozličné faktory (transformační procesy, metodické aspekty aj.) a data získaná prostřednictvím povrchových sběrů jsou touto skutečností do jisté míry zatížena. Teze formulované na základě takto shromážděných informací proto nelze chápat jako absolutní závěry. Získaná data, spolu se staršími sběrovými

Obr. 5. České Lhotice. Analytické povrchové sběry z r. 2007. A – četnost keramických nálezů na 1 m²; B – hmotnost keramických nálezů na 1 m².

Fig. 5. České Lhotice. Analytical surface collections from 2007. A – frequency of ceramic finds per 1 m²; B – weight of ceramic finds per 1 m².

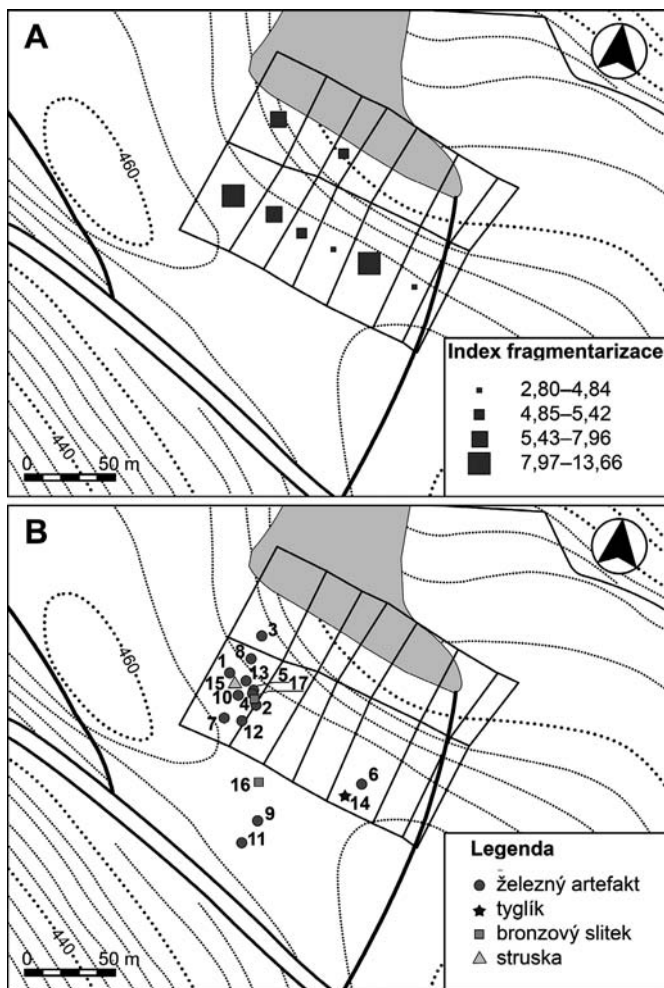
kolekcemi (cf. *Kalferst – Sigl – Vokolek 1987, 6*), každopádně potvrzují osídlení centrální části oppida a naznačují též jeho možnou strukturu.

Závěr

Analytické povrchové sběry realizované v r. 2007 v areálu oppida České Lhotice navázaly na obdobnou prospekční akci z r. 2004, a to v místech, která nemohla být dříve z technických důvodů zkoumána. Získané poznatky vycházející z analýzy struktury povrchových nálezů doplňují naše představy o osídlení v centrální části oppida. V rámci plochy, která celkově vykazuje spíše průměrné stopy osídlení, byly identifikovány dvě výraznější, pravděpodobně prostorově autentické, koncentrace nálezů, jejichž skladba dokládá rezidenční a snad též výrobní aktivity. Co do frekvence keramických nálezů jsou zmíněné koncentrace srovnatelné s plochami na jižním svahu akropole či v prostoru východně od ní, odkud pochází četné doklady osídlení. Při interpretaci získaných dat je potřeba mít stále na paměti, že pracujeme s výsledky rozboru relativně málo početného nálezového souboru, získaného během jediné kampaně. Téměř neprozkoumána také zůstala celá jižní část centrální plochy ležící mezi

Obr. 6. České Lhotice. A – index fragmentarizace keramických nálezů v rámci jednotlivých sběrových polygonů z r. 2007; B – lokalizace metalických nálezů a nálezů technické keramiky učiněných v rámci sběrové plochy a v jejím okolí v letech 2004–2007. Čísla odpovídají číslování položek v appendixu.

Fig. 6. České Lhotice. A – fragmentation index of ceramic finds in individual collection polygons from 2007; B – localisation of metal finds and finds of technical ceramics conducted in collection areas and their vicinity in 2004–2007. Numbers correspond to the numbering of items in the appendix.

sběrovou oblastí a současnou komunikací. Na výsledky prospekce je proto potřeba navázat dalším nedestruktivním výzkumem a získaný obraz tak doplnit a verifikovat.

Appendix

Kovové nálezy a nálezy technické keramiky získané v rámci sběrové oblasti a jejím okolí v letech 2004–2007⁶

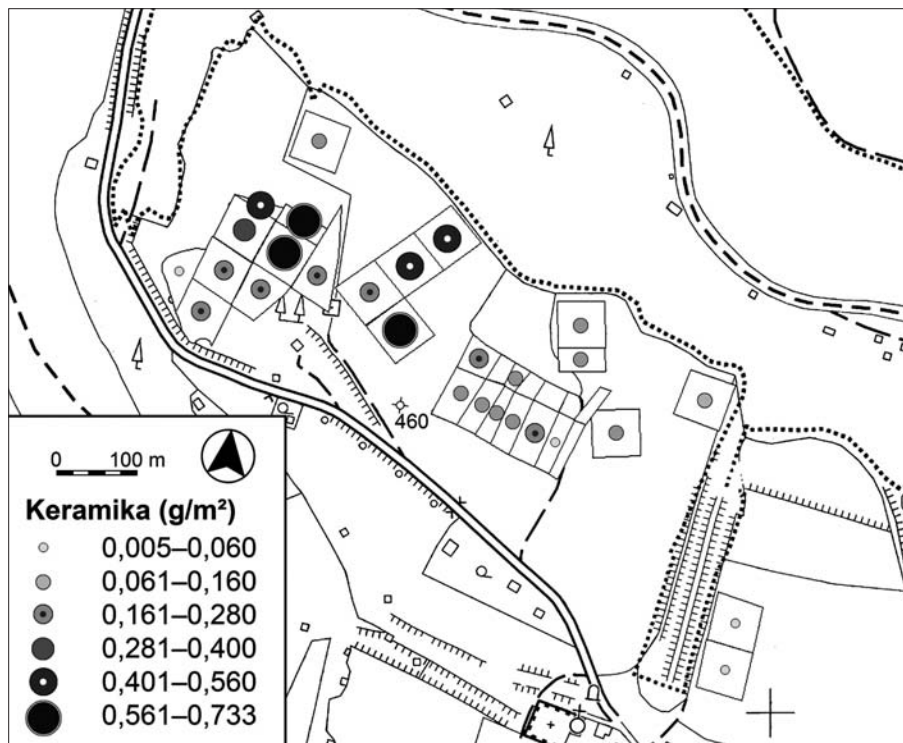
1. Železné tulejovité dláto, laloky tuleje symetricky uzavřené. Délka 169 mm, šířka ostří 17 mm, vnitřní průměr tuleje 28 mm, hmotnost 187 g. Inv. č. A 9389. Obr. 3: 13.

⁶ Položka 10: nalezl V. Pecina jr. při podzimní orbě, říjen–listopad 2004. Položka 1, 2, 7: nalezl D. Vích v rámci detektorové prospekce 30. 12. 2006. Položka 3–6, 8, 9, 11–17: nalezl J. Musil se spolupracovníky v rámci detektorové prospekce 12. a 20. 1. 2007. Nálezy jsou uloženy v Regionálním muzeu v Chrudimi. Čísla položek odpovídají číslování na obr. 6B.

Polygon	plocha (m ²)	keramika				index fragmentarizace	železné artefakty (ks)	železitá struska (ks)	bronzové slitky (ks)
		četnost (ks)	četnost (ks/m ²)	hmotnost (g)	hmotnost (g/m ²)				
1-J	1741,9	12	0,007	164,000	0,094	13,667	5	1	1
1-S	1077,2	30	0,028	239,000	0,222	7,967	1	0	0
2-J	1230,0	22	0,018	147,000	0,120	6,682	0	0	0
2-S	595,9	0	0,000	0,000	0,000	0,000	0	0	0
3-J	923,1	14	0,015	74,000	0,080	5,286	0	0	0
3-S	357,8	7	0,020	38,000	0,106	5,429	0	0	0
4-J	1345,0	19	0,014	92,000	0,068	4,842	0	0	0
4-S	542,3	0	0,000	0,000	0,000	0,000	0	0	0
5-J	1835,6	34	0,019	329,000	0,179	9,676	1	0	0
5-S	643,0	0	0,000	0,000	0,000	0,000	0	0	0
6-J	1160,8	5	0,004	14,000	0,012	2,800	0	0	0
6-S	838,1	0	0,000	0,000	0,000	0,000	0	0	0
7-J	482,0	0	0,000	0,000	0,000	0,000	0	0	0
7-S	510,5	0	0,000	0,000	0,000	0,000	0	0	0
CELKEM	13282	143,000		1097,000			7	1	1

Obr. 7. České Lhotice. Analytické povrchové sběry z r. 2007. Sumarizace nálezů.

Fig. 7. České Lhotice. Analytical surface collections from 2007. Summary of finds.

Obr. 8. České Lhotice. Srovnání dat získaných prostřednictvím analytických povrchových sběrů v letech 2004 a 2007.

Fig. 8. České Lhotice. Comparison of data obtained from analytical surface collections in 2004 and 2007.

2. Železná tulejovitá dláto, laloky tuleje nesymetricky uzavřené. Délka 107 mm, šířka ostří 13 mm, vnitřní průměr tuleje 15 mm, hmotnost 61 g. Inv. č. A 9390. *Obr. 3: 12.*
3. Železný tulejovitý nástroj, laloky tuleje symetricky uzavřené, pracovní část tvořena ploškou kruhového tvaru. Délka 101 mm, průměr pracovní části 14 mm, vnitřní průměr tuleje 13 mm, hmotnost 56 g. Inv. č. A 15 731. *Obr. 3: 11.*
4. Zlomek železná tuleje blíže neklasifikovatelného artefaktu. Max. dochovaný vnitřní průměr tuleje 22 mm, hmotnost 26 g. Inv. č. A 15 732. *Obr. 3: 9.*
5. Železná sekera s neuzavřenou tulejí kvadratického průřezu. Délka 88 mm, šířka ostří 65 mm, vnitřní rozměry tuleje 25 x 20 mm, hmotnost 162 g. Inv. č. A 15 728. *Obr. 3: 7.*
6. Železný nůž s plochou rukojetí, čepel rovná, trojúhelníkovitého průřezu. Hrot a část rukojeti odlomena. Dochovaná délka 185 mm, šířka čepele 34 mm, max. síla hřbetu čepele 10 mm, hmotnost 193 g. Inv. č. A 15 725. *Obr. 3: 1.*
7. Zlomek železná čepele nože, čepel trojúhelníkovitého průřezu. Dochovaná délka 53 mm, dochovaná šířka čepele 18 mm, max. síla hřbetu čepele 4 mm, hmotnost 9 g. Inv. č. A 9391. *Obr. 3: 6.*
8. Železný hrot šípů s křídélky. Délka 105 mm, rekonstruovaná šířka křídélek 28 mm, vnitřní průměr tuleje 7 mm, hmotnost 22 g. Inv. č. A 15 726. *Obr. 3: 3.*
9. Železný hrot šípů s křídélky. Dochovaná délka 57 mm, dochovaná šířka křídélek 20 mm, vnitřní průměr tuleje 6 mm, hmotnost 11 g. Inv. č. A 15 730. *Obr. 3: 4.*
10. Železný list kopí, sekundárně deformovaný. Délka 330 mm, šířka čepele 31 mm, síla čepele 7 mm, vnitřní průměr tuleje 19 mm, hmotnost 176 g. Inv. č. A6506. *Obr. 3: 8.*
11. Zlomek železného kování, tělo kruhového průřezu zakončeno asymetricky umístěným očkem. Dochovaná délka 72 mm, průměr tyčinky 11 mm, vnitřní průměr oka 14 mm, hmotnost 28 g. Inv. č. A 15 729. *Obr. 3: 10.*
12. Železná závlačka s očkem, tělo kruhového průřezu přibližně v polovině délky ostře vyhnuto. Délka 108 mm, průměr těla 8 mm, vnitřní průměr oka 8 mm, hmotnost 24 g. Inv. č. 15 733. *Obr. 3: 5.*
13. Železný hřeb, tělo kruhového průřezu ve spodní části mírně prohnuto, hlavice zploštělá, původně pravděpodobně obdélného tvaru. Délka 77 mm, průměr těla 10 mm, rozměry hlavice 14 x 11 mm, hmotnost 21 g. Inv. č. A 15 727. *Obr. 3: 2.*
14. Fragment z okraje tyglíku, materiál se silnou příměsí písku, silně přepálený a slinitý, tělo tepelně deformováno, hmotnost 20 g. Inv. č. A15 736. *Obr. 4: 3.*
15. Zlomek železitá strusky, hmotnost 22 g. Inv. č. A15 719. *Obr. 4: 4.*
16. Bronzový slítek, hmotnost 22 g. Inv. č. A15 735. *Obr. 4: 1.*
17. Bronzový slítek, hmotnost 4 g. Inv. č. A15 734. *Obr. 4: 2.*

Příspěvek je jedním z výstupů studentského grantu FF ZČU v Plzni SGS-2013-065.

Literatura

- Danielisová, A. 2005a:* Hradiště u Českých Lhotic (okr. Chrudim). Zpráva o zjišťovacím výzkumu 1971 (30. 8.–20.10.). Nálezová zpráva. Ms. depon. in archiv Archeologického ústavu AV ČR, Praha, čj. 807/05.
- *2005b:* Hradiště u Českých Lhotic (okr. Chrudim). Zpráva o povrchové prospekci. Nálezová zpráva. Ms. depon. in archiv Archeologického ústavu AV ČR, Praha, čj. 1606/05.
- *2006a:* Povrchová prospekce na oppidu České Lhotice. In: R. Sedláček – J. Sigl – S. Vencel edd., *Vita archaeologica. Sborník Víta Vokolka, Hradec Králové – Pardubice*, 69–80.
- *2006b:* Hradiště u Nasavrku – České Lhotice (okr. Chrudim). Zpráva o systematickém výzkumu za rok 1980 (30. 6.–19. 8.). Nálezová zpráva. Ms. depon. in archiv Archeologického ústavu AV ČR, Praha, čj. 4989/06.
- *2010:* Oppidum České Lhotice a jeho sídelní zázemí. Archeologické studijní materiály 17. Praha.
- Drda, P. – Rybová, A. 1995:* Prostorové rozložení specializovaných řemesel v zástavbě keltského oppida. *Archeologické rozhledy* 57, 596–613.
- Hlava, M. – Kostka, M. 2010:* Příspěvek k laténským nálezům z Prahy-Dolních Chaběr. *Archeologie ve středních Čechách* 14, 309–326.
- Jacobi, G. 1974:* Werkzeug und Gerät aus dem Oppidum von Manching. *Die Ausgrabungen in Manching – Band 5*. Wiesbaden.

- Kalferst, J. – Sigl, J. – Vokolek, V. 1987: Přírůstky archeologické sbírky KMVČ 1986. Zpravodaj Krajského muzea východních Čech v Hradci Králové XIV, 3–25.
- Kuna, M. 1998: Keramika, povrchový sběr a kontinuita pravěké krajiny. *Archeologické rozhledy* 50, 192–223.
- Kuna, M. a kol. 2004: *Nedestruktivní archeologie. Teorie, metody a cíle*. Praha.
- Lüssner, M. 1857: *Archeologické zprávy z Čech. Památky archeologické a místopisné* II, 91–93.
- Meduna, J. 1961: *Staré Hradisko. Katalog nálezů uložených v muzeu města Boskovic. Fontes Archaeologiae Moravicae* II. Brno.
- Sievers, S. 2010: *Die Waffen aus dem Oppidum von Manching. Die Ausgrabungen in Manching – Band 17*. Wiesbaden.
- Waldhauser, J. 1996: *Regionale keramische Kreise der jüngeren Latènezeit in Böhmen: Anfänge der Forschungen*. In: E. Jerem – A. Krenn-Leeb – J. W. Neugebauer – O. H. Urban Hrsrg., *Die Kelten in den Alpen und an der Donau. Akten des Internationalen Symposions St. Pölten, 14.–18. Oktober 1992*, Budapest – Wien, 335–357.
- 2001: *Encyklopedie Keltů v Čechách*. Praha.

The spatial structure of settlement at the České Lhotice oppidum, East Bohemia Results of analytical surface collections from 2007

The České Lhotice oppidum in the Chrudim district is one of the most important east Bohemian sites from the La Tène period. An archaeological excavation conducted at the site between 1971 and 1987 involved only a relatively small area of around 0.4 ha, i.e. approximately 1.6% of the total grounds of the oppidum (Danielisová 2010, 28). Additional finds and information on the settlement here were acquired in the past through random, non-systematic activities or surface collections conducted without ties to reference units. In addition to the dominant late La Tène components, finds of Neolithic and Eneolithic stone industry were made along with weaker traces of settlement from the Lusatian period (Ha A), the early Hallstatt period (Ha C) and the Early Middle Ages (Danielisová 2010, 140–47). Sporadic artefacts then document the use of the grounds during the High Middle Ages and the Early Modern period. Although information from the site has provided relatively adequate support for resolving chronological issues, this was not true in the case of matters relating to the spatial structure of settlement. This situation led A. Danielisová to conduct analytical surface collections on the grounds of the oppidum in 2004 (see Danielisová 2006a; 2010, 28–35). Nevertheless, certain parts of the oppidum – the surface of which did not meet the necessary criteria for applying the chosen method – could not be investigated. A large part of the ‘central area’ remained untouched. The acquired information was used to elaborate the notion of settlement in the fortified part of the oppidum. Identified in the central area showing average signs of settlement were two concentrations of finds, probably spatially authentic, the composition of which documents residential and manufacturing activities. With respect to the frequency of pottery finds, the mentioned concentrations are comparable to areas on the south slope of the acropolis or just to the east of them, where a large amount of evidence of settlement was found. However, the surface sources do not permit reliable conclusions to be drawn on whether the evidence indicates the existence of farmsteads or represents traces of scattered buildings in the central area. The spectrum of finds is supplemented by an assemblage of iron artefacts obtained at the investigated site during systematic detector surveys. Nevertheless, virtually the entire southern part of the central area between the collection location and the contemporary road remains uninvestigated.

English by David J. Gaul

TOMÁŠ MANGEL, Univerzita Hradec Králové, Rokitanského 62, CZ-500 03 Hradec Králové
mangel@armentum.cz

JAN MUSIL, Regionální muzeum v Chrudimi, Široká 86, CZ-537 01 Chrudim; musiljanarche@gmail.com

DISKUSE

Modernizace moravské medievalistiky?

Nada Profantová – Martin Profant

Článek polemizuje s novou koncepcí J. Macháčka, která se pro útvar nazývaná Velká Morava snaží využít modelu cyklického náčelnictví. Ukazujeme, že autor pomíjí mnohá svědectví písemných pramenů, stejně jako některé nové závěry archeologické. Není nutné nazývat raně středověkou Moravu státem, tím zjevně nebyla připojena území (Čechy, Vislansko). Ukazujeme však, že struktury moravské moci, hospodářství a společenských vztahů byly, přinejmenším v posledních čtyřech deceniích 9. století, příliš komplexní a institučně příliš pevně ustanovené, než aby se při jejich interpretaci mohl s prospěchem použít model cyklického náčelnictví.

Morava – raný středověk – obchod s otroky – nemincovní platidla – náčelnictví – pohanství

The modernisation of Moravian medieval studies? The article is a discussion regarding the new concept put forward by Jiří Macháček, which attempts to use the cyclical chiefdom model for the unit called Great Moravia. The article shows that the author has disregarded the testament of written sources as well as some new archaeological findings. It is not necessary to call medieval Moravia a state. It is however shown that the structures of the Moravian powers, and economical and social relations were, at least in the last four decades of the 9th century, too complex and too strongly constituted institutionally for the cyclical chiefdom model to have been successfully used during interpretations.

Moravia – Early Middle Ages – slave trade – coinless tender – chiefdom – paganism

I.

České historické a archeologické bádání¹ o Velké Moravě se vzdálilo hlavnímu proudu světové medievalistiky. Může za to přežívající nacionalismus českého bádání, lpění na charakteristice Velké Moravy jakožto státu a celkové metodologické zaostávání české a slovenské medievalistiky. To je zhruba leitmotiv článku Jiřího Macháčka. Autor našťastí zná i lék. Přečteme dějiny Velké Moravy nově, nahradíme státní interpretaci charakteru někdejší mojmírovské říše interpretací vycházející z konceptu cyklického náčelnictví (*cyclical chiefdom*), a bude zase dobře. Ponechme na později úvahy o smysluplnosti podobné figury a podívejme se nejprve, zda Macháčkovi zvolený model umožnil, aby lépe uspořádal fragmenty pramenů o Velké Moravě a aby jim lépe porozuměl, zda nemusel přehlížet příliš mnoho pramenných svědectví a zda si nemusel domýšlet a vymýšlet nad míru v bádání o raném středověku obvyklou.

II.

Velká Morava nebyla stabilní, tvrdí Jiří Macháček, nevytvořila instituce, které by přetrvaly velké politické krize, zmizela z dějin již po čtyřech generacích. Kritérium trvalosti státních a veřejných institucí v situaci politických, vojenských a společenských katastrof a krizí představuje obecně přijímanou a přesvědčivě zdůvodněnou charakteristiku státu; jednu z mála, kterou lze vůbec dobře uplatnit, pokud používáme pojem státu při interpretaci dějin evropského raného středověku.

¹ Autoři se hlásí k Palackého pojetí českého národa v Čechách a na Moravě; proto zde a všude tam, kde je použito adjektivum „český“ ve vztahu k současnému kulturnímu životu řečeného národa, je řeč o českém bádání provozovaném na Moravě i v Čechách.

Opravdu ale byly velkomoravské instituce tak nestabilní? Z příšeří písemných pramenů vystupují jen dvě mocenské krize tak zřetelně, aby se o nich dalo něco říci. V letech 867–871 vedl Ludvík Němec úspěšnou východní ofenzívu, která vyvrcholila bavorskou okupací moravských center a zajeřím jak úřadujících moravských vládců, nejprve Rostislava, později Svatopluka, tak internaci arcibiskupa Metoděje. V této kritické situaci se projevila trvalost instituce moravské monarchie a loajalita Moravanů k vládnoucí dynastii. Bez nich by nebyl možný ani vojenský zvrat situace a okamžité obnovení bojeschopnosti velkomoravské říše, ani pozdější diplomatická iniciativa, kterou si moravský panovník s podporou papeže vynutil vydání hlavy moravské zemské církve z bavorského zajetí. Dušan Třeštík označil důvodně právě tuto krizi za skutečný okamžik osvědčení existence moravského státu (*Třeštík 2001, 201*).

Druhá krize vyvrcholila v letech 898–899 střetnutím mezi Svatoplukovými syny Mojmirém II. a Svatoplukem II. Dodnes ovlivňuje interpretaci této občanské války mravoučné poselství, které připojil Konstantin Porfyrogennétos k vyprávění o pádu říše Moravanů: příčinou pádu měla být nesvorlost Svatoplukových synů (*De Administrando Imperio, 41; MMFH IV, 399*). Dobové prameny ovšem ukazují jiný obraz. Střet byl krátký, Mojmír II. rychle a rozhodně zvítězil a mladší Svatopluk II. se zachránil emigrací do Bavorska. Konfrontace obou bratří zjevně nijak podstatně neoslabilu vojenskou akceschopnost moravské říše, vždyt Mojmír II. dokázal již v témže roce 899 úspěšně vojensky zasáhnout ve prospěch hraběte Isanrika a zajistit své říši předpolí zasahující zřejmě proti toku Dunaje až k Enži (*Annales fuldenses ad 899; MMFH I, 129*).

Z jiných veřejných institucí víme o krizích v církevní organizaci. Spor, který po smrti sv. Metoděje podle legend ostře rozdělil moravské duchovenstvo, byl vyřešen sice brutálně, ale rychle. Podle všeho se moravské arcibiskupství tehdy dokázalo úspěšně vypořádat i s okamžitou ztrátou nemalé části kněží. Z druhé turbulence, která potkala moravskou církevní organizaci, známe vlastně jen závěrečné dějství. Nejspíše někdy v posledních letech Svatoplukovy vlády utekl z Moravy Wiching, biskup nitranský, pověřený dříve správou arcidiecéze. Zmatky, které biskupský dobrodruh způsobil, se zřejmě vyřešily – opět díky iniciativní diplomacii moravského vládce – až v letech 900/901.

Výše zmíněné krize ovšem Macháček pomíjí. Nemá divu, svědčily by totiž spíše ve prospěch trvalosti veřejných institucí, a tudíž podle jím zvoleného kritéria pro státní charakter Velké Moravy. Zbývá už jen poslední případ: zánik mojmiróvské říše v prvním desetiletí 10. století, po pouhých čtyřech generacích. Kdybychom ovšem uplatnili lhůtu čtyř generací obecně, upřeli bychom charakter státu např. všem německým státům od vzniku Německa v roce 1871 až do roku 1989. Diskontinuita mezi vilémovskou Druhou říší a Výmarskou republikou zasáhla přitom nejen tak určující státní instituce, jako byla monarchie, armáda, zemské/spolkové uspořádání, ale znamenala zároveň obrovskou změnu teritoria státu. O instituční propasti mezi poraženou Třetí říší a Bonnskou republikou ani není třeba mluvit, tím spíše ne o případu Německé demokratické republiky. Státem by ostatně nebylo ani Československo, atd.

Zbývá tedy jen diskuse o tom, zda a jak intenzivně přežily pád Velké Moravy jednotlivé instituce. Diskuse zajímavá, názory jsou v ní rozprostřeny od silného důrazu na význam moravských institucí při ustanovování středoevropských států – českého, uherského a polského (Třeštík) přes přežívání zbytků svébytné moravské identity až do 11. století (*Wihoda 2008, 29*) až k interpretacím středověkého zdůrazňování moravské tradice českého křesťanství a panovnické moci jako pouhé literární reminiscenci. Macháček ovšem tuto diskusi zcela pomíjí a pád Velké Moravy u něj vyznívá jako přerušení jakékoliv historické kontinuity.

Poměrně slabou oporu v pramenech nalézá i další tvrzení, které by mělo podpořit nestátní charakter Velké Moravy: údajně nepevně zakořeněné křesťanství jako symptom moravské nestability. Macháček považuje slova o „doposud drsném křesťanství národa moravského“, která zazněla v přepjatém horlení vůči únosci cizí manželky na mohušské synodě v roce 852 (*MMFH IV, 34*) za objektivní výpověď; to by samo o sobě bylo odvážné, protože by nás to nutilo považovat prakticky celou zaalpskou Evropu za oblast takového „drsného křesťanství“.

Zde ale jde hlavně o vývoj moravského křesťanství, resp. moravské církve. Za dobu samotného pokřesťanství Moravy se považuje počátek 30. let 9. století; historické zdůvodnění této datace není

sice nesporné, ale je dosti přesvědčivé, pro 50. léta dosvědčuje již zmíněná synoda, že Morava byla počítána mezi křesťanské země. Teprve ze 60. let 9. století máme ovšem spolehlivě doložené úsilí moravského vládcе o vytvoření pevné moravské církevní organizace. Podle dobových pramenů i podle pozdějšího působení vyhnáných moravských kněží se jednalo o úsilí mimořádně úspěšné. Výrok z roku 852 lze proto jen stěží uplatnit na stav moravského křesťanství v 70. či 80. letech 9. století. A byla-li moravská církev zmítána věroučnými a mocenskými spory, pak to byla situace v raném středověku spíše typická, než že by svědčila o mělkosti instituce.

Větší pozornost tak zasluhuje pouze poslední Macháčekův argument, uváděný na podporu představy o vratkém křesťanství na Velké Moravě, totiž archeologické doklady pohanství na Moravě 2. pol. 9. století. Archeologie prý prokázala, že ještě v průběhu misie soluňských bratří fungovaly ve velkomoravských centrech pohanské svatyně a že počátkem 10. století došlo ke krátkodobé pohanské reakci. Jako důkaz o pohanství přetrvávajícím po roce 860 uvádí Macháček stopy po obdélné ohradě v Mikulčicích v poloze Klášteřisko/Těšický les, tedy mimo vlastní knížecí hrad. Z. Klanica tuto ohradu před třiceti lety interpretoval jako kultovní nezastřešenou stavbu, u níž se pohřbívalo, a datoval ji do 9. století (*Klanica 1985*). Jeho úvaha byla nedávno podrobena nové konfrontaci s prameny a s dokumentací. Ačkoliv lze celkově přístup této konfrontace považovat za hyperkritický, doklady, které přinesla o tom, že fungování řečeného objektu musíme oproti původní Klanicově představě datovat před polovinu 9. století, jsou sotva zpochybnitelné (*Hladík 2010, 116–117; Mazuch 2010*).

Přesvědčivější doklady pohanství z období konce Velké Moravy nalezneme tedy jen v jednom jediném centru; a to v Břeclavi-Pohansku (*Dostál 1968; Macháček – Pleterski 2000*)², kde Jiří Macháček vede dlouhé roky archeologický výzkum. Dvě uskupení kúlových jamek připomínají zdobněliný půdorys východoslovanských pohanských svatyní (zatímco vnitřní průměr peryňské svatyně je 21 m, na Pohansku se jedná o sotva 2 m). Přes takový rozdíl ve velikosti lze interpretaci obou míst na Pohansku jako svatyněk považovat za pravděpodobnou díky hrobům kolem jedné z nich. Velikost však zůstává podstatná, komornost uskupení z Pohanska naznačuje spíše soukromý, rodinný kult než společensky významnou reakci. Při daném stavu poznání – zvláště po předatování mikulčické stavby – nelze proto považovat hypotézu o rozsáhlejší pohanské reakci v období pádu Velké Moravy za dostatečně doloženou. Totéž platí i o případném přežívání pohanství v samotných velkomoravských centrech od 60. let 9. století, tedy od doby, ve které se kníže Rostislav začal intenzivně starat o ustanovení moravské církevní organizace.

III.

Macháček ovšem potřebuje, aby mojmírovská Morava byla nestabilní. Jak jinak se mohl uplatnit model cyklického náčelnictví na vzpurnou moravskou materii? Kromě údajně nestabilních politických institucí se zde výklad může ještě opřít o stav hospodářství. Ekonomika mojmírovské Moravy byla podle Macháčka primitivní, a mohla proto poskytnout jen omezené zdroje; aby si moravská vládnoucí moc udržela svoji pozici, musela se opírat o značné extenzivní, riskantní a dlouhodobě neperspektivní formy exploatace. Macháček provoz tohoto primitivního hospodářství demonstruje na dvou problémech: na obchodu s otroky a na absenci „monetárního oběhu“.

III.1

Velkomoravští panovníci údajně nacházeli zdroje, které nedokázali získat z domácího hospodářství, v intenzivních vojenských výbojích a v obchodu s otroky. To je obraz, kterému poskytl v českém prostředí domovské právo Dušan Třeštík, ten ovšem v souvislosti s přemyslovskými Čechami 10. století. Třeštík se opíral o několik zmínek ve václavských a vojtěšských legendách a o svědectví

² Jisté projevy pohanského myšlení pocházejí snad z téže doby také ze Strachotína – Petrovy louky, např. stavební obětiny v podobě lebek překrytých žernovy nalezené za valem, lebky psa či vlka rituálně uložené v koutu polozezemnice (podrobně *Měřinský 2002, 546*). To však není srovnatelné s výstavbou kultovního místa.

Ibrahima ibn Ja'kúb, který obchod s otroky v Praze zmiňuje.³ Macháček namísto podobného svědectví pramenů uvádí pouze Michaela McCormicka.

Výčet pramenů, které bývají povolávány, aby dosvědčily významný otrokářský obchod na Velké Moravě, není dlouhý. Z písemných se jedná o raffelstettenský tarif a tři zmínky v legendách, z archeologických o několikero nálezů pout.

Určitou potíž představuje fakt, že v *Inquisitio de Theloneis*, známém v české literatuře jako raffelstettenský tarif, není nikde řeč o moravském obchodu s otroky. Zpoplatnění obchodu s otroky se týká Slovanů přicházejících z Čech a z kraje Rugiů (*de Rugis*). Vyskytly se sice pokusy ztotožnit kraj Rugiů s jižní Moravou⁴, to je však velmi nepravděpodobné. V téže listině je totiž řeč o trhu Moravanů a v celní instrukci by bylo přinejmenším neobratné a neobvyklé použití dvou pojmenování pro tutéž zemi. Jestliže navíc na východ či severovýchod od Raffelstettenu leží blíže než Morava země, ve které na konci 9. století sídlili Slované a která se tradičně jmenuje Rugiland, zdá se věc dost jasná. Mimoto je z textu instrukce zcela zjevné, že vůči obchodníkům s otroky, kteří přicházeli ze zemí českých a rugijských Slovanů, se neuplatňovalo tranzitní clo – jediný smysluplný poplatek, pokud by se jednalo o dálkový obchod s otroky mezi Moravou a Středomořím – ale o poplatek z prodeje zboží na místním trhu (*Inquisitio de Theloneis* čl. VI; *MMFH IV*, 118).

Ani údaje legend nepotvrzují jednoznačně význam obchodu s otroky pro moravské hospodářství. Rozhodně nikoliv tak jednoznačně, jak se domníval McCormick. V *Životě Konstantinově* se uvádí, jak si světce vyžádal od Rostislava a Kocela „jedině zajatce (a to devět set)“ (ŽK XV; *MMFH II*, 85) a propustil je na svobodu. Konstantin si podle legendy již dříve od chazarského chána vyprosil místo zlata zajatce, bylo jich podle různocení dvě stě či dvacet, a osvobodil je. Jednalo se zřejmě o Řeky, kteří upadli do zajetí (ŽK XI; *MMFH II*, 75). V moravském případě podobná specifikace chybí. Zakon sudnyj ljudem/*Zakonъ sudnyi ljudem*⁵ ovšem zná statut zajatce – odlišný od otroka –, který se má právo vykoupit (19, IV; *MMFH IV*, s. 190). Už jen proto se nehodí klást bezproblémově rovnítko mezi zajatcem a otrokem, jak to činí při interpretaci této pasáže McCormick (2001, 188, pozn. 60). Zápis fuldských análů k roku 871 ukazuje, že zajatci měli svůj význam jako argument při jednání o mírových podmínkách, a nesloužili tedy nutně jen jako otrokářská komodita.

Zpráva tak nakonec dosvědčuje nepřekvapivou skutečnost, že se na Rostislavově Moravě a i v Kocelově hrabství vyskytovali zajatci z četných válek, pro obchod s otroky by v této souvislosti mohl nejvýše svědčit poměrně vysoký počet zajatých. Ale přes svoji zdánlivou jednoznačnost ani číslo devět set mnoho nevyovídá. Rozhodně není řeč o lidech shromážděných aktuálně na jednom místě, na nějakém trhu s otroky. Rostislav a Kocel vůči sobě navzájem vystupovali jako spíše nepřátelští vládci, a určitě tedy nešlo o jeden společný akt obdarování. Nevíme, kolik z uvedených zajatců měl darovat Konstantinovi Kocel v Blatnohradě (Zálavár) a kolik Rostislav na Moravě. Legendista navíc vypráví o předávání darů proto, aby zdůraznil Konstantinovu nezištnost, zveličení je zde velmi pravděpodobné: čím více zajatců, tím více by to ctilo jak samotného světce, tak vládce, kteří ho obdarovali. Ostatně již dávno vyslovil V. Vavřínek dobře zdůvodněné podezření, že se celou pasáž sluší číst spíše jako hagiografický topos než jako věcnou zprávu (*Vavřínek 1963*, 60n.).

Po Metodějově smrti propukl podle vyprávění legend rozkol v moravské církvi a Svatopluk unaven ukřiženými spory přenechal nakonec jedné straně sporu volnou ruku k násilnému obnovení jednoty. Stoupenci latinské liturgie své odpůrce uvěznil a mladší z nich prodali židovským obchodníkům do otroctví. Vypráví o tom staroslověnský *Život Naumův*, který také zaznamenává, že moravští kněží byli z otroctví vykoupeni císařským pověřencem v Benátkách. V *Životě sv. Klimenta* se navíc uvádí, že takto prodaných duchovních byly dvě stovky (XI, 34; *MMFH II*, 202). Tato legenda vznikla v Bulharské říši někdy koncem 11. století, tedy bezmála dvě stě let po pádu Velké Moravy,

³ D. Třeštík (2000) vyprovokoval komentář Z. Galušky (2003).

⁴ Poznámka v *MMFH IV*, 118, ukazuje s půvabnou naivitou motivaci těchto pokusů: „Kdyby se [...] tato zmínka netýkala Moravanů, [...] nebylo by v listině vůbec zprávy o kupcích přicházejících z Moravy.“

⁵ Soudní zákon pro laiky.

a její číselný údaj je opět pochybný. Stejný počet, tedy dvě stě hlav, uvádí totiž táž legenda na jiném místě jako celkové množství duchovních v Metodějově arcidiecézi.

Shrnuto: Písemné prameny dosvědčují otroctví na Moravě. Dosvědčují také přítomnost židovských obchodníků, kteří provozovali dálkový obchod a také – či převážně – obchodovali s otroky. Takový stav tehdejší Morava sdílela se zbytkem známého světa. Neposkytují ale žádný důkaz o obchodu s otroky jako o zásadním hospodářském odvětví či o klíčovém zdroji panovnických příjmů. Jistě, ve Středomoří té doby bylo velké množství otroků slovanského původu, ovšem Bulharská říše a zbytek Balkánu, Chazarský chanát a severní Černomoří, Čechy a polabské země představují přinejmenším stejně pravděpodobný zdroj jako Morava.

Obdobně je to se svědectvím archeologických pramenů. Z území velkomoravské říše známe jediný typ artefaktů, který spojujeme s otroctvím, totiž kovová pouta. Celkem se jedná o pět nálezů, z nich však nejméně v jednom případě existuje nejistota, zda se jednalo o pouta lidská či dobytčí (Chotěbuz–Podobora: *Kouřil 1994*, 156, obr. 83: 14). Dále můžeme z dobrých důvodů vyloučit pouta ze Starého Města – Na Valách (*Galuška 2003*). Byla totiž nalezená v hrobě a sotva si představíme dobrý důvod, proč pohřbívat otroka s pouty; ta přece nebyla zadarmo. Zbývají tak jen dva nálezy krčních pout; z Brna–Líšně a Nitry (*Poláček 2007*, fig. 5). Nedávný nález z Bojně totiž také nelze spojit s pouty krčními (srov. *Pieta – Ruttkay 2007*, obr. 8).

Kdyby ovšem měly tyto nálezy spolehlivě dokládat dálkový obchod s otroky, měli bychom na ně narazit rozptýleně podél předpokládaných cest do středomořských přístavů. Nalézáme je však na předpokládaných cestách jen severně od Dunaje, tedy na moravské straně. Kromě toho otroci nebyli jediné lidské bytosti, které se zakovávaly do želez – pokud se do nich otroci vůbec zakovávali a nepoužívali se pro ně spíše levnější varianty dřevěných, kožených či lýčených pout, jak důvodně předpokládá McCormick; v souvislosti s historií Velké Moravy máme tuto zvyklost doloženou spíše v případě vysokých církevních hodnostářů a knížat.⁶

III.2

Na Velké Moravě se podle přesvědčení, které zdaleka nezastává jen Macháček, prakticky nepoužívaly mince. A bez trhu, který by byl plně zprostředkováván „monetárním oběhem“, „velkomoravští panovníci ztráceli schopnost efektivně vybírat daně, cla, pokuty, což radikálně snižovalo jejich konkurenceschopnost v tehdejší Evropě“ (*Macháček 2012*, 779). Dokonce i myšlenka o tom, že by se používaly sekerovité hřívny jako předmincovní platidlo, se ukázala lichou, dodává náš autor, aby dokreslil překerní ekonomickou situaci Mojmirovců.

Začneme s používáním „předmincovního platidla“. Pro Moravu ho opravdu nemáme doložené, můžeme si nejdříve vypomoci analogií z Čech, ve kterých pro 60. léta 10. století předmincovní platidlo dokládá jedna zmínka v arabsky psaném prameni. Prostorová i historická blízkost umocňuje vhodnost použití pražského příkladu pro interpretaci moravské situace. Židovský obchodník z Córdobaského chálífátu, Ibrahim ibn Ja'kúb, popisuje ve svém cestopise použití „lehkých šátečků ... které se k ničemu nehodí“. Takových šátečků mají v Praze lidé „zásoby a představují pro ně majetek a cenu (všech) věcí“ (*MMFH 3*, 413–416), jinými slovy plní funkci všeobecného ekvivalentu a umožňují alespoň krátkodobé tezaurování. Netrvanlivost šátečků byla přitom kompenzována jejich pevným kursem vůči minci (kinšáru – nejspíš denáru podle interpretace *Štěpkové 1957*), což jim dodávalo plnohodnotný význam platidla. Plnily funkci oběživa, kterou pro lokální trh nemohou vzhledem ke své vysoké hodnotě uspokojivě plnit mince z drahého kovu. Dnes bychom řekli, že se jedná o drobné, na které lze minci rozměnit. Důsledně čtena byla by zpráva Ibrahima ibn Ja'kúb dokladem pozoruhodně invenčního řešení vyvolaného potřebami silného lokálního trhu. Výraz předmincovní platidlo zde trochu zavádí, jedná se o efektivní doplněk monetárního oběhu.⁷

⁶ Zakování do pout: kníže Rostislav: Ann. fulden. ad 870 (*MMFM I*, 105), sesazený arcibiskup Gorazd a jeho druhové Kliment, Naum, Vavřinec a Angelár: Život sv. Klimenta XII, 35 (*MMFM II*, 203).

⁷ Obecně k obtížím, které pro raně středověké lokální trhy představovaly potřeba oběživa a vysoká hodnota mincí, srov. vynikající úvahu *M. McCormicka (2001, 319n.)*.

Jde dokonce o řešení tak efektivní, že to vyvolává podezření vůči hodnověrnosti Ibrahimova líčení. Existuje však dosti přesná a lépe historicky doložená analogie na Kyjevské Rusi, a to z Novgorodu z 11. či 12. století, kdy byl v tomto městě nesporně mimořádně rozvinutý trh. Přepočít normovaných slitků z drahého kovu, nazývaných hřivny, vůči kuním či veveřím kožkám jsme dávno znali z Pravdy ruské, nicméně teprve archeologický nález dřevěných špalíčků upravených tak, aby sloužily jako pečeť či plomba na svazku kožek, s vypáleným nápisem – údajem o počtu kožek a vlastníkovi – posunul vztah hřiven a kožek včetně jejich kursu, pevně stanoveného přinejmenším pro potřeby knížecí správy, z polobájně sféry do faktické historie (Janin 2007, 266–267).

Novgorodská analogie z 11.–12. století se ovšem může jevit jako příliš vzdálená jak Čechám 10. století, tak Moravě století devátého. Ano, a byla by vzdálenější, kdybychom právě z Moravy neznali zřejmě vůbec nejstarší doloženou stříbrnou hřivnu – z depotu z Poštorné (Košnar 1994; Profantová 2008, fig. 3: 6, k depotu ještě 4D) ze 7. století – a kdyby další hřivny nepocházely z depotu uloženého do země po r. 1012/1015 na předpolí Žatce (Radoměřský 1995; Bubeník 1988, tab. CCXXIII, CCXXIV – celkem 19 ks). Je to sice doba pozdější, ale hřivny se téměř nezměnily a lišily se od těch východních, jako je ta z Opolan u Poděbrad známá již J. L. Pičovi (1909, obr. 86).

Macháček mezi státními zdroji, které podle jeho mínění nelze bez monetárního oběhu vybírat, jmenuje také pokuty. Ponechme stranou, že ty prokazatelně bez mincí vybírat lze, vždyť právě pokuty se podle Pravdy ruské platily na Rusi v kožkách. Vážnější je vztah k dobovým moravským pramenům. *Zakonъ sudnyi ljudьmъ* vyčísľuje totiž jako na potvoru zrovna pokuty v peněžních sumách. Mohlo by se namítnout, že se zde zákonodárce otrocky držel byzantské předlohy a nedbal na moravskou situaci. Proti tomu ovšem mluví jak slovanský výraz pro peněžní jednotku (*stljaz*), tak uvedení jejího přepočtu vůči nadřazené jednotce, z byzantského prostředí známé litře. Pokud bychom nepředpokládali, že *Zakonъ sudnyi ljudьmъ* byl pouhý artistní výkon a s jeho uplatněním jako zákoníku se nikdy nepočítalo, musíme ho prostě považovat za svědectví nějakého používání peněz na Velké Moravě.

Jistě, poctivě doložených publikovaných nálezů mincí máme jen několik kusů (Profantová 2009; Kučerovská 1998; jsou zde zmínky o dalších v soukromých sbírkách – pro archeologa neověřitelných: Kavánová – Šmerda 2010, 152). Archeologický důkaz *ex silentio* je vždy pochybný, ale situace v Čechách byla dosti obdobná, dnes aktivita detektorářů tento obraz značně narušila: ukázalo se, že jsme mince prostě neuměli najít.⁸

Interpretace sekerovitých hřiven jako předmincovního platidla stojí – a v tom má Macháček pravdu – do značné míry na vodě. Železné ingoty, které se v různých lokalitách na Moravě, Slovensku a na Krakovsku (Bialeková 1990, obr. 1) nalézají jak ojediněle, tak ve velkých souborech (největší je ten z Krakova-Okolá: Hensel 1986, 244, foto 14; Zaitz 1988), mají typizovaný tvar a pravděpodobně několik normovaných velikostí. Takové zpracování železa svědčí pro ohled na potřeby obchodu, event. daňových odvodů. Podobně jako dobytek mohly ingoty pochopitelně příležitostně posloužit jako ekvivalent při směně, pravděpodobně přinejmenším kupci pracovali s určitým kurzem sekerovitých hřiven vůči mincím, ale poměrně velká masa relativně drahého a pracně dobývaného železa nejspíše nikdy nepozbyla funkci spotřebního statku. Železné ingoty přitom neměly výhody šátečků a kuních kožek, tj. skladnost, lehkost a relativně malou užitnou hodnotu, která umožňuje, aby se od ní odpoutala jejich konvenční, *de facto* nominální cena jakožto platidla. Nemají ani výhody mincí ze vzácných a barevných kovů; ty kromě toho, že se opět snadno přepravují, nekorodují, a umožňují tak dlouhodobou teauraci, jsou snadno rozlomitelné a váha kovu nadále uchovává paritu vůči hodnotě mince. To vše sekerovité hřivny jako předmincovní platidlo spíše diskvalifikuje.

Už z předvelkomoravského období máme ovšem na Moravě doložená střediska zpracování železné rudy (Souchopová 1986). Jejich produkce byla zjevně příliš velká pro případnou lokální spotřebu a není asi nadnesené uvažovat o železářství jako významné složce moravského hospodářství. Jestliže

⁸ Do r. 2010 jen Praha-Šárka (naposledy Profantová 2011, obr. 113a), nově Martinice (Lutovský – Videman 2011) a další dosud nepublikované nálezy, včetně depotu karolinských denárů (srov. Miličký – Profantová – Videman 2014).

se výskyt větších souborů sekerovitých hřiven koncentruje v povodí Moravy a dále na horním toku Visly (*Bialeková 1990*), nabízí se i úvaha o obchodní cestě této komodity.

Sekerovité hřivny jako doklad rozvinutého a dobře organizovaného obchodu s náročně zpracovanými polotovary představují ovšem z hlediska Macháčkova tvrzení o primitivní moravské ekonomice větší problém než tytéž hřivny ve funkci předmincovního platidla. Zapadají však víc do obrazu, který nám o velkomoravských centrech nabízejí archeologické nálezy. Produkovala se zde vysoce kvalitní keramika, tzv. keramika antických tvarů (*Poulik 1985*, obr. 18), byly v nich zbrojařské a šperkařské dílny (např. kovárna v Mikulčicích: *Klíma 1985*, či Staré Město: *Galuška 2013*), stavěly se tu sakrální stavby s náročnými architektonickými i řemeslnými prvky (Mikulčice a Kopčany, Staré Město, Břeclav-Pohansko, Duvové), vznikaly nádherné a náročně zdobené šperky. Dokonce i pokud si odpustíme vyvracení věcně zcela nepodloženého Macháčkova tvrzení o striktní kontrole šperkařské produkce centrální mocí⁹, svědčí všechny tyto produkty o diferencované ekonomice, která rozhodně nemusela vyvážet jen zboží s nízkou přidanou hodnotou (otroky, vosk, kožešiny).

Macháčkova teze o nemožnosti efektivně vybírat daň bez rozvinutého monetárního oběhu by ovšem působila historicky nepoučeně i tehdy, kdybychom přijali myšlenku o absenci mincovního platidla na Velké Moravě. Je zřejmé, že se zde do neporovnatelné reality raného středověku projektuje současný neoliberální předpoklad o onnipotenci tržního hospodářství a deficitnosti ekonomik s vyšší mírou redistribuce. Fakticky ovšem naturální směna převažovala spolu s masivní netržní redistribucí na různých úrovních nejméně po celý evropský středověk (*Braudel 1999*, 15n.). Naturální plnění odvodů vůči centrálním i lokálním vrchnostem bylo obvyklé i ve vrcholném středověku; přenesení starosti o vynucování takových odvodů na lokální úroveň (na vesnické komunity a města), popř. pronajímání prodeje daní výběřcím, kteří je pak realizovali formou přiměřenou konkrétní situaci, znamenalo zároveň starost takto obtížených subjektů o převod naturálních dávek v monetární. Jde o postup obvyklý a známý od antických dob – a také nejméně od nich dokázal úspěšně koexistovat a kooperovat s rozvinutým tržním hospodářstvím.

IV.

Jak bylo ukázáno, většina konkrétních argumentů, kterými Macháček podpirá svou tezi o nestát-ním charakteru Velké Moravy, je velmi sporná. Máme proto říci, že Velká Morava byla státem?

Sama otázka je na první pohled nesmyslná. Podle běžné definice nebyla státem nejen Velká Morava, ale ani naprostá většina středověkých království a knížectví. Postrádají tak určující charakteristiky státu jako je rovnost všech poddaných před zákonem, spolehlivá vynutitelnost zákonů a pravidel vydávaných z jednoho centra, většinou chybí i přesné teritoriální vymezení a plná svrchovanost. Oproti monopolu násilí novověkého státu nalezneme ve středověkých královstvích v ideálním případě členitou hierarchii lokálních mocí podřízených nejvýše – a vždy s výhradou – volné hegemonii panovnické moci.¹⁰ Přesto v souvislosti se středověkými královstvími a knížectvími, včetně Velké Moravy, slovo stát běžně užíváme, protože jsme podle běžného jazykového úzu rozšířili jeho význam na každý mocenský útvar. Pak ovšem stojí „státnost Velké Moravy“ mimo diskusi.

Smysluplnou se otázka po státním charakteru Velké Moravy stává teprve tehdy, když nám nabízí interpretační rámec, který pomáhá lépe porozumět historickým a archeologickým pramenům svědčícím o střední Evropě 9. století. Kupříkladu když se s nástupem moderních národů a národních států prosadila myšlenka, že stát představuje kulturní výkon, ke kterému se národ ve svých dějinách vypracoval a ve kterém ztělesnil svůj svéráz (a že takové vyjádření národního svérázu kotví ovšem v zakladatelských činech raného středověku, kdy evropské národy zabraly svoji zemi). Ve střední Evropě se variace této myšlenky od napoleonských válek prosazovala v rážbě, kterou ji dali němečtí

⁹ Teze vznikla skoro absurdním rozvinutím úvahy *L. Galušky (1989, 447)* o možné příslušnosti jedné významné šperkařské dílny k panovnickému domu a o jejich obecné prostorové vazbě na mocenská centra. Jak známo, majitele dílny ani její kontrolu nelze archeologicky identifikovat.

¹⁰ K obtížím s uplatněním pojmu stát v raně středověkém bádání vynikajícím způsobem *W. Pohl (2006)*.

romantičtí a liberálně nacionalističtí historici – Němci byli tehdy „národ bez státu“ –, později se zakladatelský význam státu odvíjel také v biologicko-nacionalistickém (resp. rasistickém) pojetí a působivá byla zvláštní mutace romantického vztahu národa a státu, jak se rozvinula v některých marxistických směrech.

Palackého Dějiny pocházejí z rodiny německého romantického a liberálně-nacionalistického dějepisce (Profant 2012) a paradoxně právě ony uzavřely definitivně prostor pro nějakou vlivnou nacionalistickou interpretaci dějin Velké Moravy. Mojžírovská říše představuje nejvýše prolog dějin onoho českého národa „v Čechách a v Moravě“. Palacký ji věnoval několik krásných stránek prochnutých smířenou nostalgii zmařené příležitosti, do příběhu českých dějin však starou Moravu integroval jen z pohledu nešťastného odpadnutí Čechů od integrující středoevropské mocnosti (Palacký 1928, 55n.).¹¹

Rekapitulace dalších výše uvedených interpretačních rámců, které by dávaly otázky po státním charakteru Velké Moravy raně středověkých knížectví smysl, by byla dosti rozsáhlá a pro diskusi s textem Jiřího Macháčka zbytečná. Žádný z nich nemá v dnešním odborné komunitě reprezentanta hodného pozornosti. V roce 2000 zemřel L. E. Havlík, první a zároveň poslední významný moderní historik, který pojednával Velkou Moravu z moravského nacionalistického hlediska (naposl. Havlík 1994). Marxisticko-leninské pojetí ztratilo své poslední citovatelné zastánce ještě dříve, nejpozději odchodem Zdeňka Klanici do politiky počátkem 90. let minulého století. Vlastně dnes nalezneme jediný živý výklad Velké Moravy jako státu: Třeštíkův. Karolinská říše představovala v Třeštíkově interpretaci – navazující na autory jako Durliat (1990) – poslední a dosti svébytnou transformaci mocenské struktury pozdního římského císařství. Moravané vtaženi avarskými válkami Karla Velikého na přelomu 8. a 9. století do sféry Říše reagovali na novou situaci a do konce 60. let 9. století úspěšně vytvořili moravský stát karolinského typu.

Oproti výše zmíněným romantickým a nacionalistickým interpretacím neznamena úspěch karolinského státu ve střední Evropě v tomto výkladu jednoznačně pozitivní kulturně-politický historický výkon. Hodnocení je přinejmenším ambivalentní, přezívání karolinského státu znamenalo podle Třeštíka od 11. století zdroj zaostávání za produktivně anarchickou, „nestátní“ západní Evropou (srov. Třeštík 1998, 141–146). Šlo by o paradox, který dává použití výrazu stát v souvislosti s karolinskou a pozdně antickou mocenskou strukturou dobré narativní, ale jen narativní zdůvodnění.

Jinak není v Třeštíkově interpretaci slovo stát použito příliš šťastně. Evokuje představu předem daného, jasně definovaného modelu. Historicky se ale jedná o různé, velmi odlišné formy panství, význam případných společných rysů jako určujících charakteristik rozpoznáváme jen v konfrontaci s určitým ideálním typem. Tento ideální typ panství sice neznal „nikoho jiného než svobodného či otroka“ (Třeštík 2005, 235), avšak zároveň vystavoval svobodu svobodného téměř neomezené zvlí panovníka. Z tohoto pohledu by se takové – ať již Karlovo, či Svatoplukovo – panství popisovalo případněji pojmy jako (orientální) despocie, než jako stát.

Třeštíkově interpretační schéma umožňuje poměrně přesvědčivě skládat historické a archeologické prameny do smysluplného uspořádání, zároveň má ovšem v samotných pramenech pocházejících z 9. století poměrně slabou oporu. Těžiště argumentace spočívá v institucioním dědictví Velké Moravy, jak je Třeštík nalézal v institucích a procedurálních postupech v českém, uherském a polském státě. Nikoliv vždy se jeví tato kontinuita tak přesvědčivá, jak se domníval její objevitel. Ten navíc mistry sám škodil své věci, např. když sice správně opustil již neudržitelnou představu služebných vsí jako materiální organizace výroby a distribuce, ale učinil tak potichu a nijak nezdržal svůj přechod k novému, věcně mnohem přijatelnějšímu pojetí služebné organizace jako formy organizace odvodů vrchnosti (srov. Třeštík 2005, 229).

¹¹ Je zbytečné hájit Palackého před nařčením z panslavistické interpretace Velké Moravy, představu Palackého jako panslavisty ostatně sdílí s Macháčkem po *Friedrichu Engelsovi* (1960, 52) snad jen Florin Curta. Slovanská říše, o jejímž zmaření odpadnutím Čechů a vpádem Madarů Palacký v jedné jediné větě mluví, se z kontextu zjevně týkala Podunají a Polabí; pokud vůbec se jednalo o nějaký – slavismus, pak na geografickém půdorysu austroslavismu.

Ostatně státní interpretace Velké Moravy u Třeštika silně platí až od přelomu 60. a 70. let, a nikoliv od prvních desetiletí 9. století, jak by odpovídalo Macháčkovým čtyřem generacím. Představa překotného vývoje moravského knížectví opět zjevně více odpovídá pramenům. Některá moravská centra, a zvláště již tehdy bohaté a mocné Mikulčice, stála a kvetla podle archeologického poznání již před avarskými válkami Karla Velikého. Velmoži z těchto center – podle kroje a zbroje byli v nějaké, nevíme jak volné vazbě ke kaganátu – se zřejmě aktivně zúčastnili v bojích o budoucí rozdělení avarské říše, oně „občanské války“, ve které „se tam navzájem oslabila knížata“ (Ann. regni Franc. ad 796; *MMFH I*, 38). Nepřímo tomu nasvědčuje tehdejší vypálení Mikulčic (*Klanica 1986*, 184). Předtím, než se Moravané se zpožděním několika desetiletí vůči Čechům, Srbům, Obodritům atd. objevili poprvé roku 822 v písemných pramenech (An. reg. Franc.; *MMFH I*, 47), mizí avarské hroby z oblasti mezi Nitrou a Komárnem a území obsazují bojovníci s krojem shodným s moravským. V Pomoraví a Pováží tak zjevně vzniká mocenský útvar, který přísluší kmeni (*gens*) Moravanů. Pokud se jeho jméno užívalo již předtím, při ustanovování této staré Moravy proběhl přinejmenším proces druhotné „zrychlené“ etnogeneze.

Z Třeštikovy (a následně Macháčkovy) pozice byla tato moc předstátní. Prameny nám tu ponechávají interpretační volnost, bohužel až přílišnou. Můžeme uvažovat o cyklickém náčelnictví – aniž bychom ovšem nalézali přesvědčivější doklad o mimořádném významu cirkulace darů či o uplatnění nivelizačních a mobilizačních mechanismů, prostě o čemkoli, co cyklické náčelnictví charakterizuje –, nebo můžeme mluvit o kmenových strukturách, kdy sněm svobodných Moravanů volil z moravských knížat krále či knížete kmene (*rex* či *dux gentis*). Tento panovník byl vázán archaickými zákony a byl slabý, protože nedisponoval mocenským aparátem. Zatímco v dobových pramenech objevíme zprávy, které můžeme číst jako stopy takového uspořádání u Čechů či Srbů, pro Moravany absentují. Všechna údajná svědectví o rozsáhlém podílu velmožů na panovnické moci či o volbě panovníka sněmem vycházejí z velmi volné interpretace pramenů.¹²

Od 30. let 9. století se ale stále zřetelněji rýsuje vzestup moravské monarchie. A spolu s ním se vynořují mocenské strategie, které by se těžko vměstnávaly do schématu cyklického náčelnictví. Urputný boj o vlastní církevní organizaci, rozvoj profesionální diplomacie, organizace vojska, která panovníkovi umožňuje, aby do čela postavil profesionálního válečníka, imigranta z ciziny (Gudankar; Ann. Fuld. ad 867; *MMFH I*, 102). Rostislav v 60. letech 9. století vystupuje jako monarcha, který ponechává svým knížatům jen poradní hlas (*ŽK XIV*; *MMFH II*, 78) a je zvyklý disponovat vlastním donucovací aparátem. Tento vývoj završila a stvrdila krize z let 870/871.

Není nutné hovořit o Velké Moravě v posledních čtyřech deceniích 9. a v prvním deceniu 10. století jako o státu. Asi to ani není případné, přinejmenším bychom museli rozlišovat „státní“ moravská knížectví a „nestátní“ nemoravské země říše (Vislansko, Čechy). Avšak podle všeho se zdá, že struktura moravské moci, hospodářství a společenských vztahů byla v této době příliš komplexní a institučně příliš pevně strukturovaná, než abychom mohli při jejich interpretaci s prospěchem využívat model náčelnictví. Neodpovídá mu zjevně pevně zformovaná instituce monarchy, který disponoval účinnými donucovacími prostředky a správním aparátem. Honosné sakrální stavby na centrálních hradech svědčí přinejmenším o tom, že cirkulace darů nepředstavovala jedinou, a zřejmě ani nejvýznamnější formu vytváření a udržování prestiže panovníka; o spotřebě nadproduktu nemluvě.

Post scriptum

V předchozím odstavci jsme uzavřeli téma našeho článku. Dovolíme si však ještě připojit dodatek, který se netýká testování, zda Macháčkův interpretační model snese konfrontaci s faktickými

¹² Obvykle je uváděná přísaha věrnosti Rostislava a jeho velmožů Ludvíkovi Němci v roce 864: „At ille ... insuper cum universis optimatibus suis fide se cunctis diebus regi servaturum esse iuramento firmavit, licet illud minime.“ (Ann. fuld. ad 864, *MMFH I*, 99). Lze ji sice snad číst ve smyslu: stvrdil přísahou s veškerými svými velmoži (*Třeštík 2001*, 188), překlad v *MMFH*, podle kterého slibuje Rostislav zachovávat věrnost i s veškerými svými velmoži (tedy slibuje za sebe a za své velmože), je však méně násilný.

údaji pramenů. Jde o deklarovaný záměr, podle kterého má nový model přispět k překonávání mezinárodní izolace české medievistiky a jejího metodologického zaostávání. Ponechme stranou, zda Macháčkova „velkomoravská“ aplikace v 80. letech 20. století módního inspiračního impulsu (zachytil ho tehdy u nás inspirativně *Petr Charvát (1989)*) a dnes již vesměs pozapomenutého cyklického náčelnictví opravdu přispívá ke zvýšení metodologické výbavy naší medievistiky. Bez opory v pramenech jde spíše o záležitost erudice a vkusu.

Váznější je ona snaha zbavit téma Velké Moravy nacionalistického stigma. Už jsme poznamenali, že Velká Morava nebyla – s výjimkou osvícenského dějepisectví – vlastně nikdy plně integrována do vyprávění ani českého, ani moravského nacionalismu. Dodejme, na rozdíl od Slovenska¹³ a Maďarska. Toto opomenutí nebylo nahodilé; u Palackého sehrála roli snaha vyprávět příběh českého národa, později působila spíše snaha integrovat české dějiny a české dějepisectví do dějin západní společnosti a s tím související úsilí o vyprávění konformní s dobovými paradigmaty německé historické vědy. Říše Mojžírovců tak byla odsunuta za dvojí hranici; (a) stala se pouhou předehrou českého historického dramatu (dokonce i v knize o *Moravě doby knížecí* si při revitalizaci žánru zemských moravských dějin posloužil nedávno *Martin Wihoda (2010)*, např. kap. III/ metaforami o epilogu a prologu v souvislosti s „mojžírovským věkem“) a (b) stala se pouhým více či méně vzdáleným příhraničím karolinské říše.

Od druhé světové války tato dvojí marginalizace zřetelně slábla. Při práci přitom byla řada motivů – archeologické objevy a následně nové čtení písemných pramenů, ale také oslabení dominantní střeoevropské pozice Německa a kombinace okupací nově probuzeného nacionalismu s komunistickou ideologií a s nepominutelnou, i když oficiálně nedeklarovanou snahou posílit pozici sovětského impéria ve střední Evropě důrazem na slovanskou vzájemnost. Ty později jmenované motivy Macháček připomíná, není však jisté, zda byly významnější než vzestup celkové obezřetnosti historických věd vůči europocentrismu (který byl vždy fakticky centristem západní Evropy). Dalo by se diskutovat, zda působení uvedených motivů nevedlo někdy k přečeňování Velké Moravy. Pokud ano, jednalo se spíše o ojedinělé excesy, rozhodující změny se týkaly spíše integrace tehdejší moravské říše do prostoru a dějin širšího horizontu, ve smyslu, který představovala karolinská Evropa. Kromě výše zmíněných Třeštickových interpretací zmiňme třeba výstavu *Evropa kolem roku 1000*; nahlédnutí do jejího katalogu (*Wieczorek – Hinz Hrsg. 2000*) názorně ukazuje, jak výrazně se moravské nálezy podílejí na poznání tehdejší karolinské kultury.

Střetávání integračních a marginalizačních trendů v interpretacích Velké Moravy ovšem zdaleka není odbytá záležitost. Historická inventura nezbytná po pádu železné opony a naše „cesta do Evropy“ poněkud oživily onu marginalizační linii, a to nejen v rovině nezáměrné, protože nepoučené arrogance, jakou představovala nepřemýšlivá kniha *M. Eggerse (1995)*. Přes prokazatelně pochybnou genealogii integrační linie by podle našeho přesvědčení byla škoda, kdyby padla za obět snaze demonstrovat kritičnost, která demaskuje vnější motivy, jež zasahují do odborných interpretací, a obezřetně hlídá, zda náš pohled není omezen šovinistickými klapkami. Taková kritičnost má ovšem smysl jen tehdy, je-li podložena tvrdou prací. Snadný souhlas, který dnes všeobecně vyvolává jakékoli odmítnutí skutečné či domnělé nacionalistické tendence, občas příliš pokouší k tomu, aby se tato nutná práce suplovala frází.

¹³ Socha „Svätopluka, kráľa starých Slovákov“ s emblémem fašistické Hlinkovy gardy na falěše štítu nespada roku 2010 na nádvoří Bratislavského hradu z nebe. Vzpomínka na říši zaniklou před tisíciletím poskytovala slovenským buditelům jeden z mála působivých argumentů ve sporu s Maďary o slovenskou historickou identitu a není náhoda, že první známé veřejné vystoupení Ludovíta Štúra, přednáška pod širým nebem na Devíně (1836), bylo věnováno právě Velké Moravě.

Nicméně nedávny skandál kolem sochy byl zároveň úspěšným testem emancipace slovenského středověkého bádání z nacionalistického područí. Reprezentativní a jednoznačné odmítnutí aktivní odborné veřejnosti rozhodlo, že se spor o nápis neodehrál jako střetnutí uvnitř vědecké obce, ale jako střetnutí historického poznání s pokusem o vytloukání politického kapitálu z desinterpretace dějin.

Abychom neupadli do podobné fráze, jen s opačným znaménkem, příklad na závěr. Macháček opakovaně cituje Michaela McCormicka, zvláště jeho vynikající a podnětnou knihu z roku 2001. Harvardský profesor vynaložil účtyhodnou snahu porozumět pro něj exotické oblasti slovanského teritoria na východní hranici karolinské říše. Právě pro tu upřímnou snahu by si jeho práce zasloužila vstřícnost ze strany českého bádání, solidní recenzi, která by nejen zúročila nadhled „pohledu zvenčí“, ale také upozornila na zjevné omyly. Už jsme zmínili přehlédnutí odlišných označení pro otroka a zajatce, které zná *Zakonъ sudnyi ljudьmъ* (omyl zřejmě inspirovaný Dvorníkem), archeologovi může být bližší McCormickův popis Mikulčic jako zřejmě nerozlehlé obchodní stanice odpovídající svým charakterem kruhovým hradištím (*McCormick 2001*, 841), které chtěl též autor na jiném místě interpretovat jako ohrady na otroky svěděcí o masivním obchodu s lidmi (*McCormick 2002*, 176–177). Mikulčice jako otrokářská stanice ovšem zapadají velmi dobře do představy „pralesní ekonomiky“, jakou na jiném místě své knihy připsal východnímu příhraničí říše (*McCormick 2001*, 604). Funkčně diverzifikovaná aglomerace skutečných Mikulčic s doloženou škálou náročných a exkluzivních řemeslnických aktivit (např. *Klanica 1974*; *Poulik 1985*; *Klíma 1985*) a rezidenční funkci naopak tuto představu nabourává.

Tu solidní recenzi jsme M. McCormickovi – a hlavně sobě – zůstali dlužni všichni, Macháček však tento dluh ještě prohloubil, když ve snaze komunikovat se světovou úrovní medievistického bádání dobré i problematické závěry knihy o raně středověkém obchodě zcela pomíjí a cituje toto dílo jen jako světovou, a proto nediskutovatelnou autoritu. Odpovědnost za čtení a prezentaci těch pramenů, které jsou nám díky vnějším nahodilostem – geografické blízkosti, historické tradici a jazykům, ve kterých byly nejčastěji interpretovány – přístupnější než kolegům z center světové vědy, může někdy být podezřívána z nacionalistické motivace, ve výjimečných případech může být toto podezření oprávněné. Přesto se této odpovědnosti nelze zříci, a už vůbec ne ve jménu světovosti. K té takové odpovědnosti může přesáhnout, zatímco přehlížení nezáměrných omylů „světových“ autorů nikoli.

Prameny a literatura

- Bialeková, D. 1990:* Sekerovité hrivny a ich vazba na ekonomické a sociálne prostredie Slovanov. In: Staroměstská výročí, Brno, 99–119.
- Braudel, F. 1999:* Dynamika kapitalismu. Praha.
- Bubeník, J. 1988:* Slovanské osídlení středního Poohří – Die slawische Besiedlung im Einzugsgebiet der mittleren Ohře. Praha.
- Dostál, B. 1968:* Slovanské kultovní místo na Pohansku u Břeclavi (k interpretaci kúlového obj. č. 39). Vlastivědný věstník moravský XX, 3–25.
- Durliat, J. 1990:* Les finances publiques de Diocletien aux Carolingiens (284–889). Beihefte der Francia, Bd. 21. Sigmaringen
- Eggers, M. 1995:* Das „Grossmährische Reich“: Realität oder Fiktion? Eine Neuinterpretation der historischen und archäologischen Quellen zur Geschichte des mittleren Donauraumes im 9. Jahrhundert. München.
- Engels, F. 1960:* Revolution und Konterrevolution in Deutschland. In: Karl Marx – Friedrich Engels – Werke, Band 8, Berlin, 5–108.
- Galuška, L. 1989:* Výrobní areál velkomoravských klenotníků ze Starého Města – Uherského Hradiště. Památky archeologické 80, 405–451.
- 2003: O otrocích na Velké Moravě a okovech ze Starého Města. In: J. Klápště – E. Plešková – J. Žemlička edd., Dějiny ve věku nejistot. Sborník u příležitosti 70. narozenin D. Třeštíka, Praha, 75–86.
- 2013: Hledání původu. Od avarských bronzů ke zlatu Velké Moravy – Search for the origin. From Avar bronze items Great Moravian gold. Brno.
- Havlík, L. E. 1994:* Svatopluk Veliký, král Moravanů a Slovanů. Brno.
- Hensel, W. 1986:* Polen und der Staat der Piasten. In: J. Herrmann Hrsg., Welt der Slawen. Geschichte – Gesellschaft – Kultur, Leipzig – Jena – Berlin, 232–252.

- Hladík, M.* 2010: Zur Frage der heidnischen Kultstätte in Těšický les im Suburbium des Burgwalls von Mikulčice. In: L. Poláček – J. Maříková-Kubková Hrsg., Frühmittelalterliche Kirchen als archäologische und historische Quelle, Internationale Tagungen in Mikulčice VIII, Brno, 101–121.
- Charvát, P.* 1989: Náčelnictví či raný stát?. Památky archeologické 80, 207–222.
- Janin, V. L.* 2007: Středověký Novgorod v nápisech na březové kůře. Praha.
- Kavanová, B. – Šmerda, J.* 2010: Zlatý solidus Michala III. z hrobu 480 u baziliky v Mikulčicích. In: Š. Ungerma – R. Přichystalová a kol., Zaměřeno na středověk: Zdeňkovi Měřinskému k 60. narozeninám, Praha, 151–162.
- Klanica, Z.* 1974: Práce klenotníků na slovanských hradištích. Studie AÚ ČSAV v Brně. Praha.
- 1985: Mikulčice – Klášteřisko. Památky archeologické 76, 474–539.
- 1986: Počátky slovanského osídlení našich zemí. Praha.
- Klíma, B.* 1985: Velkomoravská kovárna na podhradí v Mikulčicích. Památky archeologické 76, 428–455.
- Košnar, L.* 1994: Raně středověký depot stříbrných předmětů z Poštorné, okr. Břeclav. In: Varia Archaeologica 6. Praehistorica 21, Praha, 69–103.
- Kouřil, P.* 1994: Slovanské osídlení českého Slezska. Brno – Český Těšín.
- Kučerovská, T.* 1998: Münzfunde aus Mikulčice. In: Internationale Tagungen in Mikulčice IV, Brno, 151–170.
- Lutovský, M. – Videman, J.* 2011: Nález denárů Karla Velikého na hradišti Hradec u Hudčic, okr. Příbram. Archeologie ve středních Čechách 15, 523–537.
- Macháček, J.* 2012: „Velkomoravský stát“ – kontroverze středoevropské medievistiky. Archeologické rozhledy 64, 775–787.
- Macháček, J. – Pleterski, A.* 2000: Altslawische Kultstrukturen in Pohansko bei Břeclav (Tschechische Republik). In: Studia mythologica slavica 3, Ljubljana, 9–22.
- MMFH I:* Magnae Moraviae Fontes Historici I. D. Bartoňková – L. Havlík – Z. Masařík – R. Večerka edd. Praha – Brno 1966.
- MMFH II:* Magnae Moraviae Fontes Historici II. D. Bartoňková – L. Havlík – J. Ludvíkovský – R. Večerka edd. Brno 1967.
- MMFH III:* Magnae Moraviae Fontes Historici III. D. Bartoňková – L. Havlík – J. Ludvíkovský – R. Večerka edd., Ibrahim ibn Ya'kub, in Ibn 'Abdal-Mun'in Al Himjarí's text: Kitábu r-raudi l mi'tári fi chabari l-aktári (I. Hrbek ed.). Brno 1969, 413–414, 420.
- MMFH IV:* Magnae Moraviae Fontes Historici IV. D. Bartoňková – K. Haderka – L. Havlík – J. Ludvíkovský – J. Vašica – R. Večerka edd. Brno 1971.
- Mazuch, M.* 2010: Revidierte Interpretation der „kreisförmigen heidnischen Kultstätte“ im nördischen Suburbium von Mikulčice. In: L. Poláček – J. Maříková-Kubková Hrsg., Frühmittelalterliche Kirchen als archäologische und historische Quelle, Internationale Tagungen in Mikulčice VIII, Brno, 123–133.
- McCormick, M.* 2001: Origin of the European economy: Communications and Commerce AD 300–900. Cambridge. 10. vydání.
- 2002: Verkehrswege, Handel und Sklaven zwischen Europa und dem Nahen Osten um 900. Von der Geschichtsschreibung zur Archäologie?. In: J. Henning Hrsg., Europa im 10. Jahrhundert. Archäologie einer Aufbruchzeit, Mainz, 171–180.
- Měřinský, Z.* 2002: České země od příchodu Slovanů po Velkou Moravu I. Praha.
- Militký, J. – Profantová, N. – Videman, J.* 2014: Pozdně římské mince a denár Karla Velikého (768–814) z areálu hradiště Tismice. Numismatický sborník 27, 35–46.
- Palacký, F.* 1928: Dějiny národa českého v Čechách i v Moravě. Praha.
- Piř, J. L.* 1909: Čechy v době knížecí III. Praha.
- Pieta, K. – Ruttkay, A.* 2007: Bojná – mocenské a christianizačné centrum Nitrianskeho kniežatstva. Predbežná správa. In: K. Pieta – A. Ruttkay – M. Ruttkay edd., Bojná. Hospodárske a politické centrum Nitrianskeho kniežatstva, Nitra, 21–70.
- Poláček, L.* 2007: Ninth-century Mikulčice: the 'market of the Moravians'? The archaeological evidence of trade in Great Moravia. In: J. Henning ed., Post-Roman Towns, Trade, and Settlement in Europe and Byzantium 1, Berlin – New York, 499–524.
- Pohl, W.* 2006: Staat und Herrschaft im Frühmittelalter: Überlegungen zum Forschungsstand. In: S. Airlie – W. Pohl – H. Reimitz Hrsg., Staat im frühen Mittelalter, Wien, 9–38.
- Poulik, J.* 1985: Svědectví výzkumů a pramenů archeologických o Velké Moravě. In: J. Poulik – B. Chropovský edd., Velká Morava a počátky československé státnosti, Praha, 9–80.

- Profant, M.* 2012: Pojem národa u Františka Palackého. In: E. Kohák – J. Trnka edd., *Hledání české filosofie*, Praha, 75–90.
- Profantová, N.* 2008: The Middle Avar Period and the Problem of a “Cultural Change” at the End of the Seventh Century North of the Avar Khaganate. *Anteus* 29–30, 215–232.
- 2009: Byzantine coins from the 9th–10th century from the Czech Republic. In: M. Wofoszyn ed., *Byzantine Coins in Central Europe between 5th and 10th Century*, Kraków, 581–598.
- 2011: Karolínské importy a jejich napodobování v Čechách, případně na Moravě (konec 8.–10. stol.) – Karolingische Importe und ihre Nachahmung in Böhmen, bzw. in Mähren (Das ausgehende 8.–10. Jahrhundert). In: V. Turčan ed., *Karolínská doba a Slovensko. Zborník Slovenského národného múzea – Archeológia supplementum 4*, Bratislava, 71–104.
- Radoměrský, D.* 1993: Der Silberschatz von Saatz (Der deutsche Anteil der Prägungen). *Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et Historica I. Z pomocných věd historických XI – Numismatica*, Praha, 19–34.
- Souchopová, V.* 1986: Hutnictví železa v 8.–11. století na západní Moravě. *Studie Archeologického ústavu ČSAV v Brně XIII/1*. Praha.
- Štěpková, J.* 1957: Das Wort Kinšár im Reisebericht des Ibrahim ibn Ja’kub. *Archív orientální* 25, 38–56.
- Tejral, J.* 2012: Stará Morava jako místo k zamyšlení. In: J. Doležel – M. Wihoda edd., *Mezi raným a vrcholným středověkem. P. Kouřilovi k šedesátým narozeninám přátel, kolegů, žáci*, Brno, 29–68.
- Třeštík, D.* 1998: Je český národ xenofobní?. In: *Česká xenofobie*, Praha, 141–146.
- 2000: „Veliké město Slovanů jménem Praha“. Státy a otroci ve střední Evropě v 10. století. In: L. Polanský – J. Sláma – D. Třeštík edd., *Přemyslovský stát kolem r. 1000. Na paměť knížete Boleslava II († 7. února 999)*, Praha, 49–79.
- 2001: *Vznik Velké Moravy*. Praha.
- 2005: *Češi a dějiny v postmoderním očistci*. Praha.
- Vavřínek, V.* 1963: Staroslověnské životy Konstantina a Metoděje. *Rozpravy ČSAV 73/7*. Praha.
- Wieczorek, A. – Hinz, H. M. Hrsg.* 2000: *Europas Mitte um 1000*. Katalog. Stuttgart.
- Wihoda, M.* 2008: Úvod. In: *Dětmar z Merseburku: Kronika*, Praha, 5–30.
- 2010: *Morava v době knížecí, 906–1197*. Praha.
- Zaitz, E.* 1988: Frühmittelalterliche axtförmige Eisenbarren aus Klempol. *Slovenská archeológia* 36, 261–276.

The modernisation of Moravian medieval studies?

Jiří Macháček (2012) bases the interpretative model of Great Moravia as a “non-state unit” and the application of an interpretation model of cyclical chiefdom on several claims, which are discussed below:

a) The so-called Great Moravia, i.e. the Moravian Empire under the rule of the House of Mojmir (from the first decade of the 9th century until 906) was apparently unstable and incapable of surviving a more substantial crisis – The resolving of power crises in 867–870 and 898–899 and the ensuing expansion shows the resistance to crises. Also the crisis of Church organisations after 885 and at the end of the 9th century were overcome in a productive manner; a comparison with several non-disputed “states” (including Czechoslovakia) shows that not even the short, four-generation period of the existence of Great Moravia is an argument in itself for structural instability.

b) The pagan reaction after the fall of Great Moravia is to show evidence of the lack of the ingrained nature of Christianity, indispensable support for an Early medieval state according to Macháček – Paganism in the last third of the 9th century in Moravia is, after a convincing review of the interpretation of the so-called “Mikulčice shrine” (*Hladík 2010; Mazuch 2010*), documented at a single site, in Pohansko near Břeclav; the chamber-like nature of the local shrines however testifies to an intimate, rather family, cult than a socially significant reaction.

c) According to Macháček, not even an under-performing economy, which was, according to Macháček, reliant on slavery on a massive scale, did not allow for a more complex political structure of the so-called Great Moravia – The Raffelstetten customs tariff and three mentions in legends should

be seen as evidence of mass trade with slaves, and in terms of archaeology, also several slave shackle finds: The first-mentioned should apparently be excluded (it does not mention Moravians) and even the legends don't really allow for a conclusion to be made on a significant slave trade. They speak of a one-off event of the sale of priests and then an event of the releasing of captives by St. Constantine. Although this involves a large amount (nine hundred captives), this testimonial value on its own is weak even if the possibility of legend exaggeration is ignored and furthermore the fact exists that Great Moravian legal sources clearly distinguished between slavery and captivity – it could not have involved a one-off bestowment (gifts by two rivalling princes are anticipated): Written sources therefore do testify to slavery in Moravia and to the presence of Jewish traders who conducted long-distance trade and were also involved in the trading of slaves. This is a trait that then-Moravia shared with the rest of the known world. There is however no proof of trade with slaves being a cardinal economic sector.

d) the absence of “money-based circulation” apparently limited the progress of the Moravian power structure – As an argument against this proposition are examples (substantiated both in writing and in archaeology) of the functional combination of coinless tender (kerchiefs, marten pelt) and precious metal ingots documented in Bohemia and Novgorod in relation to an advanced market; furthermore, attention should be paid to the explicit written records documenting the use of coins (*stljaz, litra*) in Moravia in the 9th century.

Discussions regarding the question whether Great Moravia was a (early medieval) state or not are considered meaningless. Not only Moravia, but also the majority of medieval centres of power are considered a *state* in the Neo-Latin sense of the word, impressed in the Modern era. The use of the word is justified only on a situational basis, in the context of interpretation. It is shown that the structures of the Moravian powers, and economical and social relations were, at least in the last four decades of the 9th century, too complex and too strongly constituted institutionally for the cyclical chiefdom model to have been successfully used during interpretations.

English by *Zuzana Maritzová*

NAĎA PROFANTOVÁ, Archeologický ústav AV ČR, v. v. i., Letenská 4, CZ-118 01 Praha 1
profantova@arup.cas.cz

MARTIN PROFANT, Filosofický ústav AV ČR, v. v. i., Jiřská 1, CZ-110 00 Praha 1; Martin.Profant@seznam.cz

Mocní náčelníci od řeky Moravy? Poznámky ke struktuře raných států

Ivo Štefan

Text kriticky reaguje na článek Jiřího Macháčka, který na Moravu 9. a počátku 10. století aplikoval neo-evolucionistický koncept náčelnictví. Autor se pokouší na základě písemných, a především archeologických pramenů o rekonstrukci jednotlivých oblastí socioekonomické reality Velké Moravy (sociální struktura, ekonomika, ideologie a náboženství). Ukazuje, že tento politický útvar sice vykazoval některé znaky svědčící o jeho nestabilitě, současně však obsahoval organizačně náročné prvky (zejm. rozsáhlé aglomerace), které svědčí – v kontextu tehdejší Evropy – o jeho značné komplexitě. V rané středověké Evropě zjevně existovala řada strategií politické integrace, a proto se autor domnívá, že aplikace předem připravených „vývojových stadií“ naše poznání spíše svazuje, než rozvíjí.

Velká Morava – raný stát – náčelnictví – sociální struktura – ekonomika – kolaps

Powerful chieftains from the Morava River? Notes on the structure of early states. This text represents a critical response to Jiří Macháček's article, in which the neo-evolutionary concept of chiefdom in the ninth and early tenth centuries is applied to Moravia. The author of this paper attempts to reconstruct individual areas of the socioeconomic life of Great Moravia (social structure, economy, ideology and religion) using written and, primarily, archaeological sources. The text documents that while this polity did demonstrate certain signs of instability, it also featured organisationally demanding elements (vast settlement agglomerations in particular), which testify to its significant complexity in the context of Europe in this particular period. A number of strategies for political integration clearly existed in early medieval Europe, and the author therefore believes that the application of set 'development stages' hampers rather than fosters an understanding of the period.

Great Moravia – early state – chiefdom – social structure – economy – collapse

„It is proposed for example, that Maya political organization may have had significant 'feudal' characteristics, and attempts have been made to understand it better by comparisons with the feudal societies of medieval Europe and premodern Japan. Yet, how can such comparisons be justified, let alone prove useful, when so little is known for certain about Maya political organization?“
(Trigger 2003, 15)

Nebýt na cizích mapách

Historik T. Reuter si v závěru kritické recenze na knihu Ch. R. Bowluse, která lokalizuje jádro Velké Moravy někam do dnešního Srbska, klade řečnickou otázku, co bychom věděli o východo-francé říši, pokud bychom ji znali jen z moravských, skandinávských a byzantských pramenů. Odpověď je nasnadě: o její struktuře zřejmě jen velmi málo a nelze vyloučit, že bychom dokonce pochybovali i o její lokalizaci (Reuter 1997, 796). Jednostrannost a neadresnost dostupných písemných pramenů činí z Velké Moravy ideální nástroj legitimizace různorodých, mnohdy vzájemně protikladných politických programů. Její krátká existence, nejasné a proměnlivé hranice a náhlý zánik bez politické kontinuity je také příčinou toho, že ji mnohdy ani nenajdeme na „cizích“ mapách karolínské Evropy. Velká Morava je téměř bílým plátnem, na které každá generace učenců nezbytně projektuje své představy o povaze rané středověké společnosti a obecně o způsobech prosazování moci, a je tedy kontroverzním tématem *par excellence*.¹

Výpovědní potenciál mnohokrát čtených písemností k vnitřní struktuře Velké Moravy je víc než omezený a lze jej považovat za víceméně vyčerpaný (v tomto smyslu již Graus 1966). Naděje na

¹ Tato práce je reakcí na příspěvek Jiřího Macháčka (2012a).

pokrok v poznání se proto od počátku s velkou nadějí upínají ke svědectví přinášenému archeology. Zdání kontrolovaného poznávacího procesu, který archeologie tak ráda budí, však má – i ve své metodicky reflektované podobě – četná úskalí. Pokud pomineme tradiční problém nových objevů, které mohou vést ke změně starších závěrů, je ve hře především samotná podstata poznávacího procesu sociálních a ekonomických vztahů, které nejsou v archeologických pramenech přímo obsaženy. Tam, kde chybějí písemné prameny, nemůže tedy archeologie jinak, než pro své vykopané „struktury“ vytvářet interpretační modely odvozené z mladší situace, jiných regionů Evropy, nebo z kulturně-antropologických analogií. Klíčová fáze poznávacího procesu je tak nutně eklektická a obtížně kontrolovatelná, přičemž neustále hrozí riziko nevědomých implikací.

Jiří Macháček se vydal ve svém úsilí o uchopení velkomoravského „útvary“ cestou, která je u nás dosud spíše výjimečná, ale zřejmě jako jediná směřuje dál. Začlenění Velké Moravy do teleologického příběhu výlučných a neopakovatelných „národních dějin“ (ale apriorně také třeba do konceptu „státu středoevropského typu“) nás totiž vzdaluje nejen od možnosti pochopení její skutečné povahy, ale také od smysluplné komunikace s evropskou medievistikou. Jedinou perspektivu zřejmě nabízí analýza a rekonstrukce jednotlivých oblastí velkomoravské sociální reality, která následně otevírá možnost systémového provázání a komparace s jinými politickými útvary.² Komparativní studium však naráží na tři základní úskalí: 1) Jaká míra odlišnosti mezi srovnávanými jevy je ještě únosná, abychom mohli hovořit o analogii?; 2) To, co srovnáváme, nejsou neutrální fakta, ale náš obraz minulosti, který se neustále mění³; 3) Silně nevyrovnaný stav pramenné základny pro jednotlivé regiony může komparaci poměrně jednoduše (a nepozorovaně) proměnit v důkaz kruhem, což pro společnosti dokumentované minimem písemných pramenů platí dvojnásob.

Macháčkovy charakteristiky Velké Moravy prezentované již dříve (*Macháček 2005; 2007; 2009; 2012a; 2012b*), které z ní mají činit *náčelnictví*, lze shrnout zhruba takto: 1) Neměla jasně vymezené a stálé hranice; 2) Centrální moc se nezakládala na profesionální vládnoucí třídě nezávislé na příbuzenských vazbách; 3) Panovnická moc byla omezoována starými „kmenovými“ strukturami, s nimiž se kníže dělil o nejvýznamnější centra (Staré Město, Mikulčice); 4) Panovnická moc nebyla schopna efektivně exploatovat celé území prostřednictvím tržních mechanismů. Chyběla zde totiž mince jako jediný funkční nástroj exploatace. Moc panovníků se tak zakládala především na kontrole toku exkluzivních předmětů; 5) Tu prováděl panovník prostřednictvím vlastního *emporia*, kterým mělo být Pohansko u Břeclavi; 6) Křesťanství na Velké Moravě nebylo stabilizované a politický útvar nebyl schopen garantovat kontinuitu církevních institucí; 7) Velká Morava zanikla, tudíž byla nestabilní.

Model Velké Moravy jako *cyclického náčelnictví* nese zřetelný otisk vlivného konceptu britského procesuálního archeologa R. Hodgese, který na počátku 80. let minulého století tuto evoluční nálepku připisoval anglosaským královstvím 7.–9. století (především *Hodges 1982*). Jako srovnávací referenční bod *státosti* pak J. Macháčkovi slouží především soudobá karolínská francká říše v pojetí *W. Pohla* (2006). Již na začátku je ale třeba říct, že Hodgesův procesualistický model byl od 90. let stále hlasitěji kritizován a třicet let od jeho vzniku už jeho neplatnost v původní podobě uznává i sám jeho autor (srov. *Hodges 2012*). Jak se zdá, dnes funguje podstatně lépe na Velké Moravě než v anglosaské Anglii, pro kterou byl primárně vytvořen. Nakolik ovšem vystihuje povahu velkomoravské společnosti? Jde raně středověkou Evropou převést na společného jmenovatele a přidělit jednotlivých společnostem viněty podle „dosaženého stupně vývoje“?

V následujícím textu chci ukázat, že o mnoha z výše uvedených charakteristik Velké Moravy – stejně jako o proponované integritě soudobé francké říše – lze důvodně pochybovat. Současně se pokouším o nástin jiných pohledů a možností řešení, které mají nutně pracovní a někdy hypotetický ráz. Jde mi primárně o diskusi, nikoliv o kritiku.

² Nejrozsáhlejší komparativní pokus předložil C. Wickham (2005). Práce však nezahrnuje středoevropské regiony.

³ Víc než dobrým příkladem je probíhající diskuse o povaze raně středověkého přemyslovského knížectví, kdy jeho účastníci na základě čtení stejných (a oproti Velké Moravě přebohatých) písemností dospívají k výrazně odlišným závěrům (např. *Třeštík – Zemlička 2007; Jan 2010; Wihoda 2007*; základní kontury debaty shrnul *Antonín 2011*). Zahraniční badatel tak stojí před nelehkým rozhodnutím, který koncept považovat za směřodatný.

V zrcadlovém bludišti pojmů

Žádná objektivní kritéria, kterými bychom mohli Velkou Moravu (stejně jako jinou raně středověkou společnost) změřit a rozhodnout, zda již byla státem, či ještě nikoliv, samozřejmě neexistují. Kategorie *náčelnictví* a *stát* nejsou ničím než ideálními poznávacími konstrukty určenými ke klasifikaci sociálních forem. Každý z pojmů má svůj domov v jiné oblasti společenských věd, a především: oba byly raně středověké recepci sociální reality bytostně cizí. Zatímco evropská medievistika (právě s výjimkou *státu*) tradičně inklinuje spíše k užívání dobové terminologie ve víře, že tím lépe vystihuje historickou podstatu jevů (pojmy však pohříchu často mění svůj obsah), usiluje etnologie a kulturní antropologie, od počátku konfrontované s kulturní diverzitou, o vytvoření univerzálních kategorií sloužících jako nástroj pro základní uchopení jejich složitosti, případně o vytvoření nálepek pro jednotlivá stádia sociokulturní evoluce.

Abstraktní kategorie *státu* je běžně užívaná (až nadužívaná) pro středoevropské politické útvary raného středověku, aniž by však obvykle byla precizněji definována. Přitom je dobře známo, že vstupuje do evropského politického myšlení teprve v 17. století (přehledně Skinner 2013) a jeho užívání pro raně středověká *regna* je v evropské historiografii silně podmíněno jednotlivými národními tradicemi. Ani karolínská říše – nejkompexnější politický útvar raného středověku, nenaplnovala řadu z charakteristik, které *státu* přisoudil např. M. Weber (1921): Vyznačovala se silnou politickou decentralizací, multietnicitou, politickým i správními strukturami založenými především na příbuzenství, absenci jasně vydělené vrstvy úředníků, monopolu na násilí, pravidelných daní a silnou tendencí k štěpení na menší jednotky (např. Moreland – van de Noort 1992). Z toho důvodu navrhuji (především němečtí) autoři nazývat středověké útvary raději neutrálně *Herrschaft*, *Herrschaftsverband* či *Personenverbandsstaat*, který odkazuje na fundamentální význam mocenských sítí elity (přehledně Pohl 2006, 9–10; Goetz 2009, 523–525). Intuitivní zacházení s pojmem *stát* v sobě navíc obnáší skryté nebezpečí usilovného hledání a zpětné projekce kategorií, které nebyly raně středověké realitě vlastní. Typickým příkladem může být vyostřená dichotomie mezi veřejnou a privátní sférou (Innes 2000, 253–254), s níž se v českém dějepise hojně – a bez uspokojivého výsledku – operuje.

Novým pokusem o rehabilitaci kategorie *státu* v rámci medievistiky jsou dva vídeňské sborníky usilující o evropskou komparaci (Airlie et al. eds. 2006; Pohl – Wieser Hrsg. 2009). W. Pohl zde hledá struktury, které by mohly frankou říši spojovat se *státem*. Problém je ovšem podle mého v tom, že se v jeho pojetí *raně středověký stát* v podstatě překrývá s charakteristikami jádra karolínské francé říše (srov. Pohl 2006). Autor příliš nezkoumá ani diachronní, ani geografický rozměr problému, a podávaný obraz se proto poněkud podobá přáním, která vtiskli do svých kapitulářů karolínské panovníci. Nenajdeme zde proto odpovědi otázku, zda autor považuje za *stát* i oblasti východní části francé říše v merovejském období či zda byla *státem* Východní marka 9. století. W. Pohl navíc neříká, jak vlastně nazývat politické útvary, které některý z definičních znaků postrádají.⁴ Silně zde rezonuje předpoklad kontinuity mezi pozdně antickými a frankými institucemi. Z této perspektivy byla „barbarská germánská“ království lepšími nebo horšími dětmi římského *státu*, a proto není pro jejich ústrojí třeba hledat jiný pojem. Pokud tedy J. Macháček měří Velkou Moravu Pohlovými kritérii, jednoduše ji srovnává s jádrem říše jejího západního souseda, jehož „státnost“ je ale také jen a jen věcí konsenzu, neboť ve srovnání s některými starověkými i dobovými politickými útvary dosahovala jen nízkého stupně komplexity (např. Claessen 2004, 81–82; Wickham 2009; Hodges 2012, 118–119).

Jinou cestou šel C. Wickham, akcentující ekonomické aspekty. Spokojil se s jednoduchou definicí *raného státu* odvozenou od níže uvedené Claessenovy (Wickham 2005, 303). Za hlavní předpoklad jeho fungování považuje zajištění trvalých a nezávislých zdrojů, které lze realizovat dvojitou cestou – systematickým výběrem daní, z nichž je placena armáda, veřejné práce, apod. (*tax based state*) či

⁴ Jen jednou velmi neurčitě: „Die Möglichkeiten eines früh- und hochmittelalterlichen Reiches können nicht an den Machtmitteln des modernen Staates gemessen werden. Aber sie liegen ebensoweit von denen archaischer, segmentärer Gesellschaften 'ohne Staat'.“ (Pohl 2006, 27; podobně Goetz 2009, 525–526).

z ovládnutí půdy a na ní usazených producentů aristokracií, která vybírá dávky (*land-based state* nebo *feudal mode*). V rámci západní Evropy střídá první forma druhou krátce po zániku římských struktur. V okrajových oblastech, jako jsou Británie či Skandinávie, však žijí ještě poměrně dlouho společnosti, v nichž převažují nezávislí producenti a elita přímo ovládá pouze malou část z nich (*peasant-mode* nebo *tribal societies*: Wickham 2005, zejm. 56–62, 303–306).

Středoevropská historiografie je konfrontována se světem, který začal absorbovat pozdně antické dědictví, teprve v 9. století, a klade proto na evoluci sociálních forem podstatně větší důraz než tzv. vídeňská škola. Pro označení jednodušších společenských struktur se slabou či nestabilní centrální vládou využívá obvykle překladu středolatiných pojmů *gens* (*kmenové* či *gentilní* společnosti) a *dux* (knížectví). Z perspektivy etatizačního procesu je jako určující vnímán vztah kmene a knížete, který měl být vpravdě dialektický – kníže „kmen“ reprezentuje, ale současně se systematicky pokouší o oslabení a nakonec likvidaci jeho „demokratických“ institucí a prosazení trvalé a dědičné centrální autority. Jako mocný nástroj mu k tomu slouží křesťanství poskytující novou formu legitimacy, která je dlouhodobě neslučitelná se starými kmenovými institucemi úzce spojenými s předkřesťanským náboženstvím. Přijetí křesťanství je tedy chápáno jako konstitutivní akt, z čehož pak pramení např. okřídlený výrok D. Třeštíka, že se „knížata z mocných hradů na řece Moravě již na samém počátku 9. století rozhodla pro křesťanství a pro stát“ (*Třeštík 2001*, 200–201). To ovšem neznamená, že by česká (méně už slovenská) historiografie nereflektovala proměny ekonomických strategií k zajištění zdrojů. V rámci konceptu tzv. státu středoevropského typu byla proto vymezena tzv. *kořistná etapa*, charakterizovaná křehkou závislostí na trvalé expanzi a jejím výnosu, kterou bylo možno překonat teprve systematickou exploatací vlastních zdrojů (např. *Žemlička 1995*). Velká Morava je obvykle chápána jako typický reprezentant této kategorie. Podle D. Třeštíka její struktura „vlastně odpovídá pozdně kmenové společnosti“, na kterou se „jaksi zvenčí naložila struktura státu“ (*Třeštík 1997*, 293–294).

Kulturní antropologie pohlíží na fenomén především z perspektivy recentních společností. Koncept *náčelnictví a státu* jako dvou na sebe navazujících stádií společenské organizace je produktem neoevolucionismu 60. let minulého století, který oživil předpoklad unilineárního vývoje společenských forem (kriticky *Trigger 2006*, 386–392). *Náčelnictví* vzniklo z potřeby vytvořit společnou nálepkou pro politické útvary dosahující sice jistého stupně organizace, ale současně ještě postrádající trvalou vládu a institucionalizovanou administrativu (poprvé *Service 1962*). Jeho klíčovými znaky mají být rozvinutá sociální diferenciace založená na příbuzenství, počínající výrobní specializace a redistribuce hospodářských přebytků lokálních komunit, organizovaná náčelníkem, který je obdařen sakrální legitimitací. Náčelnictví má být přímo „sociálním vyjádřením redistribuce“. Kontrola strategických zdrojů, jako dálkového obchodu a toku exkluzivních předmětů (tzv. *prestige-goods economy*), náčelníkem generuje sociální rozdíly a vytváří vzájemné vazby. Náčelník tak ještě není autokratickým suverénem v pravém slova smyslu – postrádá donucovací a represivní aparát a kooperace na (někdy monumentálních) stavebních podnicích má být založena na principu dobrovolnosti. Ze své povahy jsou tak náčelnictví nestabilní a mají tendenci k cyklickému střídání integrace a desintegrace (*Earle 1987; 1991; Charvát 1989; Yoffee 2004*, 22–31; *Urbańczyk 2000*). Rozdíly mezi společnostmi opatřenými touto nálepkou jsou ovšem tak velké, že se badatelé nakonec stejně neobejdou bez upřesňujících přívlaků (např. jednoduché vs. komplexní náčelnictví; prosté vs. bohaté; skupinově orientované vs. individualistické; vojenské vs. teokratické).

Kdy a jak se ovšem náčelnictví mění ve stát? Jedná se pouze o kvantitativní proměnu, nebo o kvalitativní zlom? Hledání příčin této kulturní změny štěpí badatele na zastánce teorie konfliktu a integrace. H. Claessen a P. Skalník v klasickém komparativním sborníku podávají jen obecnou definici pojmu *raný stát*⁵ a vydělují tři typy či stádia: zárodečný (*inchoate*), tradiční (*traditional*)

⁵ „The Early State is a centralized socio-political organization for the regulation of social relations in a complex, stratified society divided into at least two basic strata, or emergent social classes – the rulers and the ruled – whose relations are characterized by political dominance of the former and tributary obligations of the latter, legitimized by a common ideology of which reciprocity is the basic principle.“ (*Claessen – Skalník 1978*, 640).

a přechodný (*transitional*). První má být charakterizován trhem s omezeným (lokálním) významem, nástupnictvím do hlavních i specializovaných funkcí především na základě příbuzenství, omezeným soukromým vlastnictvím půdy a odměňováním funkcionářů především v naturálních či předmětech. Soudní systém není kodifikován a postrádá formální zákony, daně spočívají převážně na dobrovolných darech a příležitostných pracích pro „stát“; ani jedno není přesně definováno. K tradičním *raným stá- tům* jsou řazeny společnosti, kde již existují trhy na nadregionální úrovni, dědičnost funkcí je vyvažována jmenováním, soukromé vlastnictví půdy je stále velmi limitované, ale na významu začíná nabývat vlastnictví „státu“, vedle odměňování úředníků/funkcionářů dary už evidujeme i platy, práva a tresty jsou kodifikovány a existují instituce formálních soudců. Dávky běžného obyvatelstva jsou přesně stanoveny a odváděny částečně v naturáliích, částečně ve službách, typické jsou velké stavební podniky organizované funkcionáři, přičemž účast na nich je závazná (*Claesens – Skalník 1978, 640–645*).

Uvnitř kulturně-antropologického diskursu se tedy charakteristiky vyspělých náčelnictví z velké části překrývají se znaky raného státu a konkrétní společnosti jsou některými autory řazeny do jedné, jinými do druhé kategorie na základě subjektivně zvolených kritérií. Perspektivu pohledu určují především názory na podstatu kulturní změny: část badatelů chápe *náčelnictví* jako jistou „slepu uličku“ vývoje – dlouhodobě fungující vzorec uspořádání společnosti, jiní ji považují za přechodné evoluční stádium vedoucí dříve nebo později ke vzniku *státu* (přehledně *Yoffee 2004, 22–31; Arbutyn – Lawrence 2010*). Někteří pak koncept *náčelnictví* odmítají jako neúnosnou abstrakci, která spíše podsouvá konkrétním společnostem rysy, které by údajně podle svého zařazení měly mít („bastardized concept“ – *Barker 2008, 527*).

V prehistorické archeologii získalo *náčelnictví* značnou popularitu v rámci neoevolucionisticky orientované procesuální archeologie a tuto etiku obdržela většina společností evropského zemědělského pravěku od neolitu až po „ranou dobu dějinnou“ s nějakým náznakem sociální diferenciace, u nichž předpokládáme, že centrální autorita měla spíše formu hegemonie než přímé dominance opírající se o byrokratický aparát. Bylo jen otázkou času, kdy bude nalepena i na raně středověké společnosti. Není jisté náhodou, že tak učinil právě R. Hodges, žák C. Renfrewa, který byl inspirován pracemi K. Flanneryho, E. Service, K. Polanyiho a C. A. Smithové. Mezi historiky ani archeology raného středověku (a to ani anglickými) se však příliš neujal (srov. např. *Yorke 2009*; pro středoevropské regiony užívá pojem *Urbańczyk 2000*). Tím by mohla diskuse vlastně skončit. Nejde ale o samotné pojmy, ale především o jejich implikace.

Sociální a sídelní struktury Velké Moravy

Pevnějšímu uchopení fenoménu Velké Moravy stojí v cestě mj. neznalost struktur, které předcházely centralizaci na počátku 9. století. Ty nepochybně determinovaly strategie sjednocení a zůstaly jistě dlouho přítomny v jejím půdorysu. D. Třeštík spatřoval zásadní konstitutivní rozdíl mezi Moravou a přemyslovskými Čechami v tom, že „zatímco Přemyslovci (tj. Boleslav I.) ze svého středočeského centra dobyli a podmanili ostatní česká knížectví, přičemž zřejmě získali vrchní vlastnictví půdy a také statky starých knížat, Mojmírovci se sice zmocnili vlády v jednotném kmeni Moravanů, avšak nezlikvidovali jeho aristokracii, ani se nezmocnili právem dobyvatele půdy svobodných Moravanů“ (*Třeštík 1997, 296*). Můžeme se samozřejmě ptát, odkud to autor ví, každopádně této tezi na jiném místě jasně odporuje, když vznik Velké Moravy spojuje s vnitřními konflikty mezi jednotlivými skupinami elity na řece Moravě (např. dobytí Olomoucka) a expanzí na Nitransko (*Třeštík 2001, 109, 130–132*). Obávám se, že ve věci samotného vzniku moravského útvary nejsme schopni překročit volně úvahy o užití cukru a biče v neznámém poměru. Paradigmatická otázka, zda centralizované společnosti vděčí za svůj vznik spíše násilí, nebo „společenské dohodě“⁶, nicméně výrazně

⁶ Jistě není náhoda, že tvůrci „modelu středoevropského státu“, kteří prožili většinu života v totalitárním režimu, připisují přemyslovským knížatům schopnost silně autoritativní autokratické vlády (např. *Třeštík – Žemlička 2007*), zatímco pro mladší generaci badatelů, která byla svědkem jeho rozkladu a nástupu demokracie, je vláda

determinuje interpretaci archeologických pramenů. V prvním případě např. spatřujeme primární funkci fortifikací v ovládnání domácího obyvatelstva, v druhém je spojujeme především s ohrožením z vnějšku.

Dnes se zdá, že téměř všechna významná centra 9. století na území dnešní Moravy měla ve svém obvodu či blízkosti staršího předchůdce s doklady přítomnosti elity (*Procházka 2009*, 94). To, že do počátku 9. století podléhaly tyto lokality jedné autoritě, je obvykle pokládáno spíše za nepravděpodobné, stanovit dobu a formy anexe regionálních center do jednoho systému však striktně vzato nelze.⁷ Centralizace v 9. století je tedy zjevně výsledkem delšího vývoje, kdy ústřední moc mohla rozvíjet již existující regionální sociální síť protínající se v těchto bodech a anektovat je do jednoho systému. Připomeňme, že ještě v Kosmově době existovalo v Čechách srozumitelné povědomí o Lemuzech, Chorvatech a Lučanech, které nelze odvodit od přemyslovských hradských obvodů.

Pokud nahlédneme do studií abstrahujících obecné mechanismy formování raných států, můžeme jen konstatovat, že moravská společnost splňovala v inkriminovaném období předpoklady pro prudký nárůst komplexity, jako byly hustá sídelní síť schopná produkovat hospodářské přebytky nebo zárodky sociální diferenciaci a hierarchizaci sídelní struktury (např. *Claessen 2004*; *Yoffee 2004*; *Grinin 2004*). Stmelující předehrou sjednocení Moravy mohly být útoky na kolabující avarský kaganát. Zásadním způsobem však jistě centralizační tendence akceleroval kontakt s expandující francou říší, který stimuloval proces nadregionální organizace a vytváření širších identit. Pro tuto skokovou proměnu společnosti na periferii v důsledku interakce s mocným sousedem najdeme v evropských dějinách mladšího pravěku a raného středověku řadu analogií (*Steuer 2006*). V karolínském období ji zažila většina společností na okraji francké říše: v Dánsku, u Obodritů, v Korutanech, v Chorvatsku – zde všude se začínají vznášet knížata/králové, kteří vstupují do kontaktu s franckými panovníky. Tyto tendence ale nevedly ke stejným výsledkům a Morava 9. století dosáhla z výše jmenovaných – přes všechny pochybnosti – jednoznačně největší komplexity a centralizace.

Prvním z důležitých ukazatelů „státnosti“ má být podle J. Macháčka jasná definovanost hranic politického útvaru (*Macháček 2012a*, 779; *Pohl 2006*, 36–38), kterou měla Morava postrádat. Zde je ovšem třeba striktně rozlišovat vnitřně integrovaná jádra od nejasně vymezených či dočasně připojených periferií. Jakási forma sdílené etnické identity na Moravě samotné nepochybně v 9. století existovala a přetrvávala i celé 10. století do anexe Moravy Přemyslovci (*Wihoda 2010*, 85–112). Největší pozornost samozřejmě přitahuje jižní hranice, kterou Morava sdílela s bavorskou Východní markou. Ta měla s největší pravděpodobností podobu širokého pásma severně od Dunaje s velmi pestrým etnickou mozaikou a nejasnou politickou příslušností (*Wolfram 1995*, 260–262; *Zehetmayer 2007*). Na základě rozložení hradišť bychom mohli velmi opatrně soudit, že oblast moravské „suverenity“ končila linií toku Dyje a Moravy. Pokud však pohled otočíme, respektovala podobu hranice jako „území nikoho“ i sama francká říše, která by nám ale měla být měřítkem státnosti. Střední Podunají, resp. celá Východní marka, jejíž rozsah v 9. století rekonstruujeme jen těžko (*Wolfram 1995*), přitom rozhodně nebylo výjimkou.⁸ Utváření pevných hranic na připojovaných územích s nízkým stupněm organizace bylo i v případě francké říše dlouhodobým procesem, který nebyl myslitelný bez příchodu nových elit, budování církevní organizace a obvykle i kolonizace. V této souvislosti připomeňme případnou poznámku J. Henninga, že rozdíl mezi jádrem „civilizovaného světa“ v Pařížské

založená na násilí dlouhodobě neudržitelná, a akcentují proto roli konsenzu či širších mocenských vazeb (srov. např. *Jan 2010*; *Wihoda 2010*; *Kalhous 2011*).

⁷ Často bývá s formováním Velké Moravy spojován zánik centra v Olomouci-Povelu a přenesení centrálních funkcí na olomoucký kopec (*Bláha 1988*), podobný přesun centrální funkce byl nově identifikován v Pohansku u Břeclavi (předběžně *Dresler – Macháček 2013*, 684).

⁸ Podobu širokého nárazníkového pásma měla i hranice mezi francou říší a Saskem před karlovskou expanzí („einen Grenzraum, keine Grenzlinie“: *Hardt 2000*, 42). Koncept lineární hranice byl zřejmě jako jedna z komponent *renovatio imperii* oživen teprve Karlem Velikým, který ukotvil slovanský *limes* tokem Labe. Nerealistický projekt měl však evidentně kratinký život a na počátek svého naplňování si musel nejméně století počkat (*Hardt 2000*; *Schmauder 2000*; k obtížně definovatelným „česko-bavorským“ hranicím *Hasil 2010*).

pánvi nebo Porýní a periferním Bavorskem či Hesenskem byly v raném středověku mnohem významnější než kontrasty, které vytvářela hranice francké říše (Henning 2005, 24; srov. Ehlers 2009). Pokud jde o Svatoplukův krátkodobý olbřímí konglomerát tributárně přičleněných území, není divu, že postrádal jasné lineární vymezení – neměla ho totiž dosud většina útvárů, z nichž se skládal.

Hlavní problém Macháčekova (mimořádně velmi zřejmého) hodnocení sociální struktury Velké Moravy (Macháček 2012a, 779) shledávám v pojetí *en bloc*, které ji apriorně na počátku i na konci 9. století přisuzuje stejné systémové charakteristiky, což konvenuje s pojetím *náčelnictví* jako evolučního stádia.

Věnujme nejprve pozornost písemným pramenům. Pokud chceme vyvozovat závěry o uspořádání moci na Moravě 9. století z latinských termínů, kterými byla označována ve franckých písemných pramenech, bylo by vhodné komparativně vymezit jejich dobové sémantické pole. J. Macháček uvádí, že „Rostislav a Svatopluk dosud nebyli knížaty Moravy, ale knížaty kmene/*gens* Moravanů“. Má tomu tak být údajně proto, že ve Fuldských análech najdeme nejčastěji právě formulace jako *Zwentiboldus dux Maravorum*, apod. Problém však spočívá jednak v tom, že tomu tak nebylo výlučně (srov. Bílková et al. 1967, 290–291), a především v tom, že to o povaze Moravy 9. století ani o zdejší panovnické moci vůbec nic neříká: nejběžnějším označením francké říše a jejích panovníků v dobových franckých pramenech bylo *rex Francorum a regnum Francorum* („král a království Franků“, nikoliv „francké říše“: např. de Jong 2009, 248). Nižší míru organizace pak nevyjadřuje ani termín *gens* (mimořádně pro Moravu v dobových písemnostech neužívaný: Bílková et al. 1967, 290–291), s nímž se však naopak běžně setkáváme v karolínských pramenech ve formě *gens Francorum* (Pohl 2009).

Zásadním měřítkem panovnické moci je stupeň omezení jeho suverenity ze strany tradičních institucí a lokální elity v oblasti rozhodování o vnějších i vnitřních záležitostech. V celém kompendiu pramenů „k dějinám Velké Moravy“ nenalezneme jedinou zmínku o tom, že by v čele Moravanů v politických jednáních stál někdo jiný než příslušník mojmírovského rodu. Z latinských pramenů se kromě obecných termínů *optimates*, *primates*, *nobiles viri* či výjimečně *principes* o velkomoravské elitě nic nedozvíme. Nevyplývá z nich, kde nejvyšší elita sídlila, ani o co se opírala její moc (Bílková et al. 1964, 314–317; Havlík 1978; realističtější Třešník 1997, 287–296). Jako klíčové svědectví o tom, že velkomoravský panovník byl jen *primus inter pares*, bývá tradičně předvolávána jednak událost na *Dowině* r. 864, kde měl podle fuldských análů Rostislav *cum universis optimatibus suis* potvrdit věrnost Ludvíku Němci (*MMFH I*, 99), jednak zmínka ve staroslověnském *Žitije Konstantina* o tom, že se měl stejný panovník před žádostí o vyslání soluňských bratří „poradit se svými knížaty a s Moravany“ (*MMFH II*, 98). Tyto a podobné údaje ale znovu nezbytně vyžadují komparativní sémantický rozbor, bez kterého nemají velkou informační hodnotu. Nelze vůbec vyloučit, že se jedná o literární topoi. Připomeňme, že ještě v 11. století se v říšských pramenech vedle českého knížete s jeho *primates*, kteří jednájí s císařem (Kalhous 2011, 680), a podobné uroence bychom v dobových textech našli jistě i v okolí franckých panovníků. Zásadní dilema ve vztahu panovník *versus* elity, které neumíme na základě dostupného svědectví postihnout, dobře vystihuje např. pasáž v *Životě sv. Ansgara* o politické praxi švédského a dánského království okolo r. 860. V obou případech byl hlavní politickou institucí sněm v čele s panovníkem obklopeným aristokraty. Zatímco v Dánsku však podle autora panovník měl právo na samostatné rozhodnutí, ve Švédsku byl vázán kolektivní vůlí sněmu (Wickham 2005, 367).

J. Macháček po vzoru R. Hodgese uvádí, že *stát* odlišuje od *náčelnictví* „silná centrální moc tvořená profesionální vládnoucí třídou, která je vcelku imunní k omezením vyplývajícím z příbuzenských vztahů“ (Macháček 2012a, 778). Obě tyto charakteristiky možná platí pro osvětský stát konce 18. století, rozhodně ale ne pro franckou říši 9. století, v níž se moc v jednotlivých regionech soustřeďovala v rukou elit definovaných právě na základě příbuzenských vazeb (např. Reynolds 1990, 4; Innes 2000, 251–263; Moreland – van de Noort 1992). E. Müller-Mertens přesvědčivě ukázal na základě itinerářů a majetkového příjmu říšských regionů, že některá rozsáhlá území „své“ říše otonští panovníci navštěvovali zcela výjimečně, či dokonce vůbec ne, jednoduše proto, že jim zde nepatřily žádné majetky. Panovníci tedy sice nominálně těmto územím vládli, jejich vliv na zdejší politickou

praxi i možnost extrakce hospodářských přebytků ale byla minimální (Müller-Mertens 2001). Z francéského sousedství Moravy uvedme jen pro představu nijak výjimečný příběh Isanrika zaznamenaný Fuldskými anály k roku 899. Správce Východní marky zde ve spojení s Moravany „bez ustání provozoval svou samovládu proti králi“, který tedy *de facto* tomuto území nevládl. Po několika letech se nakonec s králem usmířil, ten jej ale nesesadil, nýbrž ponechal v úřadě (MMFH I, 128–129). V tomto nárazníkovém pásmu se pak pohyboval i *vir venerabilis Joseph* sídlící zřejmě na hradišti v Gars-Thunau v Rakousku (Szameit 1995, 280–281). Obávám se tedy, že integritu francké říše, která má být referenčním měřítkem desintegrity Velké Moravy, J. Macháček v rámci svého konceptu poněkud účelově přeceňuje.

Pozice velkomoravského panovníka se jistě pohybovala v mezích možného a není pochyb o tom, že měla svá výrazná omezení. V průběhu 9. století se však jistě měnila. V raně středověké Evropě lze nalézt dlouhou řadu svědeckví skokového posílení (či naopak oslabení) panovnické autority a příběh Svatopluka je toho nejlepším příkladem. Za důležité považuji dosazení Rostislava Franky, které nachází analogie i v dalších útvech na periferii karolínské říše.⁹ Informace o Rostislavovi ale prostě nejde systémově přenášet na jeho následovníky. Nic zásadního neplyne ani ze skutečnosti, že se na Moravě „moc předávala v rámci jakéhosi širšího příbuzenstva“, jehož členové aspirovali na knížecí stolec (Macháček 2012a, 778). Opět jen připomeňme „širší příbuzenstvo“ usilující o pražský knížecí stolec v 11. a 12. století. Osobně bych v této otázce větší váhu přikládal epizodě s knězem Slavomírem, příbuzným Svatopluka, který byl na knížecí stolec v době jeho francéského zajetí (Moravané se domnívali, že je mrtev) roku 871 dosazen dokonce proti své vůli (MMFH I, 105–106), což implikuje výhradní, zřejmě sakralizovanou, pozici mojmirovského „klanu“, který už ani v momentu kritického oslabení nenacházel v okruhu moravské nobility rovnocenné konkurenty. Budeme-li jí věřit, pak stěžejí naplníme jednu z ústředních antropologických charakteristik *náčelnictví* jako permanentního konkurenčního napětí mezi různými předáky usilujícími o ústřední vládu (např. Cohen 1978, 55–57; Earle 1991, 13; Yoffee 2006, 22–30).

Jaké svědeckví může k těmto otázkám přinést archeologie? Pozornost se tradičně obrací k dvěma okruhům: hrobovým památkám a sídelním vzorcům. Celkový pohled na pohřební zvyky řadí Velkou Moravu poměrně spolehlivě ke společnostem s dosud málo stabilizovanými institucemi, kde hrobová výbava slouží k manifestaci sociálního ranku v rámci jednotlivých komunit a v základních znacích odpovídá obrazu frankých pohřebišť merovejského období, či anglosaských nekropolí 6. a 7. století. Vyznívání nákladných hrobových výbav v obou těchto prostředích koreluje se stabilizací „úřadů“ a utvářením jasněji definovaných společenských vrstev (Steuer 1989; 1995; Scull 1993). Velká Morava tak v rámci raně středověké Evropy představuje výrazný výhonek tendence artikulovat „soubor“ o sociální pozice prostřednictvím okázalých hrobových výbav (srov. Böhme 1996). Pozůstali však v rámci pohřebního obřadu zjevně neusilovali o vyjádření statusu zesnulého jasně definovaným „balíčkem“ artefaktů vkládaných do hrobu (jak se domníval např. V. Hrubý nebo R. Christlein). K demonstraci příslušnosti k nejvyššímu ranku pravděpodobně v mnoha případech postačovala přítomnost náročně zdobených ostruh či nákončů z barevného kovu. Sociální interpretace pohřebních zvyků se proto zřejmě i nadále bude sverpě vzpírat přísně statistickým přístupům.¹⁰ Z dětských

⁹ Roku 826 žalovali obodritští *primores* svého knížete Sěgrada u Ludvíka Pobožného a chtěli jej sesadit. Císař následně vyslal posly, aby poznal vůli obodritského lidu (*vulgus*). Poslové zjistili, že domácí mínění není jednotné a Sěgrada nakonec u císaře zachránilo to, že se za něj postavili obodritští *meliores ac praestantiores* (bliže Fritze 1960, 180). Bližší okolnosti zásahu Franků do moravských záležitostí ale neznáme.

¹⁰ Můžeme uvést příklad mečů, tedy prestižního artefaktu *par excellence*, jehož přítomnost v hrobě spojoval V. Hrubý s nejvyššími složkami společnosti (Hrubý 1955, 316–327). V Mikulčicích jich z více než 2300 hrobů obsahovalo 16 (tj. 0,7 %; Košta 2005), zatímco na dvou venkovských pohřebištích na katastru Nechvalína se 160 prozkoumanými hroby doprovázely celkem čtyři zeměle (tj. 2,5 %; Klanica 2006). Explicitně ilustruje omezenou výpověď výbavy srovnání pohřbů v interiérech kostelů, které můžeme jistě připsat absolutní špičce společnosti a pohřbů okolo nich: žádné markantní rozdíly mezi oběma skupinami neidentifikujeme a v několika případech byly tyto pohřby zcela bez výbavy (Schulze-Dörrlamm 1993, 613–614).

hrobů vybavených miniaturními sociálními atributy, jako jsou sekerky či ostruhy, bývá usuzováno na dědičný sociální pozice (*Klápště 2005*, 24–25). Nevíme ovšem, zda šlo o reálný nárok, či spíše přání, které bylo třeba právě z důvodu nejistoty manifestovat. Tato charakteristika tedy oslabuje vizi Velké Moravy jako přísně hierarchicky řízeného politického útvaru a svědčí o značné sociální mobilitě, ale současně i dramatické mobilizaci společnosti artikulované hrou se symboly prestiže.

Jaká byla sídelní hierarchie Velké Moravy a do jaké míry fungovala centra jako provázaný systém? Na základě sociologických a antropologických poznatků víme, že pokud velikost sociální (politické) jednotky překročí přibližně 2500–3000 osob, není možné ji řídit na základě *face-to-face* kontaktů a dochází k delegaci moci (souhrnně *Thurson 2002*, 136–140), což byl jistě případ Velké Moravy. S narůstající komplexitou společnosti obvykle roste hierarchizace sídelních vzorců. V této souvislosti se nabízejí tři roviny analýzy – makroregionální, mezoregionální a mikroregionální, přičemž prosazování centrální vlády a administrativy se podle této premisy specifickým způsobem projevuje na všech úrovních (např. *Thurson 2002*; *Możdżioch 1999*).

S nejvyšší rovinou úzce souvisí otázka, zda je archeologie bez pomoci písemných pramenů schopna prokázat rozsah a vnitřní provázanost politických jednotek. Poněkud mechanistní řešení založené na analýze velikosti a prostorové distribuci sídel různého řádu nabídla procesuální archeologie. Tyto přístupy se zakládají na jednoduchém předpokladu korelace mezi velikostí a politickým, resp. hospodářským či náboženským významem lokality a v podstatě v nich jde o identifikaci hlavních měst jako center samostatných politických útvarů obklopených centry nižšího řádu (*Renfrew 1984*, 44–51). Při jejich aplikaci na „velkomoravskou“ situaci nepřekvapivě dospíváme k jasné koncentraci nejlidnatějších a nejkompexnějších center na poměrně malém území podél Moravy a Dyje obklopených v odstupu menšími regionálními centry. Na Slovensku je pak jediným srovnatelným útvarem Nitra (*Bednár 2001*; *Fusek 2008*). Bezpochyby do těchto oblastí můžeme lokalizovat jádra Velké Moravy.

Archeologickými prostředky ovšem nejsme schopni stanovit míru autonomie vládců/správců jednotlivých lokalit vůči centrální autoritě vládce (srov. např. české Slavíkovce: *Sláma 1995*). Pohybujeme se mezi extrémem nezávislých regionálních vůdců pouze volně kooperujících s hlavním knížetem (jak si lze asi představit Čechy počátku 10. stol. a snad i později) a druhým v podobě pouhých úředníků dosazovaných na knížecí hrady. Dosud nejpřesvědčivějším dokladem vzájemné funkční provázanosti velkomoravských hradů tak zůstává transport ohromného množství kamene na stavbu opevnění na Pohansku u Břeclavi, který byl těžen východně od Mikulčic a který celkem jednoznačně indikuje – jak už konstatoval Č. Staňa (*1985*, 175) – vyšší záměr přesahující jednotlivé teritoriální jednotky, a tedy centrální řízení. Podstatně méně průkazným indikátorem politické příslušnosti je sdílený styl reprezentace, podoba fortifikací apod., které mohou být pouze důsledkem intenzivních interakcí samostatných politických jednotek ve smyslu *peer polity interaction* (*Renfrew 1996*). Nové perspektivy může nabídnout sledování distribuce keramiky (srov. *Varadzin 2007*), ovšem ani intenzivní pohyb běžných užitkových komodit mezi regiony nemusí být nutně odrazem politické integrace.

Nejasné motivace a kontury má již sama (z hlediska „času dlouhého trvání“ relativně rychlá) urbanizace Velké Moravy, která se jistě ve větší či menší míře nějak dotkla většiny moravské populace. Původ a sociální profil obyvatel aglomerací lze přitom chápat jako korelát jejich funkcí. I po deseti letech velkoplošných výzkumů zůstává v tomto ohledu řada zásadních otázek otevřená a výrazné rozdíly mezi lokalitami komplikují celkovou charakteristiku (srov. *Staňa 1985*; *Procházka 2009*, 89–97). Urbanizace raně středověké Evropy zjevně vyrůstá z více kořenů a „raná města“ proto vykazují řadu shod, ale i mnoho zásadních odlišností (*Henning 2007a*; *Callmer 2007*; *Hodges 2012*, 91–115; *Skre 2007a*, 335–337). Které z typů útvarů ovšem budeme pro interpretaci velkomoravských aglomerací považovat za analogické? *J. Macháček* (např. *2005*; *2007*, 348–377) identifikoval na Pohansku u Břeclavi struktury odkazující k franckým falcím (tzv. velmožský dvorec), emporiím severozápadní Evropy (pravidelná struktura zástavby, doklady řemeslných aktivit), a navíc doplnil výrazné vojenské funkce (opevnění, pohřby bojovníků), které jsou v obou předchozích kategoriích sídel v 9. století silně upožaděny. Vějíř analogií lze ale klidně rozšířit i o rozsáhlá raná bulharská „města“ 9.–11. století

s výraznými fortifikacemi, doklady přítomnosti specializovaných řemeslníků, řadou kostelů a písemně doloženými soudy elitních bojovníků („bojarů“). Bulharská města se zase v řadě vnějších znaků odkazují k soudobým byzantským metropolím, jako celek ale fungovala výrazně odlišně (souhrnně Kirilov 2006; Henning 2007b).

Každá z těchto analogií (či homologií) má ovšem pro Velkou Moravu zásadní, vzájemně těžko slučitelné socioekonomické implikace. Preference modelu severského obchodního emporia evokuje podle současných představ nadregionální tržní směnu a svobodný obchodní ruch, model falce odkazuje na soukromé reprezentační sídlo s centralizovanou správou zaměřené primárně na zemědělskou produkci, z modelu opevněných kasáren bulharských chánů zase sálá duch orientální despotie. Konstatování, že Pohansko bylo *munitiem*, *palatiem* i *emporiem*, je tedy sice cenným poukazem na jeho komplexitu a možné zdroje inspirace, konstatuje ale pouze dílčí formální podobnosti, aniž by blíže postihovalo funkční podstatu, postavení obyvatel a vztah k běžným agrárním komunitám. Macháčekův výklad Pohanska se neskrývaně inspiroje starou Hodgesovou (1982) interpretací funkce anglosaských emporií 8. století (tzv. typ B), které tehdy autor chápal jako emblematický projev *cyklického náčelnictví*. Má-li být tedy Velké Morava Hodgesovým *náčelnictvím*, musí být Pohansko – na rozdíl od Mikulčic a Starého Města – především (!) *emporiem*, což ovšem vůbec není jisté.

J. Macháček opakovaně tvrdí, že Pohansko jako „soukromý“ majetek moravského panovníka představovalo významný nástroj v jeho boji o emancipaci na předpokládané staré „kmenové“ elitě, s níž se měl panovník dělit o centra v Mikulčicích a Starém Městě (Macháček 2005, 132; 2012a, 782). Jestli správně rozumím, svrchovaná panovnická moc se měla omezovat pouze na tuto lokalitu, jejímž prostřednictvím měl panovník kontrolovat vstup exkluzivních předmětů na Moravu. Celá konstrukce má ale řadu problémů: 1) Hodgesův celkový výklad emporií i vymezení emporií typu B je ve většině současných prací odmítán jako nevyhovující, či přímo chybný (viz níže; souhrnně Moreland 2000 i Hodges 2012, 91–115), což ovšem J. Macháček nezohledňuje¹¹; 2) Pohansko má tedy být vlastně jakýmsi pokusem o „privatizaci veřejného prostoru“ – Lze však namítnout, že největší energetickou investicí v lokalitě bezpochyby byla stavba rozsáhlého opevnění. Do těžby obrovského objemu kamene pro čelní kamennou plentu ale byly jistě zapojeny Mikulčice (Macháček – Doláková et al. 2007). Pokud tedy budeme právě v Mikulčicích hledat sídla nejvyšších elit, znamená to, že ty opevňování Pohanska přinejmenším akceptovaly, a těžko ho tak mohly chápat jako nelegitimní podnik namířený proti jejich zájmům; 3) Na rozdíl od emporií severozápadní Evropy neregistrujeme na Pohansku ani četnější doklady prokazatelných importů, ani rozsáhlejší stopy neagrárních aktivit, které by přesahovaly vlastní potřeby lokality.¹² Pohansko je v obou kategoriích plně srovnatelné s Mikulčicemi a Starým Městem, kde jsou doklady specializovaných řemesel (např. Galuška 2013), i eventuálních importů (Poláček 2007) dokonce výraznější. Byla tedy emporií i tato „kmenová“ centra? A pokud ano, mohl i zde panovník kontrolovat tok prestižních předmětů? 4) Pozůstatky pravidelné zástavby nezaznamenáváme jen na Pohansku. Pozornosti by nemělo uniknout opevněné mikulčické předhradí „Na Štěpnici“ bez dokladů sakrální stavby, kde lze na ploše 3 ha rekonstruovat až několik stovek nadzemních domů rozložených v řadách. Ze sídlištních situací bylo údajně vyzvednuto množství militárií a bojovnícké výbavy (Poulík 1975, 130–137, obr. 75). Proč by tedy i tento areál nemohl být interpretován jako jasně vydělená „soukromá sféra“ panovníka, v němž byla usazena knížecí družina? 5) Zásadním problémem diskutované interpretace Pohanska je jeho izolované pojetí bez zohlednění existence dalších opevněných lokalit: Pohansko u Nejdku o rozloze 23 ha chráněné hradbou s čelní

¹¹ Kritiku modelu sice stručně zmiňuje jinde (Macháček 2007, 362), pro interpretaci Pohanska, resp. Velké Moravy jako takové z toho však nevyvozuje žádné závěry.

¹² Na Pohansku bylo prozatím vyzvednuto 137,5 kg strusky (Macháček – Gregorová et al. 2007). Z Haithabu podle posledního zpracování pochází 3400 kg kovářské strusky, přičemž jen v západní části areálu, kde se železářská výroba koncentrovala, se podařilo získat 1500 kg (Westphalen 1989, 69). Ještě vyhraněnější srovnání poskytuje výrobní odpad získaný z dvou běžných, následně fungujících venkovských kováren v Mutějovicích u Rakovníka datovaných do 13. století. Výrobní odpad ze starší kovárny váží 483 kg, mladší pracoviště vyprodukovalo nejméně 211 kg strusky (Pleiner 1969, 536, 541).

a kmennou plentou leží 13 km vzdušnou čarou od Pohanska u Břeclavi proti proudu Dyje. O dalších 13 km dále pak leží hradiště v poloze Petrova Louka u Strachotína o rozloze 17 ha s doklady dvorce (aktuální souhrn *Procházka 2009*, 176–178; 223–228).¹³ Tyto – bohužel podstatně méně poznané – lokality nebyly do výkladu vůbec zahrnuty. Pokud by se tak stalo, museli bychom se vyrovnat s otázkou, zda je moravský kníže ovládal stejně, jak to J. Macháček předpokládá u Pohanska u Břeclavi. V případě eventuální kladné odpovědi (kterou ovšem samozřejmě nemáme o co opřít) bychom totiž evidovali ve strategicky klíčové hraniční oblasti dolního Podyjí rozsáhlou, panovníkem ovládanou enklávu a o nějaké nesmělé počínající emancipaci moravského náčelníka omezeného na jedno hradiště-emporium by nemohla být řeč.¹⁴

Jak již bylo uvedeno, v případě Mikulčic či Starého Města evidujeme jiné uspořádání než na Pohansku. Existence většího množství kostelů situovaných uvnitř i vně opevnění, stejně jako značného množství honosně vybavených hrobů spolu s hroby s nevýraznou výbavou nebo zcela bez ní na řadě paralelně fungujících pohřebišť indikují přítomnost většího množství rodů či komunit obdařených vysokým statusem, které snad můžeme spojovat s urozenci známými z franckých pramenů a jejichž sídla budeme pravděpodobně hledat někde v blízkosti kostelů (srov. např. *Poláček 2010*; *Štefan 2011*, 335). Alespoň tato dvě důležitá centra byla pestrou, ale zřejmě jasně vymezenou skládkou samostatných částí, podléhajícím jednotlivým členům vládnoucího rodu, předním velmožům a představitelům církve. Podobnou strukturu lze zřejmě předpokládat i v Nitře (*Bednár 2001*; *Fusek 2008*). Nevím ovšem, proč bychom je proto měli pokládat za archaická, či dokonce „předstátní“, a uvažovat zde o výraznějším omezení panovnické autority (v tomto smyslu *Macháček 2005*, 132; *2007*, 362). Náznaky podobného upořádání hradů přece nalézáme v nejstarších českých legendách¹⁵, v zásadě shodný obraz skládají nejdůležitější přemyslovské hrady 11. a 12. století s mozaikou privátních kostelů v suburbiiích (souhrnně *Klápště 2005*, 41–52); blízkost panovníka vyhledávala aristokracie ještě v barokních metropolích.

Věnujme nyní pozornost problému sídelní hierarchie jako celku. J. Macháček považuje sídelní strukturu Velké Moravy za bimodální, složenou pouze ze sídel dvou řádů – hradišť a agrárních sídlišť (*Macháček 2012a*, 780–781), což má být – se stručným odkazem na článek T. Earlea – spolehlivým indikátorem jejího předstátního charakteru. Trimodální hierarchie obohacená o centra nižšího řádu pak má být synonymem pro *stát*. Sám bimodální charakter středohradištní sídelní sítě na Moravě je ovšem podle mě otázkou definice a současného stavu evidence. Mezi známými centry jistě nějaká hierarchie existovala (např. Staré Zámky u Líšně měly sotva stejný význam jako Mikulčice). V Pomoraví a Podyjí navíc centra dělí vzdálenosti, které zajišťovaly jejich dostupnost v průběhu několika hodin, a bez problémů tak mohla plnit funkci regionálních středisek. Nelze navíc vyloučit, že existovala ještě nižší rovina lokálních neopevněných center, které se ovšem mohou vzpírat současné evidenci.¹⁶ Nezbytným předpokladem posunu poznání je systematická spolupráce s detektoráři, která v posledních desetiletích zcela změnila představy o struktuře anglosaského venkova (*Štefan 2012*). Tyto lokality byly objeveny především na základě povrchových nálezů mincí, které na Velké Moravě necirkulovaly. Nemohou ovšem o „centralitě“ některých venkovských sídlišť svědčit příslušná pohřebišť s bohatě vybavenými hroby, jak je tomu pravděpodobně v jihozápadním Německu, kde rovněž nelze lokální centra v sídlištních nálezích identifikovat (*Steuer 2010*)? Kolik center nižšího řádu známe dosud archeologicky (ale i z písemných pramenů) z Čech do 2. poloviny 12. století? Byly proto Čechy *náčelnictvím*?

¹³ Bylo by zajímavé lokalizovat zdroje kamene pro fortifikace těchto lokalit (srov. *Procházka 2009*, 271).

¹⁴ Zřejmě není náhoda, že R. Hodges přičítá každému anglosaskému království pouze jedno emporium, které pak J. Macháček spatřuje v Pohansku.

¹⁵ Zde vystupují vlastní dvorce Boleslava a jeho družinika Hněvsvy ve Staré Boleslavi či dvorec kněžny Luďmily na Tetíně.

¹⁶ J. Macháček se nevyjadřuje k Ducovému, které bylo spolu s několika dalšími lokalitami jako centrum nižšího řádu (dvorec) interpretováno (souhrnně *Ruttikay 2005*).

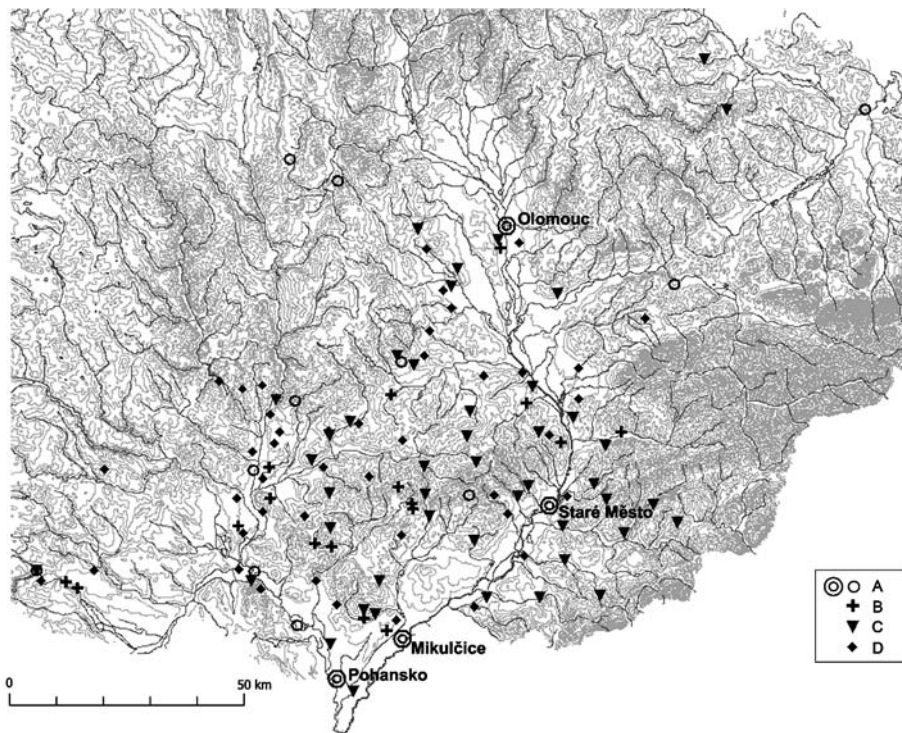
Jako exemplární příklad centra nižšího řádu, které mělo zahustit sídelní síť, autor uvádí nedávno objevenou povelkomoravskou lokalitu Kostice v těsné blízkosti Pohanska u Břeclavi vykazující řadu znaků tzv. *productive sites* známých ze severozápadní Evropy (Macháček 2012a, 781). Podle početných nálezů mincí ale spadá jejich počátek do 2. pol. 10. stol. (Videman – Macháček 2013), tedy nikoliv do doby rozmachu „státního života“, ale naopak do časů politické desintegrace Moravy. Jakému centru by měly na svém počátku podléhat, když Pohansko v té době již bylo opuštěno a přemyslovská Břeclav teprve čekala na své založení? Kostice tak těžko mohou být dokladem cíleného rozvíjení trimodálního, „státního“ sídelního vzorce, do přemyslovské správy byly evidentně začleněny až *ex post*. Obávám se, že dokud nebudeme schopni posoudit, do jaké míry jsou Kostice výjimečnou hraniční lokalitou charakteru emporia, či naopak běžnou komponentou sídelní struktury, je předčasné činit systémové závěry i pro mladší období.

Obecnějším problémem je samo kauzální spojení sídelní hierarchie s formami sociální organizace společnosti. Exemplárním příkladem mohou být např. Čechy v době laténské, kde se dnes daří identifikovat složitou, nejméně trimodální sídelní hierarchii (přehledně Salač 2011). Přesto však nelze říci, zda laténské Čechy fungovaly jako jeden centrálně řízený politický organismus, a rozhodně zde – pod vlivem díkce římských pramenů – neuvažujeme o *státu*. Totéž platí pro vikinské období v severní Evropě. Složitá komunikační síť a sídelní hierarchie mohou evidentně vznikat i ve společnostech bez silné centrální autority (Sindbaek 2007). Rovněž si nejsem jistý, jaký stupeň sociální organizace bychom pouze na základě archeologického poznání sídelní sítě přisuzovali referenční karolínské západní Evropě. Ale především: díky povrchové prospekci posledních desetiletí se jako trojvrstevná jednoznačně jeví i sídelní struktura Anglie 7. a 8. století s řadou center nižšího řádu (souhrnně Ulmschneider 2011), která měla být oním definičním příkladem *cyklického náčelnictví*, což J. Macháček nezmiňuje.

Klíčovým předpokladem stability raných politických útvarů byl vyrovnaný vztah center a agrárního prostředí, bez jehož stabilní podpory centra nemohla vzniknout ani existovat (obecně Yoffee 2006, 61–62). V rámci nejnižšího patra hodnocení se tak dostáváme k otázce sociálněprávního postavení běžných agrárních komunit v průběhu 9. a 1. pol. 10. století. Archeologický výzkum sídlišť prozatím v tomto ohledu nepřináší jednoznačnou odpověď. Základní charakteristikou je jejich značná hustota v úrodných oblastech, nevelký prostorový rozsah a absence archeologicky zachytitelného vymezení jednotlivých usedlostí. Sociální informace o venkovském prostředí jsou tedy stále vyvozovány převážně z pohřebních areálů nalézáných obvykle v několikasetmetrovém odstupu od sídlišť. Jedná se ve většině případů o malé skupiny sestávající z desítek pohřbů, což opět svědčí o nevelké početnosti pohřbívajících komunit (můžeme obvykle uvažovat v řádu jedné až několika málo rodinných jednotek).

Zásadní sociální výpověď přisuzují fenoménu pohřbů se zbraněmi a jezdeckou výbavou. V současné době lze napočítat na území dnešní Moravy okolo 120 lokalit mimo vlastní aglomerace, na nichž pohřbené doprovázejí nejen sekery, tedy typická výbava pěších bojovníků, ale na téměř polovině nekropolí nalezneme i jedince vybavené ostruhami, či dokonce meči, které jsou jasným odkazem na status jízdních bojovníků (*obr. 1*). Rozdílly sledovatelné mezi výbavou mužských hrobů na venkovských a centrálních pohřebištích mají spíše kvalitativní ráz – mimo aglomerace téměř neevdujeme honosná nákončí či ostruhy z nezelezného kovu, v ženských hrobech dominují jednoduché šperky ze slitin mědi. V rámci dobře prozkoumaných oblastí jižní a střední Moravy evidujeme pohřebiště s militárií téměř na každém katastru (*obr. 2*) a lze říci, že lépe poznaná moravská středohradištní nekropole beze zbraní či jezdecké výbavy je spíše výjimkou. V některých případech přitom militária doprovázejí až polovinu pohřbených mužů.

Lze nabídnout v podstatě tři výkladové varianty tohoto fenoménu: 1) Těmto lokalitám byl obvykle připisován zvláštní statut „vojensko-strážních osad“, v nichž měli sídlit ozbrojenci dosazení z centra (např. Dostál 1966, 96). Tato „delegace lidí na důležitá místa“ jistě v nějaké míře probíhala, domnívám se ovšem, že vzhledem k četnosti evidence pohřbů se zbraněmi tento jev nevysvětluje. V krátkém čase by totiž musela nastat obtížně představitelná dvojsměrná vlna migrací – do rostoucích center a současně zpět do téměř každé venkovské komunity; 2) Jedná se o lokální elitu, která se opírala

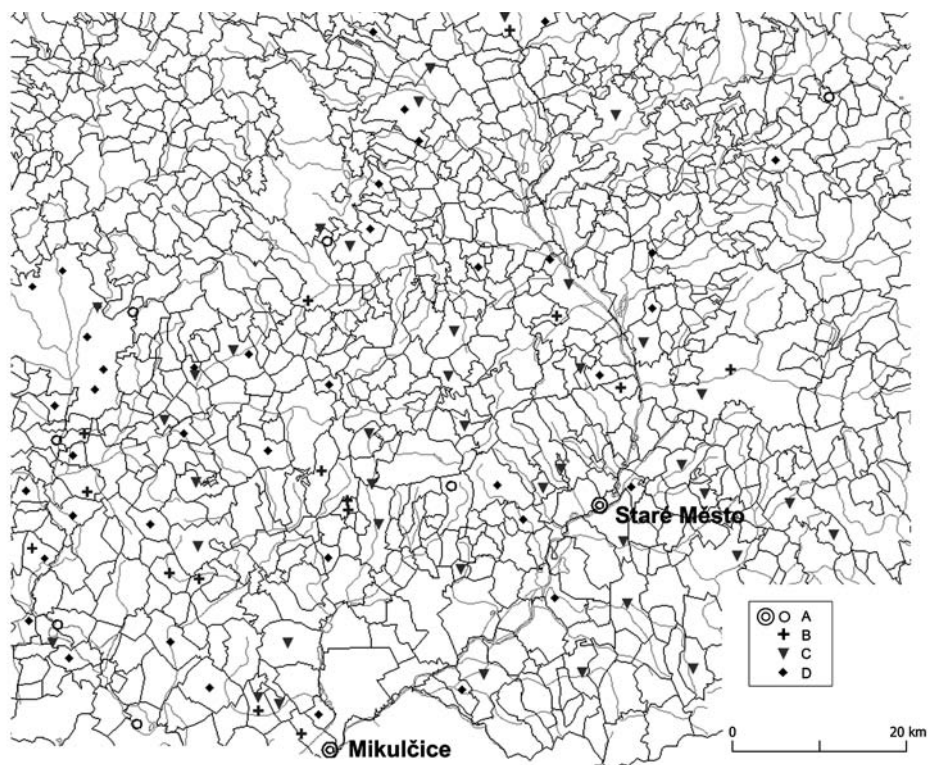

Obr. 1. Distribuce středohradištních pohřebišť mimo opevněná centra a jejich bezprostřední okolí s militárií a jezdeckou výbavou na území dnešní Moravy. A – centra; B – pohřebiště s nálezem meče; C – pohřebiště s nálezy ostruh; D – pohřebiště pouze s nálezy seker nebo kopí.

Fig. 1. Distribution of Middle Hillfort cemeteries away from the fortified centre, and their immediate vicinity, with military and equestrian grave goods in today's Moravia. A – centres; B – cemetery with sword find; C – cemetery with spur finds; D – cemetery with finds of only axes or spears.

o rozsáhlejší pozemkové vlastnictví. Zde opět narážíme na značnou regionální hustotu pohřbů s militárií a nevelkou početnost komunit, jichž byli zemřelí součástí. Vzhledem k tomu, že po zániku Velké Moravy pozorujeme masivní úbytek hrobových přídavek, obtížně bychom vysvětlili, proč by se lokální elita tak rychle vzdala své posmrtné reprezentace. Lze se připojit k těm autorům, kteří pokládají existenci stabilizované nobility opírající se o rozsáhlejší pozemkové vlastnictví („Grundherrschaft“) ve velkomoravském prostředí za nepravděpodobnou (Třeštík 1997, 287; Klápště 2009, 538); 3) Jakkoliv je nutné striktně rozlišovat mezi bohatstvím, jeho prezentací prostřednictvím pohřebního obřadu a právním postavením zemřelého, domnívám se, že máme před sebou v převážné míře osobně svobodné obyvatelstvo, o němž obecně hovoří i písemné prameny (např. Havlík 1978, 56–58; Třeštík 1997, 288–289) a které dlouhou dobu naprosto převažovalo v Čechách (Třeštík 1971, 553; Petráček 2003, 186–197).¹⁷ Řečeno slovy H. Steuera, šlo pravděpodobně o „Bauernkrieger“, kteří odpovídají vrstvě svobodných merovejského období na území francké říše, s nimiž jsou obvykle spojovány hroby se zbraněmi na řadových pohřebištích (Steuer 1997, 283–284). Lze předpokládat, že pohřby vybavené

¹⁷ Na tomto místě není prostor pro úvahy o příčinách řádově menšího zastoupení militárií v rámci hrobových výbav v Čechách. Domnívám se však, že není dáno principiálně odlišným sociálním postavením venkovanů, ale spíše odlišnými pohřebními zvyklostmi českých elit.

Obr. 2. Distribuce středohradištních pohřebišť mimo opevněná centra a jejich bezprostřední okolí s militárií a jezdeckou výbavou na části jižní Moravy. Na mapě vyneseny současné katastry. Symboly odpovídají obr. 1.

Fig. 2. Distribution of Middle Hillfort cemeteries, away from the fortified centre and their immediate vicinity, with military and equestrian grave goods in a part of southern Moravia. Present-day cadastres are designated on the map. The symbols are the same as those used in fig. 1.

hodnotnými militárií náleží reprezentantům lokálních uskupení, kteří z této pozice přirozeně vstupovali do kontaktu s centry. Rozdíly identifikované v rámci jednotlivých venkovských pohřebišť proto mohou odrážet spíše vnitřní majetkoprávní strukturu jednotlivých komunit či dokonce pouhých rodin. Klíčovým příspěvkem archeologie je, že zbraně a výstroj představovaly zjevně poměrně běžnou součást majetku agrárních komunit a vzhledem k časté přítomnosti ostruh v hrobech je na místě uvažovat i o rozšířené dostupnosti koní mimo centra. Využívání těchto svobodných centrální moci bylo ovšem jistě limitováno nejen jejich právním postavením, ale právě i přístupem k „moderní“ výzbroji, která plně odpovídala vybavení frankových armád. Moravský venkov 9. století tedy ještě nebyl masově ovládaných. V českých a moravských listinách 11. a 12. století stvrzujících hospodářské zajištění církevních institucí vystupuje řada přesně specifikovaných osob v nevolném postavení rozptýlených po venkově, kterými, na rozdíl od svobodných, přemyslovská knížata disponovala jako svým majetkem (Petráček 2003). Kdy a za jakých okolností tento exkluzivní nárok vznikal ovšem nevíme. Jde o zásadní doklad penetrace centrální moci do světa běžných agrárních komunit, jehož posouzení se bohužel v případech Velké Moravy mívá s výpovědí dostupných pramenů.

Přínejmenším ve 2. pol. 9. století Moravané pravidelně organizovali výpady do sousedních regionů, které lze spolu s intenzivním ohrožením frankovými výpady považovat za jeden z klíčových stme-

lujících faktorů (k válečnictví souhrnně *Ruttikay 1982*). Nesmíme přitom zapomenout, že písemné prameny zachycují převážně ty výpravy směřující za jižní dunajskou hranici. Vedle profesionálních jednotek usazených na hradech se těchto tažení ve velké míře zjevně účastnilo i silně militarizované svobodné venkovské obyvatelstvo, které navíc netvořilo pouze druhořadou infanterii, ale také jízdu. Účast svobodných venkovanů ve vojenských výpravách nebyla ovšem ničím výjimečným v Čechách až do 12. století, přičemž páteř vojenské mobilizace zajišťovala hradská soustava (*Krzemińska 1960*, 78–81). Není důvod pochybovat o tom, že tomu podobně bylo i na Moravě.

Pokud přijmeme tuto charakteristiku venkovského prostředí, pak můžeme těžko připustit, že by koncentrace sídlišť v zázemí hlavních center mohla vzniknout prostřednictvím systémového násilného přesunu svobodných za účelem vynucovaného krytí subsistenčních potřeb hradů (takto *Dresler – Macháček 2008*, 323). Analýza pohřebišť v zázemí Mikulčic navíc nesvědčí pro sociální strukturu principiálně odlišnou od vzdálenějších oblastí (*Poláček 2008*, 29–31), i když sama existence kostelů v jeho okolí a zázemí může indikovat specifické majetkoprávní prostředí a je zřejmě na místě uvažovat zde o soukromé držbě půdy. K násilným zásahům do lokálních poměrů ale panovníci raných států zřejmě přistupovali spíše výjimečně, neboť mohly destabilizovat celý systém a vyvolat krizi legitimacy.¹⁸

V rámci etatizačního procesu obecně dochází k postupnému potlačování příbuzenských vazeb na úkor formálních vztahů (*Bondarenko 2008*). Je pravděpodobné, že větší část velkomoravských elit usídlených v aglomeracích tvořili lidé místního původu, kteří dosud neztratili vazby ke svým příbuzenským jednotkám ve venkovském prostředí, což mohlo zachovávat alternativní síť vztahů, které přímo nesouvisely s mocenskou hierarchií. Rozsáhlá příbuzenská uskupení tohoto typu zřejmě existovala ještě v Čechách Kosmovy doby, přičemž do písemných pramenů vstupovala pouze jejich elitní linie.¹⁹ Druhou část obyvatel hradů nepochybně tvořili lidé cizího původu – váleční zajatci či přesídlenci (na Pohansku o nich uvažoval na základě pohřebních památek už *Dostál 1982*), na opačném pólu pak příslušníci družiny, písemně doložení političtí exulanti a představitelé církve, obecně tedy lidé bez lokálních vazeb. Vyjádření poměru mezi domácími a cizinci, které má zásadní vliv pro pochopení celku, je v rukou přírodních věd.²⁰

No coins – no market?

Netřeba zdůrazňovat, že archeologická rekonstrukce směnných mechanismů ve společnostech bez dostupných písemných pramenů je extrémně svízelným úkolem (např. *Feinman – Garraty 2010*, 176–180). Ekonomické vazby jsou ukotveny v sociálních a právních vztazích, které ovšem jsou – jak jsme viděli výše – zase jen předmětem rekonstrukce. V rámci kategorie *raných států*, k nimž disponujeme písemnými záznamy, evidujeme velmi rozmanitá řešení zajišťující chod jejich institucí (např. *Claessen – van de Velde 1991*; *Smith 2004*; *Trigger 2003*, 279–408). Diskusi o povaze raně středověké ekonomiky silně ovlivnil (nikoliv ovšem v českém prostředí, které si obvykle vystačí se

¹⁸ Důležitým motorem lokálních migrací v tradičních společnostech mohlo být i „sociální přelidnění“, tedy regulativy uvnitř jednotlivých venkovských komunit, jako zvýhodňování starších synů apod., které činí z migrace do fungujících „měst“ pro jistý segment populace atraktivní řešení (např. *Anthony 1997*, 23).

¹⁹ Nejhmatalelnějším (ale také ojedinělým) dokladem existence rozsáhlých rodových struktur v Čechách 11. a počátku 12. století je příběh Vršovců, „rodu pyšného a lstivého“ (*Kosmas III: 4*), který se nepodařilo zlikvidovat ani dvojm, resp. trojm masakrem. *Kosmas* se zdráhal odhadnout počet obětí velkého vraždění Vršovců roku 1108, jeho vyprávění ale jednoznačně říká, že bylo likvidováno rozsáhlé společenství na mnoha místech země (srov. *Kosmas III: 24*). Dobře informovaný autor pegasaušých analů pak hovoří o třech tisícovkách pobitých v Čechách, což „dalece přesahuje to, co běžně rozumíme pod slovem rozrod“ (*Kopal 2001*, 6–7; srov také *Charvát 1992*).

²⁰ Z úspěšných aplikací např. uvedme stronciovou analýzu necelé padesátky skeletů z pohřebišť v dánské královské pevnosti Trelleborg z 10. stol., která ukázala, že nejméně polovina z pohřbených byla jiného než jihoskandinávského původu. Významná část královských vojenských sil v době formování dánského státu tedy mohli být cizinci (*Price et al. 2010*). Na Moravě počátku 9. století např. nelze vyloučit příchod části bojovníků z Karpatké kotliny.

„zdravým rozumem“) dlouhý stín M. Mause a ekonomu K. Polanyiho. Popularita Polanyiho vrcholila ve společenských vědách v 80. letech minulého století a vstoupila jako „přirozený předpoklad“ do řady archeologických prací. Jeho substantivistický přístup klade počátky tržní mentality a orientace na profit teprve do moderní kapitalistické společnosti a veškerou směnu v předindustriálních společnostech považuje za sociálně ukotvenou ve vzájemných recipročních vztazích, a postrádající proto výraznější ekonomické momenty (např. *Polanyi 2006*). Tento přístup se v poslední době dočkal frontální kritiky jako paradigmatický a zatemňující. Ve většině raných států fungovaly vedle sebe redistribuční principy i tržní směna, nezřídka orientovaná na profit (*Trigger 2003*, 60, 402; *Smith 2004*; *Feinman – Garraty 2010*, 74–76; *Skre 2007a*; 2011).

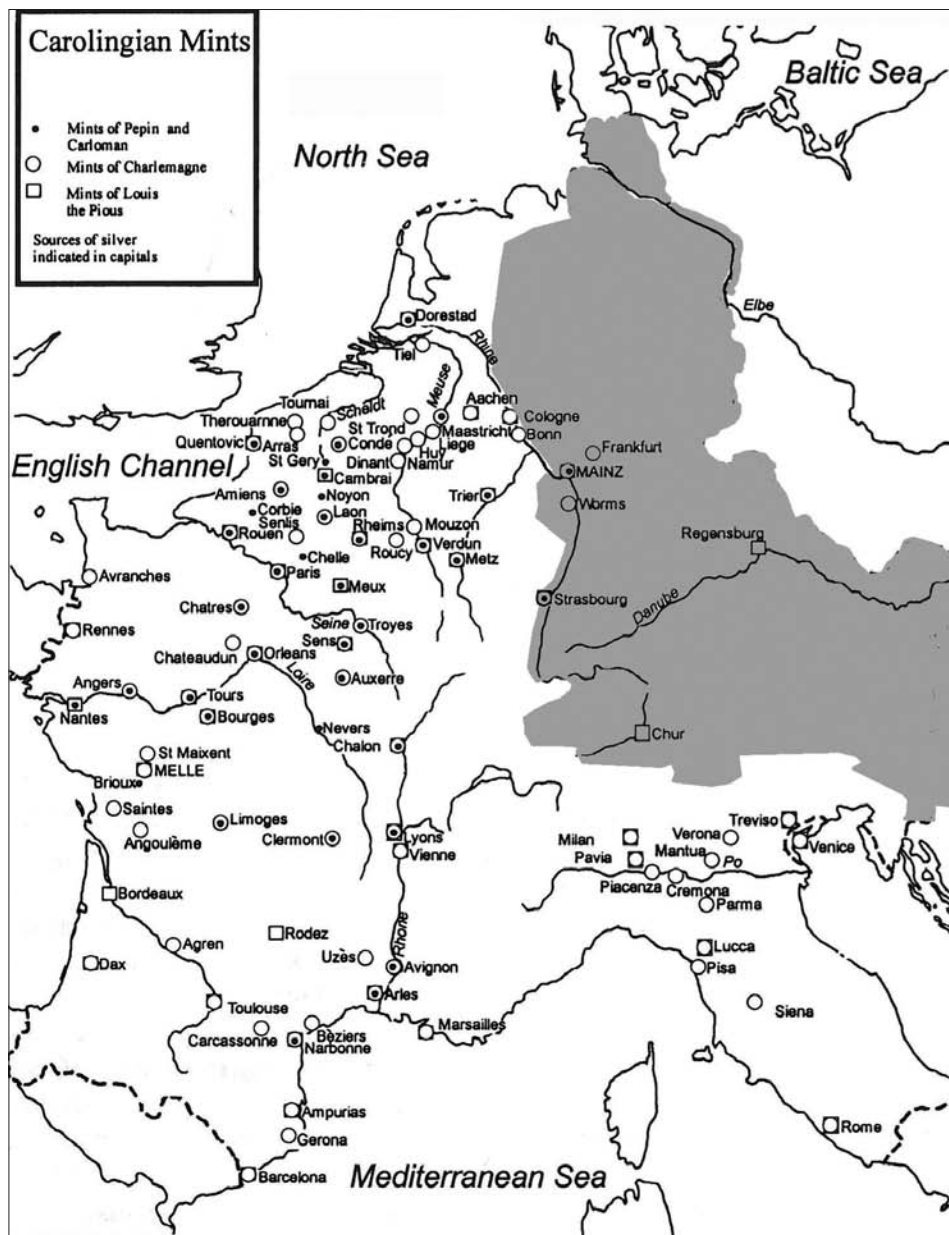
Víc než dobrým příkladem nesnadné uchopitelnosti ekonomické sféry společnosti je diskuse o karolínském francké říši a severozápadní Evropě, která s různou intenzitou probíhá už od vydání prací H. Pirenne ve 30. letech 20. století. Velmi přitom záleží na tom, které prameny jednotliví autoři považují za určující a kterému regionu přednostně věnují pozornost. Z textu *J. Macháčka (2012a, 780–781)* implicitně vyplývá, že francké říši (jako státu) – pokud dobře chápu – přisuzuje vnitřně provázanou ekonomickou strukturu založenou především na tržních vztazích vyjádřených hodnotou mince, jejímž prostřednictvím panovník ekonomiku kontroluje. Zjevně zde opět pracuje evoluční logika: redistribuce odpovídá náčelnictví, směna na trhu státu. Realita francké říše ale byla mnohem složitější a o nějaké integritě „státní“ ekonomiky vůbec nemůže být řeč.

Chod panovníckých a církevních institucí byl založen převážně na regionálně organizovaném systému „soukromých“ velkostatků, které fungovaly na principu přímého odvodu dávek v naturáliích, výrobcích a službách, a mince se zde proto uplatňovala okrajově. Neexistovala žádná obecná „státní“ daň vyjádřená penězi a východně od Rýna o vybírání daní v karolínském období nemáme žádné zprávy (*Verhulst 2002*, 127–131; *Hartmann 2002*, 245–247). Zcela jinými mechanismy byly obvykle neseny prestižní předměty jako zbraně, šperky či honosné textilie cirkulující prostřednictvím hierarchické výměny (*gift-giving economy*), která byla klíčovým elementem sociální regulace a reprodukce (*Le Jan 2000*; *Curta 2006*; pro Anglii *Härke 2000*). Redistribuce bohatství byla tedy jedním z hlavních tmelů franckého „Herrschaftsverband“ a nemalá část prestižních předmětů mohla pocházet z válečné kořisti, i když v mladším karolínském období již zjevně převažovaly výrobky řemesníků působících na statcích elity (*Reuter 2006*, 236).

Fungovala zde však jistě i monetární tržní směna. Ta se projevuje nejzřetelněji v centrálních částech francké říše západně od Rýna, kde působila řada mincoven (*obr. 3*). Do lokální tržní směny byly podle kapitulářů částečně zapojeny i na autarkii založené panovnícké velkostatky, které zde prodávaly hospodářské přebytky, nebo naopak vyrovnávaly výpadky vlastní produkce (*Henning 2007a, 27–30*). Převážně na tržních vztazích byla jistě založena i emporia, jež zprostředkovávala transakce mezi jádrem říše, Anglií a severní Evropou. Dnes víme, že v Anglii již na počátku 8. století pronikala do venkovského prostředí v masivní míře mince a vedle velkých emporií zde fungovala řada (nově objevených) center nižšího řádu s přístupem k exkluzivnímu zboží. Jinými slovy, již v tomto období zde dominovala tržní směna (mj. jistě se zemědělskými komoditami), kterou prostě panovník nemohl jednoduše kontrolovat (*Blackburn 2003*; *Metcalf 2007*; *Moreland 2000*).

Vyjádření podílu toho kterého směnného mechanismu v konkrétní oblasti a konkrétním sociálním prostředí není snadné, z čehož pramení kontroverze v hodnocení karolínské ekonomiky jako celku. M. McCormick, který akcentoval především roli dálkové směny a vrstvy obchodníků, chápe epochu jako dobu rozkvětu komerce (*McCormick 2007*), zatímco J. Henning dospěl na základě sledování přesunu řemeslné produkce ve vnitrozemí z měst na venkovské statky elity k pravému opaku (*Henning 2007*). Intenzita i formy směny se prostě zjevně region od regionu výrazně odlišovaly (*Verhulst 2002, 122–123*).

Pokud však jde o užívání mincí, jedno je jisté: mezi jádrem francké říše a oblastmi východně od Rýna evidujeme až do počátku 10. století markantní kontrast. Ve východní části mincovny v době existence Velké Moravy téměř nefungovaly, nebo měly (jako Řezno) zanedbatelnou produkci (*obr. 3*; *Blanchard 2001*) a velmi nízký je i počet nálezu domácích zráťových ražeb (*obr. 4*; *Blackburn 1993*; *Hanh 1990*; *Meier 2009*; mince v hrobech *Schulze-Dörrlam 2010*). Z velké části se bez mincí

Obr. 3. Mincovny v karolínském období. Šedě doplněn rozsah východofrancké říše po r. 843 (podle Blanchard 2001, map 15.1, upraveno).

Fig. 3. Mints in the Carolingian period. The extent of East Francia after 843 is shaded in grey (after Blanchard 2001, map 15.1, modified).

obešla i vnitřní směna v Itálii 8. a 9. století; ražby zde hrály výraznější úlohu toliko v rámci dálkových transakcí (Rovelli 2009). V této části světa tedy Morava bez vlastní mince a rozvinuté monetární směny zdaleka nepředstavovala takovou výjimku, jak by se mohlo na první pohled zdát. Mince totiž nerazil nejen Svatopluk, ale ve východofrancké říši neprovozoval mincovnu ani mocný nepřítel Moravanů Ludvík Němec (Grierson – Blackburn 1986, 226).²¹

Velmi nízký výskyt mincí a mincoven ve východní části francké říše vedl některé badatele až ke kategorickému závěru, že zde v karolínském období zcela dominovalo jednoduché a uzavřené subsistenční hospodářství založené na výnosu rozptýlených venkovských statků a trh zde prakticky neexistoval (Meier 2009). Realita ovšem byla zřejmě poněkud barvitější a systémové vysvětlení je třeba hledat jinde. C. I. Hammer analyzoval 38 listin z Bavorska vzniklých od poloviny 8. do konce 9. století, jejichž úkolem byla evidence nákupu pozemků církevními institucemi od laiků. Hodnota pozemků byla sice obvykle stanovena v mincích, ty ovšem sloužily v naprosté většině případů jen jako *standard hodnoty*, zatímco jako reálné *médium směny* se uplatňovaly zcela okrajově. Prodávající si za svůj pozemek nejčastěji odváděl dobytek, koně, otroky nebo odnášel zbraně či šperky (Hammer 1997). Identické svědectví přináší i kniha listin významného opatství v St. Gallen. Vedle výše zmíněných komodit zde často jako *médium směny* vystupuje železo, jehož hodnota je ovšem opět vyjádřena v mincích či hřivnách stříbra a zlata (Pošvář 1959); roli směnného prostředku hrálo železo i v některých alpských regionech (Innes 2009, 52). V těchto komoditách obvykle v praxi probíhalo i vybírání obchodních cel, jak jednoznačně říká Raffelstettenský celní tarif, kde najdeme dávky v naturáliích, i v jejich mincovních ekvivalentech (srov. MMFH IV, 114–119).

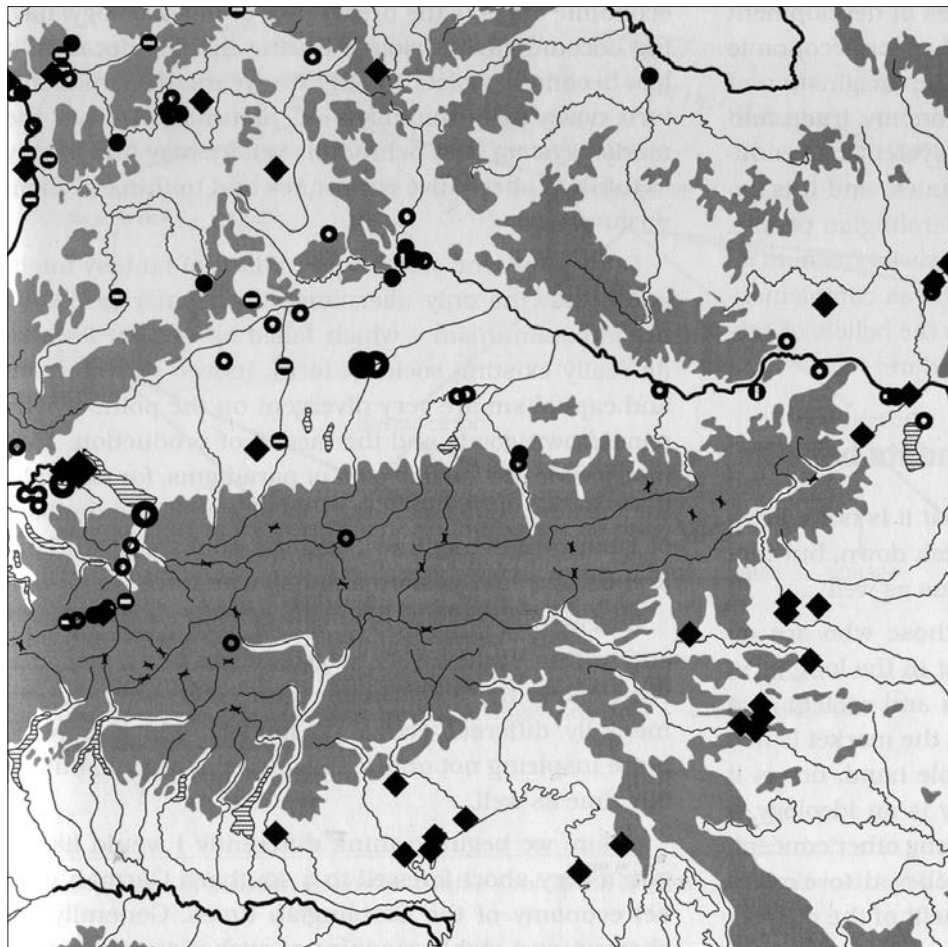
Tzv. *komoditní peníze*, které na sebe mohly brát velmi různou podobu, tedy zjevně nebyly ničím neobvyklým a mohly fungovat paralelně s mincí, nebo ji v obdobích nedostatku drahého kovu dočasně nahrazovat. Princip spočíval v jasném stanovení jejich hodnoty vůči jiným komoditám, a na rozdíl od *barterové směny* tak nebylo nutné vzájemný poměr hodnoty zboží vyjednávat při každé nové transakci (Feinman – Garraty 2010, 67; Skre 2007a, 330–333; 2011, 69). Ve francké říši zřejmě tuto roli hrálo nejčastěji obilí (Kilger 2007, 270–271), ve Frízsku textil, v Norsku kožešiny, dobytek a textil (Skre 2007a, 330–333), v Irsku dobytek a otrokyně (Wickham 2005, 356–357, mnoho dalších příkladů uvádí Skre 2011). T. Kučerovská (1977) přináší řadu dokladů o užívání dobytka, medu, soli a sukna jako komoditních platidel ve střední Evropě v 11.–13. století. Ze staršího období lze samozřejmě vzpomenout známé šátečky ze zprávy Ibrahima ibn Ja'kúb, které zřejmě nacházejí obdobu u slovanských Ránů ve 20. letech 12. století. Kronikář Helmold z Bosau, který byl velmi dobře informován o zdejších poměrech, přitom jasně rozlišuje mezi šátky jako *médium směny* a zřejmě i *standardem hodnoty* v rámci tržních transakcí a drahými kovy, které Ránové investovali jen do sociální prestiže a náklonnosti bohů.²² V Praze 60. let 10. století pak vedle tradičního směnného prostředku, který „představuje cenu všech věcí“, již sloužily i záhadné mince *kinšary*, přičemž jejich vzájemný „kurz“ byl jasně stanoven (MMFH III, 413–114). Uplatnění mincí v rámci běžných transakcí bylo však zřejmě spíše výjimečné a jejich širší prosazení spadá až do následujícího století (Klápště 2005, 317).

Domnívám se (a v tom se shoduji s J. Macháčkem), že hlavní formou pohybu luxusních předmětů jako šperků či zbraní a jezdecké výbavy bylo na Velké Moravě pravděpodobně, stejně jako ve francké říši či anglosaské Anglii, vzájemné, sociálně ukotvené obdarování, které utvářelo klientelní vztahy, rodinné vazby (platby za nevěsty) apod.²³ Stále bohužel víme velmi málo o zastoupení a kvalitách řemeslníků ve venkovském prostředí. Dosud zde nebyla jednoznačně doložena dílna

²¹ Nečetné známé denáry Ludvíka Němce byly raženy v Lotrinsku a Itálii, z východní části francké říše však nejsou známy.

²² (Helmold z Bosau, I. 38, s. 86): Obodritský kníže Jindřich dohodl s Rány na výkupném 4400 hřiven za smrt jeho syna. „Ovšem Rujanci neměli ražené mince a neužívali peněz ani při nákupu věcí. Cokoliv bys chtěl dostat na trhu, koupil bys za plátěný šátek. Zlato a stříbro, které snad získali z lupu či únosu lidí, nebo jiným způsobem užívají buď na ozdobu svých žen, nebo je ukládají do pokladnice svého boha.“

²³ Na rozdíl od své předchozí práce (Štefan 2011) se však dnes nedomnívám, že se zdejší ekonomická sféra omezovala pouze na redistribuci.

Obr. 4. Distribuce mincovních nálezů karolínského období v jihovýchodní části Německa, Rakousku a severní Itálii. Bod s vertikální linií – řezenské ražby; bod s horizontální linií – ražby mincoven západně od Rýna; bod s tečkou – italské ražby (mapovány pouze severně od Alp); kosočtverec – ražby východní provenience (8.–10. stol.); velký symbol – depoty (podle Meier 2009, fig. 1).

Fig. 4. Distribution of Carolingian period coin finds in southeast Germany, Austria and northern Italy. Point with vertical line – Regensburg coins; point with horizontal line – coins minted west of the Rhine; point with dot – Italian coins (mapped only north of the Alps); diamond – coins of eastern provenience (eighth to tenth century); large symbol – hoards (after Meier 2009, fig. 1).

pracující s neželeznými kovy. Je proto možné předpokládat, že většina šperků a náročnějších zbraní spatřila světlo světa v některém z center, kde působili specializovaní řemeslníci vyvázaní ze zemědělské produkce, které venkovské prostředí s omezenou poptávkou po exkluzivních předmětech sotva mohlo dlouhodobě vydržovat. Jak v centrech, tak ve venkovském prostředí poměrně často luxusní předměty končily, vyňaty z ekonomického cyklu, jako hrobová výbava. Kromě „investic do prestiže a zásvěti“ k tezuraci bohatství ve formě drahého kovu pravděpodobně nedocházelo. Nesloužil tedy jako směnný prostředek, ale byl součástí politické a rituální „ekonomiky“.

Zlato a stříbro se na území Velké Moravy v době její existence s největší pravděpodobností netěžily, a muselo tak do systému vstupovat zvnějšku prostřednictvím dálkového obchodu.²⁴ Úvahy o protihodnotě v poslední době obvykle směřují k válečným zajatcům získávaným v rámci vojenských výprav. O prodeji otroků z Moravy do francéské říše a Benátek nás informují písemné prameny (*McCormick 2001*, 734–755; 2002; *Třeštík 2000*, 53–54; *Galuška 2003*, *Štefan 2011*, 341–342), vyloučit ale nemůžeme ani běžné komodity jako dobytek, koně, vosk (*Johanek 1987*, 32–44) a železo.²⁵ Reálný objem moravského exportu ale budeme sotvakdy schopni přesněji vyjádřit.

Zcela zásadní otázkou je, do jaké míry a jakým způsobem moravský panovník do dálkového obchodu zasahoval, tedy, do jaké míry kontroloval tok „strategických zdrojů“ uvnitř společnosti. Macháčkův model odvozený z Hodgesova předpokládá zachycení většiny importů prostřednictvím „náčelnických“ emporií, kde byly vyměněny s cizími kupci za otroky a jiné komodity a následně vládcem přetvářeny a redistribuovány uvnitř společnosti (v tomto smyslu také *Štefan 2011*). Dnes se ovšem domnívám, že tuto krajní představu odvozenou ze substantivistické ekonomie je třeba přinejmenším zmírnit (srov. k tomu *Callmer 2007*, 240; *Moreland 2000*; *Skre 2007b*, 352–354).

Ze všech dostupných písemných pramenů vyplývá, že kontrola a extrakce dálkového obchodu francými a anglosaskými panovníky v karolínském období byla skromnější, přesto ale přinášela značné zisky. Hlavní strategií bylo vymáhání cel a tržních poplatků, případně předkupní právo na určité výrobky (souborně *Adam 1996*; *Middleton 2005*; *McCormick 2001*, 640–647).²⁶ Ani zpráva Ibrahima ibn Ja'kúb o boleslavské Praze neříká nic o tom, že by jediným domácím obchodním partnerem na zdejším mezinárodním trhu měl být sám kníže. Vybírání cel a tržních poplatků je také jedinou formou extrakce obchodních vztahů, které zmiňují české listiny 11. století.²⁷ Profitování na dálkovém obchodu touto formou pokládám za nejpravděpodobnější i v případě Velké Moravy. Na jeho organizaci a praktickém provozu se ovšem jistě musela podílet větší skupina lidí, primárně snad ona elita usazená v hlavních centrech, která tím získávala přístup k luxusním předmětům. Jednoduše řečeno, lze se domnívat, že úlohou raně středověkých panovníků nebyla striktní regulace a podvázání dálkové směny, ale že se jejich legitimita mj. opírala o zajištění bezpečnosti obchodu prostřednictvím vojenských jednotek, nekonfliktního pravidelného provozu trhu a jeho otevřenosti. To samozřejmě vůbec nevyklučuje, že zde knížata – snad často a ve velkém – nezhodnocovala prostřednictvím svých obchodních agentů válečné zajatce, případně přebytky z vlastních statků či dávek, a výtěžky pak neinvestovala do prestižních symbolů generujících klientelní vazby. Představa všudypřítomného „náčelníka“ účastníce ve všech transakcích, který si nárokuje primární přístup k veškerému prestižnímu zboží, je ale neúnosná.

Nepochybně existovalo více mechanismů, jimiž se běžné komodity pohybovaly uvnitř velkomoravské společnosti, a každý z nich byl ukotven v sociálních a právních vztazích. V těchto otázkách silně rezonuje rozbořená diskuse o hospodářských principech raně středověkého přemyslovského knížectví. Důraz na redistribuční směnu silně konvenuje s konceptem modelu tzv. státu středoevropského typu, jehož tvůrci uvažují o „státně autarkní ekonomice“ založené především na tzv. služebné organizaci, kterou na Velké Moravě nejsme schopni prokázat ani vyvrátit. V jejich pojetí ovšem mělo

²⁴ Původ drahých kovů je jedním z klíčových argumentačních rozcestí. Případná identifikace dokladů domácí těžby by značně oslabil model závislosti „prestižní ekonomiky“ na cizích zdrojích. Za zvážení v této souvislosti stojí i původ dalších neželezných kovů, především slitin mědi. Soudě podle hrobových inventářů byly předměty (především šperky) z nich vyrobené běžně dostupné většině venkovských komunit, a musely by tedy být na Moravu dováženy ve značném množství. Zdroje mědi přitom často vystupují společně se stříbrem (např. *Havrdá – Zavřel 2008*).

²⁵ Intenzivní exploatace rud je ve velkomoravském období doložena v Moravském krasu a na severní Moravě (*Souchopová 1995*), přičemž produkce mohla přesahovat domácí spotřebu.

²⁶ V Londýně, Kentu a Wessexu se na obchodu podílely elitní rodiny, které zajišťovaly a kontrolovaly místa, kde byli obchodníci usazeni, za což jim příslušela část zisku. Jak vyplývá z komparace, lze sledovat tendenci vyrovnávání výše cel napříč politickými celky (*Middleton 2005*, 339, 354).

²⁷ Např. *CDB I*, 52, s. 53; 79, s. 84; 386, s. 370; 382, s. 361.

jít o asymetrickou redistribuci, kdy dávky a výrobky venkovských producentů směřují k elitám, bez nároku na kompenzaci (např. *Krzemieńska – Třeštík 1978*). Macháčekův model naopak počítá s jistou mírou reciprocity ve formě prestižních předmětů, což skutečně naznačují hrobové nálezy ve venkovském prostředí. Oběma modelům je společná výrazná marginalizace směny na trhu.

Na Moravě 9. století jistě existoval efektivní systém pravidelného výběru dávek od svobodného obyvatelstva. Odvod církevních dávek musíme předpokládat již od 30. let 9. století a jejich ztráta byla jistě jedním z hlavních důvodů odporu bavorských kněží proti zřízení samostatného moravského biskupství (srov. *MMFH III*, 234). Tzv. Aribův list z r. 891 hovoří o centralizovaném shromažďování tributu ve formě dobytka (více *Třeštík 1997*, 72–73). Je však třeba dodat, že organizovaného výběru dávek a tributů byly schopny i podstatně jednodušší společnosti (*Reuter 2006*).²⁸

Jako už tolikrát, obrácíme znovu pozornost k rozsáhlým moravským centrálním lokalitám, které nepochybně pro celou společnost představovaly značnou energetickou zátěž. Už sama skutečnost, že se je dlouhodobě dařilo držet v chodu, je podle mého jednou ze zásadních indicií značné komplexity celého systému. Velká část obyvatel moravských aglomerací jistě nebyla plně vyvázána ze zemědělské produkce, jejich podíl, stejně jako povahu zapojení do zemědělského cyklu, je ovšem obtížné stanovit. Subsistenční strategie center byly jistě založeny především na odvodu dávek, případně hospodářství ve vlastní režii. Za málo pravděpodobnou lze pokládat naprostou závislost na lokálním trhu s potravinami, neboť jeho nabídka mohla vzhledem k předpokládatelnému subsistenčnímu charakteru zemědělství silně kolísat, příp. prodělavat výpadky (*Meier 2006*). Doplnkovou úlohu trhu s potravinami ale rozhodně vyloučit nelze. Konkrétní mechanismy zásobování center potravinami však dosud neumíme – stejně jako badatelé o severských emporiích – uspokojivě postihnout (*Hamerow 2007; Arrhenius 2002*).

Raffelstettenský celní tarif z let 904–905 hovoří o tom, že na Moravě existovalo stabilní tržní místo či místa, kam měli po Dunaji připlouvat bavorští obchodníci, a podobný trh zmiňuje i méně spolehlivá Anonymní arabská relace (*MMFH IV*, 114–119; *Třeštík 1973*). Umístění nejdůležitějších moravských center do nivy velkých řek, které byly jistě splavné (viz např. nálezy člunů v Mikulčicích), a relativně vyrovnané zastoupení importů žádné z nich jasně nefavorizuje. Bavorští obchodníci jistě nepřivázeli pouze drahý kov a honosné předměty ale také (a snad především) bavorskou sůl.²⁹ Podle výpočtu V. Salače spotřebovaly Čechy v době latéské při odhadu asi 200 000 obyvatel nejméně 200 tuny soli ročně, tedy 550 kg denně (*Salač 2013*, 110). Obyvatelé úrodné části Moravy a západního Slovenska, kteří rovněž nedisponovali vlastními zdroji, tedy vyžadovali ještě podstatně větší množství. Představa, že by byl panovnický aparát schopen na své náklady veškerou sůl nakoupit, uskladnit a následně distribuovat až do nejvzdálenějších artérií systému prostřednictvím redistribučních mechanismů, je nereálná. Vyžadovalo by to obrovský správní aparát s centrálně řízenou (písemnou) administrativou. Chod tak složitého soukolí nebyly schopny zajistit ani podstatně komplexnější útvary západní Evropy.³⁰

Klíčovým archeologickým ukazatelem rozsahu směnných aktivit založených na tržních principech jsou distribuční vzorce běžného „masového“ zboží produkovaného ve velkém. Nálezovou kategorií, která umožňuje prostorové vymezení okruhu konzumentů, je především keramika (*Skre 2011*, 68; *Wickham 2005*, 694–708; *Varadzin 2010*). Pro Moravu 9. a poč. 10. století bylo vyčleněno několik morfologicky specifických, regionálně dominantních keramických „typů“, jejichž distribuční okruh se pohybuje okolo 30 km; pozoruhodná je jejich poměrně ostrá ohraničenost (*Macháček 2001*, 246–258). S ohledem na absenci dokladů výrobních zařízení nejsme jejich výrobu schopni přesně

²⁸ Výborně informovaný Helmold z Bosau ve své kronice na mnoha místech popisuje odpor, jaký církevní poplatky (odevzdávané v obilí) u Polabských Slovanů vyvolávaly, a neúspěch christianizace připisuje mj. jejich neúměrně vyšší (např. *Helmold z Bosau*, I: XVIII, s. 55–56).

²⁹ Podle Fuldských análů byla sůl na Moravu přepravována rovněž z území Bulharů (*MMFH I*, 119), není pochyb o tom, že byla těžena v transylvánských solných dolech (k nim *Madgearu 2001*).

³⁰ Pak by byla Velká Morava směle srovnatelná např. se starověkým Egyptem založeným na dokonale koordinované redistribuci.

lokalizovat, s velkou pravděpodobností se ale obvykle vázala na velká centra. Jediným specifickým „typem“ na území Slovenska je keramika, jejíž produkci lze spolehlivě lokalizovat na základě objevu příslušného hrnčířského pracoviště do polohy Lupka, která je součástí nitranské aglomerace. Výrobky této dílny jsou nacházeny nejčastěji v okruhu 30 km od místa výroby, ojediněle však překonaly i vzdálenost 50 km (*Vlkolinská 1996*, 321). Pokud tedy vycházíme z předpokladu vazby této keramiky na jedno hrnčířské pracoviště či produkční centrum, nelze cestu běžného, neprestížního zboží k venkovskému konzumentovi vysvětlit jiným mechanismem než tržní směnou (*Varadzin 2010*, 56–57; *Skre 2011*, 68).³¹ Další kategorií předmětů, která s největší pravděpodobností vstupovala do venkovských komunit tržními mechanismy, byly žernovy³² a železné předměty, které rozhodně nebyly zhotovovány každou venkovskou komunitou. V této souvislosti vyvolávají pozornost i jednoduché šperky ze slitin mědi a skleněné korálky, jež jsou v rámci hrobových výbav napříč sociálním spektrem takřka všudypřítomné, a je tedy otázkou, do jaké míry mohly vzhledem ke své dostupnosti efektivně vytvářet sociální závazky.

Za hlavní důkaz neexistence vnitřních tržních mechanismů v argumentaci J. Macháčka slouží skutečnost, že Moravané nerazili mince a uvnitř ekonomiky je neužívali (*Macháček 2012a*, 779). Problém ovšem vyžaduje diferencovanější přístup. Jak vyplývá z výše řečeného, ti, s nimiž Moravané obchodovali především, tedy Bavoři, případně Benátčané, v 9. století rovněž disponovali, oproti severní a západní Evropě, značně omezeným množstvím stříbra. Na zavedení mince, které vyžadovalo masivní přísun kovu, tedy zřejmě nebylo v případě Moravanů vůbec možné aspirovat.³³ Absence vlastního mincovnictví tak může vyplývat především z vazby na prostředí s limitovaným přístupem k drahému kovu. Tato situace se ve střední Evropě radikálně mění v průběhu 10. století, kdy vznikají nové mincovny nejen na východě franké říše (*Kluge 1991*), ale i v Čechách (*Petráň 1998*). Indicií pro to, že nástup mincí nemusí vždy nutně souviset s domácí centrální autoritou, je situace na Moravě v prvních dvou třetinách 11. století, kdy zde v rámci hrobových výbav venkovských pohřebišť dominují „zahraniční“ uherské mince (*Šmerda 1989; Marethová 2008*), jejichž oběh nemohl být kontrolován vládnoucími Přemyslovci. Zdá se, že rozhodující úlohu pro přechod k monetární směně zde sehrál spíše dostatek oběživa na kontaktním území, které nahradilo nějakou dosavadní formu *komoditních peněz*. Obdobnou situaci lze sledovat i v oblasti Polabských Slovanů, kteří od 70. let 11. století přecházejí na saské mince (*Kilger 2004*).

V mnoha předindustriálních společnostech byly antropology identifikovány tzv. „separátní ekonomické sféry“, v jejichž rámci fungovala směna předmětů, kterým byla přiřítána podobná hodnota a prestiž. Špatně dostupné předměty vysokého ranku cirkulovaly především v rámci „politické ekonomiky“. Jejich výměna za běžné komodity byla považována za nanejvýš nevyhodnou a v zásadě s nimi nebyly konvertibilní. Vedle toho ovšem běžně probíhala výměna „každodenností“, založená nezřídka na tržních principech (např. *Douglas – Isherwood 1996*, 95–106). Nezbytná distribuce soli

³¹ V případě pohybu keramiky jako dávek venkovských producentů určených centru bychom v centrech identifikovali pestré směs lokálních typů a produkce určená výlučně obyvatelům centra by pronikala do jeho zázemí minimálně. Distribuční vzorec 30 km od místa produkce se přitom zřejmě nijak výrazně neodlišuje od vrcholně středověké situace. Aktuálním úkolem pro další bádání na Moravě je ověření těchto předpokladů na základě sledování distribuce keramických značek (*Sláma 1970; Varadzin 2007*), případně keramologických analýz.

³² Petrografické rozborů žernovů z venkovských sídlišť dosud bohužel chybějí. Rozsáhlý soubor z Mikulčic (*Marek – Skopal 2003*, 520) ukazuje, že sem obvykle putovaly z více než stokilometrové vzdálenosti (např. ze západních Čech a středního Slovenska).

³³ Obecně vžitá představa o enormním množství neželezného kovu cirkulujícího na Velké Moravě reálně vychází z několika pohřebišť v rámci nejdůležitějších aglomerací. Ty ovšem, pokud jde o „bohatství“, obvykle hravě převáží průměrné franké pohřebišť merovejského období nebo jeden poklad zlomkového stříbra, kterých jsou ze severní Evropy známy tisíce. Katalogy hrobových inventářů bohužel neobsahují váhové charakteristiky nalezených šperků. Bylo by jistě zajímavé vyčíslit, kolik stříbra a zlata bylo dosud dohromady nalezeno např. v Mikulčicích. Až na vzácné výjimky drahý kov kupodivu téměř absentuje i v sídlištních situacích hlavních hradů, a nevíme tedy, v jaké formě se na Moravu dostával.

a dalších výše zmíněných neprestižních komodit indikují, že lokální směna fungovala na principu trhu i na Moravě, přičemž *médium směny* byla s největší pravděpodobností nějaká lokálně definovaná komoditní měna. Do tohoto světa pravděpodobně nějak patří i sekerovité hřivny či snad obecně železo jako takové. Zda byly ovšem *měřítkem hodnoty*, či zda měly pouze funkci *tesaurace hodnoty* (takto *Curta 2011*, 318–319), je ovšem obtížné rozhodnout. Soudržnost Velké Moravy nepochybně vykazovala závislost na vnějších zdrojích, což ji činilo náchylnou k turbulencím. Samotná ekonomická praxe, která se obešla bez mincí, a může se nám tedy jevit jako exotická, však rozhodně nijak výrazně nesnižovala „její konkurenceschopnost v tehdejší Evropě“ (*Macháček 2012a*, 779).

Rudis christianitas

Někdy na počátku 30. let 9. století měl pasovský biskup Reginhard pokřtít – zjevně bez použití násilí – „všechny Moravy“ (*Třeštlík 2001*, 118–121). Jakýkoliv politický útvar není myslitelný bez ideologie, která obhajuje jeho existenci a zdůvodňuje jeho vnitřní strukturu. Sakrální legitimizace vlády a nároku na uplatňování moci vyjadřovaná rituály i materiálními symboly byla přinejmenším stejně důležitým poutem středověké společnosti jako správní struktury či ekonomická sféra (*Moreland – Van de Noort 1992*). S výjimkou Litvy neznáme žádný případ autokefální raně středověké společnosti, která by byla dlouhodobě založena na tradičních předkřesťanských náboženských systémech (srov. např. *Berend ed. 2013*). Je třeba mít stále na vědomí, že kategorizace společenské reality na jednotlivé sociální „subsystémy“ byla středověké mentalitě bytostně cizí. Ne nadarmo na sebe bere odpor vůči utužujícím se poměrům v mnoha „raných státech“ podobu „pohanských“ povstání, jejichž cílem jistě nebylo pouze „zařiznutí“ křesťanství, ale odstranění celého nového systému. Křesťanství navíc představovalo hlavní most, po němž do domácího prostředí vstupovaly i inovace, které s náboženstvím přímo nesouvisely, jako nový právní řád či výběr církevních poplatků vyžadujících poměrně vysoký stupeň organizace.

Vzhledem k tomu, že se nová ideologie v rukou elit stávala důležitým nástrojem proti omezením jejich moci ze strany tradičních institucí založených na kolektivním rozhodování (*Claessen – Oosten 1996*, 392), lze průběh christianizace chápat jako jeden z důležitých barometrů měřících mocenské pozice nových elit. Hodnocení Velké Moravy má opět smysl jen v komparativním rámci, a uvedme proto několik příkladů. Christianizace Skandinávie si (navzdory dlouhodobým misijním aktivitám) vyžádala několik staletí a nesystematická konverze jednotlivců či skupin Severanů byla opakovaně hacena návraty k tradičnímu náboženství. Počátky trvalé christianizace šly ruku v ruce teprve s formováním severovýchodních království od 2. pol. 10. století. Až do poloviny 11. století se ale žádnému ze skandinávských království nedostalo vlastní diecéze a byly spravovány ze vzdáleného hambursko-brémského biskupství (*Abrams 1998; Sanmark 2004*). Doslova sysifovský ráz měl christianizační příběh slovanských Obodritů. Roku 934 měl být pokřtěn nejmenovaný obodritský kníže a roku 972 dokonce na krátko zřízeno biskupství ve Starigardu. Následná „pohanská“ povstání však na dlouhých 150 let zvrátila lineární průběh christianizace a periody prosazování křesťanství pravidelně střídaly návraty nejen běžné populace, ale i obodritských knížat k původnímu náboženství (*Kahl 1964*). Za dlouhodobým prosazováním křesťanství v Čechách stála nepochybně rovněž jejich politická fragmentace.

V tomto srovnání je nutno průběh christianizace Velké Moravy vnímat jako rychlý a překvapivě bezproblémový, což podle mého názoru svědčí o silné pozici „nových elit“. Moravským panovníkům se navíc v krátkém čase podařilo z vlastní iniciativy (!) vybudovat církevní organizaci, což bylo v Evropě 9. století mimo francé skel struktury a oblastí s antickým dědictvím naprosto výjimkou. Žádný z frankých pramenů navíc na Moravě nezmiňuje pohanská povstání.

J. Macháček (2012a, 779) vyslovil hypotézu, že velkomoravští panovníci nebyli schopni garantovat kontinuitu církevní organizace, chápanou *W. Pohlem (2006, 36–38)* jako jedno z nejdůležitějších kritérií raně středověké státnosti. Tato teze však (a to jen do jisté míry) obtojí pouze tehdy, zahrme-li do argumentace zánik Velké Moravy jako takové. Vždyť ještě roku 900 přicházejí na Moravu na žádost Mojmirá II. papežští legáti s úkolem obnovit zdejší církevní organizaci a zjevně tak činí (*MMFH III, 233–234*).

Vědomou instrumentalizaci nového náboženství moravskými panovníky indikují písemné prameny. Pokud budeme věřit *Životu Metoděje* (*MMFH II*, 156), byla Svatoplukova expanze do Povolší legitimizována christianizační rétorikou, což můžeme považovat za výsostně progresivní princip, který se ve francké říši začal uplatňovat teprve v karolínském období (*Brown 2004*, 414). To, že Morava začala fungovat jako sekundární ohnisko křesťanství, naznačuje i konverze Bořivoje na Svatoplukově dvoře a christianizace východních oblastí Moravy (*MMFH III*, 237–238) postoupených záhy Maďarům. J. Macháček zmiňuje jako argument pro nekonzistenci moravského křesťanství vleklé spory mezi přívrženci slovanské a latinské liturgie, které bránily vytvoření „jednotného křesťanského diskurzu“. Jak jinak ale chápat vyhnání slovanských kněží po Metodějově smrti, než právě jako definitivní řešení tohoto vleklého problému?

Mohučská synoda roku 852 odsoudila jistého Albaise, který unesl cizí manželku a odvedl ji do „drsného dosud křesťanství národa moravského“ (*MMFH IV*, 34). Vyvozovat z této zprávy jakékoliv závěry o stavu křesťanství na Moravě (*Macháček 2012a*) je ale přibližně stejně hodnotné, jako uvažovat o přítomnosti pohanských institucí v Čechách Kosmovy doby na základě kronikářovy charakteristiky českých venkovanů jako *semipaganes* (*Kosmas*, III: 1). Archeologie jednoznačně dokládá existenci řady synkretických fenoménů, jako vybavování hrobů či pohřby pod mohylami. S podobnými jevy bychom se setkali v době prosazování křesťanství o dvě století dříve ve francké říši či anglosaské Anglii. Nesmíme ovšem zapomenout, že díky nejasné archeologické chronologii sčítáme všechny evidované jevy dohromady. Sebe prezentace nejvyšší velkomoravské elity byla již jednoznačně oděna do křesťanského hávu, byť byl jistě dosud chápán hlavně jako jedna z položek prestižního chování: nejokázalejší hrobové výbavy nacházíme v blízkosti sakrálních staveb a v jejich interiérech a řada honosných předmětů nese křesťanskou symboliku. Obávám se, že nejednoznačně interpretovatelná ohrada s pohřby koňů v Mikulčicích-Klášteřisku, která je desetiletí vyzdvižována jako hlavní doklad soužití křesťanských a „pohanských“ institucí, nemůže být dostatečným argumentem (kriticky *Hladík 2010*), což platí i o miniaturní „svatyni“ na Pohansku (*Dostál 1968*). I kdybychom ovšem původní interpretaci těchto objektů připustili, na Moravě konce 9. století těžko existovala nějaká konkurenceschopná institucionalizovaná „pohanská“ opozice. Bezpochyby by ji totiž nezapomněli zmínit velmi dobře informovaní a na Moravany patričně nabroušení bavorsští biskupové (srov. *MMFH III*, 233–244).

Je samozřejmě bezpředmětné spekulovat, kam by moravské křesťanství směřovalo, nebýt událostí na počátku 10. století. Jisté je ovšem to, že zde bez panovnických opor přežívá nejen jakýsi rudiment „moravského biskupství“ (např. *Jan 2005*). Především ale v dostupných pramenech postrádáme jakýkoliv náznak christianizačních kroků, které by museli Přemyslovci podnikat v rámci připojení Moravy k Čechám po více než stoleté mocenské cězuře. Moravské křesťanství alespoň v terminálním stádiu její existence tedy nebylo jen soukromou iniciativou úzké skupiny elity, jak tomu bylo u Obodritů či Stodoranů, kteří se je s malým úspěchem snažili vnutit ostatním částem společnosti, ale bylo zakořeněno natolik, že přežilo (za dosti záhadných podmínek) i temné 10. století.

Stvořena k zániku?

Příčinám zániku Velké Moravy jsem věnoval pozornost jinde, a proto pouze několik poznámek (srov. *Štefan 2011*, tam i další lit.). Toto téma dlouhodobě patří k evergreenům naší medievistiky a nějak se k němu vyslovili téměř všichni, kteří se Velkou Moravou zabývali. Existuje poměrně vysoká shoda v tom, že zánik Velké Moravy souvisel se vpády kočovných Maďarů do středního Podunají a jeho následným obsazením na konci prvního desetiletí 10. století. Svědectví archeologie i písemných pramenů se v tomto případě ocitá ve vzácné symetrii. Konec Moravy jako centralizovaného politického subjektu v písemných pramenech se v archeologické rovině odráží v celkovém zjednodušení a zchudnutí hmotné kultury, a především v opuštění většiny rozsáhlých aglomerací, které nepochybně zajišťovaly koherenci celého systému, zatímco řada běžných venkovských komunit plynule pokračuje v pohřbívání na svých pohřebištích (*Dostál 1966*, 92–94; *Ungerma 2010*). Odůvodněně tedy můžeme hovořit o jejím kolapsu (*Tainter 2009*, 15–16). Tradiční výklady nejčastěji

připisují hlavní roli vojenským událostem, o nichž nás ovšem písemné prameny informují naprosto nedostatečně. V této souvislosti bývá uvažováno o vyvraždění moravské elity v hypotetické bitvě kdesi u Nitry, nebo dobytí moravských hradišť, případně obojím. Žádná z těchto událostí ale nevedla k usazení Maďarů v Pomoraví. Vojenské scénáře, které skutečně mohly nastat, ovšem neumožňují odpovědět na otázku, proč bylo na celý „velkomoravský projekt“ rezignováno.

Domnívám se, že příčiny zániku je třeba analyzovat v systémovém rámci. Můžeme je spatřovat v kumulativním efektu negativních faktorů, které se soustředily do relativně krátkého období a které na principu negativní zpětné vazby narušily všechny sféry společnosti. V průběhu Svatoplukovy vlády došlo k rozsáhlé expanzi, která připojila k nevelkému jádru Velké Moravy oblasti, z nichž většina byla na poměrně nízkém stupni komplexity. Moravská hegemonie měla jistě extenzivní povahu a obvykle se omezovala na vybírání tributu, případně vojenskou podporu části místních elit. Přestože tedy nelze hovořit o „byrokratické“ správě těchto regionů, hlavní moravská hradiště se náhle stávají centrem rozsáhlého území, což pravděpodobně vedlo k nárůstu počtu profesionálních bojovníků a celkově složitosti struktury center. Krátce po smrti Svatopluka roku 894 se olbřímí říše rozpadá a Morava se vrací do svých hranic před zahájením výbojů. To zastavilo přísun tributů a jiných zdrojů přinášejících expanzi. Ekonomicky náročná centra dimenzovaná na podstatně větší politický útvar tak zůstávají z velké části závislá na lokálních komunitách, jimž ovšem nejsou schopny recipročně zajistit benefity. Další oslabení legitimacy centrální vlády a elit obecně mohly přinést nástupnické boje mezi Svatoplukovými syny. Skloněk 9. století přináší krátkodobé uklidňující poměry, o němž svědčí pokusy o obnovu církevní organizace. Budeme-li uvažovat ve spekulativních intencích alternativních dějin, popsané turbulence by pravděpodobně vedly ke krátkodobé regresi celého systému a následnému hledání nových zdrojů, buď prostřednictvím obnovené expanze, nebo v systémové změně orientace na exploataci vlastního území. Analogie můžeme hledat v krizi prvního polského „státu“ ve 30. letech 11. století, které využívá ke vpádu Břetislav I. (*Strzelczyk 1984; Kurnatowska 2002, 144–156*), a snad i v Čechách o třicet let dříve, kdy se pravděpodobně zastavil přísun výtobytků expanze (*Zemlička 1995*).

Některé pevnosti na jižní Moravě, jejichž obranyschopnost mohla být oslabena předchozí krizí, snad byly skutečně dobyty a krátkodobě obsazeny Maďary, jak o tom mohou svědčit nálezy specifických militárií (*Kouřil 2003; 2008*) a snad i některé pohřby v Mikulčicích (*Mazuch 2012*).³⁴ Klíčovou roli ovšem podle mne sehrálo obsazení středního Podunají Maďary, které uzavírá dálkové obchodní spojení nejprve s Benátkami a jihovýchodem, po roce 907 i s Bavorskem. Rozsáhlá moravská centra, jejichž vazba na Podunajskou vodní cestu je evidentní, tak byla na několik desetiletí odříznuta od přísunu prestižního zboží, jehož cirkulace udržovala v chodu sociální vazby (*Štefan 2011, 347–348*). Současně s tím se uzavírá i přísun nezbytné soli vodní cestou. Bylo proto třeba otevřít jiné komunikační spojení, které však již nemělo vazbu na dolní tok řeky Moravy. Rozhodně není náhodou, že jediným rozsáhlým centrem, které tuto dobu přežívá a dále se rozvíjí, je Olomouc, která byla zřejmě napojena na novou obchodní magistrálu přeloženou z Podunají na sever právě kvůli maďarské blokádě (*Bláha 2000*). Tradice starých velkomoravských hradů ale neumírá úplně, v jejich blízkosti vznikají v 11. století přemyslovské správní hrady (*Sláma 1991*).

Kolaps složitých společností obvykle nastává poté, kdy centrum ztrácí schopnost nadále získávat z periferie (tedy lokálních komunit) zdroje v podobě služeb a zboží proto, že ztrácí legitimitu a odůvodnění. Udržování náročného aparátu se tedy společnosti přestává vyplácet (*Tainter 2009; Yoffee 2006, 138–140*). V případě Moravy lze předpokládat zánik centrální autority a opětovnou regionalizaci moci. Moravská identita však nezaniká a nepochybně zde existovala i v 10. století elita, která byla jejím nositelem a postupovala v jisté součinnosti. Tito lidé se pak ve 2. desetiletí 11. století postavili na stranu Poláků a při anexi Moravy Přemyslovci snad byli likvidováni (*Wihoda 2010, 108–109*). V nějakém „úsporném režimu“ přežívá i církevní organizace.

³⁴ Na kosterním materiálu z mělkých hrobů ve stratigraficky nejmladších pozicích v Mikulčicích, které M. Mazuch spojuje s vojenskými událostmi na počátku 10. století, by bylo užitečné provést rozbor násilných zásahů.

Zánik politického celku i s jeho institucemi je v kontextu raně středověké Evropy výjimečný. Měla Velká Morava natolik výjimečnou strukturu nebo se pouze dostala do souřadnic výjimečných událostí? Z širší srovnávací perspektivy víme, že kolapsy postihly společnosti s různým stupněm složitosti; rozhodně se netýkaly pouze „náčelnictví“, ale i velmi komplikovaných byrokratických útvarů (Tainter 2009). Lze vyslovit hypotézu, že pokud by Morava 9. století představovala pouze volnou „konfederaci“ regionálních center, jejich další osudy by byly diferencovanější, než se nám to dnes jeví. Bezpochyby zde zaniká celý poměrně komplikovaný systém. Důležitý je i širší pohled do rakouského Podunají, kde po bitvě u Bratislavy roku 907 rovněž dochází k zániku franckých struktur, které se stahují až za řeku Enži (Zehetmayer 2007, 28–29). Nedomnívám se tedy, že by v ústrojí Velké Moravy byl nějak inherentně obsažen její kolaps. Značně energeticky nákladný a centralizovaný systém kombinovaný s orientací na vnější zdroje ji však jistě činily extrémně zranitelnou.

Závěr

Hlavním úskalím neoevolucionistického přístupu, který stál u základů procesualismu (Trigger 2006, 386–392), k němuž se J. Macháček hlásí, je nebezpečí vměštnávání diferencované historické reality do předem připravených a extrémně abstrahovaných evolučních stádií, které se mají vyznačovat podobnými znaky. Existuje přitom reálné nebezpečí účelového výběru těch znaků, které s modelem konvenují, a naopak upozadění těch, které by mu mohly protičeít, nebo se do něj jednoduše nevejdou. Tak např. dochází k tomu, že na Pohansko u Břeclavi je poněkud nepřesvědčivě nasazen Hodgesův (nefungující) model anglosaského emporia a ve velmi volně integrované francké říši je naopak hledán onen referenční byrokratický stát, jímž evidentně nebyla. Kvalifikovaná diferencovaná komparace se pak může lehce proměnit v pohyb v zrcadlové síni, v níž občas ztrácíme přehled o tom, co je skutečné a co pouhý odraz.

V raně středověké Evropě bezpochyby existovala řada cest vycházejících z velmi rozdílných domácích předpokladů, které vedly ke vzniku centralizovaných politických útvarů. Zatímco v karolínské západní Evropě sledujeme od počátku výraznou teritorializaci elity usazené na venkovských statech (souhrnně Wickham 2005, 168–203), ve východní části střední Evropy přežívá dominující vrstva svobodných, podřízených pouze knížeti, ještě dlouhou dobu po tom, kdy se stabilizuje ústřední autorita (např. Modzelewski 1987, 217–230; Třeštík 1971, 553; Petráček 2003, 186–197). Na rozdíl od tvůrců „modelu středoevropského státu“ se nedomnívám, že tím, kdo bránil elitě v získávání rozsáhlejšího pozemkového majetku na venkově, byl prozíravý a despotický kníže³⁵, ale právě masa svobodného obyvatelstva, které prostě dosud z velké části nebylo poddané, a nebylo možné jím tímto způsobem disponovat. Tato situace vyžadovala odlišné formy uplatňování autority a správy, které se v archeologickém svědectví promítají ve specifických sídelních formách a vzorcích, jako jsou sítě opevněných center, na nichž elity sídlily a které ve funkci hlavních organizačních bodů ze západní Evropy neznáme.

Jednou z určujících charakteristik socioekonomického ústrojí přemyslovského a piastovského panství 11. a 12. století je výhradní dispozice panovníka částí venkovské populace, která zajišťuje prostřednictvím specifických dávek a služeb chod „státních“ institucí. Otázku existence „služebné organizace“ ovšem s ohledem na absenci písemných pramenů (i specifických toponym v okolí velkomoravských center) nejsme a asi nikdy nebudeme schopni uspokojivě vyřešit. To přesouvá jakékoliv úvahy o Velké Moravě jako stukturálním předobrazu „států středoevropského typu“ do oblastí volných hypotéz (Štefan 2011, 348–349).

Aplikujeme-li na českou situaci Kosmovy doby např. výše uvedené ideální schéma C. Wickhama, pak můžeme přemyslovské knížectví řadit k zástupcům *peasant-mode* nebo *tribal societies*. Současně není pochyb o jeho centralizovaném charakteru, fungujících církevních strukturách, existenci trvalých

³⁵ U Kosmy tušíme v souvislosti s mocenskými boji mezi Přemyslovci řadu situací, kdy byla ambiciózní knížata pravděpodobně svým předákům ochotna slíbit téměř cokoli. Osobně bych Přemyslovce nepodezíral z toho, že byli lepšími hospodáři než karolínští a otonští panovníci, kteří v těchto situacích majetky běžně rozdávali.

institucí, odolnosti vůči odstředivým tendencím a schopnosti poměrně efektivní redistribuce hospodářských dávek prostřednictvím sítě center. Pojem „kmenová společnost“ je tedy pro něj zjevně neadekvátní.

Velká Morava stála bezpochyby na počátku procesu centralizace a budování pevnějších organizačních struktur a v jejích hlavních charakteristikách se s J. Macháčkem přes výše zmíněné výhrady shodují. Ovšem, v jejím ústrojí sice tušíme dlouhodobě neudržitelné principy, obsahovala ale současně organizačně náročné prvky, které vyžadovaly existenci přinejmenším stejně složitých (i když zřejmě odlišných) struktur, jaké fungovaly v 9. století ve východní části francké říše. Posuzováno měřítkem tehdejších slovanských společností, dosáhla Velká Morava vysokého stupně komplexity. Vícekrát opakovaný návrh Jiřího Macháčka, abychom ji od nynějška nazývali *náčelnictvím*, je tak podle mne sice adekvátním upozorněním na její „nehotovost“, kterou si diskurs „národních dějin“ z principu nepřipouští, v mezinárodní komunikaci však vyžaduje tolik upřesňujících adjektiv a charakteristik, že je jako explikační kategorie jen málo užitečný. Domnívám se proto, že můžeme klidně zůstat u konvenční nálepky *raný stát*.

A nacionalisté, kteří z Velké Moravy činí nástroj legitimace svého aktuálního politického programu, a kterým chce J. Macháček *náčelnictvím* vzít vítr z plachet? Ti by měli Svatopluka (když ho zrovna budou potřebovat) rádi i jako náčelníka. A navíc bychom se přistoupením na komunikaci s nimi dopouštěli v dobré víře téhož – instrumentalizovali bychom dějiny.

Práce vznikla v rámci grantového projektu Archeologie přemyslovských Čech (GA ČR P405/10/0556).

Prameny a literatura

- Abrams, L. 1998: History and Archaeology: The Conversion of Scandinavia. In: B. E. Crawford ed., *Conversion and Christianity in the North Sea World*, St Andrews, 109–128.
- Adam, H. 1996: *Das Zollwesen im Fränkischen Reich und das spätkarolingische Wirtschaftsleben*. Stuttgart.
- Airlie, S. et al. eds. 2006: *Staat im frühen Mittelalter*. Wien.
- Anthony, D. 1996: Prehistoric migration as social process. In: J. Chapman – H. Hamerow eds., *Migrations and Invasions in Archaeological Explanation*, BAR International Series 664, Oxford, 21–31.
- Antonín, R. 2011: Přemyslovská epocha v pohybu. O proměnách výkladového rámce českých dějin 10.–13. století. *Dějiny a současnost* 9/2011, 14–18.
- Arbutyn, S. – Lawrence, K. 2010: From chiefdom to state: toward an integrative theory of the evolution of polity. *Sociological Perspectives* 53/3, 419–442.
- Arrhenius, B. 2002: Die ländlichen Siedlungen im Umfeld von Birka. In: K. Brand et al. Hrsg., *Haithabu und die frühe Stadtentwicklung im nördlichen Europa*, Neumünster, 349–357.
- Barker, A. 2008: 'Chiefdoms'. In: R. A. Bentley ed., *Handbook of Archaeological Theories*, Lanham, 515–532.
- Bednár, P. 2001: Sídliisková štruktúra Nitry. In: L. Galuška et al. edd., *Velká Morava mezi východem a západem*. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 17, Brno, 29–39.
- Berend, N. ed. 2013: *Christianizace a utváření středověké monarchie. Skandinávie, střední Evropa a Rus v období 10.–12. století*. Praha.
- Bílková, L. – Fiala, Z. – Karbulová, M. 1967: Altmährische Terminologie in den zeitgenössischen lateinischen Quellen und ihre Bedeutung. *Byzantinoslavica* 28, 289–335.
- Blackburn, M. 1993: Coin circulation in Germany during the Early Middle Ages. The evidence of single finds. In: B. Kluge ed., *Fernhandel und Geldwirtschaft*, Sigmaringen, 37–54.
- 2003: 'Productive' sites and the pattern of coin loss in England, 600–1180. In: T. Pestell – K. Ulmschneider eds., *Markets in Early Medieval Europe. Trading and 'Productive' sites, 650–850*, London, 20–36.
- Bláha, J. 1988: Předběžná zpráva o objevu předvelkomoravského ústředí v Olomouci. *Archeologia historica* 13, 155–170.
- 2000: Topografie a otázka kontinuity raně středověkého ústředí v Olomouci. In: L. Polanský et al. edd., *Přemyslovský stát kolem roku 1000*, 179–197.

- Blanchard, I. 2001:* Mining, Metallurgy and Minting in the Middle Ages, Vol. 1. Stuttgart.
- Bondarenko, D. 2008:* Kinship, Territoriality and the Early State Lower Limit. *Social Evolution & History* 7, 19–53.
- Böhme, H. 1996:* Adel und Kirche bei den Alamannen der Merowingerzeit. *Germania* 74, 477–507.
- Brown, P. 2004:* The Rise of Western Christendom. Oxford.
- Callmer, J. 2007:* Urbanisation in Northern and Eastern Europe, ca. AD 700–1100. In: J. Henning ed., *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium*, Vol. 1, Berlin – New York, 233–270.
- CDB I: Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae. Tomus I* (ed. G. Friedrich), Pragae. 1904–1907.
- Claessen, H. 2004:* Was the State Inevitable?. In: L. E. Grinin et al. eds., *The Early State. Its Alternatives and Analogues*, Volgograd, 72–87.
- Claessen, H. – Oosten, J. G. 1996:* Discussion and considerations. In: H. J. M. Claessen – J. G. Oosten eds., *Ideology and the formation of early states*, Leiden, 359–405
- Claessen, H. – Skalník, P. 1978:* The Early State: Models and Reality. In: H. Claessen – P. Skalník eds., *The Early State*, The Hague, 637–650.
- Claessen, H. – van de Velde, P. 1991:* Introduction. In: *Early State Economics*, New Jersey, 1–29.
- Cohen, R. 1978:* State origins: a reappraisal. In: Claessen – Skalník eds. 1978, 30–76.
- Curta, F. 2006:* Merovingian and Carolingian Gift Giving. *Speculum* 81, 671–699.
- 2011: New Remarks on Early Medieval Hoards of Iron Implements and Weapons. In: J. Macháček – Š. Ungerman Hrg., *Praktische Funktion, gesellschaftliche Bedeutung und symbolischer Sinn der frühgeschichtlichen Zentralorte in Mitteleuropa*, Studien zur Archäologie Europas 14, Bonn, 309–332.
- de Jong, M. 2009:* The state of the church: ecclesia and early medieval state formation. In: *Pohl – Wieser Hrg. 2009*, 241–254.
- Dostál, B. 1966:* Slovanská pohřebiště střední doby hradištní na Moravě. Praha.
- 1968: Slovanské kultovní místo na Pohansku u Břeclavi? (k interpretaci kúlového objektu č. 39). *Vlastivědný věstník moravský* 20, 3–25.
- 1982: Drobná pohřebiště a rozptýlené hroby z Břeclavi-Pohanska. *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity E* 27, 135–201.
- Douglas, M. – Isherwood, B. 1996:* The World of Goods. Toward an Anthropology of Consumption. London – New York.
- Dresler, P. – Macháček, J. 2008:* The hinterland of an Early Medieval centre at Pohansko near Břeclav. In: L. Poláček ed., *Das wirtschaftliche Hinterland der frühmittelaltrichen Zentren*, Internationale Tagungen in Mikulčice VI, Brno, 313–325.
- Dresler, P. – Macháček, J. 2013:* Vývoj osídlení a kulturní krajiny dolního Podyjí v raném středověku. *Archeologické rozhledy* 65, 663–705.
- Earle, T. 1987:* Chiefdoms in archeological and ethnological perspective. *Annual Review of Anthropology* 16, 279–308.
- 1991: The evolution of chiefdoms. In: T. Earle ed., *Chiefdoms: Power, Economy and Ideology*, Cambridge, 1–15.
- Ehlers, J. 2009:* Strukturen früher Staatlichkeit. West- und Ostfrankreich im Vergleich (9./10. Jahrhundert). In: *Pohl – Wieser Hrg. 2009*, 89–98.
- Feinman, G. M. – Garraty, P. 2010:* Preindustrial Markets and Marketing: Archaeological Perspectives. *Annual Review of Anthropology* 39, 167–191.
- Fritze, W. 1960:* Probleme der abodritischen Stammes- und Reichsverfassung und ihrer Entwicklung vom Stammes zum Herrschaftsstaat. In: H. Ludat Hrg., *Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder*, Giessen, 141–217.
- Fusek, G. 2008:* Die Nebenareale in der Struktur der großmährischen Burgstadt von Nitra. In: I. Boháčová – L. Poláček Hrg., *Burg – Vorburg – Suburbium*, Internationale Tagungen in Mikulčice 7, Brno, 271–290.
- Galuška, L. 2003:* O otrocích na Velké Moravě a okovech ze Starého Města. In: J. Klápště et al. edd., *Dějiny ve věku nejstot. Sborník k příležitosti 70. narozenin Dušana Třeštika*, Praha, 75–86.
- 2013: Hledání původu. Od avarských bronzů ke zlatu Velké Moravy. Brno.
- Goetz, H.-W. 2009:* Versuch um einer resümierenden Bilanz. In: *Pohl – Wieser Hrg. 2009*, 523–531.
- Graus, F. 1966:* L'Empire de Grande-Moravie, sa situation dans l'Europe de l'époque et sa structure intérieure. In: F. Graus et al. edd., *Das Grossmährische Reich*, Praha, 133–220.
- Grierson, P. – Blackburn, M. 1986:* Medieval European Coinage 1: The Early Middle Ages (5th–10th centuries). Cambridge.

- Grinin, L. E. 2004: The early state and its analogues: A comparative analysis. In: L. E. Grinin et al. eds., *The Early State. Its Alternatives and Analogues*, Volgograd, 88–138.
- Hahn, W. 1990: Die Fundmünzen des 5.–9. Jahrhunderts in Österreich und den unmittelbar angrenzenden Gebieten. In: H. Friesinger – F. Daim Hrsg., *Typen der Ethnogenese unter besonderer Berücksichtigung der Bayern, Teil 2*, Wien, 235–252.
- Hamerow, H. 2007: Agrarian production and the emporia of mid Saxon England, ca. AD 650–850. In: J. Henning ed., *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium, Vol. 1*, Berlin – New York, 219–232.
- Hammer, C. I. 1997: Land sales in eighth- and ninth-century Bavaria: legal, economic and social aspects. *Early medieval Europe* 6, 47–76.
- Hardt, M. 2000: Linien und Säune, Zonen und Räume an der Ostgrenze des Reiches im frühen Mittelalter. In: W. Pohl – H. Reimitz Hrsg., *Grenze und Differenz im frühen Mittelalter*, Wien, 39–56.
- Hartmann, W. 2002: Ludwig der Deutsche. Darmstadt.
- Hasil, J. 2010: Raně středověké osídlení Chebska. *Studia mediaevalia Pragensia* 9, 7–73.
- Havlík, L. 1978: Morava v 9.–10. století. K problematice politického postavení, sociální a vládní struktury a organizace. Praha.
- Havrda, J. – Zavřel, J. 2008: Pozůstatky raně středověkého metalurgického pracoviště v areálu Klementina na Starém Městě pražském. *Archaeologica Pragensia* 19, 333–357.
- Härke, H. 2000: The circulation of weapons in Anglo-Saxon society. In: F. Thews – L. J. Nelson eds., *Rituals of power: from Late Antiquity to the Middle Ages*, Leiden, 377–399.
- Helmold z Bosau 2012: *Kronika Slovanů* (přel. J. Zdichynec). Praha.
- Henning, J. 2005: Civilisation versus barbarians? Fortification techniques and politics in Carolingian and Ottonian borderlands. In: F. Curta ed., *Borders, Barriers, and Ethnogenesis. Frontiers in Late Antiquity and the Middle Ages*, Turnhout, 23–34.
- 2007a: Early European towns. The development of the economy in the Frankish realm between dynamism and deceleration AD 500–1100. In: J. Henning ed., *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium, Vol. 1*, Berlin – New York, 233–269.
- 2007b: The Metropolis Pliska or, how large does an early medieval settlement have to be in order to be called a city?. In: J. Henning ed., *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium, Vol. 2*, Berlin – New York, 209–240.
- Hladík, M. 2010: Zur Frage der heidnischen Kultstätte in „Těšický les“ im Suburbium des Burgwalls von Mikulčice. In: L. Poláček – J. Maříková-Kubková Hrsg., *Internationale Tagungen in Mikulčice* 8, Brno, 101–121.
- Hodges, R. 1982: *Dark age economics. The origins of towns and trade AD 600–1000*. Bristol.
- 2012: *Dark age economics. A new audit*. London.
- Hrubý, V. 1955: *Staré Město. Velkomoravské pohřebiště „Na valách“*. Praha.
- Charvát, P. 1989: Náčelnictví či raný stát?. *Památky archeologické* 80, 207–222.
- 1992: Notes on the social structure of Bohemia in the 11th–12th century. *Památky archeologické* 83, 372–384.
- Innes, M. 2000: *State and Society in Early Middle Ages*. Cambridge.
- 2009: Framing the Carolingian Economy. *Journal of Agrarian Change* 9/1, 42–58.
- Jan, L. 2005: Strukturelle Veränderungen – zwischen Altmähren und dem frühpřemyslidischen Staat. In: P. Kouřil Hrsg., *Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas, Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno* 25, Brno, 19–24.
- 2010: Budování monarchie českých Přemyslovců. In: M. Wihoda – L. Retinger edd., *Proměna středovýchodní Evropy raného a vrcholného středověku*, Brno, 117–136.
- Johaneček, P. 1987: Der fränkische Handel der Karolingerzeit im Spiegel der Schriftquellen. In: K. Düwel et al. Hrsg., *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel und Nordeuropa. Teil IV. Der Handel der Karolinger- und Wikingerzeit*, Göttingen, 7–68.
- Kahl, H. 1964: Heidnisches Wendentum und christliche Stammesfürsten. *Archiv für Kulturgeschichte* 44, 73–119.
- Kalhous, D. 2011: Mittelpunkte der Herrschaft und Cosmas von Prag. Zum Charakter der Macht des frühmittelalterlichen Fürsten. In: J. Macháček – Š. Ungerman Hrsg., *Praktische Funktion, gesellschaftliche Bedeutung und symbolischer Sinn der frühgeschichtlichen Zentralorte in Mitteleuropa, Studien zur Archäologie Europas* 14, Bonn, 669–689.

- Kilger, C. 2004:* Monetarität und Monetarisierung – Verschiedene Stellungnahmen zur Einführung und Ausübung einer Münzgeldwirtschaft im Deutschen Reich und im elbslawischen Raum während des 11. Jahrhunderts. In: J. Staecker ed., *The European Frontier. Clashes and Compromises in the Middle Ages*, Lund, 221–232.
- *2007:* Wholeness and Holiness: Counting, Weighting and Valuing Silver in the Early Viking Period. In: D. Skre ed., *Means of Exchange. Dealing with Silver in the Viking Age*, Aarhus, 253–326.
- Kirilov, T. 2006:* Die Stadt des Frühmittelalters in Ost und West. Archäologische Befunde Mitteleuropas im Vergleich zur östlichen Balkanhalbinsel. *Studien zur Archäologie Europas* 3. Bonn.
- Klanica, Z. 2006:* Nechvalín, Prušánky. Čtyři slovanská pohřebiště, Díl I, Díl II. Brno.
- Klápště, J. 2005:* Proměna českých zemí ve středověku. Praha.
- *2009:* Die Frühzeit der böhmischen Adels aus der Sicht eines Archäologen. In: S. Brather et al. Hrsg., *Historia archeologica. Festschrift für Heiko Steuer zum 70. Geburtstag*, Berlin – New York, 527–546.
- Kluge, B. 1991:* Deutsche Münzgeschichte von der späten Karolingerzeit bis zum Ende der Salier (ca. 900 bis 1125). Sigmaringen.
- Kopal, P. 2001:* Neznámý známý rod. Pokus o genealogii Vršovců. *Sborník archivních prací* 51, 3–84.
- Kosmas: Cosmae Pragensis Chronica Boemorum* I, 18, *Monumenta Germaniae Historia, Scriptores, Nova series* II. Ed. Berthold Bretholz. Berolini 1923.
- Košta, J. 2005:* Kollektion frühmittelalterlicher Schwerter aus dem Großmährischen Zentrum in Mikulčice. In: P. Kouřil Hrsg., *Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas*, Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 25, Brno, 157–191.
- Kouřil, P. 2003:* Staří Maďaři a Morava z pohledu archeologie. In: J. Klápště et al. edd., *Dějiny ve věku nejistot. Sborník k příležitosti 70. narozenin Dušana Třeštíka*, Praha, 110–146.
- *2008:* Archeologické doklady nomádského vlivu a zásahu na území Moravy v závěru 9. a v 10. století. In: T. Štefanovičová et al. edd., *Bitka při Bratislavě v roku 907 a jej význam pro vývoj středního Podunajska*, Bratislava, 113–135.
- Krzemieńska, B. 1960:* Kronika Kosmasa jako zdroj do dziejów wojskowości. In: *Studia i materiały do historii wojskowości* 7/2, 57–99.
- Krzemieńska, B. – Třeštík, D. 1978:* Hospodářské základy raně středověkého státu ve střední Evropě. *Hospodářské dějiny* 1, 149–225.
- Kučerovská, T. 1977:* Platby poddaného obyvatelstva v období raného a počátků vrcholného středověku. *Archeologia historica* 2, 291–297.
- Kurnatowska, Z. 2002:* Początki Polski. Poznań.
- Le Jan, R. 2000:* Frankish giving of arms and rituals of power: continuity and change in the Carolingian period. In: F. Thews – L. J. Nelson eds., *Rituals of power: from Late Antiquity to the Middle Ages*. Leiden, 281–309.
- Madgearu, A. 2001:* Salt trade and warfare in early medieval Transylvania. *Ephemeris Napocensis* 11, 271–283.
- Macháček, J. 2001:* Studie k velkomoravské keramice: Metody, analýzy a syntézy, modely. Brno.
- *2005:* Raně středověké Pohansko u Břeclavi: munitio, palatium, nebo emporium moravských panovníků?. *Archeologické rozhledy* 57, 100–138.
- *2007:* Pohansko bei Břeclav. Ein frühmittelalterliches Zentrum als sozialwirtschaftliches System. *Studien zur Archäologie Europas* 5. Bonn.
- *2009:* Disputes over Great Moravia: chiefdom or state? The Morava or Tisza River. *Early Medieval Europe* 17, 248–267.
- *2012a:* „Velkomoravský stát“ – kontroverze středoevropské medievistiky. *Archeologické rozhledy* 64, 775–787.
- *2012b:* “Great Moravian state” – a controversy in Central European medieval studies. *Studia Slavica and Balcanica Petropolitana* 1(11), 3–24.
- Macháček, J. – Doláková, N. – Dresler, P. – Havlíček, P. – Hladilová, Š – Přichystal, A. – Roszková, A. – Smolková, L. 2007:* Raně středověké centrum na Pohansku u Břeclavi a jeho přírodní prostředí. *Archeologické rozhledy* 59, 278–314.
- Macháček, J. – Gregerová, M. – Hložek, M. – Hošek, J. 2007:* Raně středověká kovodělná výroba na Pohansku. *Památky archeologické* 98, 129–184.
- Marek, O. – Skopal, R. 2003:* Die Mühlsteine von Mikulčice. In: L. Poláček Hrsg., *Studien zum Burgwall Mikulčice* 5, Brno, 497–589.

- Marethová, B. 2008: Příspěvek k poznání raně středověkých pohřebišť (zvyk ukládání mincí do hrobů). *Studia mediaevalia Pragensia* 8, 7–44.
- Mazuch, M. 2012: Výzkumy severního podhradí hradiště Valy u Mikulčic: k otázce násilného zániku velkomoravských mocenských center na počátku 10. věku. In: J. Doležel – M. Wihoda edd., *Mezi raným a vrcholným středověkem: Pavlu Kouřilovi k šedesátým narozeninám přátelů, kolegové a žáci*, Brno, 137–159.
- McCormick, M. 2001: *Origins of the European economy*. Cambridge.
- 2002: Verkehrswege, Handel und Sklaven zwischen Europa und dem Nahen Osten um 900: Von der Geschichtsschreibung zur Archäologie? In: J. Henning ed., *Europa im 10. Jahrhundert. Archäologie einer Aufbruchzeit, Mainz am Rhein*, 171–180.
- 2007: Where do trading towns come from? Early medieval Venice and the northern emporia. In: J. Henning ed., *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium*, Vol. 1, Berlin – New York, 41–68.
- Meier, T. 2009: A farewell to the market. Constructing a Carolingian subsistence economy east of the Rhine. In: J. Klápště – P. Sommer eds., *Processing, Storage, Distribution of Food. Food in the Medieval Rural Environment, Rurality VIII, Turnhout*, 57–75.
- Metcalf, D. M. 2007: Regions around the North Sea with monetised economy in Pre-Viking Age. In: J. Graham-Campbell – G. Williams eds., *Silver Economy in the Viking Age, Walnut Creek CA.*, 1–11.
- Middleton, N. 2005: Early medieval port customs, tolls and controls on foreign trade. *Early Medieval Europe* 13, 313–358.
- MMFH: *Magnae Moraviae fontes historici I–V*, D. Bartoňková et al. eds., Praha – Brno 1966–1977.
- Modzelewski, K. 1987: *Chłopi w monarchii wczesnopiastowskiej*. Wrocław.
- Moreland, J. 2000: The significance of production in eighth-century England. In: I. L. Hansen – Ch. Wickham eds., *The Long' Eighth Century*, Leiden, 69–104.
- 2010: *Archaeology, theory and the Middle Ages*. London.
- Moreland, J. – Van de Noort, R. 1992: Integration and social reproduction in the Carolingian Empire. *World Archaeology* 23/3, 320–334.
- Moździoch, S. 1999: Miejsca centralne Polski wczesnopiastowskiej. Organizacja przestrzeni we wczesnym średniowieczu jako źródło poznania systemu społeczno-gospodarczego. In: S. Moździoch ed., *Centrum i zaplecze we wczesnośredniowiecznej Europie Środkowej*, Wrocław, 21–51.
- Müller-Mertens, E. 2001: *Verfassung des Reiches, Reichsstruktur und Herrschaftspraxis unter Otto dem Großen*. In: M. Puhle Hrg., *Otto der Grosse. Magdeburg und Europa, Band 1. Essays*, Mainz, 189–198.
- Petráček, T. 2003: Fenomén darovaných lidí v českých zemích 11. a 12. století. Praha.
- Petráň, Z. 1998: *První české mince*. Praha.
- Pleiner, R. 1969: Středověké sídliště s kovárnami u Mutějovic. *Památky archeologické* 60, 533–571.
- Pohl, W. 2006: Staat und Herrschaft im Frühmittelalter: Überlegungen zum Forschungsstand. In: S. Airlie et al. Hrg., *Staat im frühen Mittelalter*, Wien, 9–38.
- 2009: Regnum und gens. In: *Pohl – Wieser Hrg. 2009*, 435–450.
- Pohl, W. – Wieser, V. Hrg. 2009: *Der frühmittelalterliche Staat – Europäische Perspektiven*. Wien.
- Poláček, L. 2007: Ninth-century Mikulčice: the “market of Moravians”? The archeological evidence of trade in Great Moravia. In: J. Henning ed., *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium*, Berlin – New York, 499–524.
- 2008: Great Moravia, the Power Centre in Mikulčice and the Issue of the Socio-economic Structure. In: P. Velemínský – L. Poláček Hrg., *Studien zum Burgwall Mikulčice* 8, Brno, 11–44.
- 2010: Die Kirchen von Mikulčice aus siedlungsarcheologischer Sicht. In: L. Poláček – J. Maříková-Kubková Hrg., *Internationale Tagungen in Mikulčice* 8, Brno, 31–56.
- Polanyi, K. 2006: *Velká transformace*. Brno.
- Pošvář, J. 1959: Měnové poměry v St. Gallen v 8. a 9. století. *Numismatické listy* 14, 134–136.
- Poulík, J. 1975: Mikulčice. Sídlo a pevnost knížat velkomoravských. Praha.
- Price, D. T. et al. 2010: Who was in Harald Bluetooth's army? Strontium isotope investigation of the cemetery at the Viking Age fortress at Trelleborg, Denmark. *Antiquity* 85, 476–489.
- Procházka, R. 2009: *Vývoj opevňovací techniky na Moravě a v českém Slezsku v raném středověku*. Brno.
- Renfrew, C. 1984: *Approaches to Social Archaeology*. Edinburgh.
- 1996: Peer Polity Interaction and Socio-political Change. In: R. W. Preucel – I. Hodder eds., *Contemporary Archaeology in Theory. A Reader*, Oxford, 114–142.

- Reuter, T. 1997:* rec. Charles R. Bowlus: Franks, Moravians, and Magyars: The Struggle for the Middle Danube, 788–907. Philadelphia. American Historical Review June 1997, 796.
- 2006: Plunder and tribute in the Carolingian empire. In: T. Reuter, Medieval Politics and Modern Mentalities. Edited by Janet L. Nelson, Cambridge, 231–250.
- Reynolds, S. 1990:* Kingdoms and Communities in Western Europe, 900–1300. Oxford.
- Rovelli, A. 2009:* Coins and trade in early medieval Italy. Early medieval Europe 17/1, 45–76.
- Ruttka, A. 1982:* The organization of troops, warfare and arms in the period of the Great Moravian state. Slovenská archeológia 30/1, 165–193.
- 2005: Frühmittelalterliche gesellschaftliche Eliten im Gebiet der Slowakei und ihre Sitze. In: P. Kouřil Hrsg., Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas, Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 25, Brno, 225–254.
- Salač, V. 2011:* Oppida a urbanizační procesy ve střední Evropě. Archeologické rozhledy 68, 23–64.
- 2013: O rychlosti dopravy v době laténské a jejích hospodářských, politických a kulturních dopadech. Archeologické rozhledy 65, 89–132.
- Sanmark, A. 2004:* Power and Conversion – A Comparative Study of Christianization in Scandinavia. Uppsala.
- Service, E. 1962:* Primitive Social Organization. An Evolutionary Perspective. New York.
- Scull, C. 1993:* Archaeology, early Anglo-Saxon society and origins of Anglo-Saxon kingdoms. Anglo-Saxon studies in archaeology and history 6, 65–82.
- Schmauder, M. 2000:* Überlegungen zur östlichen Grenze des karolingischen Reiches unter Karl dem Großen. In: W. Pohl – H. Reimitz Hrsg., Grenze und Differenz im frühen Mittelalter, Wien, 57–98.
- Schulze-Dörrlamm, M. 1993:* Bestattungen in der Kirchen Grossmährens und Böhmens während des 9. bis 10. Jahrhunderts. Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz 40/2, 557–620.
- 2010: Gräber mit Münzbeigabe im Karolingerreich. Jahrbuch des Römisch-Germanisches Zentralmuseums 57, 339–386.
- Sindbaek, S. 2007:* The Small World of the Vikings: Networks in Early Medieval Communication and Exchange. Norwegian Archaeological Review 40, 59–74.
- Skinner, Q. 2013:* O státě. Praha.
- Skre, D. 2007a:* Post-substantivist Towns and Trade AD 600–1000. In: D. Skre ed., Means of Exchange. Dealing with Silver in the Viking Age, Aarhus, 327–342.
- 2007b: Dealing with Silver: Economic Agency in South-Western Scandinavia AD 600–1000. In: D. Skre ed., Means of Exchange. Dealing with Silver in the Viking Age, Aarhus, 343–355.
- 2011: Commodity Money, Silver and Coinage in Viking-Age Scandinavia. In: J. Graham-Campbell et al. eds., Silver Economies, Monetisation and Society in Scandinavia, AD 800–1100, Aarhus, 67–92.
- Sláma, J. 1970:* Příspěvek k dějinám českého hrdčství 9. a 10. století. Sborník Národního muzea – A24, 157–165.
- 1991: Přemyslovci a Morava. Sborník Společnosti přátel starožitností 2, 51–68.
- 1995: Slavnickovci – významná či okrajová záležitost českých dějin 10. století?. Archeologické rozhledy 47, 182–224.
- Smith, M. E. 2004:* The Archaeology of Ancient State Economies. Annual Review of Anthropology 33, 73–102.
- Souchopová, V. 1995:* Počátky západoslovanského hutnictví železa ve světle pramenů z Moravy. Brno.
- Staňa, Č. 1985:* Mährische Burgwälle im 9. Jahrhundert. In: H. Friesinger et al. Hrsg., Die Bayern und ihre Nachbarn II, Wien, 157–200.
- Steuer, H. 1989:* Archaeology and history: Proposals on the social structure of the Merovingian kingdom. In: K. Randsborg ed., The birth of Europe: archaeology and social development in the first millennium A. D., Roma, 100–122.
- 1995: Mittelalterarchäologie und Sozialgeschichte. Fragestellungen, Ergebnisse und Zukunftsaufgaben. In: Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters – Beiheft 9, Köln, 87–104.
- 1997: Krieger und Bauern – Bauernkrieger. Die gesellschaftliche Ordnung der Alamannen. In: K. Fuchs et al. Hrsg., Die Alamannen, Stuttgart, 275–287.
- 2006: Warrior Bands, War Lords and the Birth of Tribes and States in the First Millennium AD in Middle Europe. In: T. Otto et al. eds., Warfare and Society, Archaeological and Social Anthropological Perspectives, Aarhus, 227–236.
- 2010: Herrensitze im merowingerzeitlichen Süddeutschland. Herrenhöfe und reich ausgestattete Gräber. Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters 38, 1–41.
- Strzelczyk, J. 1984:* Der Volksaufstand in Polen in den 30er Jahren des 11. Jahrhunderts und seine Rolle während der Krise des frühpiastischen Staates. Zeitschrift für Archäologie 18, 129–140.

- Szameit, E.* 1995: Gars-Thunau – frühmittelalterliche fürstliche Residenz und vorstädtisches Handelszentrum. In: H. Brachmann Hrsg., *Burg – Burgstadt – Stadt. Zur Genese mittelalterlicher nichtagrarischer Zentren in Ostmitteleuropa*, Berlin, 274–282.
- Šmerda, J.* 1989: Nálezy uherských mincí na Moravě z 11. a 12. století. *Slovenská numizmatika* 10, 223–231.
- Štefan, I.* 2011: Great Moravia, statehood and archeology. Decline and fall' of one early medieval polity. In: J. Macháček – Š. Ungerma Hrsg., *Praktische Funktion, gesellschaftliche Bedeutung und symbolischer Sinn der frühgeschichtlichen Zentralorte in Mitteleuropa*, Studien zur Archäologie Europas, Bonn, 333–354.
- 2012: rec. H. Hamerow ed., *The Oxford Handbook of Anglo-Saxon Archaeology*. Oxford 2011. *Archeologické rozhledy* 64, 372–377.
- Tainter, J.* 2009: *Kolapsy složitých společností*. Praha.
- Thurson, T. M.* 2002: *Landscapes of power, Landscapes of Conflict. State Formation in the South Scandinavian Iron Age*. New York.
- Trigger, B. G.* 2003: *Understanding Early Civilizations*. Cambridge.
- 2006: *A History of Archaeological Thought. Second Edition*. Cambridge.
- Třeštík, D.* 1971: K sociální struktuře přemyslovských Čech. *Kosmas a knížecí vlastnictví půdy a lidí. Československý časopis historický* 19, 537–567.
- 1973: „Trh Moravanů“ – ústřední trh Staré Moravy. *Československý časopis historický* 21, 869–894.
- 1997: *Počátky Přemyslovců*. Praha.
- 2000: „Veliké město Slovanů jménem Praha“. Státy a otroci ve střední Evropě v 10. století. In: L. Polanský et al. ed., *Přemyslovský stát kolem roku 1000*, Praha, 49–70.
- 2001: *Vznik Velké Moravy. Moravané, Čechové a střední Evropa v letech 791–871*. Praha.
- Třeštík, D.* – *Žemlička, J.* 2007: O modelech vývoje přemyslovského státu. *Český časopis historický* 105, 122–164.
- Ulmscheider, K.* 2011: *Settlement Hierarchy*. In: H. Hamerow et al. eds., *The Oxford Handbook of Anglo-Saxon Archaeology*, Oxford, 156–171.
- Ungerma, Š.* 2010: *Počátky mladohradištních pohřebišť na Moravě*. In: Š. Ungerma – R. Přichystalová edd., *Zaměřeno na středověk. Zděňkovi Měřinskému k 60. narozeninám*, Praha, 220–239, 814–817.
- Urbańczyk, P.* 2000: *Władza i polityka we wczesnym średniowieczu*. Wrocław.
- Varadzin, L.* 2007: *Značky na dnech keramických nádob ze Staré Boleslavi*. *Archeologické rozhledy* 59, 53–79.
- 2010: *Hrnčářská výroba ve východní části střední Evropy 6.–13. století v archeologických pramenech*. *Archeologické rozhledy* 63, 17–71.
- Verhulst, A.* 2002: *The Carolingian Economy*. Cambridge.
- Videman, J.* – *Macháček, J.* 2013: *Nové mincovní nálezy z dolního Podolí v kontextu raně středověké Moravy*. *Archeologické rozhledy* 65, 851–871.
- Vlkolínská, I.* 1996: *Die Grabverbände mit der Keramik des 9.–10. Jh. aus dem Gebiet der Slowakei*. In: D. Bialeková – J. Zábajník Hrsg., *Etnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis zum 11. Jahrhundert*, Bratislava, 313–332.
- Weber, M.* 1921: *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen.
- Westphalen, P.* 1989: *Die Eisenschlacke von Haithabu. Ein Beitrag zur Geschichte des Schmiedewerks in Nordeuropa*. Neumünster.
- Wickham, C.* 2005: *Framing the early Middle Ages: Europe and the Mediterranean 400–800*. Oxford.
- 2009: *The Inheritance of Rome. A History of Europe from 400 to 1000*. London.
- Wihoda, M.* 2007: *Kníže a jeho věrní. Kosmas o světě předáků a urozených*. In: M. Nodl – M. Wihoda edd., *Šlechta, moc a reprezentace ve středověku, Colloquia mediaevalia Pragensia* 9, Praha, 11–30.
- 2010: *Morava v době knížecí 906–1197*. Praha.
- Wolfram, H.* 1995: *Grenzen und Räume. Geschichte Österreichs von seiner Entstehung*. Wien.
- Yoffee, N.* 2006: *Myths of the Archaic State. Evolution of the Earliest Cities, States, and Civilisations*. Cambridge.
- Yorke, B.* 2009: *The Anglo-Saxon kingdoms 600–900 and the beginnings of the Old English state*. In: *Pohl – Wieser Hrsg.* 2009, 73–86.
- Zehetmayer, R.* 2007: *Zur Geschichte des niederösterreichischen Raums im 9. und in der ersten Hälfte des 10. Jahrhunderts*. In: R. Zehetmayer Hrsg., *Schicksalsjahr 907. Die Schlacht bei Pressburg und das frühmittelalterliche Niederösterreich*, St. Pölten, 17–30.
- Žemlička, J.* 1995: *Expanze, krize a obnova Čech v letech 935–1055 (K systémovým proměnám raných států ve střední Evropě)*. *Český časopis historický* 93, 205–222.

Powerful chieftains from the Morava River?

Notes on the structure of early states

The text is a critical response to the article by Jiří Macháček, which advanced the theory that Great Moravia of the ninth and early tenth centuries should not be regarded as an *early state* but as a *cyclical chiefdom* (Macháček 2012a; also 2009; 2012b). The author of this text analyzes individual social subsystems of Great Moravian society (social structure, economy, ideology and religion) and shows that Macháček's concept rather conveniently omits a number of indications of the complexity of this polity. Multiple strategies for the creation of Christian monarchies existed in early medieval Europe, and abstract evolutionist categories are not particularly helpful for understanding them.

Macháček's model of the functioning of Great Moravia as a *cyclical chiefdom* is heavily influenced by an earlier concept by the processual archaeologist R. Hodges (especially 1982); the theory was derived in the 1960s from neo-evolutionary cultural anthropology. Today, not even its author acknowledges the model in its original form (see Hodges 2012). Macháček uses the Frankish Empire as a comparative reference point of *statehood*. However, whether Great Moravia is to be regarded as a *state* is only a matter of perception.

According to Macháček, the first important indicator of 'statehood' is that the polity should have clearly defined borders of the polity, which Great Moravia apparently lacked. It is however necessary to strictly distinguish the internally integrated centre from vaguely defined or temporarily annexed peripheral areas. The greatest attention is paid to the southern border shared by Great Moravia with the Bavarian Eastern March, which served as a wide buffer zone along the Danube. The Frankish Empire itself accepted this border along with several others. Well defined 'Moravian' identity in Moravia undoubtedly existed in the ninth century and lasted through the entire tenth century up to the annexation of Moravia by the Bohemian Přemyslids.

Jiří Macháček claims that 'Rostislav and Svatopluk were not yet princes of Moravia but princes of the "tribe" of Moravians', evidently because *The Annals of Fulda* most frequently contain wordings such as *Zwentiboldus dux Maravorum*, and others. However, this says nothing about the nature of ninth-century Moravia, since the most common designation for the Frankish Empire and its rulers in period Frankish sources was both *rex Francorum* and *regnum Francorum* (which means also 'king of Franks' not 'king of Frankish realm').

Following the example of R. Hodges, the author further claims that state differs from chiefdom in that it is a 'strong central power made up of a professional ruling class fully immune to limitations posed by kinship'. There is no doubt that neither of these characteristics applies to even the Frankish Empire of the ninth century. The basic gauge for ruling power is the degree to which traditional 'pre-state' institutions and the local elite limit sovereignty in the realm of decisions regarding both external and internal matters. Great Moravia was ruled for its entire existence by the princely Mojmir dynasty, and there is no mention that the polity was ever led in political affairs by anyone other than a member of this family. The greatest concentration of wealth and numerous churches (evidently 'proprietary churches') suggests that the residences of the highest elite were located within the main agglomerations such as Staré Město near Uherské Hradiště and Mikulčice. However, unlike Macháček, the author of this text does not believe that the composite structure of the main agglomerations indicated any type of limitation on the Moravian prince's power. A similar structure of centres can be observed, for example, in Bohemia in the twelfth and early thirteenth centuries, i.e. at a time when there is no doubt about the sovereign position of the ruler.

Playing an important role in Macháček's interpretation is the fortified centre in Pohansko near Břeclav, which supposedly belonged exclusively to the ruler. Based on Hodges' model, Macháček also interprets this site as an *emporium*. The ruler was to have used Pohansko to control the movement of prestigious items from the Danube region to Moravia, thus 'emancipating' himself from the traditional elite. This interpretation of Pohansko is unsupported, since: 1) The number of imports and even evidence of metalworking are fully comparable with the other aforementioned centres; 2) The stone

used for the fortifications at Pohansko near Břeclav was extracted near Mikulčice, which therefore must have helped transport the material. Hence, Mikulčice could hardly have been a centre in competition with Pohansko. 3) Macháček does not include any additional large fortified sites in his argumentation, and if the Moravian prince ruled them the same way as Pohansko near Břeclav, it would be difficult to suggest that his power was significantly limited.

The author of this paper furthermore argues that burial customs in which grave goods served as a manifestation of social rank within individual communities testify to the existence of underdeveloped institutions and substantial social mobility. The basic characteristics correspond to the image of Frankish cemeteries of the Merovingian period or Anglo-Saxon necropolises of the sixth and seventh centuries. In the context of early medieval Europe, 'Carolingian' Moravia thus represents the distinct region where it is possible to observe the tendency to articulate the 'struggle' for social standing in this manner.

Weapons and riding gear are also found to a greater extent at cemeteries that belonged to common rural communities (*fig. 1, 2*). The author therefore believes that Moravia in this period was primarily occupied by a free population that cooperated with the ruler on military campaigns (written sources in *Ruttkaý 1982*). The system of manorialism had not yet emerged in the area ('Grundherrschaft': cf. *Štefan 2011, 335*). The social structure of Great Moravia was hence different that in Carolingian western Europe. Classic manorialism did not begin to take hold in the eastern part of central Europe until long after the establishment of Christian monarchies.

Without written sources, an archaeological reconstruction of trade mechanisms in societies is an extremely complicated task. Macháček implicitly ascribes to the Frankish Empire (as a *state*) an internally operated and ruler-controlled economic structure based primarily on monetary market relations. Since a monetary economy has not been documented in Great Moravia, Macháček believes that the local economy was based on redistribution corresponding to a chiefdom system. This evolutionary concept is based on the thoughts of K. Polanyi.

However, the reality of the Frankish Empire was far more complicated, and it is impossible to speak of any integrity of the 'state' economy. There is a marked contrast between the centre of the Frankish Empire and areas east of the Rhine up to the beginning of the tenth century. There were virtually no mints in the eastern part during the existence of Great Moravia, and those that were in operation had only very low output (*fig. 3*); the number of single finds of local coins is also very low (*fig. 4*). Even internal trade in eighth- and ninth-century Italy was mostly conducted without coins (*Rovelli 2009*). Therefore, without its own coinage and developed monetary exchange, Moravia was hardly an exception in this part of the world. This does not, however, mean that trade did not function in Bavaria, but rather that it was probably based on 'commodity money', the value of which could be expressed in coins (cf. *Hammer 1997; Skre 2011*). The main cause for the absence of local coinage in Great Moravia could therefore be limited access to precious metal. This situation changed radically in central Europe during the course of the tenth century, when the minting of coins began even in Bohemia. The author believes that 'separate spheres of exchange' could have existed in Moravia in the ninth century. Silver and gold, which were most probably imported (it is thought that the slave trade was the primary source of these precious metals), were intended mainly as luxury goods that circulated in the gift-giving economy and created social ties. However, internal trade certainly also existed, as the distribution pattern of common commodities (pottery, iron, millstones) demonstrates. Without an internal market, it is not even possible to imagine the distribution of salt, which had to be imported to Moravia from Bavaria and/or Transylvania. The *commodity money* that evidently existed in Great Moravia could, for example, have taken the form of woven cloth, which is described in Prague in the tenth century and later among the Elbe Slavs. The vast agglomerations that had to be supplied testify to the significant complexity of the entire economic system.

Due to the fact that Christian ideology became an important tool in the hands of the elite to thwart attempts by traditional institutions based on collective decision-making to restrict their power, the process of Christianisation can be understood as one of the important barometers for measuring the power position of the new elite. The Moravian rulers managed in a short period of time and at their

own initiative to establish a bishopric – a completely exceptional accomplishment in ninth-century Europe away from Frankish structures and areas with an antique heritage. No sources mention a pagan revolt in Moravia. Compared to other peripheral parts of Europe (Scandinavia, Elbe Slavs), the new faith took hold in Moravia with surprising ease. Svatopluk's expansion was carried out using Christian rhetoric, which was an entirely new Carolingian concept (*Brown 2004*, 414). Christianity survived in the area for the entire tenth century despite the fact that only remnants of Church organisation remained. This means that both the elite and the general population practiced the faith.

In the author's opinion, the downfall of the Great Moravian empire around the year 906 cannot be understood as the conclusion of some evolutionary cycle within the model of *cyclical chiefdom*, but rather the result of a series of negative occurrences concentrated into a relatively short time period that disrupted all spheres of society. The main role was undoubtedly played by the occupation of the Middle Danube region by nomadic Hungarians, who annihilated the 'Carolingian Danube' as such. The Great Moravian elite lost its legitimacy under the new conditions, and the demanding power structures collapsed (see *Štefan 2011*).

Great Moravia stood at the beginning of a process of political centralisation in the eastern part of central Europe. Although unsustainable principles can be sensed in its structure, the empire also contained organisationally demanding elements that required the existence of the structures of at least commensurable complexity that were in place in the ninth century in the eastern part of the Frankish Empire. Great Moravia achieved a high degree of complexity in the context of 'Slavic' societies. The author is of the opinion that it is best to retain the conventional designation of 'early state' when speaking about the polity.

English by *Zuzana Maritzová*

Náčelnictví, nebo stát? Několik poznámek k článku Jiřího Macháčka o charakteru Velké Moravy

David Kalhous

Diskusní příspěvek upozorňuje na některé slabiny studie Jiřího Macháčka k charakteru mocenského uspořádání Velké Moravy, a to jak po stránce metodologické a metodické, tak po stránce faktické.

Velká Morava – 9. století – náčelnictví – stát – elita – moc

Chiefdom or state? Several notes on Jiří Macháček's article on the nature of power in Great Moravia. The discussion paper highlights certain methodological and methodical weaknesses in Jiří Macháček's article on the possible nature of the power arrangement in Great Moravia.

Great Moravia – the ninth century – chiefdom – state – elite – power

Jiří Macháček nikdy neváhal vstoupit na nejistou půdu debat o charakteru raně středověké státnosti. Je také pravda, že s jeho posledním, rozsahem nevelkým, avšak závažným příspěvkem sice nemusíme věcně souhlasit, představuje nicméně sympatické vybidnutí k diskusi pro svůj věcný a analytický charakter a zřetelné kladení si otázek. Jinými slovy: místo vzletných frází o státu zářícím zlatem Macháček jasně vymezuje, na základě jakých kritérií bychom mohli uvažovat o Velké Moravě jako o státu, aby se následně pokusil porovnat takto vymezený ideální typ s našimi vědomostmi o Velké Moravě. Jiří Macháček upozorňuje zejména na nejednotnost moravské církve, na omezení knížete hlasem velmožů, chybějící mincovní systém a na ekonomiku, založenou převážně na redistribuci bohatství, a nikoli na trhu (*Macháček 2012, 778–780*). Spolu s bimodálním sídlištním modelem to Macháček považuje za jednoznačný důkaz, že Velkou Moravu bychom měli charakterizovat spíše jako „cyklické náčelnictví“.

Autorův přístup můžeme kritizovat v několika rovinách. Jednak v rovině metodologické upozorníme na faktory, které jeho ideální typ pomíjejí, byť by je zohledňovat měl, jednak poukážeme na ty prvky, jež sice Macháček vymezil, ale jejichž aplikace vede ke sporným řešením. A konečně je třeba v rovině samotné metody podrobit kritice některá jeho konkrétní tvrzení.

Nejprve se obraťme k fenoménům, které autor pomíjí. Byť v textu odkazuje k textu *Waltera Pohla (2006)*, který se, pomineme-li tradiční historické disciplíny, pohybuje na pomezí antropologie, sociologie a psychologie, nakonec v Macháčkově příspěvku zcela převládá ekonomické vidění problému, tedy otázka redistribuce a sídelní struktury. Stát však existuje v první řadě – řečeno metaforicky – v hlavách lidí, zejména pokud o něm chceme uvažovat jako o společném rámci jednání a komunikace různých společenských a mocenských skupin na daném území. Bylo by tedy jistě vhodné tázat se, jak se stát mohl zpřítomňovat v raném středověku (obraz společných dějin, sdílení světi apod.), zda můžeme tyto jevy doložit i na Velké Moravě a kdo byl případně tvůrcem a kdo adresátem státní ideologie, případně zda jsme schopni doložit vliv ideologie na formování lokálních identit. V případě Velké Moravy by odpověď nejspíše byla negativní, což nás ale nezabavuje nutnosti kráčet i tímto směrem.

Jako problematičtější se mi jeví i snaha v kontextu úvah o mocenském charakteru Velké Moravy klást redistribuci a trh proti sobě, už jenom proto, že i trh je formou redistribuce, byť motivovanou pouze ekonomickým prospěchem zúčastněných stran. Ačkoli je zřejmé, že mezi oběma způsoby redistribuce je podstatný rozdíl, zůstává otázkou, zda právě rozdílné způsoby rozdělování bohatství jsou vhodnými, respektive dostatečně nosnými faktory rozdílného uspořádání společnosti, zejména pak z mocenského hlediska. Vycházím zejména z toho, že důležitou charakteristikou moderního státu je schopnost vybírat daně na určitém území a ty následně redistribuovat, ačkoli nikdo nepopírá

stejně nezastupitelnou úlohu trhu v rámci moderní společnosti; (mocensky motivované) redistribuční struktury samozřejmě mohou fungovat i parazitně. Není to tedy trh, respektive redistribuce, jež od sebe oddělují stát a méně komplexní formy společenského uspořádání, jako spíše forma redistribučních mechanismů a zejména jejich pravidelnost. Avšak i zde ještě dlouho do raného novověku přežívají v rámci vznikajících moderních států mnohé „archaické“ prvky – jak jinak lze systémově uchopit dary různým milčům na dvorech absolutistických panovníků než v jazyce *Marcela Mause* (1999)? Mezi pozicí raně středověkého a novověkého vládce je nanejvýš důležitý rozdíl v tom, jakou roli tato skupina oblíbenců hraje ve správě daného území ve vztahu k ostatním mocenským nástrojům. Zmínky o „trhu Moravanů“ navíc naznačují, že alespoň nějakou roli trh hrál i na Moravě 9. století. Podobně existenci mechanismů pravidelného výběru dávek naznačuje zlomek listu markrabího Ariba, jež se zmiňuje o platech odváděných Frankům nejspíše v dobytku. Ačkoli i zde stojíme před mnoha dalšími interpretačními možnostmi, prameny naznačují, že (mocensky motivovaná) redistribuce a trh mohly existovat paralelně a v některých případech (cla) nemohly redistribuční mechanismy začít fungovat, aniž by do hry vstoupil trh. Míru důležitosti obou redistribučních mechanismů jsme s to posoudit jen obtížně. Ta je ale klíčová, pokud se nemáme pohybovat pouze na rovině teorie.

Otázkou také zůstává, zda tak komplexní jevy, jako je sociální či mocenská struktura, lze postihnout pouze s využitím archeologických pramenů. Pokud přijmeme, že to možné je, vyvstává problém spolupráce archeologie s dalšími vědními disciplínami, ať již s etnografií/antropologií, nebo s historií, které by jí případně mohly pomoci s řešením těchto komplexních otázek. Jeví se mi totiž stále jako metodicky nejčistší řešení to, jež před více než půl stoletím nastínil *František Graus* (1951, 251). Navrhl totiž, aby archeologové, budou-li uvažovat o společenských jevech, nejprve vysledovali typické znaky těchto jevů v obdobích, kdy lze svědectví hmotných pramenů a archeologických situací konfrontovat se znalostmi získanými prostřednictvím studia dostatečného množství písemných pramenů. Až pak doporučoval přenášet získané modely na situace starší. Jeho návrh však zůstal oslyšen. Z hlediska množství a charakteru archeologických pramenů by snad bylo ještě vhodnější jejich výpověď ověřovat na situacích zcela moderních – kilometry územně koncentrovaných archiválií z 19.–20. století mají svým rozsahem a charakterem ke stovkám beden nálezů podstatně blíže než roztroušené zprávy raně středověkých pramenů, které pro svou izolovanost archeologickým situacím a artefaktům 9.–10. století jen sotva mohou klást valný odpor, a tím je i korigovat. Otázkou by pak bylo, jak by se archeologicky projevil např. model *Iva Možného* (2009), který upozornil, že většina továren v Československu byla *de facto* privatizována svým vedením již před r. 1989 – zdánlivě banální zjištění by bylo obtížné odhalit i se znalostí právní dokumentace, neboť továrny a další provozy i nadále zůstávaly „státní“, natož pak prostřednictvím archeologických pramenů. Totéž platí – přeneseme-li se zpět na řádky Macháčkova textu – i o problému vlastnictví a držby. *Timothy Earle* (2000) sice navrhl, jak archeologicky rozeznat „vlastnictví“, avšak bez svědectví písemných pramenů dokumentujících sociální praxi bych v jeho dokladech viděl jen záruku rozeznání nějakého speciálního vztahu k určitému majetku, jež mohl získat mnoho právních forem, které s sebou pochopitelně nesly další společenské konsekvence. V tomto smyslu ostatně uvažoval i sám *Earle* (2000, 45–48). Chybějící archeologické doklady rozčlenění a ohraničení půdy ad., totiž mohou stejně dobře znamenat jak společné vlastnictví, tak možnost, že hranice byly vymezeny takovým způsobem, že se dnes archeologicky zjistit nedají. Jinými slovy: tuto diskusi lze – podobně jako diskuse mezi archeology a historiky v 50. letech 20. století uchopit i jako střet mezi konceptem, který uvažuje o společnostech jako o relativně pevně segmentovaných a jasně vymezených jevech, kdy nalezení jednoho prvku dovoluje hned domýšlet další prvky podle chybějících okrajů, a konceptem, který počítá s tím, že různé fenomény mohou snadno fungovat v rámci mnoha společenských organizmů a bez empirických dokladů většiny „stavebních dílů“ s nimi nelze počítat. Proti sobě stojí metafory jedinečné mozaiky (stanovení modelu) a variabilní stavebnice (mapování troskek). Metafora stavebnice mi připadá vhodnější.

K podobnému výsledku dospějeme i za situace, kdy začneme z jiného konce – etnografické modely a ideálně typické konstrukce byly většinou vymezeny s využitím značného množství dat. Značné množství informací skýtají i písemné prameny k dějinám Anglie v anglosaské době, některých

raně středověkých států Itálie nebo francké říše, kde badatel může konfrontovat archeologická zkoumání někdy i se stovkami územně a časově koncentrovaných listin. Zároveň bohaté množství informací o tom, jak si tehdejší společnost představovala sama sebe, skýtá i tehdejší básnictví, případně další typy narativních pramenů. To platí i o blízkovýchodních raných městských státech a monarchiích. Tak obsáhlý korpus pramenů u nás ale až do 13., možná dokonce do 14. století zcela chybí. Slabinou je v případě Velké Moravy zpracování samotných archeologických pramenů – pomineme-li notorické nářky nad mírou zpracovanosti výzkumu velkomoravských hradů (platí to ovšem i o hradech přemyslovské doby), nesmíme zapomenout, že i v případě zpracování těchto obrovských souborů dat budeme mít k ruce znalosti jen o velmi úzkém segmentu moravské společnosti. „Venkov“ nám zatím uniká a pozornost se k němu obrací jenom pozvolna. Za těchto okolností je pak nanejvýš sporné, zda se pouze s pomocí archeologických pramenů vůbec pouštět do spekulací nad společensko-mocenským uspořádáním sledovaného prostoru.

Konečně lze Macháčekově článku vytknout i nedostatky v rovině konkrétních závěrů. Pokud uvěříme zprávě *Fuldských letopisů*, jež zmiňuje, že si vzbouřivší se Moravané vybrali nového knížete, a to z přízně Rastislavovy a Svatoplukovy, těžko budeme moci tvrdit, že se na Moravě knížecí moc ještě nevázala na dynastii. Skutečnost, že snad neexistoval „následnický řád“ a nároky dynastie se střetávaly s volbou, platí pro většinu raně středověkých evropských monarchií včetně francké říše a nemůže sloužit jako argument pro nepevnost mocenské struktury knížectví Moravanů (srov. *Macháček 2012, 779*; *Annales Fuldenses* k r. 871: *Kurze ed. 1891, s. 73*). I když je nutné s autorem souhlasit v tom, že křesťanství na Velké Moravě stabilizováno nebylo, snaha prostřednictvím připomenutí sporů mezi různými proudy velkomoravského duchovenstva zpochybnit převahu křesťanského diskursu by znamenala, že bychom museli z řady středověkých států vyškrtnout např. Byzanc; stejně tak by přítomnost různých pohanských reliktiů měla bránit i uznání většiny tehdejších evropských království jako stabilních útvarů (srov. *Macháček 2012, 779*). Konečně Jiří Macháček upozorňuje, že knížata Moravanů byla vázána konsenzem elit a považuje to za další argument, proč nehovořit o státu (*Macháček 2012, 778–779*). Ani tento jev nelze považovat za specifikum Velké Moravy, neboť moc každého středověkého panovníka byla omezena potřebou získávat souhlas elit. Vycházelo to z logiky situace, kdy neexistoval nezávislý vládní aparát a ekonomické, mocenské, a jiné elity splyvaly v jedno a panovník je nemohl obejít. Ostatně to souvisí i s tím, že tehdejší ideální panovník byl představován jako muž, který vládne v souladu s „radou a pomocí“ elit. Museli bychom pak opět připustit, že žádná z raně středověkých monarchií státem nebyla. Ostatně v žádné raně středověké monarchii panovníci nerozhodovali autonomně, vždy byli z logiky věci odkázáni na spolupráci s lokálními elitami, protože svůj úřednický aparát v moderním slova smyslu si začali budovat až angličtí a francouzští králové někdy od 13. století. Jazyk „úradů“ a společného usilování o spásu poddaných byl jenom hrou svého druhu zajišťující oběma stranám legitimitu a sjednocující je ve jménu sdílené ideologie. Nelze tedy ani nutnost spolupráce knížat a lokálních elit považovat za argument proti „státnosti“ Velké Moravy (*Macháček 2012, 779*).

I když pochopitelně nehodlám přečehňovat „státní“ charakter Velké Moravy a podceňovat ekonomický rozměr její krize, rád bych upozornil, že její zánik spadá vjedno s vnitrodynastickým konfliktem mezi syny Svatoplukovými. Vzhledem k tomu, že panovníci v raném středověku sehrávali významnou roli garantů „důvěry“ a příjemců „věrnosti“, jejichž existence usnadňovala elitám společné jednání, přítomnost dvou soupeřících center musela vyvolat nutně konflikty loajalit, jak je známe např. z doby vlády Ludvíka Pobožného (*Goldberg 1995*). Ty obvykle vedly k rozštěpení elit, a tím i k hluboké politické krizi, neboť nejednotnost elit ohrožovala jejich schopnost ovládat sociálně níže postavené. Pokud na Velké Moravě došlo ke střetu mezi dvěma kněžici, nastala právě ona krizová situace. Ve chvíli, kdy přibyl i vnější nepřítel, Maďaři, nemohla Velká Morava přežít, protože elity zřejmě neměly nikoho, kolem něhož by se dokázaly sjednotit. Podobné schéma, ovšem se šťastnějším koncem, vidíme naopak v Čechách po r. 1000, respektive v Uhrách a v Polsku o několik desítek let později – být se předpokládá, že si tyto rané státy prošly podobně jako Velká Morava strukturální krizí, kdy expanzivně-kořistnická fáze narazila na své limity a jejich redistribuční systém se údajně zhroutil, nepřítomnost vnějšího ohrožení, respektive existence legitimního dědice a jeho podpora

zvnějšku umožnily, aby monarchie Přemyslovců, Piastovců a Arpádovců svou krizi přečkaly. Naopak Velká Morava – vypůjčím-li si terminologii *Martina Wihody* (2010, 50) – přestala existovat jako *politické společenství*.

Příspěvek vznikl v rámci grantového projektu GA ČR P405/12/0625 (MMFH N. S. I.).

Literatura

- Earle, T. 2000: Archeology, Property, and Prehistory. Annual Review of Anthropology 29, 39–60.*
- Goldberg, E. J. 1995: Popular Revolt, Dynastic Politics, and Aristocratic Factionalism in the Early Middle Ages: the Saxon Stellinga Reconsidered. Speculum 70, 467–501.*
- Graus, F. 1951: O vzniku feudalismu v českých zemích. Český lid 38, 252–255.*
- Kurze, F. ed. 1891: Annales Fuldenses. Monumenta Germaniae historica Scriptores rerum Germanicarum 7. Hannover.*
- Macháček, J. 2012: Velkomoravský stát – kontroverze středoevropské medievistiky. Archeologické rozhledy 64, 775–787.*
- Mauss, M. 1999: Esej o daru, podobě a důvodech směny v archaických společnostech. Praha (poprvé vyšlo v L'Année sociologique, Nouvelle série, Tome I, 1923–1924, Paris 1925).*
- Možný, I. 2009: Proč tak snadno: některé rodinné důvody sametové revoluce. Praha.*
- Pohl, W. 2006: Staat und Herrschaft im Frühmittelalter: Überlegungen zum Forschungsstand. In: S. Airlie – W. Pohl – H. Reimitz Hrsg., Staat im frühen Mittelalter, Wien, 9–38.*
- Wihoda, M. 2010: Morava v době knížecí 906–1197. Praha.*

Chiefdom or state?

Several notes on Jiří Macháček's article on the nature of power in Great Moravia

The discussion paper highlights certain methodological and methodical weaknesses in Jiří Macháček's article on the possible nature of the power arrangement in Great Moravia. The work demonstrates that Macháček does not pay adequate attention to considerations other than economic factors in assessing the nature of the social-power arrangement in Great Moravia. Moreover, the author uses Macháček's own criteria to point out that it would be difficult on their basis to regard any Early Medieval monarchy as a state. Finally, the author shows that certain basic facts that Macháček considers solid are actually revealed to be invalid when confronted with sources. The author understands the downfall of Great Moravia above all as a crisis of solidarity among the elite, evoked by dynastic strife.

English by *Zuzana Maritzová*

DAVID KALHOUS, Ústav archeologie a muzeologie, Filozofická fakulta, Masarykova univerzita, Arne Nováka 1, CZ-602 00 Brno; kalha@centrum.cz

NOVÉ PUBLIKACE

Klaus Birngruber – Christina Schmid (Hrsg.), unter Mitarbeit von Herwig Weigl: Adel, Burg und Herrschaft an der „Grenze“: Österreich und Böhmen. Beiträge der interdisziplinären und grenzüberschreitenden Tagung in Freistadt, Oberösterreich, vom 26. bis 28. Mai 2011. Studien zur Kulturgeschichte von Oberösterreich Folge 34. Oberösterreichischen Landesmuseum, Linz 2012. ISBN 978-3-85474-269-2. 239 str.

Putujeme-li jižním pomezím České republiky, mnozí ještě dnes setrvávají v údivu nad lehkostí, s jakou lze překročit zemské hranice. Zjevení nepřekročitelné hranice na historicky krátkých 50 let a během té doby proběhnoucí civilizační úpadek na „naši“ straně staví před nás otázky po charakteru, významu či hmatatelnosti hranic v minulosti. Zhruba takové odborné motivace, vedle toho však výslovně deklarovaný zájem o konkrétní – medievistický – příspěvek v úsilí o obnovu společného kulturního prostoru, jenž byl roztrhán po r. 1945, vedly ke svolání „hranici překračující“ konference, která proběhla v květnu 2011 ve Freistadtu/Cáhlově.

Úvodní studie „Adel, Burg und Herrschaft im Unteren Mühlviertel. Ein interdisziplinärer Versuch zum mittelalterlichen Adels-, Burgen- und Grenzbegriff“ (13–40) autorského kolektivu *Klaus Birngruber, Alice Kaltenberger, Thomas Kühnreiter a Christina Schmid* předložila základní otázky a načrtla možnosti studijních přístupů. První z otázek míří k možnostem rozeznání šlechtického sociálního milieu (v Dolním Mühlviertelu). Základní vývojovou tendencí 11.–12. stol. završenou během 1. pol. 13. stol. bylo postupné přebírání významnějších rodových majetků rakouskými vévody. Ti současně byli schopni čelit „teritorializačnímu“ úsilí pasovských biskupů a některých dalších mocenských aktérů. Podstatnou složkou tehdejší společnosti byla vrstva tzv. *Edelfreien (liberi, nobiles, milites)*. Vzestup jednotlivých rodů, jež mezi sebou udržovaly hojné pokrevní a spojenecké vazby (*cognati, amicus*), nastal buď ve stínu některé významné mocnosti tehdejšího světa, nebo byl výsledkem etablování se jako místních pozemkových vlastníků (*Ortsadel*). Pozoruhodný jev představuje postupné ubývání dokladů *nobiles* či *liberis* směrem k severu a severovýchodu zájmového území (Dolního Mühlviertelu), tj. dále od Dunaje. Tento obraz je asi způsoben dominantní pozicí významných šlechtických rodů v oblasti, tj. zejm. pánů z Machlandu, tedy tím, že kolonizace, jež zde byla ve 12. stol. v plném proudu, popř. byla již završena, byla dílem nesvobodných ministeriálů. Protipólem svědectví písemných pramenů by měla být archeologie. Autoři konstatují, že mezi movitými nálezy nelze prakticky nějaké šlechtické prostředí rozeznat, což platí bezesbýtku o keramických nálezech. Co se týče nemovitých památek, nachází se vedle několika hradů množství drobných objektů označovaných jako *Burgstall*, jejichž sociální a majetkové souvislosti, včetně dobového označení, mizí v neznámu. Předveden je bohužel jen jeden případ – hradisko Strafenberg. Keramické nálezy, podle nichž jsou opevněné lokality datované, spadají do intervalu od doby „okolo r. 1000“ do 2. pol. 13. století. Od 13.–14. stol. se i v Dolním Mühlviertelu setkáváme s mnohými dvory, někdy opevněnými, takže by je bylo možno v českém pohledu označit také za tvrze, jež někdy nesou jméno rytířských rodů. To je projev pestrého sociálního prostředí, často nesvobodných rodů a jedinců, někdy malých svobodných šlechticů, mnohdy však splývajících se selským stavem. Obtížná postižitelnost skutečného sociálního ukotvení uživatelů dvorů vyplývá z jejich příslušnosti k „šedé zóně mezi šlechtictvím a nešlechtictvím“. Vyčlenění specifického rytířského typu sídla a celé sídelní kultury jako kritéria pro určení šlechtictví té které lokality je na základě dosavadních poznatků v Mühlviertelu sotva možné.

Druhá z otázek úvodního textu směřuje k pojmu hranice v raném středověku. V prvé řadě je třeba poznamenat, že o nějaké pevné hranici v raném středověku nemůže být řeči. Nejpozději na konci 14. stol. bylo zřejmé, že i poslední rožmberská léna na sever od Freistadtu přináležejí k tamnímu soudu. Celkově zde silně stoupla moc rakouského vévody v souvislosti s převzetím podstatných částí majetků Griesbacherů a Waxenbergerů. Podstatný závěr je, že intenzivnější kontakty na úrovni významných šlechtických rodů (např. Rožmberkové, Schauenberkové, z Wallsee) se datují až do průběhu 13. století. Do té doby, jak lze mj. pozorovat na geografickém rozptylu vztahů a aktivit dolno-

mühlviertelské šlechtě sahající od Bavorska, Rakouska, Štýrska až do oblasti Lungau a do Friaulska, ale nikoli na sever do Čech, byly zřejmě kontakty mezi územími slabé.

Obsáhlou studii o pasovském biskupském panství v tzv. Nordwaldu, což je jiný souhrnný název pro území severně od Dunaje až k českým hranicím, podal *Franz-Reiner Erkens* (Bischöfliche Herrschaft im Nordwald: Der Passauer Bischöfe herrschaftliche Präsenz im Norden der Donau; 41–56). Pasovská diecéze byla jednou z největších v říši. Biskupům se podařilo vytvořit vlastní světskou doménu pouze na severním břehu Dunaje. Zajímavým prvkem je, že za její součást se počítalo také samotné město Pasov. Podstatné rozhojnění majetků zde znamenalo darování klášterství pasovských benediktinek z Niedernburgu Fridrichem Barbarossou r. 1161. Vyměření několika šlechtických rodů rozvoj domény usnadnil, z východu mu byla postavena mez v podobě mocenského nástupu rakouských vévodů. Průběh hranice mezi biskupstvím (říší) a vévodstvím se v raném novověku ustálil na řece Ranna a podél jejího toku zhruba až k Plechému.

Přes další historickou hranici, dlužno dodat dodnes patrnou, přenáší čtenáře *Sabine Felgenhauer-Schmiedt*, když jej zavádí do dolnorakouského prostředí. V příspěvku „Herrschaftszentren und Adelsitze des 10. bis 13. Jahrhunderts im nördlichen Waldviertel: Der Beitrag der Archäologie“ (57–82) nejprve skicuje historické souvislosti vývoje před pojednávaným časovým intervalem, přičemž jen stručné nahlédnutí připomíná (v Čechách méně frekventované) intenzivní propojení Podunají s přílehlými oblastmi včetně území dnešní Moravy. Potvrzují to nálezy z prezentovaných lokalit, které – na rozdíl od toho, co bylo konstatováno pro hornorakouský Mühlviertel – vykazují zjevnou návaznost na „slovanskou“ keramiku známou z Moravy. Platí to i o hradišti v poloze Sand poblíž Raabsu. Z roštové konstrukce opevnění se podařilo získat dendrodatum ukazující k letům 926–930. V jižních Čechách lze ve stejném časovém horizontu dohledat zhruba analogické lokality (např. Nemětice, Libětice, Katovice, Řepice). Mladší typ opevněného sídla a snad nástupce hradiště v poloze Sand představuje nedaleko ležící Raabs, Kosmovo *castrum Racouz*. Archeologický výzkum přinesl doklady o kamenné zástavbě hradu již pro počátek 11. století. Keramické nálezy opět ukazují na vztahy ke „slovanskému“ prostředí, včetně prvků, jaké jsou v moravské archeologii hodnoceny jako polské vlivy (např. v Přerově). *Sabine Felgenhauer-Schmiedt* připouští, že se v případě Raabsu jedná o blíže neurčený *urbs*, který byl založen Adalbertem z rodu Babenberků a o němž se dozvídáme v okamžiku (1041), kdy byl znovudobyt na Moravanech Adalbertovým synem Luitpoldem. Dvojice „Sand“ – Raabs může být hodnocena také jako náznak raného osídlování odlehlých končin, což je v rozporu s dosavadní představou o pozvolném postupu kolonizace od Dunaje severním směrem.

Důkladnou sondu do struktury šlechtického prostředí (Zur Struktur des Adels im nördlichen Wald- und Weinviertel bis um 1150; 83–106) sestavil pro severní části Dolního Rakouska *Roman Zehetmayer*. Věnuje se mj. sociálnímu postavení osob, jež lze označit za závislé na předních šlechtících. Ve vývoji této skupiny lze pozorovat posun v tom smyslu, že četné svobodné rody (*Edelfreien*) známé v 11. stol. vstupovaly během 12. stol. do ministeriálních poměrů. Při pohledu zpoza hranice je nápadné, jak je (dolno)rakouská země v 11.–12. stol. zalidněna pestrout společností, šlechtice nej-různějšího postavení nevylímá. O jejich aktivitách a „soukromém“ jednání lze těžko pochybovat. Odlišoval se svět na sever od Dyje významně od tohoto obrazu? Jestli ano, tak proč?

Libor Jan (Zur Frage der Entstehung des böhmisch-mährischen Adels und der Entwicklung grosser Herrschaftskomplexe in Grenzgebieten; 107–118) nejprve nastínil kostru zeměpanských majetků v jižním moravském a českém pohraničí tvořenou přemyslovskými raně středověkými hrady (hradišti) doloženými ve 12. stol. (zde vyvolá pochyby uvedení Jindřicha Hradce, jehož zeměpanské počátky jsou právem odmítány). Ve 13. stol. byla oblast obohacena intenzivní kolonizací vedenou šlechtickými rody. Ty mohly v některých případech půdu skutečně uchvátit z pozice významných úřadů (purkrabství/kastelánství) v přemyslovských centrech, ale častěji se mělo jednat o prosté dary krále. Zájem panovníka bylo též svěřovat purkrabství do rukou věrných šlechticů, jejichž odměnou byly požitky ze souvisejících statků-beneficií. Tento systém nakonec připomíná lenní držbu, čemuž nasvědčuje i užívání predikátů u některých osob označujících se tu podle vlastního majetku, tu podle beneficia, dokonce častěji podle beneficia. V Janově podání se nakonec poměry v českých zemích v leccčes připodobňují sousedním oblastem ležícím jen o něco západněji (popř. jižněji).

Do období 14.–15. stol. je směřována studie *Elisabeth Gruber* (das last uns pey tag und pey nacht wissen. Burg und Stadt Freistadt zwischen Landesherrschaft, Adel und Bürgerschaft; 119–128) o složitě pozici města Freistadtu/Cáhlova v pohraničním regionu. Město bylo významným hospodářským střediskem na obchodní cestě. Zároveň neslo tíhu úlohy zeměpanského opěrného bodu. Článek je příkladnou sondou do středověkého městského prostředí.

O dvou desítkách let výzkumů tábořského hradního areálu zpravuje ve stručném přehledu *Rudolf Krajčic* (Die Taborer Burg. Vom königlichen Herrschaftszentrum zum Befestigungselement der Hussitenstadt; 129–144). Mezi podstatné výsledky patří objev zbytků druhé mohutné válcové věže patřící ke královskému hradu ještě ve 13. stol. a stop zděných konstrukcí (též 13. stol.) souvisejících s blíže neurčitelnou formou sídla – snad vítkovského – před vznikem královského hradu.

Podnětnou studii (Die Rosenberger und der südböhmische Niederadel. Zur Rolle der Herrschaftsburgen in den Beziehungen zwischen den Patronen und ihrer Klientel; 145–160) přispěl *Robert Novotný*. V článku osvětluje vztahy mezi správou rožmberských panství a klienty z řad nižší šlechty, k čemuž mu posloužil třetí stízný dopis proti upálení M. Jana Husa. Iniciátor dopisu Čeněk z Vartemberka, toho času regent rožmberského dominia, využil k získání signatářů a zejm. jejich pečeti, zavedení správního systému, kdy dopis cirkuloval mezi rožmberskými hrady. Při každém zastavení byly připojeny pečeti místních klientů, a to v jakýchsi sousedských skupinách. Mimochodem tak R. Novotný poukazuje, že stízný dopis není dokladem náboženského zanícení „zemanské“ šlechtické skupiny, ale výrazem loajality k patronovi.

Zlata Gersdorfová sestavila přehled bádání a názorů na vývoj hradu Českého Krumlova (Die Anfänge der Burg Krummrau in Böhmen. Die Burg als Symbol der Macht und als Ausdruck von Kulturtransfer; 161–174). Neopomněla podstatné přínosy výzkumů posledních desetiletí, včetně indicií existence obou jader hradu již na konci 13. století. Zmiňuje uměleckohistorické a stavebněhistorické názory, jež spojují vítkovské (rožmberské) hrady vyznačující se právě zmíněnou dvojpólovostí s kuenringovskou Vitorazí, potažmo s působením stavební hutě cisterckého kláštera ve Zwettlu.

Tomáš Durdík a *Petr Chotěbor* přispěli kratším pojednáním o tvrzích a „malých hradech“ jako sídlech nižší šlechty v Čechách (Festen und kleine Burgen als Sitze des Niederadels in Böhmen; 175–186). V práci nalezneme tendenci posuzovat každý objekt individuálně, v jeho vlastních souvislostech, bez paušalizace. Musíme mnoho litovat, že v takto nastoupené cestě nevidíme T. Durdíka pokračovat. Nejen tvrze, zejména „jeho“ hrady by to moc potřebovaly.

Metodicky a novými poznatky bohatým je jako obvykle text *Michaela Rykla* (Die Baugestalt zweier unterschiedlicher Festen in Südböhmen um 1490 und ihr folgender Wandel. Zu den Aussage-möglichkeiten der Bauforschung; 187–204). Autor prezentuje výsledky stavebně historických průzkumů dvou pozdně středověkých jihočeských tvrzí, v Sudkově Dole a Cuknštejnu u Nových Hradů. Michael Rykl má vypěstovaný mimořádný smysl pro detail a schopnost interpretačního uchopení. Rozpoznání stavebního vývoje dvou studovaných tvrzí vede autora k vyřčení závěru o dvou zcela různých životních či rodových strategiích. V případě Sudkova Dolu jde o konzervativnost, stabilitu, trvalost, v případě Cuknštejna o neustálý pohyb, stavební proměny, potřebu okázalé reprezentace, jež však zjevně přesahovala v některých momentech stavebníkovy možnosti. Tato témata M. Rykl bezpečně rozpoznává a rozvíjí.

Vhodným pohraničním územím pro srovnávací pohled je Chebsko, jemuž dlouhodobě věnují pozornost *Vilém Knoll* a *Tomáš Karel* (Burgen im Land zwischen Böhmen und dem Reich. Der gegenwärtige Erkenntnisstand zum älteren Horizont der Adelsitze im Egerland; 205–220). Chebsko je známo (v českém prostředí) i díky fenoménu ministeriality, jejíž otisk představuje několikero dochovaných hradů vykazujících románské prvky nebo celé části (např. Skalná, Hazlov, Starý Hrozňatov, Libá, Ostroh). Zdá se, že jejich podoba přebírala model odvozený od říšských falcí, k nimž patřil i Cheb. Vedle hradů se vyskytují četná tvrzíště (popř. opevněné dvory) a hrádky, jež sehrály patrně svou úlohu při několika vlnách kolonizace.

Filip Kasl referuje (Small feudal Settlements and Their Relation to Mining of Mineral Resources in the West of Bohemia; 221–224) o projektu výzkumu menších „feudálních“ sídel a jejich vazeb na těžební areály v západních Čechách (zatím Rokycansko a Spálenopoříčsko). Z představených

mapových podkladů je zřejmé, že materiálu má autor shromážděno dostatek. Zbývá jen popřát, aby smysluplně vypadající výzkumný záměr dospěl ke konkrétním výsledkům a publikaci.

Závěrečné slovo bylo vyhrazeno autoritě *Jana Klápště* (Adel, Burg und Herrschaft – eine ewig strittige Problematik der tschechischen Mediävistik; 225–238). Jeho text je směřován k českému badatelskému prostředí jako bilance současné diskuse včetně jejich dlouhodobě „bolavých míst“, zároveň chce cizímu čtenáři zprostředkovat základní orientaci v tomtéž. Prochází stručně známá písemná svědectví o existenci členů společenských elit, u nichž předpokládáme či prameny přímo zmiňují nějakou formu sídla (*curtis*), pojednává neméně stručně, ale dle současných intencí výstižně o vazbě románských kostelů k sídlům – dvorcům. Přitom nově navrhuje ztotožnění kostela sv. Gottharda ze známého příběhu o uzdravení ženy ze vsi Běstvína vypravovaného Kanovníkem vysehradským s kostelem v Pařížově. Hypotéza zní lákavě, nicméně je otázka, zda by žena z Běstvíny musela být do kostela v Pařížově přenesena zázračně, když se jedná o vzdálenost vzdušnou čarou ca 2 km. Jinými slovy: dnešní dominantní názor, jistě oprávněně skeptický ke kdysi ranému datování kostelních staveb, považuje častější vznik vlastnických emporových kostelů za věc 2. pol. 12. stol. a spíše pozdější. Situace, kdy se v zapadlé Běstvině hovoří o jakémsi kostele a zároveň dendrochronologie nezávisle dokládá pro rámcově stejné období (1110–1127) existenci dalšího kostela v neméně zapadlém sousedním Pařížově, je podezřelá a je nasnadě pokusit se tuto nečekanou hustotu architektury vysvětlit jako určitou lokální pozoruhodnost, jež se dostala i do soudobé literární tvorby.

Dále Jan Klápště v krátkosti jmenuje případy Rečan a Jakuba u Kutné Hory, u nichž známe jménem a do určité míry společenským postavením stavebníky, ale postrádáme kontinuitu genealogie. Tu naopak spatřujeme v případě Svojšína v západních Čechách, z něhož se rod přesunul na Volfštejn. Z archeologických výzkumů přispěly k poznání adekvátních situací jedině Vroutek u Podbořan a Bedřichův Světec: oba případy vedly ke zpochybnění představy o úzké prostorové vazbě kostela a vlastního sídla. V dalším textu je čtenář uveden do problematiky dvou „nekonečných“ sporů. Při objektivní revizi argumentů jsme v prvním případě nuceni přitakat, že pro hypotézu o zeměpanském původu Jindřichova Hradce není k dispozici žádný argument, rovněž tak ve druhém případě sporu vedeném přes česko-saskou krušnohorskou hranici o počátcích hrabišických hradů je auditorium přivedeno k přesvědčení, že rané datování hrabišického Borschenschteinu v Sasku není přípustné, a to s ohledem na jeho neúnosnost odvíjející se od několika keramických zlomků údajně z 12. století. Jan Klápště klade na váhu také skutečnost, že by předatování hrabišických hradů mělo dopad do konceptu českých středověkých dějin a vyžádalo by si jejich „fantastické nové znění“. J. Klápště poté v krátkosti pátá po důvodech nekonečnosti nadeštrýných sporů (být mezi řádky čteme jeho rozřešení těchže) a dochází ke konstatování hlubokých stereotypů v některých zásadních momentech, jako je např. už od dob A. Sedláčka se táhnoucí idea protichůdnosti historických rolí krále a šlechtý. Zajisté, mnohé myšlenky mají své kořeny hluboko v dějinách českého dějepisu. Je ovšem otázkou, odkdy se datuje stereotypičnost některých z nich. Uzavírá, že jedinou cestou z tohoto labyrintu je důsledná poučená komparace překračující hranice historických zemí a dnešní státní hranice a též hranice mezioborové.

Na úplný závěr následuje exkurs „o hradě na strmé skále“. Toto historické označení manifestuje maximální snahu o objektivnost, s jakou autor přistupuje k problému identifikace hradu Přimdy a je svého druhu reakcí na před nedávným časem uveřejněnou studii na toto téma (*Razím 2008*). J. Klápště vedle sebe pečlivě klade protikladná stanoviska a komentuje základní argumenty svědčící pro tu či onu variantu výkladu. Výsledek nechává otevřený, pouze vyjadřuje vlastní tendenci setrvat v zásadě na tradičním ztotožnění dnešního hradu Přimdy s *castrum in prerupta rupe*. V souvislosti s požadavkem komparace je nicméně pozoruhodný závěr, že ať je řešení problému Přimdy jakékoli, jedná se o „parádní“ doklad historické bariéry znemožňující přenos inovací mezi kulturně odlišnými světy – rozuměj mezi Čechami a říší/Severní markou 12. stol., neboť stavební podoba Přimdy zjevně nenašla odezvu v hloubi českého území. Výsledek případného komparativního studia je tedy předvídatelný: kulturní a společenské vlivy vycházející z prostředí na západ od českých hranic narážely na neproniknutelnou bariéru, geograficky zhruba totožnou se železnou oponou, o jejíž historičnosti ovšem nemůže být pochyb – viz podoba hradu Přimdy. Pasáže o Přimdě se týká polemická poznámka *Karla Nováčka* (2012). K. Nováček projevuje též určitou skepsi vůči možnostem komparativního

studia, ovšem proto, že zjevně mimořádný hrad, jakým Přimda byla, nemusel přímo odkazovat na jakékoli vzory. Dále připomíná dnes zapadlé regionální alternativy lokalizace „hradu na strmé skále“, a zejména upozorňuje na argumentační kruh, v němž se pohybuje výklad o Přimdě jako stopě po bavorském kolonizačním podniku.

Význam bilance Jana Klápště spočívá v několika oblastech: přehledně shrnuje základní opory dosavadních náhledů na počátky sídel obecně řečeno vyšších sociálních skupin, pojmenovává hlavní diskusní body (současně nabízí řešení ze své autorské kuchyně) a zároveň bezděky odkrývá rozporuplné momenty zasahující širší historiografický diskurs českého prostředí. Tím zřejmě nejvážnějším je představa – slovy Karla Nováčka – „civilizační propasti mezi západní a východní polovinou střední Evropy“. O její existenci nelze pochybovat, poznamenala ještě životy dnešní generace 30+, natož generaci jejich otců, kteří přicházeli na svět v době, kdy byla ona propast vyhloubena. Budme vděční sousedům ze střední Evropy, že poskytují prostor pro ventilaci těchto problémů, které tak můžeme – i díky textu Jana Klápště – nahlédnout z užitečného odstupů.

Filip Laval

Literatura

Nováček, K. 2012: Komentář ke studii Jana Klápště „Adel, Burg und Herrschaft...“. *Medievistické fórum*, <http://praha5.ff.cuni.cz/smp/?q=node/124> (8. 10. 2012).

Razím, V. 2008: K významu a stavební podobě románského hradu Přimda. *Průzkumy památek* 15/1, 39–56.

Christian Leiber (Hrsg.): Aus dem Pottland in die Welt. Eine historische Töpferregion zwischen Weser und Leine. Verlag Jörg Mitzkat, *Holzminden* 2012. 248 str.

Mnozí archeologové natolik rutinně (nad)užívají přívlastky *ojedinělý* i *jedinečný*, až je zbavili účinnosti, rozuměj pádnosti. Ovšem při charakteristice středoněmeckého regionu Pottland doslova musíme sáhnout právě po těchto výrazech. Málo známá oblast se nachází v jižním cípu spolkové země Dolní Sasko, resp. na severu historického kulturního okruhu, který se překrývá s horním povodím Vezery a téměř celým povodím její zdrojnice Werry. Ona unikátnost v rámci střední Evropy (dost možná kontinentu) tkví v povaze řemeslné výroby, zvláště keramiky, na zdejších venkově od vrcholného středověku po industriální dobu. Jmenovat lze čtyři základní rysy, které v souhrnu vytvářejí vpravdě jedinečný sídelní a sociální obraz daného kraje: 1. desítky vesnic a drobných městeček se (opakovaně) staly domovem stovek hrnčířských rodů; 2. v jednotlivých lokalitách fungovaly souběžně desítky dílen; 3. řemeslníci zásobovali regionální i dálkový trh tunami kameniny a hrnčiny, jež po určité době putovala až za oceán; 4. v neposlední řadě je třeba říci, že tradice specializovaného hrnčířství na venkově se odvíjela už od 2. pol. 12. stol. a skončila teprve v polovině 20. století. A ještě dodejme, že to zdaleka nebyla jediná možnost nezemědělské obživy v pahorkatém, dodnes výrazně zalesněném kraji; ve středověku i v novověku zde po desítkách vznikaly sklárny.

Loni se v pěti muzeí kraje Pottland konala putovní výstava o místní středověké a novověké keramice, k níž vyšla recenzovaná kniha, katalog exponátů a zároveň sborník odborných studií. Vkusnou grafickou úpravou, zasvěcenými texty a bohatým ilustračním doprovodem zaujme vnímavé laiky i badatele – archeology, etnografy, historiky a historiky umění. Ač je zaměřena jen na jeden drobný region, právě ten průřezově zastupuje vývoj hrnčířství v celém pomezím jižním cípu Dolního Saska mezi Durynskem a Hesenskem. Pevné základy studia zdejší keramické produkce vystavěl odborník na hmotnou kulturu z nejvýznamnějších – Hans-Georg Stephan. V 70. letech 20. stol. provedl první terénní výzkumy, od té doby sepsal desítky materiálových článků i několik obširných knih. Nejenže nabyl nedostížitých encyklopedických znalostí, ale také je obdařen vzácným citem pro výběr podstatných témat a dokáže s patřičným nadhledem (a pílí) psát syntézy. Je nabíledni, z čí dílny vzešly přehledové texty pro představovanou knihu.

H.-G. Stephan (9–72, 99–120) připravil dvě faktografii vrchovatě napěchované studie. Tu úvodní nazval výstižnou zkratkou: *Das „Pottland“*. *Mittelalterliche und neuzeitliche Töpferei von landesge-*

schichtlicher Bedeutung und Keramik von europäischem Rang in Niedersachsen. V obsáhlém textu objasňuje, jak úzce probíhalo osídlování krajů kolem horního toku Vezery se zakládáním hrnčírských dílenských center, a to jak ve 12.–13. stol., tak na přelomu středověku a novověku, v době, kdy se po více jak půlstoletí vracel život do mnoha opuštěných enkláv. V chronologickém sledu podává ucelený nástin vývoje produkce, přičemž svou pozornost upřel na proměny tvarového rejstříku a materiálu střepu stolního a kuchyňského nádobí. Pro středověk odhaduje celkové počty dílenských pracovišť na základě povrchové prospekce zaniklých lokalit a drobných odkryvů, „až“ od raného novověku se v daném směru může opřít o konkrétní dobové zmínky. Následně se zamýšlí nad objemem produkce, přičemž vychází z experimentů s replikami středověkých pecí, kusých novověkých písemných pramenů a vzpomínek posledních pamětníků. Věnuje se i dějinám držby příslušných panství, neboť na vrchnosti nahlíží jako na klíčové podporovatele lokální řemeslné velkovýroby, zejména ve 12.–13. století.

H.-G. Stephan se domnívá, že opuštění mnoha hrnčírských center v závěru středověku nebylo zapříčiněno vyčerpáním surovinových zdrojů, nýbrž souviselo s rozpadem tržních sítí. Ostatně v srdci Středoněmecké vysočiny v téže době výrazně ubyla sídla všeho druhu. Na prahu novověku nově založené vesnice a městečka hrnčírů často prostorově přímo navazovaly na (zaniklé) středověké dílenské areály. Díky autorovým terénním výzkumům je to nejlépe zdokumentováno na příkladu dvojice sousedních vesnic Coppengrave a Duingen, které prosluly v novověku jako centra výroby kameniny a malované hrnčiny. V blízkosti jejich dnešních jader se už ve 13. – 1. pol. 15. stol. nacházela rozsáhlá dílenská centra, pro něž H.-G. Stephan volí neotřelý výraz *Töpferkolonien*. Vrchol středověké etapy hrnčírství nastal kolem přelomu 13. a 14. stol., kdy místní řemeslníci ve velkém vyráběli zboží slinutého střepu, jehož tvarový rejstřík napodoboval produkci o trochu starších porýnských center. S tamními řemeslníky si ti zdejší nezadali co do rozsahu produkce ani technologických znalostí. Elegantní kameninové džbány a poháry z kraje Pottland (a blízkého kraje Solling) se už tehdy těšily oblibě nejen po celém středním Německu, ale i ve vzdálenějších regionech, zvláště pak v prostoru hansovního obchodu. Výmluvným dokladem objemu tehdejší produkce jsou rozsáhlá střepišťe. Odborníci i mnozí sběratelé (kteří zapůjčili podstatnou část vystavených předmětů) našli v haldách výrobního odpadu vedle nespočetných běžných dutých nádob i několik výjimečných kameninových kusů – tzv. obličejové poháry a zoomorfní aquamanile. Autor odhaduje, že v období ca 1250–1350 fungovalo toliko na katastrech výše jmenovaných vesnic 35–40 hrnčírských dílen, což považuje za třetinu až polovinu všech dílen na výrobu (polo)kameniny v jižním cípu dnešního Dolního Saska.

Druhé vrcholné období keramické produkce nastalo v kraji Pottland v době renesance, záhy poté, co se sídelní síť doplnila do dnešní podoby. V 1. pol. 16. stol. se ve vesnicích a městečkách znovu usazovaly desítky řemeslníků, kteří opět ve velkém vyráběli kameninu, zprvu především bachraté, bohatě reliéfně zdobené džbány. Nádoby na výdutích nesly několik nalepených medailonů s erby či zvířecími a lidskými maskami, vytvořených pomocí formiček, na hrdlech byly opatřeny vymodelovanými vousatými mužskými tvářemi. Od 2. pol. 16. stol. hrnčírů souběžně dodávali na místní i dálkový trh veleslavnou stolní malovanou hrčinu – tzv. *Weserware*. Specifickou škálou barev, geometrickými a zjednodušenými figurálními motivy, někdy i souvislými radélkovými plochami zdobené mísy, talíře, menší hrnce a nádoby typu *Grapen* byly v obrovském množství vyráběny nejen v kraji Pottland, ale i v dalších desítkách lokalit v jižněji položené oblasti, v okolí řeky Werry (odtud je pestře malovaná keramika označována jako *Werraware*). Období 16. – 1. čtvrtiny 17. stol. lze považovat za vůbec nejvýznamnější v celých dějinách hrnčírství v regionu nazývaném dnes *Weser-Leine-Bergland* – jak co do kvantity produkce, tak rozsahu distribuční sítě. Tehdy se geografické těžiště odbytu přesunulo ze středního Německa do krajů kolem Severního a Baltského moře, hojně nálezy jsou hlášeny ze Skandinávie a Británie, ve významném množství i ze severoamerického pobřeží Atlantiku a Karibiku. Tím víc vynikne skromné zastoupení malovaného zboží (jak *Werraware*, tak *Weserware*) v mnohem bližších středoněmeckých regionech, odkud jsou z jednotlivých lokalit známy nanejvýš desítky střepů. Tuto udivující disproporcii H.-G. Stephan vykládá jako projev (směs) různých potřeb reprezentace, „módní“ obliby, ovšem i pevné tradice v krajích odbytu. V podstatě tak vyjmenovává obecné příčiny největší rozmanitosti tradičních kulturních okruhů (namnoze nezávislých

na politických hranicích), jak je definují etnografové po celé Evropě. Ovšem za masovým vývozem středoněmecké keramiky stojí ještě jeden, zcela zásadní faktor, a sice těsné vazby výrobních center na příhodné obchodní trasy po vodě, což umožňovalo ekonomicky únosný přesun obrovského množství křehkého, poměrně levného zboží i na velké vzdálenosti. Nádoby zprvu putovaly po proudu Vezery, poté po moři.

Do produkce středoněmecké keramiky všeho druhu neblaze zasáhla třicetiletá válka, kvůli níž se rozpadl dálkový obchod. V 18. stol. sice přišla třetí vlna rozmachu, ovšem už nedostoupila vrcholu doby renesanční. H.-G. Stephan zdůrazňuje, že v průběhu novověku se výrazně proměnil sortiment jak kameniny, tak hrnčiny. Zatímco ve středověku i na počátku novověku v kategorii nádob slinutého střepu naprosto převažovaly džbány a poháry, od 2. pol. 16. stol. se postupně zvyšuje podíl zásobnic a specifických nádob používaných při zpracování mléka. V 18. stol. už poslední dva jmenované druhy výrobků mají výrazně navrch. U hrnčiny autor také upozorňuje na pokles výroby reprezentativních stolních tvarů, v daném případě plochých, od 2. pol. 17. stol. stále více nahrazovaných jednoduše zdobenými hrnci.

Na základě písemných pramenů H.-G. Stephan odhaduje, že toliko ve třech sousedních vesnicích – Duingen, Coppengrave, Hohenbüchen – v letech 1550–1800 souběžně existovalo až 45–65 hrnčírén. A zároveň zdůrazňuje, že to je vyčíslení rámcové, neboť po tu dobu nastalo několik etap rozvoje a úpadku výroby. Výkyvy navíc dosahovaly dosti odlišného rozpětí lokality od lokality. Ač třicetiletá válka plošně postihla hrnčírství v celém středním Německu, už krátce po polovině 17. stol. se řemeslo v kraji Potland obnovuje poměrně dobře, což H.-G. Stephan dokládá na berních rejstřících, uceleně dochovaných např. pro vesnici Duingen. Ta na konci válečných let sestávala z 81 usedlostí, z toho ve 20 byla vyráběna keramika. Do r. 1689 přibýly hrnčírny v dalších bezmála dvou desítkách usedlostí, k tomu úředníci zaznamenali i 18 v místě usazených obchodníků s keramikou. Z písemných pramenů tedy vyplývá, že jen několik málo desetiletí po válečném útlumu se hrnčírství stalo živobytím pro přibližně polovinu obyvatel poměrně velké vesnice. Autor si také klade podstatnou otázku po celkovém objemu hrnčírské produkce. Konkrétní odpovědi v daném směru ale může poskytnout až pro 19. stol., pro které má po ruce sdílnější písemné prameny. Upozorňuje, že promítání těchto údajů hlouběji do minulosti je velice ošidné, protože kolem r. 1850 se opět výrazně změnil ráz zdejšího hrnčírství, a sice v důsledku industrializace. Jednak se podstatně snížil počet dílen, druhak se zvýšil objem výroby v těch dílnách, které zbyly, neboť v nich pospolu pracovalo několik hrnčírů. Naproti tomu ve starším období platil – zjednodušeně řečeno – jiný model: co dílna to jeden mistr a jeden učedník.

Tím hlavním přínosem H.-G. Stephana ke studiu keramiky je snaha o ucelené poznání dějin hrnčírství jakožto řemesla. Přes všechnu jeho nezměrnou snahu je však výzkum středoněmecké keramiky stále na počátku. Opakovaně tedy připomíná, že jeho další posun závisí na spolupráci desítek badatelů různých specializací. Dobře si to lze uvědomit nad stránkami přítomné knihy, kterou výrazně obohacují sondy historiků do novověkých dějin konkrétních obcí. Souhrnnou bilanci a typovou charakteristiku regionálních písemných pramenů podali manželé *M. a O. Grohmannovi* (73–78). Udivující zjištění o počtech hrnčírů pro jednotlivé lokality přináší *M. Meier* (85–98), *A. Thieme* (127–136), *Ch. Leiber* (159–175). Dobrali se desítek jmen současně žijících řemeslníků (a také obchodníků s keramikou) ve vesnicích a drobných městečkách, jak je zachycují berní rejstříky a knihy farní správy ze 16.–19. století. Dále rozebírají dochované pořádky hrnčírských sdružení, jejichž texty publikují uceleně, nebo ve formě výběru nejpodstatnějších pasáží. Za hranice produkčního regionu se ve svém druhém příspěvku vydali manželé *Grohmannovi* (177–180), kteří v archivech několika velkých měst na severu Dolního Saska vyhledali konkrétní údaje o organizaci a rozsahu dálkového obchodu s malovanou keramikou z krajů kolem horního toku Vezery v 17.–18. století. Ze zapsaných vzpomínek obyvatel vesnice Brünninghausen čerpá *G. Hüsam* (171–175). Jejich svědectví sahá nanejvýš do 2. pol. 19. stol., tedy do závěrečného období tradiční hrnčírské výroby, po technologické i organizační stránce už výrazně „modernizované“, i tak ještě uchovávací dílčí starobylé postupy. Zvláště zaujmou podrobné popisy procesu výpalu i objemu vsádky – na jeden výpal pec pojala 20 tisíc nádob, tehdy většinou květináčů. Svědectví pamětníků porůznu uvádějí i další autoři, k tomu navíc připojují

několik krásných historických fotografií interiérů dílen, koňských povozů s nákladem hrncířského zboží, i jednotlivých mužů s nůšemi naplněnými a ověšenými nádobami. Neméně zajímavé jsou mapové podklady z 19. stol., které zachycují rozlohu těžebních areálů.

Reprezentativní příklady zboží typu *Weserware*, objevené ve vesnicích a městečkách hrncířů, vybrali *M. Meier* (85–98) a *A. Thieme* (127–136). Představené kusy tvoří nepatrnou část hromadných nálezových celků, které dosud nejsou v úplnosti zpracovány ani laboratorně. Ač v produkci zdejších hrncířů vždy převažovalo stolní nádobí, už od středověku zhotovovali také kachle. Přehled kamnářských výrobků (zejména doby barokní) a také příslušných forem z městečka Bad Münden podává *M. Meier* (149–157). Kniha sama je dokladem toho, že bádání o keramice kraje Pottland za poslední tři desetiletí výrazně pokročilo. H.-G. Stephan i další autoři ale připomínají, že zachráněné soubory představují jen nepatrný zlomek těch hmotných pramenů, které byly v posledních desetiletích vyrvány ze země. Zvláště na regionální památkové péči je stále co zlepšovat. Snahy badatelů o ochranu nesmírně cenných pozůstatků středověkých dílenských areálů, které se dnes nacházejí na polích, vyšly zatím naprázdno. V důsledku orby tak soustavně dochází k jejich devastaci. A dlužno dodat, že z jader mnohých vesnic s bohatou hrncířskou tradicí dnes mají odborníci k dispozici jen hrst střeptů. Podobně se to má s písemnými prameny, dosud vytěženými jen z malé části. Má-li se tento stav obrátit k lepšímu, je třeba se zasadit o dlouhodobý výzkumný, zatím jen vysněný projekt.

Biologové rádi zaměřují svou pozornost na periferní regiony výskytu určitých rostlinných a živočišných druhů. Dobře vědí, že v takových oblastech lze často objevit doslova mimořádné způsoby adaptace na mezní podmínky přírodního prostředí, což má vliv na evoluční děje. Podobným způsobem mohou historikové kultury různých specializací pohlížet na oblast horního toku Vezery, na (už od středověku) hraniční, vpravdě periferní oblast několika německých zemí. Zdejší osídlení se několikrát ocitlo na pokraji zmaru, především v pozdním středověku. Za rozvojem a současně rozpadem mozaiky vesnic a drobných městeček stála těsná, tudíž křehká vazba desítek produkčních center na nadregionální trh. Nemá tedy potřeba vymýšlet nějaké teoretické modely pletiva vztahů periferie a centra – zde je vše takřkajíc naservírováno na talíři ve skutečné, sice přepjaté, leč proto dobře čitelné podobě. Vývoj tu samozřejmě neprobíhal lineárně vzestupně nebo sestupně, na úrovni jednotlivých sídel byl značně rozrůzněný.

Krátce řečeno, při studiu středoněmecké keramiky lze rekonstruovat neobyčejný, přibližně osm staletí dlouhý „příběh“ obyčejného řemesla. Mám za to, že kniha představuje jeden z nejdůležitějších počínů současné archeologie středověku a novověku, rovněž i dalších společenskovědních oborů. Proto zdůrazněme, že se zrodila na půdě málo známých regionálních muzeí. I tentokrát velké téma navštívil jednotlivec, (nejen) v tomto případě H.-G. Stephan, jehož všechny zásluhy na poli výzkumu (nejen) hmotné kultury už po nějaký čas nedokážeme ani dohlédnout, natož docenit.

Jan Kypta

Dějiny staveb 2012. Sborník vybraných referátů z konference v Nečtiněch konané ve dnech 23. 3. – 25. 3. 2012. Vyd. Klub Augusta Sedláčka ve spolupráci se Sdružením pro stavebněhistorický průzkum, *Plzeň 2013*. 270 str.

Sborník *Dějiny staveb* se profiluje jako doširoka otevřená platforma pro uveřejňování materiálůvých článků různého zaměření, ovšem i kvality. Rubem velkorysého přístupu vydavatele je příliš řídké síto redakčního hodnocení, jímž projde i řada hodně nezralých příspěvků. Je pravděpodobné, že po vznesení požadavku na výrazné přepracování textu či obrazové přílohy by mnozí autoři své výtvořky uložili takřkajíc do šuplíku a napříště nic nedodali. Proto není snadné zodpovědět otázku, zda je pro další vývoj badání o architektuře lepší, aby výsledky mnohdy operativních průzkumů byly publikovány alespoň v nedotažené podobě, nebo vůbec nikdy. Na druhou stranu je třeba zdůraznit, že ve všech dosud vydaných svazcích nalezneme pokaždé několik přehledně uspořádaných článků se vzorovou dokumentací. Jenže té většinou uškodí nekvalitní tisk a zoufalá typografie, což poznamenává především fotografie. Možnosti vydavatele jsou v tomto směru omezeny nízkými prostředky na výrobu.

Protentokrát si předně zaslouží ocenění *J. Štětina* (221–240) za podrobnou rekonstrukci nejstarší podoby tvrze ve vsi Kurovice (okr. Kroměříž). Autor od r. 2008 soustavně sleduje obnovu mnohokrát přestavěné a rozšířené budovy. Pečlivě dokumentoval obrovské množství nálezořvých situací, mj. řadu konstrukcí z prvních stavebních fází. Na základě dílčích pozorování doslova vypreparoval z mohutné trojkřídlé budovy renesančního sídla gotické jádro, které se uchovalo v překvapivě velkém rozsahu. Středověká tvrz měla obdélnořvú dispozici s obvodovou zástavbou; jednu z delších stran cele zaujal palác s mohutným rizalitem předstupujícím do nádvoří. Sevřený tvar dispozice umocnila vysoká hradba. Autor nejenže postihl hmotovou skladbu tvrze, ale také se mu podařilo poměrně podrobně rekonstruovat půdorysy jednotlivých pater paláce. Objeřv il celou řadu architektonických prvků a dřevěných konstrukcí nejstarší stavební fáze, již lze na základě vícenásobně shody výsledků dendrochronologické analýzy bezpečně zařadit do závěru 14. století. Jestliže se kurovičká tvrz dosud vřvyla do povědomí odborníků jako výrazná ukázka pozdně gotické a renesanční architektury, *J. Štětina* se podařilo nově ji představit jako jeden z nejcennejších dokladů vzeřvzení a provozu sídla drobné šlechty lucemburské doby, což platí bezpochyby pro středoevropský rámeč.

Zevrubná plánová dokumentace velmi sluší také příspěvku *M. Nového* (147–156) o době dochované renesanční sladovně v Žatci. Na své si v něm přijdou i archeologové, neboť v několika sondách do podlah bylo zčásti odkryto zajímavé zařízení na vytápění hvozdu. Mám za to, že v hranicích českých zemí se jedná o nejdůkladněji prozkoumanou sladovnu z raného novověku, nadto s dendrodatem (1573/1574). Článek *M. Nového* je zapotřebí bedlivě prostudovat i proto, že si na daném příkladu dobře uvědomíme, jak moc zůstáváme dlužni výzkumu profánní městské architektury, která v současnosti představuje velmi ohroženou množinu památek. Do středověkého Hradce Králové nás uvádí článek *R. Bláhy a J. Slavíka* (183–194) o nejnovějších objevech v hradebním pásmu. Archeolog a stavební historik ve vzájemné spolupráci dokumentovali několik kurtin a torz hranolových bařt z cihelného zřviva. Přinášejí cenňá zjiřvštění o komunikačních vazbách bařt a hradebních ochozů. Článek *Z. Váchy* (23–32) o vzácně dochované renesanční fresce na uličním průčelí přízemního domu v městečku Nedvědice v podhradí Pernšteřvna zaujme např. badatele o kachlicích, a to kvůli starozákonňm námětům, které zřvjemně poukazují na reformanční smýřvšení objednavatele. V užitém umění lze nalézt četné analogie i k doprovodným alegorickým obrazům zvířat (zajíc hrající na dudy, čáp). Jenže nekvalitně reprodukováné fotografie dávají jen matnou představu o náštěnné výzdobě.

Na rozdíl od městské architektury se dnes alespoň několik málo badatelů soustavně věnuje výzkumu venkovských středověkých kostelů. Právě oni v současnosti patří k jádru autorského kruhu *Dějiny staveb*. K pravidelným přispěvatelům se v posledních letech zařadil *M. Falta* (118–130), jenž se nejnověji věnuje románskému kostelu v Čelákovicích. Důkladně jej zaměřil, což má význam zvláště pro pochopení konstrukčních vztahů zdvojené zdi na styku věže a lodi. V ní byla zřvzena unikátní skřýř – obdélná prostora s valenou klenbou, do níž se vstupuje z druhého patra věže. Autor si také všimá technologických spár, podle nichž rekonstruuje etapy nárůstu obvodového zřviva. Na další výjimečný doklad fungování románských kostelů upozorňuje *J. Varhaník* (50–54). Ve stěně lodi kostela sv. Vavřince na pražské Malé Straně ho zaujal pas šikmo ložený lomových kamenů, které důvodně považuje za stopu po zrušeném schodiřtí z lodi na emporu. Dokladů takového komunikačního řeřvšení již známe několik, z konstrukčního hlediska se však (prozatím) jedná o unikát. *K. Kibic ml.* (167–182) předkládá podrobnou dokumentaci čtyř kostelních věžů z okresu Kutná Hora, tří pozdně gotických a jedné

renesanční. Na základě pečlivě zhotovených plánů si lze učinit dobrou představu o postupu jejich výstavby a komunikačních vazbách s lodí. *J. Anderle* a *Z. Procházka* (262–269) na příkladu kostelů v Nezdicích a Blížejově (obojí okr. Domažlice) otevírají potřebnou diskusi o tzv. vedlejších prostorách venkovských kostelů. Kladou si otázky po jejich funkci, které lze řešit zvláště dobře u druhé uvedené lokality. V prostoru, který dnes slouží jako sakristie, se v ojedinělém rozsahu a kvalitě dochovaly doklady o jeho původním účelu jakožto místa posledního odpočinku, potažmo rodové paměti šlechtických patronů kostela v 16. stol. (*in situ* pamětní nápisy a výpravný portál s heraldickou výzdobou, v domálickém muzeu pak malovaný epitaf). Důvodně uvažují, že podobně motivované zakladatelské počiny lze namnoze předpokládat u tzv. vedlejších prostor i pro vrcholně a pozdně středověké období, byť v konkrétních případech většinou postrádáme srovnatelně sdělné prameny.

Sborník *Dějiny staveb* pravidelně přináší smutné zprávy o současných osudech památek, nezřídka velice cenných. V nejnovějším svazku se dočteme např. o demolicí v jádře renesančního dvora v Unhošti (okr. Kladno), jehož zanikající konstrukce dokumentovala *E. Volfová* (157–166). *J. Anderle*, *A. Aubrechtová* a *Z. Procházka* (253–261) upozorňují na jeden z mnoha konkrétních projevů asi největší bolesti současného stavebněhistorického bádání. *J. Anderle* při náhodné návštěvě zámku, v jádru hradu, v Žinkovech (okr. Plzeň-jih) alespoň zběžně vyfotografoval celou řadu závažných náleзовých situací, obnažených (a ničených) při celkové „obnově“ zchátralé budovy, která prošla složitým vývojem. V předstihu byl sice zpracován tzv. standardní (lépe řečeno povrchový, v daném případě spíše povrchní) stavebněhistorický průzkum, jenže tím byla celá záležitost ze strany institucionalizované památkové péče uzavřena. A to navzdory tomu, že v průběhu stavebních prací – jako obvykle – by bylo možné provést hloubkový průzkum. Ostatně náhodně pořízená dokumentace vyvrací nejednu ze závěrů tzv. standardního průzkumu. Na nádvoří žinkovského zámku sice proběhl záchranný archeologický výzkum, ovšem značně nekvalitní, jak *J. Anderle* seznal na první pohled při porovnání příslušné nálezové zprávy s konkrétními, v době jeho návštěvy ještě ohledatelnými nálezovými situacemi ve výkopech. Lze jediné uvěřit, že autoři konkrétně jmenují archeologa ze společnosti ARCHAIA Jih, který zde pracoval. Je ale smutné (a příznačné), že na takový nešvar víceméně náhodně upozorňují badatelé působící mimo památkové instituce.

Jan Křpta

Luděk Galuška: Hledání původu. Od avarských bronzů ke zlatu Velké Moravy – Search for the origin. From Avar bronze items to Great Moravian gold. Moravské zemské muzeum, Brno 2013. ISBN 978-80-7028-386-8. 279 str. s 230 obr.

Jak naznačuje dvojjazyčný název, kniha je plně dvojjazyčná, každá stránka je rozdělena na větší část popsanou českým textem a menší pokrytou textem anglickým, psaným drobným písmem tak, aby obě verze plynuly zhruba paralelně; nesrovnalosti vzniklé přirozeně delším anglickým překladem jsou vyrovnávány vloženými obrázky. Název naopak skrývá, že kniha sestává ze dvou samostatných částí, kratší první pojednávající o problematice litých bronzů na Moravě a delší druhé částí, jež má být „komplexní prezentací unikátní šperkařské dílny“ v poloze Na Dvorku ve Starém Městě a šperků, které v ní mohly být vyrobeny a které se pak dostaly do hrobů na pohřebišti Na Valách.

První část začíná obecným výkladem o litých bronzích a přítomnosti Avarů ve střední Evropě, pokračuje pasáží o ostruhách s háčky a poté přechází k výkladu o jediné lokalitě z celé staroměstskouherskohradištské aglomerace, v níž byly ostruhy s háčky nalezeny, tedy o Mariánském náměstí v Uherském Hradišti. Ostruhy byly již několikrát publikovány (*Snášil* 1984, 156–158; *Poulik* 1988, obr. 13; *Profantová* 1992, 691–692) a spolu se dvěma dalšími litými bronzí z kování opasků byly považovány za doklad místní výroby již v 8. století. *L. Galuška* se správně nesoustřeďuje jen na datování samotných bronzů pomocí analogií, ale přihlíží i ke keramice z objektů, v nichž byly nalezeny. Vybral si však jen keramiku z obj. M, přičemž bronzí byly nalezeny ve čtyřech zahlobněných objektech. Navíc, po povodních 1997 se z obj. M zachovalo nejméně keramiky ze všech čtyř objektů. Přesto i z tohoto torza vyvodil závěr, že jde o keramiku z doby přelomu 8. a 9. stol., v čemž se s ním naprosto shodují (*Frolíková-Kaliszová* 2011, 112). V polemice s někdejší hypotézou *R. Snášila* o ostrově sv. Jiří jako centrálním hradu aglomerace, osídleném dokonce již po r. 700 (*Snášil* 1987), odmítá takoveto přehnané závěry vyvozené z nálezů pouhých tří neúplných ostruh. Přesto jeho interpretace hradištských litých bronzů jako souboru suroviny určené k přetavení není zcela nová, vyslovil ji již *J. Zábajník* (2005, 112) zároveň s datováním možná až do začátku 9. století. Od staroměstskouherskohradištské aglomerace přechází k litým bronzům jinde na Moravě, tj. v Mikulčicích a v Olomouci-Povelu. Upozorňuje na skutečnost, že interpretace mikulčického obj. 10/V jako dílny, v níž se údajně ostruhy s háčky vyráběly, není úplně jistá, a rovněž

na to, že až na čtyři téměř úplné ostruhy jde ve všech ostatních případech o fragmenty. Za důležité považuje rovněž to, že žádná ostruha nebyla nalezena v hrobě. U naleziště na Povelu v Olomouci se opakuje situace z Uherského Hradiště, totiž že kromě jedné ostruhy s háčky jsou ostatní lité bronzы většinou nefunkční poškozené kusy různého stáří, což opět vede k pochybnosti o časném datování lokality k roku 700. Následně se autor věnuje vybraným nálezům litých bronzových kování z hradišť i pohřebišť včetně mikulčického hrobu 821, podrobně rozebírá hrobové nálezy ze „své“ sbírky Moravského muzea, jako jsou kování z Modré u Velehradu a soupravy kování ze staroměstských hrobů 291/AZ a 307/AZ z pohřebiště Na Valách, k nimž nechal vyrobit i rekonstrukce opasku a taštičky na opasku. Zvláštní pozornost věnuje nálezům z Dolních Dunajovic a Hevlína a přívěsku s vyobrazením lidské tváře z mohyly u Hluku. Poslední částí výčtu významných nálezů jsou nálezy depotů litých bronzů včetně slovenské části Pomoraví. Mezi nimi je i nejnovější objev z lokality na Zlínsku (obava z uvedení názvu je politováníhodný, leč pochopitelný, důsledek strachu z detektorářů). V závěrečných úvahách se zabývá jednak otázkou, zda příslušníci moravské nobility na přelomu 8. a 9. stol. nosili opasky avarského typu a dochází k závěru, že spíše ne, jednak problémem, kdy byly na Moravě používány bronzové ostruhy s háčky a zda byly odznakem výše postavených jedinců, a v tomto případě odpovídá, že byly nošeny v 8. stol., spíše v jeho druhé polovině a že bronzové ostruhy „byly pěci jen cosi více než železné“.

Druhá část se zabývá honosným ženským šperkem veligradského typu. Po kratším úvodu přichází k popisu autorem zkoumané lokality Na Dvorku ve Starém Městě a k objektu XIII/98-09, interpretovanému jako klenotnická dílna. Mezi nálezy z něj jsou zlomky keramiky s natevinami kovu, dva tyglíky, dyzna, slitky barevných kovů, lité bronzové čtyřlaločné kování, tepaný bronzový plech, ústřížky plechů z barevného kovu, parohová podložka – důlkovnice na výrobu šperků, drátky ze slitiny barevných kovů, železné nástroje identifikovatelné jako šperkařské pomůcky, kamenný brousek. Analýzy natevin i kovů ukázaly měď, cín, zinek, olovo, antimon, železo, stříbro i stopy zlata a jejich slitiny. Zlomek nazelenalého skla autor vykládá jako surovinu opracovávanou za studena broušením pro skleněné vložky do šperků, např. gombíků. Keramiku z objektu shledává podobnou keramice z obj. M z Mariánského náměstí v Uherském Hradišti. Terénní situaci objektu srovnává s obj. 49/76 – dílnou v řemeslnickém areálu U Víta, zkoumanou V. Hrubým a publikovanou L. Galuškou (1989, 412–417). Pro datování

používá jak lité bronzové kování koňského řemení, jež opět považuje za surovinu určenou k přetavení, a počátek činnosti dílny proto klade do první třetiny 9. stol., tak stratigrafii lokality, v níž se vystřídaly funkce fortifikační, sídlištní a funerální. Od pohřebiště, jež v lokalitě vystřídalo klenotnický, přechází autor k devíti hrobům pohřebiště Na Valách, v jejichž výbavě se objevily kousky zlata, resp. stříbra. Byli v nich pohřbeni muži, ženy i děti, a jejich ostatní výbava podle L. Galušky ukazuje spíše na významné osoby než na obyčejné řemeslníky. Je ovšem otázkou, zda šperkaře pracujícího s drahými kovy vysoce specializovanými technikami můžeme pokládat za „obyčejného“ řemeslníka, zlatníci přece vždy patřili k bohatým a váženým členům společnosti. Dlouhá pasáž je věnována jednotlivým šperkům z pohřebiště Na Valách, jež byly vyráběny s pomocí jamkovnice, tedy různým typům gombíků, bubínkových, košíčkových a sloupečkových náušnic, prstenu s butony i košíčkům na známém nákonci z hrobu 96/AZ. V pojednání o chronologii pohřebiště Na Valách se autor mimo jiné kriticky vyrovnává s názory H. Chorvátové a Š. Ungermana, setrvává na svém datování vzniku tamního kostela v době kolem poloviny 9. stol. i na významu výskytu malty v hrobech jako indikátoru oprav a přestavb kostela. Na příkladu superpozice hrobů 24–26/48 se známým náhrdelníkem rozděleným mezi dvě pohřbené rozebírá problém doby užívání šperků před jejich uložením do hrobu, polemikou s názory Š. Ungermana je pasáž o významu korálů a náušnic cizího původu v hrobech, skepsi vyjadřuje i k chronologickému významu hloubky hrobu. V obsáhlé kapitole probírá ty hroby z pohřebiště Na Valách obsahující šperk veligradského typu, jež patří do 1. pol. 9. stol., do doby před postavením kostela; u některých přitom posouvá svou dřívější dataci. Zároveň říká, že tyto šperky mohly být vyrobeny v dílně v poloze Na Dvorku, jež v té době fungovala. Dotýká se i otázky významu šperků staršího typu, nalezených v mladších hrobech, a závěrem konstatuje, že chronologii šperku veligradského typu nelze řešit na materiálu z jediného, byť nejbohatšího pohřebiště.

Luděk Galuška nezapře rodový vypravěčský talent. Jeho kniha je pastvou pro oči, dokonalými fotografiemi nádherných zlatých a stříbrných šperků a bronzových ostruh se může kochat odborník i laik. Jako archeoložka bych upřednostnila místo dublování některých předmětů na fotografiích např. uvedení přehledných tabulek korelace typů šperků apod. Při práci s jeho spisem jako odbornou literaturou bude vyhledávání analogií a autorových postojů v plynulém proudu textu obtížnější, usnadní je však tučně vyištěná čísla hrobů a některé závěry.

Jestliže byla kniha zamýšlena také jako reprezentativní publikace pro zahraniční odbornou veřejnost, jak tomu nasvědčuje její anglická část, pak svůj účel splňuje bezesbýtku.

Drahomíra Frolíková-Kalíszová

Literatura

- Frolíková-Kalíszová, D. 2011:* Možnosti poznání velkomoravských vlivů na počátky státu Přemyslovců. Ms. disertace, díl I. Univerzita Karlova, Praha.
- Galuška, L. 1989:* Výrobní areál velkomoravských klenotníků ze Starého Města-Uherského Hradiště. Památky archeologické 80, 405–454.
- Poulik, J. 1988:* K otázce vzniku předvelkomoravských hradišť. Slovenská archeológia 36, 189–216.
- Profantová, N. 1992:* Awarische Funde aus den Gebieten nördlich der awarischen Siedlungsgrenzen. In: F. Daim Hrsg., *Awaren Forschungen*, Band 2, Wien, 605–801.
- Snášil, R. 1984:* Specializovaná řemesla z ostrovního hradiska v Uherském Hradišti a jejich přínos pro další poznání společenské diferenciacie 8.–9. stol. In: XIII. Mikulovské sympozium 1983, Brno, 122–160.
- 1987: Pokus o nový výklad vzniku, vývoje a funkce velkomoravské aglomerace v oblasti uherskohradištské. In: XVI. Mikulovské sympozium 1986, Brno, 149–156.
- Zábojník, J. 2005:* Mikulčice – Awarische Stadt?. In: P. Kouřil Hrsg., *Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas*. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 5, Brno, 101–114.

Helmold z Bosau, Kronika Slovanů. Memoria medií aevi 17. Z latinského originálu *Helmoldi presbyteri Bozoviensis Chronica Slavorum* přeložil Jan Zdichynec. Argo, Praha 2012. 298 str.

Nakladatelství Argo si zasluhuje velké uznání z mnoha důvodů, jedním z nich je edice kvalitních českých překladů středověkých literárních děl evropského významu. Co si budeme nalhávat, nedoceníitelnou službu tím prokazuje i odborníkům. Vždyť jen hrstka opravdových znalců historických jazyků je schopna plynulě četby originálních verzí. A bez představy o celkovém charakteru konkrétního díla lze jen obtížně nakládat s dílčími pasážemi, které ti méně jazykově vyučení toporně vyluští za pomoci slovníku. Archeologové středověku by měli jásat, neboť redaktori z Arga jim značně rozvírají obzory vědění. Kupříkladu k dějinám nesmírně zajímavé oblasti *Germania Slavica*, kudy procházely hrani-

ce hned několika mocenských útvarů a kulturních okruhů, mají dnes k dispozici překlady tří nejdůležitějších kronik, včetně výtečného poznámkového aparátu. Vedle nejnověji vydané Helmoldovy kroniky z 12. stol. to jsou *Kronika Dětmara z Merseburku* (Praha 2008) a *Činy biskupů hamburského kostela Adama Brémského* (Praha 2009).

Každý ze tří zmíněných spisů se vyznačuje specifickými rysy, mnohé však mají společné. Pojítkem jsou osoby autorů – vzdělanců duchovního stavu. O své současnosti i o předcházející době podali barvitá svědectví. Neměně zajímavou, ovšem i o dost složitěji zašifrovanou výpověď – ať vědomě či (mnohem častěji) nevědomě – zanechali o svých vlastních představách, nárocích, tužbách a zklamáních. Před námi se tak otevírá svět pozoruhodných mužů, vyslovených solitérů, kteří zažili přelomovou dobu, v níž dávné kultury nezadržitelně ustupovaly křesťanství a v níž současně docházelo k velké územní expanzi Říše. Jako byla oblast *Germania Slavica* značně pestrou a dynamicky se měnící kulturní mozaikou, podobně i tamní duchovní představitelé nesourodí zástup osob co do svého postavení v církevní hierarchii, kontaktů s představiteli světské moci a vztahu k původnímu slovanskému obyvatelstvu. I jejich názory však podléhaly určitým kulturním stereotypům, už jen proto, že působili právě v těchto končinách. Na výjimečné jednotlivce tak můžeme pohlížet i jako na zástupce zcela konkrétní skupiny služebníků Božích. V osobě Helmolda se nám představuje typ zaniceného misionáře, netoliko šířitele víry, ale i obhájece „spravedlivého“ sociálního řádu, v němž mají místo také Slované, včetně dosavadních pohanů. Následováníhodné povahové rysy kněží a biskupů vtělil do mnoha košatých hodnocení svých předchůdců a nadřízených, kteří se zasazovali o změnu náboženských pořádků v oblasti dnešního Holštýnska a Meklenburska v 10.–12. století. Tím se jeho kronika do značné míry přibližuje hagiografickým spisům.

V Argu vydávané překlady literárních památek jsou opatřeny předmluvami předních českých historiků, kteří charakterizují nejen daný spis a jeho autora, ale i širší kulturněhistorický kontext. U Helmoldovy kroniky se tohoto nelehkého úkolu chopil Jan Klápště. Není snadné na poměrně malém prostoru vystihnout vše podstatné, navíc větami a výrazy, jimž porozumí i čtenář nezatitý mediévistickým školením. A je třeba přitom jen o formu, ale i o obsah, což na druhou stranu představuje vítanou příležitost k sebereflexi badatelů usazených po léta ve věžích ze slonoviny. Při psaní předmluvy rázu eseje jsou vystaveni zkoušce, zda nejen širokému publiku, ale i sami sobě objasní základní problémy,

o nichž se v odborné literatuře – ke škodě věci – rozprava už většinou nevede. Tak jako vydávané dílo obnažuje svého autora z 12. stol., naprosto stejným úhlem pohledu lze přistupovat i k předmluvě z pera moderního učenice. Co daná předmluva vypovídá o stavu české medievistiky, a zejména archeologie?

J. Klápště důrazně nabádá čtenáře, aby do Helmodovy kroniky nepromítal dnešní společenské a politické tendence, jenže sám hned zkraje konstatuje, že ve 12. stol. „se rodila Evropa se systémem společných hodnot, mezi nimiž zásadní význam připadal latinskému křesťanství“ (s. 5). Jak si takovou Evropu máme představit? Jaké jsou ony další hodnoty? Každý si je může dosadit po svém, J. Klápště totiž jiné konkrétně neuvádí. A vzápětí přichází s dalším tvrzením: „V zarputilé opozici k této ‚europeizaci‘ setrval svět barbarů, k němuž prvotně patřili Germáni a ještě podstatně déle Slované. Mocenskému a christianizačnímu tlaku vůbec nejdéle vzdorovali Slované usazení při Baltském moři“ (s. 5). Kupodivu však nezmiňuje celou řadu baltických etnik. I Slované z České kotliny a třeba v dnešním Bavorsku nebo Dolním Rakousku se už v 10. stol. bránili jakési „europeizaci“? Byť uvedené věty J. Klápště pojal jako průhlednou nadsázku, i tak mi připadají dosti nepatřičné. Lze jim ovšem porozumět v kontextu dalších pasáží.

Základní výkladovou linkou předmluvy je pojava společenského zřízení u Polabských Slovanů. J. Klápště se domnívá, že kmeny v oblasti *Germania Slavica* nenazrály pro tzv. raný stát, a tudíž se nevyhnutelně rozpustily v německém žilvu. Předlouhé dějiny Polabských Slovanů od 10. do 12. stol. se v jeho pojetí stávají pouhou epizodou, jakousi přechodnou dobou (plnou válek) mezi érou kmenových svazů a definitivním ustavením říšských panství. Pokud bychom takový náhled přijali, pak kupř. i celý pozdní středověk (a vlastně jakékoli období plné válek) můžeme vykládat jako jakousi dobu přechodu. Už kvůli třem stoletím trvání přece nelze dobu přímého potýkání, ovšem i intenzivní spolupráce slovanských kmenů s Říší považovat za dobu přechodu – jde bezpochyby o svébytnou epochu se specifickou sociální strukturou a kulturou (rozhodně to není vakuum mezi kmenovým zřízením a státem). Je třeba brát v potaz, že v podání středověkých kronikářů se dějiny často stávají toliko dějinami válek a politických svárů, onopak o poklidných dobách, resp. běžných událostech, se zmiňují jen nahodile.

V předmluvě mnohokrát připadneme na pojem *raný stát*, který v Klápštěho konstruktivním dějin Polabských Slovanů hraje ústřední roli. K jeho vysvětlení mu však stačí pouhá floskule: „raný stát s plošně uplatňovanou vládou opřenou o hradská centra“

(s. 11). Nyní si tedy autor nepokrytě bere příměr v tzv. hradské organizaci, jak ji stvořili čeští historici. Odhlédneme-li od problému, zda na oblastí u Baltského moře můžeme přenášet realie (lépe řečeno názory) z České kotliny, nelze smlčet, že jde o jablko sváru současné medievistiky. Už kvůli tomu by autor měl obšírněji vysvětlit, co daným pojmem rozumí. Mohu-li soudit podle sebe, běžný čtenář se toho nedovtipí.

V podobném duchu se nese výrok o „státotvorném úsilí“ obodridského vládce Jindřicha, po jehož skonu zakrátko vymřela dynastie Nakonovců „a spolu s ní i naděje na vzestup raného obodridského státu“ (s. 14). Těže povahy je i douška, že „dlouhou stabilitu ... dokázal zajistit jedině raný stát“ (s. 11). Chatrné modelové úvahy zde dostávají přednost před prostou skutečností, že na území jižně od Baltského moře se politické hranice měnily nesrovnatelně rychleji a výrazněji než po obvodu českých zemí, sevřených z větší části horskými hřebeny. Jak by asi dopadlo „státotvorné úsilí“ přemyslovských knížat, kdyby vládli Obodritům obývajícím nepřehledné roviny? Nejspíš by i oni podlehli vnějšmu tlaku, a sotva by tento vývoj nějak zvrátila tzv. hradská organizace. A připomeňme si, že o hradech Polabských Slovanů víme mnohem více než o těch v panství Přemyslovců. Jestliže se tedy J. Klápště obloukem vyhnul podstatným, velké spory budícím otázkám, co je raný stát a jaká byla role hradů/hradů, pak v podstatě jen učinil rétorické cvičení na téma prastaré kořeny Evropské unie, byť s celou řadou efektních slovních obrátů okořeněných o dávné realie.

Zájemcům o hlubší porozumění Helmodově Kronice doporučuji znamenitou knihu mladé české historičky Jitky Komendové *Světec a šaman* (Argo: Praha 2011). Autorka ohledává zdánlivě nesrovnatelnou literární památku, konkrétně legendu o Štefanovi Permském, který se jal obrátit na křesťanství Permjanů v odlehklém Pournali. Na rozdíl od J. Klápště si ale autorka udržuje nadhled a – co je hlavní – podává obecný návod, jak rozlišit a následně interpretovat jednotlivé významové vrstvy díla na žánrovém rozhraní mezi hagiografií a dějepisectvím. V témže širokém pomezí se nachází i Helmodova kronika.

Jan Kypta

Libor Jan – Petr Kostrhun – Zdeňka Nerudová (edd.): Svět tajemných Baltů. The World of the Mysterious Balts. Moravské zemské muzeum, Brno 2013. ISBN 978-80-7028-414-8. 223 str.

Již při zahájení výstavy v brněnském Paláci šlechticů, která je bezesporu událostí roku, byl k dispozici svazek koncipovaný jako klíč k otevření

nám zpravidla jen málo známého světa. Jakkoli ani tato zdánlivá samozřejmost u nás při zahajování výstav stále není obvyklá, na obou počínech je mimořádného, ba velkolepého, mnohem víc. Tvůrčí team výstavy Moravského zemského muzea shromáždil přes dva tisíce zápůjček z více než třiceti institucí ze všech tří tzv. pobaltských zemí, ale také z Polska a Rakouska, a objevně je doplnil předměty roztroušenými po domácích sbírkách (např. štíty členů řádu německých rytířů z Bouzova či souborem vzácných ikon z Národní galerie). Editoři publikace pak předložili obraz, jaký v evropské literatuře sotva najde období.

Výstava sleduje několik témat a publikace, která není klasickým katalogem, přece však vyobrazuje naprostou většinu exponátů (a mnohem víc), nejenže zdatně sekunduje, nýbrž objasňuje mnohdy netušené souvislosti. Relevantnost „pravěkých“ exponátů (počínaje mezolitem) neumím posoudit (každopádně nejsou na škodu), ale již vystavené bohatství a vůbec doklady řemeslné úrovně prvního tisíciletí po Kr. dokládají nesrovnatelnost prostředí českého a pobaltského, úzce provázaného se svým „švédským“ protějškem. Publikace samozřejmě rozlišuje „baltské“ a „ugrofinské“ rozdílnosti (pořadatelům výstavy o „Baltech“ se nakonec podařilo udolat i počáteční chlad estonských kolegů), či spíše, poskytuje orientaci v plejádě národů/kmenů, které v raném středověku obývaly dnešní Pobaltí.

Také podle zájmu editorů se dají vyčlenit tři hlavní linie: (1) rané středověké Pobaltí a jeho „zahraniční“ vztahy, (2) pozdní středověk, jehož události určily dodnes aktuální situaci této části Evropy, a (3) zřejmě nejpřekvapivější – intenzita vztahů Pobaltí se střední Evropou: role Přemysla Otakara II. v budování panství řádu německých rytířů či (neúspěšná) snaha Karla IV. ovlivnit rozhodování „pohanských“ Litevců mezi římským a pravoslavným ritem zdaleka nejsou výjimkou. Ostatně, vše je vtípně shrnuto ve výjimečně zdařilém, nekonvenčně pojatém audiovizuálním doprovodu výstavy.

Ve dvou desítkách textů, reflektujících témata výstavních sálů, najdeme úvodly do problematiky (zejména z pera zahraničních kolegů) i specializované studie (zejména z pera českých odborníků), mnohdy skutečně objevné. Veškeré texty jsou otiskně synopticky v češtině a angličtině, občas v němčině: vzhledem k tomu, že často jde o výsledek práce s litevskými, lotyšskými a estonskými podklady, hnané navíc termínem otevření výstavy, je tu překvapivě málo míst, která nutí k pousmání. Výpravná a výborně vtištěná publikace, rozkročená díky svému ústřednímu tématu mezi Skandinávií, Ruskem a střední Evropou, přináší také bezpočet biblio-

grafických odkazů, které podstatně usnadňují práci českému badateli.

Zpětně se zdá až nepochopitelné, že nebýt moravskozemské duše celého podniku, Petra Kostrhuna, zůstala by nám zdánlivě vzdálená, ve skutečnosti samozřejmě nedilná část středověké Evropy ještě dlouho neuchopitelná, ba neznámá. Jiné evropské země bohužel takové štěstí v osobnostech kurátorů výstav (a také osvícenosti jejich ředitelů) nemají. V rámci konání výstavy navíc probíhá „Baltský salón“, v němž se střídají krátkodobé expozice (v současné době „Dopisy ze Sibíře psané na březové kůře“ lotyšskými vězni sovětských gulagů).

Výstava potrvá do 24. září 2014. Jediné zklamání v ní představuje náročně dopravená kopie obrovitých románských dveří z Hnězdna: nadále nezbyvá než nechat se (zblízka!) ohromit originálem. Naopak dokonalé (a také výborně instalované) jsou kopie žulových tzv. pruských bab (stylizovaných mužských postav) z 10.–13. století, vysokých až 1,5 m. To jsou ale jen detaily v záplavě autentických skvostů menších rozměrů. Každopádně, publikace zůstane i po skončení této jedinečné výstavy.

mj

R. Lavička – J. Havlice – D. Kovář – L. Nikrmajer – J. Šimánek: Velké dějiny malého města. 750 let Kamenného Újezda. Obec Kamenný Újezd v nakl. Bohumír Němec – Veduta, *Kamenný Újezd 2013*. 352 str.

J. Havlice – R. Šimůnek – R. Lavička – P. Pavelec – Z. Paloušová – Z. Prokopová – L. Semecká: 750 let Kájova. Obec Kájov v nakl. Bohumír Němec – Veduta, *Kájov 2013*. 428 str.

Publikace vydávané obcemi a městy u příležitosti kulatého výročí první písemné zmínky o existenci sídliště daného názvu odborníci ohodnotí většinou více či méně kriticky. Referované práce se však z masy knih tohoto žánru vymykají na první pohled. Mají totiž charakter sborníků odborných textů – jak po obsahové, tak formální stránce; vybaveny jsou rejstříkem, poznámkovým aparátem, obsáhlým soupisem literatury, kvalitní dokumentací. Je třeba vyseknout velkou poklonu představitelům samosprávy, kteří z obecních rozpočtů poskytli nemalou část na vydání vysoce kvalitních, k tomu obsáhlých publikací, jež si najdou čtenáře nejen mezi místními obyvateli, ale také badateli z regionu i zdaleka. Do svých knihoven by si je měly obstarat odborné instituce nejen z příslušného regionu jižních Čech, ale i ty pražské.

Dvě takřka současně vydané knihy se vzájemně podobají po koncepční stránce (důrazem na středo-

věké dějiny) a okruhem autorů, z nichž většina působí v budějovických institucích (NPÚ, Jihočeské muzeum, okresní archiv). Klíčovou roli při vzniku obou knih sehrál újezdský rodák R. Lavička, jenž v posledních deseti letech zásadním způsobem posunul bádání o jihočeské gotické sakrální architektuře. Na obou knihách autorsky spolupracoval ještě archeolog J. Havlice, jenž shrnul dosavadní poznání o pravěkém a raně středověkém osídlení daných katastrů a jejich nejbližšího okolí.

Středobodem výkladu středověkých dějin obou obcí, značně rozdílných co do svého sídelního vývoje, se logicky staly pozoruhodné kostely, které si pod barokizovanými pláští uchovaly řadu hodnotných starších konstrukcí a výzdobných prvků, podle nichž lze poměrně dobře postihnout gotické stavební etapy. Vzhledem k dlouhé poutní tradici je známější kájovský kostel, lépe řečeno dva kájovské kostely, v jejichž blízkosti teprve v závěru novověku vyrostla vesnice. Nejstarší dochovanou stavbou je kostelík z konce 13. stol., který se dnes krčí u presbytáře monumentálního chrámu vybudovaného na počátku jagellonského období. Nejen pro medievistu nabývá zdejší sakrální areál na významu i díky dochovanému pozdně gotickému ohrazení hřbitova a přilehlé, v jádru rovněž pozdně gotické fary. Středověký stavební vývoj kájovských kostelů čtivě líčí R. Lavička. Širší kontext jejich výstavby na základě mnoha pozoruhodně sdělných písemných pramenů nastiňuje R. Šimůnek. Z pramenů poměrně plasticky vystupuje nejvýraznější kájovský duchovní Michael Pils († 1503), který měl hlavní zásluhy na prudkém rozvoji poutního místa, potažmo výstavbě monumentálního chrámu. Jelikož představitelé kájovské samosprávy v současné době usilují o přidružení přilehlé části boletické vojenského újezdu, ve výroční knize jsou zastoupeny i kapitoly o středověkém kostele, který dnes představuje smutnou upomínku na armádou zbouranou vesnici Boletice. Jeho dobře dochované románské jádro a zajímavé gotické etapy popisuje opět R. Lavička, P. Pavelec se zabývá nástěnnými malbami v presbytáři, vzniklými ve 14. století.

Klíčovým momentem výkladu středověkých dějin Kamenného Újezda, které na základě rozboru řady písemných pramenů podrobně sleduje R. Lavička, jsou opět osudy v jádru gotického farního kostela, jehož dávný „příběh“ přibližuje jedna listina se vsuknutu unikátním obsahem. Kostel nyní stojí stranou náměstí (původně návsi), což samo o sobě nasvědčuje jeho staršímu založení. K přenesení sídelního jádra došlo krátce po r. 1351, kdy sousedním Budějovicím Karel IV. potvrdil a udělil několik privilegií, včetně mílového práva. Rytíř Brum,

tehdejší držitel vesnice Újezd, na tuto situaci záhy razantně zareagoval. Od jednoho z budějovických kostelů, ovšem stojícího vně hradeb (na Starém Městě), odměřil jednu míli. Uvnitř takto stanované hranice se ocitla zástavba vsi, zato kostel stál už za ní. Brum proto nechal usedlosti újezdských poddaných zbořit a současně zrušil osady Češnovice a Libský. Poddané poté přesídli do nově vysazeného Újezda s rozsáhlým náměstím, po jehož obvodu se rozkládala řada usedlostí sedláků, řemeslníků i krčmářů. U kostela dal vztyčit hraniční kámen. A aby si poddaní tyto události dobře zapamatovali, všem nařídil účast na přestavbě kostela. S touto etapou R. Lavička spojuje výstavbu nynějšího presbytáře a sakristie. Události spojené s přesídlením se v paměti újezdských osedlých skutečně hluboce zakořenily. Zpravení jsme o nich až ze zápisu z r. 1464, kdy se vyhrotil spor o mílové budějovické právo právě kvůli existenci celé řady živností v Újezdě. Tehdy došlo ke kontrolnímu měření, přičemž se ukázalo, že celá zástavba Újezda se nachází v dosahu mílového práva, což mělo za následek striktní zákaz živností a strmý hospodářský úpadek. Rytíř Brum totiž chybně zvolil východisko měření. Podruhé byla míle už správně určena od budějovických městských hradeb. Prameny spojené s dvojitým vytyčováním mílového práva jsou zajímavé z několika důvodů: ve vzácném detailu umožňují nahlédnout do mentality pozdně středověkých venkovanů i měšťanů (mj. přibližují jeden z tehdy běžných způsobů utváření kolektivní paměti) a do hospodářských poměrů v bezprostředním zázemí velkého královského města. Zkusme si představit, jakým směrem bychom uvažovali nad újezdským kostelem stojícím stranou sídelního jádra, pokud bychom neměli po ruce písemně zaznamenané svědectví zdejších venkovanů z poloviny 15. století. Pak bychom sotva dokázali uhodnout, za jakých okolností došlo k přesunu usedlostí; nejspíš bychom uvažovali o modelovém příkladu transformačních procesů 13. věku.

Jan Kypta

Jan Lhoták – Jaroslav Pachner – Vladislav Razím: Památky města Sušice. Město Sušice ve spolupráci s Muzeem Šumavy v Sušici, *Sušice 2012*. 727 str.

Výpravná kniha přináší zevrubný přehled dochovaných architektonických a uměleckých památek Sušice a několika vesnic v jejím blízkém okolí. Svým komplexním záběrem, hloubkou zpracování a velkým množstvím shromážděného obrazového materiálu představuje v rámci české publikační produkce ojedinělý počín, který by měl vzbudit pozor-

nost badatelů různých specializací. V knize chybí snad jen kapitola o archeologickém poznání města, což ale není vůbec překvapivé: v městech a městečkách na jihozápadě Čech probíhají záchranné archeologické výzkumy jen nahodile, nadto nejsou z valné většiny představeny ani formou předběžných zpráv. Přesto by kniha o Sušici měla vzbudit pozornost i mezi archeology, už jen kvůli velkému množství dochovaných gotických a renesančních staveb. Autoři se zvláště důkladně věnují urbanistickému vývoji městského jádra ve středověku (J. Lhoták, J. Pachner) a rekonstrukci postupné výstavby obvodového opevnění (V. Razím). Z urbanistického i stavebního hlediska je mimořádně pozoruhodný úsek hlavní hradby přímo začleněný do obvodového zdiva farního kostela. K opevnění se vztahuje jeden nenápadný, velice vzácně dochovaný artefakt – kamenná memoriální deska zhotovená u příležitosti výstavby hradeb r. 1322.

Většina sušických památek středověkého a raně novověkého stáří však stále čeká na podrobný stavebněhistorický průzkum. Jim věnované medailony v knize však přesto představují výrazný posun oproti dosavadní literatuře; autoři shromáždili řadu cenných historických fotografií a plánů, probírají dosud nevyužitě písemné prameny a upozorňují na některé mylné závěry dosavadního bádání. Památkou prvního řádu je děkanský kostel sv. Václava, barokizovaná raně gotická trojlodní bazilika s řadou dochovaných architektonických prvků nejstarší stavební fáze. Její půdorys je výrazně deformován právě kvůli styku s hradbou. V opevněném městském jádru dodnes stojí několik desítek měšťanských domů s poměrně uceleně dochovanými pozdně gotickými a renesančními konstrukcemi a výzdobnými prvky. Právě snaha autorů (J. Lhoták, J. Pachner) o pokud možno reprezentativní představení těchto staveb si zasluhuje velké ocenění, protože podoba měšťanského domu patří k dlouhodobě opomíjeným tématům ze strany stavebněhistorického bádání.

Z památek v blízkém okolí Sušice stojí archeologům za pozornost zejména kostel u vsi Albrechtice, situovaný v dominantní poloze ve výšce 760 m n. m. s jedinečným výhledem na celé Sušicko. Na stáří stavby se v literatuře objevila celá řada názorů, které se pokoušejí vyrovnat s otázkou, jak vypadala prvotní svatyně vysvěcená už v 70. letech 12. století. Tehdy Albrechtice a další vsi v okolí daroval Vladislav II. premonstrátům usazeným v bavorském Windbergu. Jak autoři připomínají, např. V. Mencl uvažoval, že v té době v Albrechticích stál kostel, z něhož se do dnešní doby dochovalo zdivo podélné lodí a presbytáře o čtvercovém půdorysu, a to včetně raně gotického portálu jižního vstupu a žebrové

křížové klenby v presbytáři. Nedávny stavebněhistorický průzkum (autoři vycházejí z nepubl. zprávy J. Anderleho) však posunul dataci nynější klenby až do poloviny 15. stol. a raně gotických tesaných prvků nejdříve do 2. čtvrtiny 13. století. Autoři knihy nicméně spekulují, že s ohledem na účast salcburského arcibiskupa Vojtěcha, Vladislavova bratra, „šlo ... o svěcení slavné a mimořádné, které by se jen těžko odehrávalo v dřevěné stavbě“ (s. 404). Nelze-li jednoznačně vyvrátit zvažovanou dataci obvodového zdiva kostela už do 12. stol., dlužno upozornit, že tuto hypotézu nelze o nic konkrétního opřít. V každém případě je albrechtický kostel pozoruhodným svědkem rané fáze kolonizace šumavského podhůří.

Jan Kypta

David A. Scott: Ancient Metals: Microstructure and Metallurgy, volume IV: Iron and Steel. Conservation Science Press, 2013. ISBN 978-0-9829338-2-4. 320 pp.

This book is the fourth volume of the series on metallurgy and microstructure of Ancient Metals written by David A. Scott. It deals with iron and steels and describes the microstructures of iron, steel and cast irons produced in ancient and historic times. It describes the technical aspects of the alloys and the application of metallography to their examination. The first chapter introduces the early period of the use of iron, and provides a brief account of different type of iron smelting furnaces. Chapter two is describing the discovery and early use of native iron namely meteoric and telluric iron and their microstructural constituents. Chapter three deals with general nature and physical properties of ferrous material and introduces the reader to notions of tensile strength, phase diagrams and describes constituents of iron and steels. The effects on the ferrous material according to the carbon and phosphorus content, heat treatments, are then discussed. Chapter fourth is describing slags and waste products produced by the bloomery process. Chapter five deals with the origins of the Iron Age and the development of the iron smelting in the ancient world. Chapter six describes recommended tools and methods of colour tint etching used in metallography. Chapter seven is describing treatments to produce steels from wrought iron and cast irons as well as low-carbon and high-carbon steels. Chapter eight progresses through with a description of the three principal types of cast iron: grey cast iron, white cast iron and mottled cast iron and heat treatments of cast irons. Chapter nine is dealing

with the description of modern steels: weathering and stainless steels. Chapter ten describes the use of steels in manufacturing of swords. Chapter eleven describes techniques of manufacturing of iron wire, dowels and plates. Chapter twelve deals with the patination of iron and its colouration. Chapters thirteen, fourteen, fifteen and sixteen are dedicated to studies on ferrous metalwork and technologies from different areas including Africa, the Middle East, China, India, Europe and North America.

The book is illustrated in full colour throughout and supplemented by a glossary of terms and an index. It is an invaluable reference book for students and professionals working in the field of ancient metallurgy, conservation, material sciences and archaeology.

Estelle Ottenwelter

Svorník 10. Sborník příspěvků z 10. specializované konference stavebněhistorického průzkumu uspořádané 7.–10. června 2011 v Jindřichově Hradci. Sakrální architektura. Sdružení pro stavebněhistorický průzkum – Národní památkový ústav, ústřední pracoviště, Praha 2012. 203 str.

U posledních svazků periodika Svorník nelze přehlédnout výrazně upadající kvalitu redakční práce, typografické úpravy i tisku. V referovaném svazku se sešlo celkem 19 článků různé hodnoty, od nesporně přínosných studií po vysloveně banální kompilace dosavadní literatury. K nejproblematičtějším patří příspěvky o venkovských kostelech a jejich vztahu k osídlení. Diskusi si žádá zejména článek *O. Maliny* (33–44), výtah z autorovy disertační práce o samostatně stojících kostelech středověkého původu jakožto dokladu zaniklého osídlení. Jádrem článku představují mapy s výsledky sběrů keramiky na polích ve čtvercové síti. Autor mechanicky interpretuje shluky keramických střepů tzv. hradištní tradice jako doklady zaniklého osídlení z 12.–13. století. Přitom však naprosto opomíjí kritiku pramene. Vůbec si neklade otázky po datování keramiky tzv. hradištní tradice, která region od regionu různě hluboko přetrvávala do pozdního středověku. Naprosto chybí zhodnocení nalezených střepů podle velikosti a ostrosti lomů, což je základní krok k tomu, jak odlišit odpad, který se na pole dostával při hnojení. Zkratkovitě pak v některých katastrech (re)konstruuje rozptýlené osídlení z 12.–13. století. Podle mě je však mnohem pravděpodobnější předpoklad, že na některých prezentovaných mapách odráží nerovnoměrný výskyt keramiky v ornici nerovnoměrnost hnojení pluziny ve 13.–14. století. *O. Malina*

sice pracuje s moderními počítačovými programy, dopouští se ale naprosto stejných metodických pochybení jako autoři známého článku o údajně modelovém příkladu raně středověkého rozptýleného osídlení na katastru vsi Třebonín na Čáslavsku (*Smetánka – Škabrada 1975*) či autoři knihy o středověkém osídlení Chrudimska (*Frolík – Sigl 1995*). Přitom obě tyto práce byly nedávno v literatuře patřičně kriticky hodnoceny (*Ježek 2007*, 534–536). Je zvláštní, že *O. Malina* Ježkův článek cituje, ovšem bez jakékoli diskuse – samozřejmě nemusí s jeho závěry souhlasit, měl by se k nim ale vyjádřit, jestliže např. Třebonín stále považuje za modelový příklad raně středověkého rozptýleného osídlení. Malinův text je dalším z mnoha příkladů současného trendu zkratkovitého využívání programů GIS při vyhodnocování povrchových sběrů. Kdo chce s tímto nástrojem pracovat, měl by předně pečlivě zhodnotit vlastní předmět zkoumání, totiž nalezenou keramiku – jak její absolutní dataci, tak transformační procesy střepů v ornici (vzorově za pomoci *GIS Klír – Vojtěchovský 2013*).

J. Konápek a *L. Zeman* (5–32) se na příkladu širšího Karlovarska zabírají dispozicemi venkovských středověkých kostelů jako pramenem k dějinám osídlení. Provedli různé důkladné průzkumy 25 staveb, což považují za dostatečný vzorek k formulování zobecňujících závěrů. Také ale velkým obloukem přeskočili kritiku pramene: jednotlivé stavby datují intuitivně do poměrně krátkých intervalů (nezřídka na čtvrtstoletí), aniž by provedli bilanci datačních opor architektury. Po vzoru starší literatury zařazují některé raně gotické kostely před polovinu 13. stol., aniž by své úsudky hodnověrně zdůvodnili. Na pouhých sedmi tiskových stranách se *T. Nejezchlebová* (151–159) pokusila nastinit vývoj středověké venkovské sakrální architektury v horním Pojizeří, přičemž vychází výhradně z letité literatury. Na základě soupisových prací povrchně hodnotí velkou množinu značně různorodých staveb, z nichž ani jedna nebyla dosud podrobena důkladnému průzkumu. Tato práce vypovídá prvořadě o nesoudnosti redaktorů sborníku.

Bídna sazba bohužel nejvíce poznamenala jeden z nejhodnotnějších příspěvků ve sborníku – o výjimečném románském kostele ve vesnici Potvorov na severním Plzeňsku. *M. Hauserová* (173–188) se zamýšlí nad podobou jeho zaniklé západní věže, na základě analogií rekonstruuje nedochované části empory a vyjadřuje se i k otázkám absolutní datace prvotní etapy a jejího stylového charakteru. Přesvědčivě zdůvodňuje, proč je třeba románskou fázi datovat do mnohem širšího intervalu, než jak uvažují další badatelé. Neméně přínosný je příspěvek

M. Rykla (59–77) o sakrálních prostorech v pozdně gotických a renesančních šlechtických sídlech na venkově. Ryklův text je zvláště inspirativní v tom, jak lze i na základě velice torzovitých nálezových situací identifikovat dnes nenápadná místa, kde se kdysi nacházely drobnější oltáře. Autor si všimá dispozičních vztahů kaplí k obytným místnostem a celkovému komunikačnímu řešení budov.

Jan Kypta

Literatura

- Frolík, J. – Sigl, J. 1995:* Chrudimsko v raném středověku. Vývoj osídlení a jeho proměny. Hradec Králové.
- Ježek, M. 2007:* Jaroměřsko v raném středověku. Archeologické rozhledy 59, 523–570.
- Klíř, T. – Vojtěchovský, T. 2013:* Sídelní kontext venkovské sakrální architektury. Vykleky číšníka Zbraslava a jeho ženy Domašlavy. *Archaeologia historica* 38, 327–353.
- Smetánka, Z. – Škabrada, J. 1975:* Třebonín na Čáslavsku v raném středověku (Povrchový průzkum). *Archeologické rozhledy* 27, 73–85.

Jaromír Žegklitz (ed.): Studies in Post-Medieval Archaeology 4. Written and iconographic sources in post-medieval archaeology. Archaia Praha o. p. s., *Prague* 2012. 509 str.

Bez mezioborové spolupráce nelze ani jednu z odnoží archeologie dlouhodobě uspokojivě rozvíjet. Jenže právě archeologii novověku, která skýtá velký potenciál k navazování kontaktů, se to v ČR příliš nedaří. Nejsou na ni závislí historici, etnografové ani historici umění či architektury. Zato archeologové – nechtějí-li zůstat na úrovni prosté vlastivědy – se bez výsledků a zkušeností jmenovaných specialistů chtít nechtě neobejdou. Už sama tematická skladba článků v referovaném sborníku v plné nahotě ukazuje, jak málo zdejší archeologové oslovují badatele z dalších společenskovedních oborů: toliko ve dvou či třech příspěvcích dojde na skutečnou konfrontaci hmotných a písemných pramenů. Ostatní zasláné články naplňují nárok na zařazení do sborníku skrze prameny ikonografické, s nimiž je nakládáno v různé míře účelně, ale dosti často i neskrýpavě účelově – jen pro ilustraci.

Výmluvná je i škála autorů podle specializací; takřka samí archeologové, ve výrazné menšině historici a stavební historici, ani jeden etnograf či historik umění. K tomu je třeba dodat, že ve srovnání se sousedními zeměmi česká archeologie novověku v ničem nezaostává. Koneckonců se jako jediná

v rámci celé střední Evropy může pochlubit samostatnou publikační řadou, plně v angličtině, k tomu špičkově typograficky upravenou. Jenže pro mnohé otištěné příspěvky je to jen pozlátko; po obsahové stránce nemají šanci zaujmout zahraniční badatele. Ti se sotva budou probírat fádními příspěvky archeologů, kteří popisují tuctové terénní objevy (např. fragmentů městských hradeb v Chrudimi a Jihlavě, stavebních konstrukcí na zámku Hradiště u Blovic atd.). Vydavatelům by jistě výrazně ubyly starosti nad rozpočtem, pokud by k překladu vybrali jen některé texty. Význam sborníku pro mezinárodní bádání by to nijak neumenšilo.

Co se týče zvolené látky a promyšlenosti jejího podání, nad všemi dalšími kvalitními články výrazně vyniká sonda do ikonografie českých renesančních kachlů z pera *J. Žegklitze* (25–111). Ta vychází ze systematické práce s archeologickým materiálem (novými nálezy z pražského nám. Republiky i staršími muzejními kolekcemi z různých koutů Čech), dochovanými kamny v zámeckých sídlech a atlasu renesanční grafiky coby bohatého zdroje předloh pro dávné tvůrce kachlových matric. Studie se mezi opravdu špičkové výsledky evropského bádání vřazuje hlavně díky novátorským otázkám a důvtipným odpovědím, které autor formuluje nad precizně zmapovanými cestami konkrétních motivů v labyrintu médií sériové umělecké tvorby (grafika – medaile – kachle). Přesvědčivě zdůvodňuje, proč věhlasné krušnohorské medailéry považuje také za zhotovitele mnoha pozitivních prvotních modelů pro kachlové kadluby. A na pozadí česko-saského pomezí, jednoho z výrazných ohnisek reformačních proudů 16. stol., důvodně rozvíjí hypotézy o vyhraněném konfesním náboji některých starozákonních námětů, na které připadl při hledání analogií výzdobných motivů napříč různými druhy uměleckořemeslných prací.

Velkou šanci zaujmout zahraniční badatele mají i další články o ikonografii výzdoby renesančních kachlů. Jedno velké mezinárodní téma v českém kontextu poprvé otevírají *M. B. Soukup, M. Soukupová* a *A. Šrejber* (145–164), kteří několika severo- východočeskými lokalitami podstatně zaceľují dosud „prázdnou“ plochu na mapě výskytu pozoruhodné skupiny výrobků signovaných v matici HANS BERMAN a zároveň vročených 155X, nebo 1562. Podobně jako *J. Žegklitz* i *M. Soukupová* (113–122) úspěšně a poutavě rozkrývá těsné vazby mezi ikonografií renesančních medailí a kachlů. Autorka se zaměřila na kachlový reliéf s poprsím muže se zvláštní pokrývkou hlavy, který byl dosavadním bádáním mylně považován za Turka či černocho. Tyto úvahy na základě očividných analogií

(medaile, malby) nejen důvodně odmítla, ale přichází s novým závěrem, že se jedná o portrét zámožného augsburského měšťana Jacoba Fuggera. Tím však daným kachlům paradoxně dodala ještě více na záhadnosti, neboť se těžko hledá věrohodná hypotéza, proč právě tato osoba byla ztvárněna na kachlích z Čech. Autorka se přesto pokouší o konkrétní zdůvodnění, což – mám za to – vede do slepé uličky; připomeňme si velké množství pozdně gotických kachlů s wettinskými znaky, rozptýlených bez hlubšího významu po celých Čechách v různých sociálních prostředích.

G. Blažková, J. Frolík a J. Žegklitzová (189–232) se zaměřují na pestré sociální prostředí Pražského hradu. Poprvé uceleně hodnotí početné soubory kuchyňské a stolní keramiky a dutého skla z několika odpadních jímek, z převážné části objevených už ve 20.–30. letech 20. století. Na základě kombinace historických plánů a písemných pramenů jednotlivé objekty přiřazují s větší či menší mírou pravděpodobnosti ke konkrétním domům a rezidencím církevních představitelů, šlechticů či osob patřících k panovnickému dvoru. Vzhledem k místu nálezu

nepřekvapí, že v souborech datovaných ponejvíce do předbělohorského období se často objevují poměrně luxusní nádoby, nezřídka zahraniční importy. Nejen archeologové, ale i stavební historici velice ocení zasvěceného průvodce po pražských archívních fondech stavebních plánů od *K. Samojské (251–268)*. *V. Matoušek s T. Blažkovou (269–288)* podávají zprávu o prvních výsledcích zajímavého projektu na výzkum grafik, které představují klíčový zdroj poznatků o průběhu polních bitev a dobývání pevností v 17. století.

Trpělivé čtení si žádá studie *T. Klíra a M. Beránka (289–364)*, kteří zkoumají, nakolik se sociální stratifikace poddanského obyvatelstva otiskla do výměry a charakteru zástavby zemědělských usedlostí od pozdního středověku po předindustriální dobu. Jako reprezentativní vzorek si zvolili oblast ve východním sousedství Prahy. Zacházejí především s prameny berní a úřední povahy – písemnými záznamy i mapovými podklady; strukturu některých zdejších vsí zachycují mapy už pro 1. pol. 18. století. Tato studie jako jediná ve sborníku reflektuje aktuální trendy sociálního dějepisů.

Jan Kypča

REDAKCE AUTORŮM

Archeologické rozhledy jsou recenzovaný časopis. Příspěvky procházejí recenzním řízením, jehož výsledek slouží k formulaci vyjádření redakce. Za věcný obsah příspěvků odpovídá autor. Příspěvky nejsou honorovány.

Nezbytnou součástí každého článku je max. třístránkový český podklad pro překlad, nebo dvou- až čtyřstránkový cizojazyčný souhrn, dále český abstrakt postihující cíl práce, v rozsahu 7–12 řádků, a 5–7 klíčových slov, kontaktní adresa autora. Příspěvky odevzdané v jiném než českém či slovenském jazyku musejí být doprovázeny českým či slovenským souhrnem. Je třeba dodržovat zavedený způsob citací (viz AR 50 1998, 336–338). Pokud jsou při odkazech používány zkratky, je nutné připojit jejich seznam za výčet použité literatury. Týká-li se článek určité lokality, musí být vybaven mapkou ČR s příslušnou lokalizací. Mapa je k dispozici na internetových stránkách AR (Pokyny pro autory).

U zpráv o nových publikacích prosíme zvažte nejprve žánr svého textu: rozhodnete-li se pro kritickou a do širších souvislostí uvádějící recenzi, v argumentaci se neomezujte, půjde-li o informativní referát, nepřekročte 7500 znaků.

Při tvorbě obrazových příloh je platný formát 126 x 195 mm, což platí i pro digitalizované obrázky. Nezapomeňte, že po zmenšení předlohy do formátu AR nesmí výška písmen na obrázku klesnout pod 2 mm, při počítačovém zpracování obrázků dbejte rovněž na dostatečnou sílu čar. Mapy, plány a kresby musejí být opatřeny grafickým měřítkem. Grafy prosíme ve formátech .PDF, .TIFF, .EPS, nikoli však .XLS. Digitalizované obrázky jsou přijímány očíslované, ve formátech .TIFF, .EPS, .AI, .PSD, .JPG, v rozlišení min. 600 DPI a s jednotným označením dle jména autora, ev. lokality. Bude-li velikost obrázku přesahovat 15 MGB, připravte se na příp. žádost redakce o kompresi. Redakce nepřijímá obrázky ve formátu .DOC. Nevkládejte digitalizované obrázky do textu. Očíslované popisky k obrázkům, grafům a tabulkám připojte za text příspěvku (nikoli přímo na obrázky nebo do toku textu). V případě digitalizované verze obrázků je třeba redakci zaslat i jejich výstisk označený a očíslovaný ručně v souladu s popisky. Tisk barevných příloh platí autor.

Nevyžádané příspěvky se nevracejí.

Děkujeme za dodržování těchto zásad, které urychlí cestu Vašeho textu na stránky AR.

INSTRUCTIONS TO AUTHORS

Authors are responsible for ensuring the accuracy of the factual content in their contributions. All contributions will undergo a peer review process, the results of which express the editors' opinion. The editors regret that no remuneration can be made for submissions.

Texts are accepted in the English, French, German, Polish and Slovak languages. Each article must include an English abstract of 7–12 lines, 5–7 keywords, and a summary for translation into Czech. Authors are requested to adhere to the standard citation in AR; should references include abbreviations, then for the sake of clarity a list of these must be appended to the bibliography.

Illustrations, accompanied by captions in the text section, should be of high quality and must be numbered. The valid format for illustrative insets is 126 x 195 mm. Authors are asked to ensure that lettering on illustrations is at least 2 mm high after reduction. Illustrations are accepted also in .TIFF, .EPS, .AI, .PSD, .JPG, min. 600 DPI. The editors regret that they cannot accept illustrations in .DOC format. Maps, plans and drawings must include a scale.

The unsolicited manuscripts will be not returned.

The editors are grateful to authors for adhering to these instructions, as this will allow submissions to appear in AR with the minimum of delay.